

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК – ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ

**Сборник в чест на 140 години от рождението
на акад. Стефан Младенов**



BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE
PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

**BULGARIAN LANGUAGE – HISTORICAL
AND CONTEMPORARY ASPECTS**

**A Collection of Papers in Honour of the 140th Birth
Anniversary of Acad. Stefan Mladenov**

Edited by Luchia Antonova-Vasileva

Sofia 2020

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

**БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК – ИСТОРИЧЕСКИ
И СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ**

**Сборник в чест на 140 години от рождението
на акад. Стефан Младенов**

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР ЛУЧИЯ АНТОНОВА-ВАСИЛЕВА

София 2020

Сборникът е част от изпълнението на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката на Република България.



Редакционна колегия:

Татяна Александрова, Диана Благоева, Лиляна Василева,
Христина Дейкова, Цветана Димитрова, Сия Колковска, Надежда Костова,
Ана Кочева, Ваня Мичева, Милен Томов

Адрес:

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.

Публикациите в Сборника се разпространяват под лиценза
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

Editorial address:

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.

The works in the Proceedings are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0.
International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	11
-----------------	----

АКАД. СТЕФАН МЛАДЕНОВ – НАУЧНО ДЕЛО И ПРИНОСИ В ЕЗИКОЗНАНИЕТО

Лилия Крумова-Цветкова. <i>Стефан Младенов – живот отдаден на науката (1880–1963)</i>	15
Елена Джунова. <i>Академик Стефан Младенов и ролята на науката в управлението на държавата</i>	30
Ангел Г. Ангелов. <i>За някои по-малко известни публикации на акад. Стефан Младенов</i>	40
Руска Станчева. <i>„Как не бива да се говори и пише български“ – 100 години по-късно през фокуса на езиковите нагласи</i>	47
Милен Томов. <i>Фонетиката в „Граматика на българския език“ от Стефан Младенов и Стефан Попвасилев (1939 г.)</i>	57
Цветелина Георгиева. <i>Съществителните имена с наставки в „Граматика на българския език“ на Стефан Младенов</i>	68
Татяна Александрова. <i>„Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“ и възгледите на Стефан Младенов за правописното устройство на българския език</i>	76
Диана Благоева. <i>Начини за семантизация на лексиката в непубликувания втори том на „Български тълковен речник“ от Стефан Младенов</i>	89
Сия Колковска. <i>Представяне на системните отношения в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“</i>	104
Надежда Костова. <i>За азбучно-гнездовия принцип и представянето на глаголите в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ на Стефан Младенов</i>	114
Ванина Сумрова. <i>Феминативите в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ на Стефан Младенов</i>	126
Атанаска Атанасова. <i>Многопредставъчните глаголи в „Български тълковен речник“ на Стефан Младенов</i>	134

Михаела Кузмова. <i>Наблюдения върху лексикографската разработка на фразеологичния материал в „Речник на българския език“ от Найдено Геров и „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ от Стефан Младенов</i>	152
Кристияна Симеонова. <i>За някои специфики при лексикографското представяне на терминологична лексика в трудовете на академик Стефан Младенов</i>	164

ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

История на българския език

Елка Мирчева. <i>Наемният труд в средновековното българско общество през погледа на езика – напз, напзтз / напзта, напъта, набъда</i>	179
Татяна Илиева. <i>Обща генетична характеристика на думите от тематичната група „Облекло“, документирани в средновековни славянски текстове</i>	195
Марияна Цибранска-Костова. <i>Ръкопис ЦИАИ I 160 от XIV в. и българското монашество</i>	222
Георги Митринов. <i>Фасадният надпис на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско)</i>	237

Етимология

Христина Дейкова. <i>Омонимите в „Българския етимологичен речник“</i>	249
Людвиг Селимски. <i>За произхода, строежа и значението на 14 думи</i>	262
Красимира Фучеджиева. <i>За произхода на глагола лапардѡсам ‘бърборя’ (опит за обяснение чрез семантични паралели)</i>	275
Симеон Стефанов. <i>За някои заети названия на охлюва в българския език (ѡхлюв, сѡляк и сюлюк)</i>	283
Биляна Михайлова. <i>От блясъка до яростта. Славянските основи *kaz- ‘разрушавам’ и *čez- ‘изчезвам’</i>	289
Александър К. Шапошников. <i>Опыт реконструкции древнеболгарского языка I – VII вв.</i>	295

Диалектология

Manuela Nevaci. <i>A linguistic geography analysis on Balkan-Romance Linguistic Convergences in South-Danubian Romanian Dialects</i>	321
--	-----

Svilena Gospodinova, Mariana Damova. <i>GIS-based Representation of Lexical Geolinguistic Elements of the Bulgarian Language Territory – an Interactive Map of Bulgarian Dialects</i>	338
---	-----

Лучия Антонова-Василева. <i>Диалектът на с. Пустец, Преспанско (с оглед на особеностите на рефлексите на задната носова и задната ерова гласна)</i>	354
---	-----

Ана Кочева. <i>Български съответници на лексикални кулинарни балканизми</i>	366
---	-----

Илияна Гаравалова. <i>Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Република Косово</i>	374
---	-----

Ономастика

Анна Чолева-Димитрова. <i>Старинни местни имена от Царибродско</i> ...	395
--	-----

Съвременен български език

Малина Стойчева. <i>Колебания при рода на някои съществителни имена</i>	409
---	-----

Илияна Кунева. <i>Правилата за слято, полуслято и разделно писане в последните три академични правописни речника</i>	416
--	-----

Лора Желева. <i>За правилата за писане на запетаи според правописните речници на БАН от 1983 г. до днес</i>	423
---	-----

Жанета Златева. <i>Актуални случаи при предаването на собствени имена от чужди езици на български език</i>	436
--	-----

Фразеология

Емилия Недкова. <i>За образната мотивация на български и сръбски фразеологизми с компоненти названия на облекло/аксесоари</i>	445
---	-----

Диана Благоева, Войчех Сосновски, Роман Тимошук. <i>Нова фразеология в българския, полския и украинския език</i>	453
--	-----

Наталія Хороз, Ольга Сорока. <i>Фразеологія української мови „епохи“ коронавірусу</i>	465
---	-----

Лексикография

Jerzy Sierociuk. <i>Leksykografia a językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej</i>	479
---	-----

TABLE OF CONTENTS

Preface	11
---------------	----

ACAD. STEFAN MLADENOV – SCIENTIFIC WORK AND CONTRIBUTIONS TO LINGUISTICS

Lilia Krumova-Tsvetkova. <i>Stefan Mladenov – a Life Dedicated to Science (1880–1963)</i>	15
Elena Dzhunova. <i>Stefan Mladenov and the Role of Science in Governing the State</i>	30
Angel G. Angelov. <i>On Some Stefan Mladenov's Lesser-Known Publications</i>	40
Ruska Stancheva. <i>How Not to Speak and Write Bulgarian – 100 Years Later</i>	47
Milen Tomov. <i>Phonetics in the Grammar of Bulgarian Language Written by Stefan Mladenov and Stefan Popvasilev (1939)</i>	57
Tsvetelina Georgieva. <i>Nouns with Suffixes in Grammar of the Bulgarian Language by Stefan Mladenov</i>	68
Tatyana Aleksandrova. <i>Etymological and Orthographic Dictionary of the Bulgarian Literary Language and the Stefan Mladenov's Views on the Orthographic Structure of the Bulgarian Language</i>	76
Diana Blagoeva. <i>Ways of Semantic Interpretation of Vocabulary in the Unpublished Second Volume of Bulgarian Explanatory Dictionary by Stefan Mladenov</i>	89
Sia Kolkovska. <i>Presentation of Systemic Relations in Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian Dialects</i>	104
Nadezhda Kostova. <i>On the Alphabetical-Nesting Principle and the Lexicographic Presentation of Verbs in the Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian Dialects by Stefan Mladenov</i>	114
Vanina Sumrova. <i>Feminatives in Stefan Mladenov's Bulgarian Explanatory Dictionary with a View to the Vernaculars</i>	126

Atanaska Atanasova. <i>Multi-Prefixed Verbs in Stefan Mladenov's Bulgarian Explanatory Dictionary</i>	134
Michaela Kuzmova. <i>Observations on Lexicographical Treatment of Phraseology in Nayden Gerov's Dictionary of Bulgarian Language and Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian Dialects by Stefan Mladenov</i>	152
Kristiyana Simeonova. <i>Zu einigen Besonderheiten in der lexikografischen Darstellung des terminologischen Vokabulars in den Werken des Akademikers Stefan Mladenov</i>	164

LINGUISTICS

History of the Bulgarian Language

Elka Mircheva. <i>Wage Labor in Medieval Bulgarian Society Through the Eyes of Language – НАПЗ, НАПЗЪЗ / НАПЗТА, НАПЪТА, НАБЪДА</i>	179
Tatyana Ilieva. <i>A General Genetic Characterization of the Words of the Topical Group Clothing Documented in Medieval Slavic Texts</i>	195
Mariyana Tsibranska-Kostova. <i>The 14th Century Manuscript CHAI 1160 and the Bulgarian Monasticism</i>	222
Georgi Mitrinov. <i>The Facade Inscriptions of the Church "St. Archangel Michael" in the Village of Lovcha, Neurokop Region (Today Drama Region)</i>	237

Etymology

Hristina Deykova. <i>Homonyms in the Bulgarian Etymological Dictionary</i>	249
Ludwig Selimski. <i>About the Origin, Structure and Meaning of 14 Words</i>	262
Krasimira Fuchedzhieva. <i>On the Origin of the Verb ланардосвам 'To Chatter' (An Attempt at Explaining by Means of Semantic Parallels)</i>	275
Simeon Stefanov. <i>On Some Borrowed Names of the Snail in the Bulgarian Language</i>	283
Bilyana Mihaylova. <i>From Brilliance to Fury. Slavic Stems *kaz- 'Destroy' and *cez- 'Disappear'</i>	289
Aleksandr C. Shaposhnikov. <i>The Experience of the Reconstruction of the Ancient Bulgarian Language of the Ist – Viith Centuries</i>	295

Dialectology

Manuela Nevaci. <i>A Linguistic Geography Analysis on Balkan-Romance Linguistic Convergences in South-Danubian Romanian Dialects</i>	321
Svilena Gospodinova, Mariana Damova. <i>GIS-Based Representation of Lexical Geolinguistic Elements of the Bulgarian Language Territory – an Interactive Map of Bulgarian Dialects</i>	338
Luchia Antonova-Vasileva. <i>The Dialect of the Village of Pustets, Prespa Region (In View of Peculiarities of the Reflexes of Posterior Nasal and Posterior Er Vowel)</i>	354
Ana Kocheva. <i>Bulgarian Equivalents of Culinary Lexical Balkanisms</i>	366
Iliyana Garavalova. <i>The Modern Linguistic Situation in the Area of Sredska Jupa R. Kosovo</i>	374

Onomastics

Anna Choleva-Dimitrova. <i>Ancient Place Names of Tsaribrod Region</i>	395
--	-----

Contemporary Bulgarian Language

Malina Stoycheva. <i>Fluctuations in the Gender of Some Nouns</i>	409
Iliyana Kuneva. <i>The Rules For Separate and Together Writing of Words or Hyphenation in the Last Three Academic Spelling Dictionaries</i>	416
Lora Zheleva. <i>On the Rules for Comma Usage in the Spelling Dictionaries of the Bulgarian Academy of Sciences from 1983 Until Now</i>	423
Zhaneta Zlateva. <i>Actual Cases of Transferring of Foreign Proper Names into Bulgarian</i>	436

Phraseology

Emilia Nedkova. <i>On Figurative Motivation of Bulgarian and Serbian Phraseological Units Containing Clothes or Accessory Words</i>	445
Diana Blagoeva, Wojciech Sosnowski, Roman Tymoshuk. <i>New Phraseology in Bulgarian, Polish and Ukrainian</i>	453
Nataliya Khoroz, Olha Soroka. <i>Ukrainian Phraseology in the “Age” of the Coronavirus</i>	465

Lexicography

Jerzy Sierociuk. <i>Lexicography and the Linguistic and Cultural Community of a Slavic Village</i>	479
--	-----

ПРЕДГОВОР

От 8 до 10 октомври 2020 г. Институтът за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките бе организатор на форум, посветен на 140-годишнината на акад. Стефан Младенов – един от най-изтъкнатите български езиковеди. Този изключително ерудиран полиглот – специалист по етимология, история на българския език, българска диалектология, европейско езикознание, славистика и балканистика – е един от плеядата български езиковеди, които не само оставят трайни следи в лингвистиката, но ни завещават и призова за неотменни дела за защита на българската национална кауза. Акад. Стефан Младенов е учен със световна известност и авторитет. Той е автор на над 1000 труда, между които един от най-значимите е „История на българския език“, издаден през 1929 г. в Лайпциг. Тук е публикувана и Карта на българската езикова територия, включваща всички земи, населени с етнически българи. И до днес, когато се разработват нови карти на тази тема, като основа се използва именно тази карта. Характерна черта на езиковедските търсения на акад. Стефан Младенов е смелостта в етимологичните проучвания, които целят да разкрият в максимална пълнота изконното българско начало в историята на нашия език. Той отделя особено внимание на българските диалекти, в чиито езикови особености открива следите от историческия развой на българския език и неговото типологично единство. Наред с това акад. Стефан Младенов работи и по въпросите на езиковата култура, като написва и близо 150 статии и бележки по въпросите на българския правопис, над 300 статии за чистотата на български език и за различни проблеми на граматиката. Огромен е и неговият принос за развитието на българската лексикография.

Форумът и издаването на настоящия сборник се организират във връзка с работата по Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от МОН по Рамково споразумение № СП-1/09.03.2020 г. В сборника са включени изследвания на над 40 учени от България, Русия, Полша, Украйна и Румъния.

От отговорния редактор

**АКАД. СТЕФАН МЛАДЕНОВ –
НАУЧНО ДЕЛО И ПРИНОСИ В ЕЗИКОЗНАНИЕТО**

Стефан Младенов – живот, отдаден на науката (1880–1963)

Лилия Крумова-Цветкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

lilia.krumova@abv.bg

Резюме: Статията е посветена на жизнения път и творческото дело на видния учен акад. Стефан Младенов. Очертани са приносите му в областта на общото и сравнителното славянско и индоевропейско езикознание, историята на българския език, българската диалектология и лексикография.

Ключови думи: сравнително-исторически метод, сравнително славянско и индоевропейско езикознание, етимология, лексикография

От времето, когато акад. Стефан Младенов е създал най-стойностните си произведения, са минали близо 100 години, един век – време, през което забравата покрива хора и събития. Разбира се, остава непреходното, ценното, стойностното. Чест за българската филологическа мисъл е, че създаденото от видния наш учен акад. Стефан Младенов е част от тази национална ценност. Неговото мащабно по обем творчество е с непреходна научна стойност. Наблюденията и изводите, отнасящи се до историята на българския език, до географските и историческите му граници, до същностните му особености, етимологията на българска и чужда лексика и т.н., са валидни и значими и днес.

Стефан Младенов бележи един от върховете на българското езикознание. Учен с необикновена природна надареност, с многостранна и задълбочена подготовка, той написва научни трудове, които са удивително богати по количество, проблематика, научни наблюдения и изводи. Световноизвестен езиковед, акад. Младенов е член на Академията на науките на СССР, на Полската академия на науките, на Лондонския кралски колеж, на Германската академия на науките, доктор по философия на Пражкия университет.

Стефан Младенов Стоянов е роден на 15 декември (27 декември по стар стил, Стефановден) 1880 г. в гр. Видин в многодетното семейство на беден казанджия. Основно образование завършва в родния си град през 1890 г., след което постъпва в новоосновения класически отдел на Видинската мъжка гимназия. В гимназията научава добре латински, гръцки, немски и руски, а сам се занимава с френски език. Проявява се като най-даровития ученик – силен по всички предмети.

През 1897 г. завършва гимназия. През есента на 1898 г. се явява на конкурс и получава стипендия по славянска филология в Историко-филологическия факултет на Висшето училище в София. Завършва четиригодишния курс (до 1898 г. курсът е тригодишен) в края на летния семестър на 1902 г.

Още като студент у него се заражда интерес към българската диалектология и към историята на българския език. Първата му отпечатана работа е студията *„Към въпросите на езика и националната принадлежност на Ново село, Видинско“* (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 18, 1901, с. 471–506). През 1902 г. публикува студията си *„За пограничните говори в Източна Сърбия“* (Известия на Семинара по славянска филология при Софийския университет, т. 1, год. IV, 1902, с. 101–116). Първите му научни изследвания разкриват Стефан Младенов като много перспективен изследовател. Фактът, че те са отпечатани в най-известните тогава български научни издания, показва, че авторът им вече е ценен, че той се утвърждава на научното поприще.

Стефан Младенов се изгражда като учен по времето, когато основите на българската езиковедска наука са вече поставени. През 1888 г. са основани Висшето училище (преименувано през 1904 г. на Софийски университет) и Историко-филологическият факултет, в който преподават професорите Любомир Милетич, Александър Теодоров-Балан, Беньо Цонев – известни, ерудирани, с международен авторитет учени езиковеди. На високо научно равнище се изучават фонетика, морфология и синтаксис на старобългарския език, история на новобългарския език, общославянска етнография и диалектология, сравнителна фонетика и морфология на славянските езици. Преподавателите са специализирали в редица страни на Европа, овладели са най-новите постижения на науката и поставят основите на едно съвременно българско езикознание.

Новото поколение езиковеди, ученици на първите професори, между които е и Стефан Младенов, получават образованието си у нас, във Висшето училище, а по-късно минават през школата на западноевропейското и руското езикознание и продължават започнатото от своите учители дело.

По това време особено влияние придобива младограматизмът, който приема като основни теоретични принципи в езикознанието историзма, психологизма и индивидуализма. Като основен метод в науката за езика се утвърждава използваният от младограматиците сравнително-исторически метод на изследване. Главна цел на теорията става да се изясни същността на езика, а най-важна практическа задача – да се изследва историческото развитие на индоевропейските езици, като се установят общите закономерности между тях. Сравнително-историческият метод довежда до бурно развитие на сравнителното славянско и индоевропейско езикознание. Благодарение на този метод усилено се развива и българското езикознание.

Под влияние на тези нови веяния в лингвистиката Стефан Младенов насочва своето внимание към сравнителното езикознание. Като участник в

семинара на проф. Милетич той написва през 1901 г. труда си *„За произхода и значението на граматическия род и за родовите отношения в индоевропейските езици“*, който по-късно преработва и представя като докторска дисертация.

Талантливият млад филолог Стефан Младенов е забелязан, неговите способности са оценени, ето защо е командирован от Министерството на народното просвещение от 1903 до 1905 г. за специализация по славянско и сравнително индоевропейско езикознание във Виена, Петербург и Прага.

Специализацията на Стефан Младенов е изключително полезна за доизграждането му като компаративист индоевропеист. Той има изключителната възможност да слуша лекциите на най-големите специалисти в областта на славистиката и индоевропеистиката като В. Ягич, К. Иречек, Ян Бодуен де Куртене, А. И. Соболевски, П. А. Лавров, И. Поливка, Й. Зубати, Т. Масарик и др. Така той оформя своите възгледи и познания под въздействието на едни от най-големите умове на Европа.

В резултат на упорития си труд и благодарение на голямата си природна надареност Стефан Младенов овладява около 30 езика: всички славянски езици, немски, френски, английски, италиански, испански, турски, албански, румънски, унгарски, норвежки, шведски, датски, литовски, фински, арабски, старогръцки и новогръцки, латински, староиндийски, староперсийски, староарменски. Познава не само множество съвременни езици, но и техни развойни фази в миналото и техните диалекти.

След завръщането си в България Стефан Младенов за кратко време е учител във Втора софийска гимназия, а след това в Софийската духовна семинария. През 1916 г. е избран за извънреден професор по история на българския език, а през 1921 г. – за редовен професор и титуляр на катедрата по общо сравнително и индоевропейско езикознание в Софийския университет. Междувременно през 1918 г. става дописен член (член-кореспондент) на Българската академия на науките.

Преподавателската дейност на Стефан Младенов в Университета има много широк диапазон. Той чете лекции по история на българския език, звукофизиология, българска диалектология, български синтаксис, българско ударение, българска етимология, български географски названия, старобългарски език в лексикално отношение, български литературен език. Преподава и общо езикознание, принципи на езикознанието, увод в експерименталната фонетика, увод в индоевропейската граматика (увод в индоевропейската фонетика и морфология и в индоевропейския синтаксис), индоевропейска морфология с оглед на староиндийската, староиндийски (санскритски) език, образуване на имената в индоевропейските езици, индоевропейското езиково семейство, звукофизиология с увод в сравнителната фонетика на индоевропейските езици. Занимава се и с готски и старогорнонемски език, с Вулфоловия превод на Библията; чете лекции и по гръцка морфология с оглед на главните индоевропейски езици, по срав-

нителна морфология и морфология на испанския, чешкия, полския език и др.

Стефан Младенов е обичан и почитан преподавател. Неговите големи познания покоряват студентите. Ето какво си спомня акад. Иван Дуриданов за своя преподавател от Университета: „Насочвайки се още от първата година на следването ми към езикознанието, редовно посещавах лекциите на видния наш езиковед проф. Стефан Младенов, специалист по индоевропейско езикознание. Неговата ерудиция беше смайваща. В хода на лекциите си, без да има пред себе си каквито и да било записки, той пишеше на черната дъска примери не само от класическите езици (гръцки и латински), но и от староиндийски, авестийски, литовски, готски, албански и други индоевропейски езици“.

През 1951 г. Стефан Младенов е назначен за завеждащ Секция за история на българския език и Секция за общо езикознание и класически езици в Института за български език при БАН.

Интересът на Стефан Младенов е привлечен от сравнително-историческото езикознание. Основните теоретични позиции на учения в тази област са свързани със схващането му за класификацията на езиците. Той се противопоставя на получената голямо разпространение морфологична или структурна класификация на езиците, според която те се групират въз основа на преобладаващия тип средства за изразяване на граматичните отношения, и е привърженик на родословната или генеалогична класификация, която има за основа родствените отношения, генетичната близост на съществуващи и съществували езици. Тезата на Стефан Младенов за генетично родство между индоевропейските, урало-алтайските и семитските езици е основен теоретичен принцип, който подчинява цялостната му практическа етимологическа работа.

Огромен е научният принос на акад. Стефан Младенов в областта на **общото и сравнителното славянско и индоевропейско езикознание**. Той посвещава голяма част от своето научно дело на сравнително-историческото изучаване на индоевропейските езици и на славянските езици като клон от тях, като в изследванията си чрез етимологичен анализ търси и показва генетичното им родство, общите им особености и закономерности, специфичното развитие на всеки клон и на всеки език. Той се утвърждава като един от най-видните езиковеди индоевропейци, а едновременно с това е и най-големият славист и историк на българския език по това време.

Въобще общотеоретичните постановки на Младенов са изходна основа за множество конкретни етимологични изследвания, в които осветлява произхода на много думи в българския език, търсейки основата им в общия праезик. Така изследванията на Младенов очертават мястото на българския език и генетичните му връзки с другите славянски и индоевропейски езици.

Основната изследователска област на Стефан Младенов е **етимологията**, в която работи през целия си творчески път. В етимологичните си из-

следвания той използва сравнително-историческия метод и огромните си познания в областта на езиките.

Главно място в етимологическите проучвания на Стефан Младенов заема проблемът за славянския характер на българския език. По това време се разпространяват ненаучни твърдения, че българският език е неславянски, а турано-татарски. Ученият насочва усилията си да докаже истинската роля на прабългарския субстрат в нашия език, както и количеството и значението на чуждите неславянски лексикални заемки в него. В свои етимологични изследвания той доказва славянския характер на голям брой думи в българския език, определяни обикновено от други учени като чужди. По този начин очертава истинските размери и значение на чуждите влияния върху българския език, като доказва пълното запазване на неговия славянски характер.

Една от най-ранните му работи, донесла успех на автора, е студията *„Старите германски елементи в славянските езици“* (1909), в която ученият си поставя за задача да докаже славянския характер на много думи, разглеждани до този момент като старогерманизми. В студията си той посочва значението, което има правилното решение на този въпрос. В науката се използва като доказателство за родината на Кирило-Методиевия език. Правилното решение на въпроса защитава авторитета на старата славянска култура. Въз основа на сравнителен исторически анализ изследователят доказва, че броят на тези заемки е преувеличен, че той е значително по-малък. Според него действителни стари германски заемки са: *блюдо, буква, витяз, влах, кладенец, крал, кусна, княз, чужд, шлем, Дунав* (представяме само новобългарските съответствия – бел. моя, Л. К.) и още няколко. Ст. Младенов доказва, че броят на старите германски заемки в славянските езици е не 222, а 22 думи.

След тази особено значима студия Стефан Младенов издава множество етимологични статии, в които компетентните, високонаучни етимологични проучвания целят най-вече именно защитата на славянския характер на българския език. Той публикува редица етимологични изследвания в авторитетното филологическо руско списание „Русский филологический вестник“ под заглавие *„Славянские этимологии“*. В тях обяснява произхода на славянски думи като: *ѣбанъ, дума, корина, sakati, sočiti, oborъ, sĕkat, bagra, bagriti, gotovъ, guliti, žuliti, kopriva, puchati, guščerъ, tuskъ, vada, kotъ, kotъсь, mariti, rana, aščerъ, kača, kapati, kapъ, kapъka, palašъ*. В статията *„Етимологични бележки“*, публикувана в Списание на БАН, кн. VI, 1913 г., разглежда етимологиите на думи от едни и същи индоевропейски корени с еднакво значение, но различно оформени.

Особено важна за сравнителното езикознание е работата на Стефан Младенов *„Студии по славянско и сравнително езикознание“* (Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 1920, с. 73–100), която съдържа сто етимологични статии за български и други славянски думи. Повечето от тези студии са публикувани преди това в раз-

лични чуждестранни издания: „Archiv für slavische Philologie“, „Indogermanische Forschungen“, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“, „Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук“, „Русский филологический вестник“. В това издание етимологичните бележки са допълнени с нови факти и обяснения. Българските и славянските думи се сравняват преди всичко с думи от източните индоевропейски езици (индийски, ирански, арменски, балтийски и албански), а след това и с останалите индоевропейски езици. Нови етимологии са представени на думи като: *бокъ*, *бутам*, *буца*, *вилнея*, *глум*, *гуркам*, *диря*, *дрипа*, *замба*, *къкам*, *кърчаг*, *муша*, *мушна*, *тепавица*, *тор*, *трътка*, *търтица*, *чип*, *шмуля* и др. За някои от тези думи са представени преди това етимологии в издадени етимологични речници на славянските езици. Младенов коригира или отхвърля погрешните и предлага нови.

Класически труд е изследването на Стефан Младенов върху прабългарския субстрат в нашия език: *„Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч“* (Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 1921, № 17, с. 201–288). Същото изследване е публикувано в съкратен вид на френски език: *„Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d’Asparuch en bulgare moderne“* (Revus des études slaves, Paris, 1921, № 1, с. 38–53). На същата тема посвещава и други свои изследвания: *„Името българи“* (Българска мисъл, II, 1927, № 3, с. 161–168) и *„Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио-алтайските народи“* (Българска историческа библиотека, I, 1928, № 1, с. 49–73). Конкретната задача на автора в тези изследвания е да защити славянския характер на българския език. Ето защо той приема за прабългарски само думи, които прецизното сравнително-историческо разглеждане потвърждава като такива. В резултат на сравнително-исторически анализ Стефан Младенов достига до извода, че за вероятни първобългаризми в новобългарския език могат да бъдат смятани: *бисер*, *белег*, *белчуг* ‘гривна, белезник’, *бъбрек*, *пашеног* ‘баджанак’, *тояга*, *чинаг* ‘женска дреха без ръкави’. В новобългарски се употребяват и възвърнатите чрез посредничеството на черковнославянски и руски първобългарски думи: *капище* ‘идол, олтар’, *кумир*, *сан*, *чертог*. Първобългарски са и личните имена *Шишман*, *Каран*, *Аспарух*, *Кардам*, суфиксът *-чий*, съществувал в старобългарски, както и народностното име *българин* (История на българския език, с. 35).

Определените като прабългарски думи в нашия език от Стефан Младенов и до днес се приемат безспорно за такива. Вярно е, че изследванията по-късно в езикознанието доказват, че броят на прабългаризмите е значително по-голям. Сам Младенов по-късно, в „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“, приема за вероятни прабългарски думи като *шаря*, *шарен*, *шавар*, *чичо*, *отава*, *сокай* и др. Въпреки това неговата заслуга при определяне и оценяване на прабългарското наследство

в нашия език е несъмнено голяма. Той очертава безспорното ядро на това наследство и пътя на неговото издирване.

Подобна е задачата на автора и в изследването *„Мнимите фински думи в българския език“* (Сборник в чест на Ив. Д. Шишманов, 1920, с. 74–95). Някои учени от това време, смятайки първобългарите за угрофини, приемат съществуването на фински думи в българския език като доказателство за угрофинския характер на прабългарския, както и за силно първобългарско езиково влияние. Авторът обаче доказва, че и в старобългарския, и в новобългарския няма никакви заемки от езика на фините. Той посочва етимологични данни за думите *влъхва*, *исполин*, *капище*, *кумир* и др., като изразява мнение, че те не са фински по произход, а някои са славянски, други германски, семитски или тюркски.

Младенов поставя на широка сравнително-историческа основа и проучванията си върху небългарската лексика в българския език. Големият наш учен изследва всестранно чуждоезиковите влияния върху нашия език и оставя на българското езикознание ценни изследвания от тази област. В работата си *„Принос към изучаване на българско-албанските езикови отношения“* (Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 23, 1927, № 8, с. 1–32) той разглежда българо-албанските езикови връзки. След като прави критичен преглед на изследванията в тази област на Ф. Миклошич, В. Макушев, Г. Майер, Г. Вайганд, Д. Михов, Т. Папахаджи и Б. Цонев, авторът посочва нови заемки от албански: *бебе*, *буба*, *бевевреци*, *буза*, *гуша*, *перчем*, *тегля*, *тъга*, *кекав*, *падалище* ‘място за пренощуване’, *пътно* ‘справедливо’. В същия труд авторът разглежда и влиянието на българския език върху албанския в областта на лексиката. Той доказва българския характер на асимилираното славянско население с езикови факти. Така значително допълва изследването на славянските заемки в албански.

Италианско-българските езикови отношения, и по-конкретно италианските лексикални заемки в българския език, разглежда в *„Италианско-българските културни сношения, отразени в езика“* (Итало-българско списание, I, 1931, № 5-6, с. 187–188), италианските и латински думи в нашия език в *„За някои италиански и латински думи в българския език“* (Итало-българско списание, V, 1935, № 2, с. 69–73), където представя италиански и латински думи като: *канела*, *капела*, *панера*, *кола*, *фуркета*, *лустро*, *салца*, *калцуни*, *манджа*, *пияца*, *пусула*, *парса*, *пържоло*, *саламура*, *сантасе*, *погача*, *алегро*, *алто*, *дует*, *опера*, *бас*, *канциона*, *терцина*, *кавалерия*, *купола*, *дилетант*, *мадона*, *миниатюра*, *профил*, *аларма*, *професор* и др. По-късно в *„Termini italiani e latini nella lingua bulgara“* (Bulgar/Roma, I, 1939, с. 29–32) групира тематично заемките от италиански – музикална терминология, литература, военно дело, народна лексика.

Маджарско-българските връзки в областта на езика разглежда в статията си *„Маджарско-българските езикови отношения“* (Родна реч,

XIV, 1941, № 2, с. 62–63), където изтъква, че славянските заемки в маджарски са около 600, от които две трети имат български особености, а маджарските в български са само 20.

Младенов се занимава и с **ономастични** проучвания – изследва имената на някои реки и градове в България, като дава допълнителни сведения за предславянската история по нашите земи. В изследванията си **„Имената на десет български реки“** (Списание на БАН, X, 1915, № 6, с. 41–70) и **„Имената на още десет български реки“** (Списание на БАН, XVI, 1918, № 9, с. 65–104) разкрива старинните съответствия на двайсет български названия на реки, като *Вит* – от трак. Utus, *Искър* – Όσκιος, *Марица* с приток *Ибър* – Έβρος, *Морава* – Margus, *Струма* – Στρυμόν, *Стряма* – Σέρμη, *Тунджа* – Τόζος, *Видима*, *Лом* – Almus, *Янтра* – Άνθρυσ и др., и отбелязва някои по-късни езикови промени, станали с тях в известни езикови области. Той отвежда названията на повечето от тях към предславянски – мизийски, илирийски или тракийски.

Ценно ономастично проучване е кратката статия **„Имената на седем български столнини“** (Българска мисъл, 1927, с. 485–493), в която Младенов проучва имената *Преслав*, *Средец*, *Воден*, *Охрид*, *Търново*, *Видин* и *Пловдив*. На речни имена от Средна и Източна Европа е посветена студията **„Някои славянски имена на реки и тяхното значение за праисторията и за общото езикознание“** (Известия на Института за български език, 1957, кн. V, с. 13–22), в която подлага на критичен анализ схващанията на известни славянски учени (като А. Погодин, А. Шахматов, Т. Лер-Сплавински и др.) за произхода на имената *Волга*, *Одер*, *Драва*, *Дрвенца*, *Мрога* и *Рая* (в Полша), *Сава*, *Раба* (в Унгария) и др. Ст. Младенов ги разглежда като славянски, като се противопоставя на твърденията на другите учени, че са от друг произход (илирски, келтски, фински, илиро-венетски). Във втората част на изследването се разглежда важният въпрос за славянската прародина. Според Стефан Младенов тя е в Източна и Северна Русия, а не, както твърди А. Шахматов, на север от балтийските племена зад р. Неман. Основава твърдението си на етимологичния анализ на речни имена далеч на изток и север в Русия, като доказва, че те са индоевропейски и че има еднакви евразийски имена на реки и води.

Много от ономастичните проучвания на Стефан Младенов са значими и днес, приети са и са утвърдени в науката. „И сега, след повече от половин век, ние не сме в състояние да прибавим нещо съществено към неговите изводи“ – пише проф. Й. Заимов (Български език 1981, № 4, с. 337).

Големият наш учен издава капитални за българското и европейското езикознание трудове. Като университетски помагала в поредицата „Университетска библиотека“ излизат две от най-ценните му изследвания: през 1927 г. **„Увод в общото езикознание“**, преиздаден с някои допълнения през 1943 г., и през 1936 г. **„Сравнително индоевропейско езикознание“**.

„Увод в общото езикознание“ е ценен труд, в който авторът излага схващанията си по редица важни теоретични проблеми, залегнали в осно-

вите на неговата научна дейност, които са предмет на разглеждане и в други негови изследвания: същност, дялове на езикознанието и отношението му към другите науки; произход на езика, психофизиологични основи на езиковата дейност, езиков развой, езикова история и диалектология, морфологична и генеалогична класификация на езиците; езикознание и културна история. Авторът изяснява въпросите на общото езикознание с данни от историята на нашия език.

„*Сравнително индоевропейско езикознание*“ с подзаглавие „Кратко помагало за изучаващи филология българска и славянска, класическа, немска, английска, романска (с приложение на староиндийски текстове)“ е труд, предназначен да бъде учебно помагало, но всъщност далеч надхвърля изискванията за такъв вид издание. Това е задълбочена и обширна теоретична разработка, която бележи нов момент в развитието на нашето езикознание. С присъщата си скромност авторът нарича своето изследване „скромнен трудец“ и го посвещава „с благоговение“ на „светлия спомен“ на своите именити учители от Висшето училище проф. Иван Д. Шишманов и проф. Беньо Цонев. В книгата има изложени много езикови факти и направени редица езикови паралели, които разкриват впечатляващата ерудиция, всестранната езикова ориентация на големия наш учен. Характеризирано е индоевропейското езиково семейство, разкрит е закономерният развой на индоевропейските езици, очертано е мястото, което заема сред тези езици и нашият старобългарски език, наречен класически славянски език.

През 1929 г. Стефан Младенов издава на немски език в Берлин и Лайпциг своя най-важен труд „*История на българския език*“ (Geschichte der bulgarischen Sprache), излязъл на български език едва през 1979 г. в превод и редакция на акад. Иван Дуриданов. Това научно съчинение с право е наричано „венец на неговото творческо дело“, тъй като с него Ст. Младенов добива световна известност. Сам авторът в предговора скромно говори за своя труд като за „опит за история на българския език“. А всъщност това е едно от най-забележителните изследвания в нашето езикознание. „История на българския език“ на Стефан Младенов е първият цялостен труд върху историята на нашия език. Огромната ерудиция на изтъкнатия наш учен, сравнително-историческият подход към езиковите факти, богатият интерпретационен материал правят труда изключително ценен. Ето защо е толкова силно впечатлението от неговата поява сред научния свят. Най-известните за времето си езиковеди публикуват рецензии, в които дават висока оценка на Историята.

„*История на българския език*“ се състои от 12 глави и включва: уводни бележки, в които се дават сведения за историята на българския народ, за историческите граници на родния ни език, за прабългарските и тракийски следи в него, за мястото му сред славянските и за връзките му с другите балкански езици, за характерните му особености и периодизацията му; преглед на изследванията върху българския език от наши и чуждестранни учени от X до XX в.; сведения за българските писмени паметници –

изворите, въз основа на които се гради историята на езика, история на взаимните връзки и влияния на българския език с други съседни и несъседни езици. В отделни глави са разгледани историческата фонетика, акцентологията, словообразуването, историческата морфология, синтаксиса. Представени са същностните особености на българската диалектология и характерните моменти в историята на старобългарския и новобългарския книжовен език. Заключениеите бележки са указания за бъдещите изследователски задачи в тази област.

Както посочва акад. Владимир Георгиев (вж. Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, 1957, с. 8) трудът има по-скоро характер на историческа граматика. Значително място обаче е отделено и на развоя на езика във връзка с историята на народа. Съдържат се всъщност елементи на историческата и описателната граматика, както и на историята на езика и по този начин се представя едно широко платно на българския език в миналото и днес.

„История на българския език“ на Ст. Младенов не е загубила своята актуалност и днес. Голяма част от научните постановки в нея са валидни и значими и за съвременното езикознание. Отстояваната от българския учен истина за характера на Кирило-Методиевия език, за българските езикови граници са истина и за нашето време.

Етимологичните проучвания заемат значително място и в големите трудове на Стефан Младенов. В специални части в „История на българския език“ и в „Сравнително индоевропейско езикознание“ се разглежда историята на българската лексика, топонимия и антропонимия, като изследването се основава преди всичко на етимологическото проучване на думите. Изследваната българска лексика е тематично групирана. Разглеждани са роднински имена, названия на растения и от областта на земеделието, названия на животни и от областта на скотовъдството, названия от областта на тъкачеството, от областта на дърводелството, металообработването, гърнчарството, имената на месеците, на дните на седмицата, т.е. подходът на автора е съвсем съвременен. Младенов избира най-старата част от лексиката на всеки един език. Именно при нея могат да се открият генетичните връзки и най-старите особености на езиците. Стефан Младенов разкрива генетичното родство на нашия език на първо място със славянските езици и след това с другите индоевропейски езици. Многобройните етимологии и богатият сравнителен и аргументационен материал – привеждането на съответствия от живи и мъртви индоевропейски езици, и на особено голям диалектен български материал, очертава мястото на българския език в индоевропейското и славянското семейство. Учудват ни големите познания на видния учен не само в областта на чуждите езици, но и в областта на българските диалекти. Изобщо Стефан Младенов доказва на практика, че диалектният материал има голяма доказателствена сила в етимологията и историята на езика.

Освен етимологията на домашната, старинна лексика, наследена от общия някогашен език, авторът разглежда и етимологията и историята на небългарската лексика в нашия език. Проследява по-старите и по-нови заемки в българския (старогермански, латински, гръцки, османотурски, новогръцки, романски, нововисоконемски, руски). Построява редица етимологии, поправя грешни според него етимологии на други изследователи. Изследването и на тези заемки е на широка сравнително-историческа основа.

След етимологичния анализ на лексиката Стефан Младенов подлага на етимологично проучване словообразователните средства в нашия език. Обект на подробен анализ са старите индоевропейски и общославянски именни и глаголни наставки. Проследен е техният фонетичен и семантичен развой в славянските езици и по-конкретно в българския език и неговите диалекти.

Авторът изтъква значението на историята на словното богатство на един език, тъй като тя стои „най-близко до културната история“ и „най-вече може да подпомогне културната история“. Много често „историята на една дума е също един къс културна история“. Тези думи много пряко кореспондират с развилите се у нас в края на XX век направления в езикознанието лингвокултурология и етнолингвистика, които изследват връзката между език и културна история. Многократно ще се убедим в далновидността на нашия учен.

След Първата световна война интересите на Стефан Младенов се насочват и към проблемите на **съвременния книжовен език**. И това е съвсем естествено. По това време пред научната и културна общественост стоят за решаване много въпроси – за нормативното устройство на езика, за повишаване на езиковата култура, за създаване на помагала и справочници, необходими за тези цели. Стефан Младенов не може да остане настрана от тези задачи. Той активно участва в правописните спорове, усилено работи за популяризиране на езиковата култура със своята публицистика, изявява се като плодотворен лексикограф, създавайки едни от най-ценните трудове върху съвременния български език.

През 1939 г. издава в сътрудничество със Стефан Попвасилев **„Граматика на българския език“**. Стефан Младенов разработва теоретичните постановки за речника, диалектите и книжовния език, а също и въпроса за същността и живота на езика. Стефан Попвасилев написва популярно-описателната част. В тази граматика за нуждите на описанието са използвани данните от сравнително-историческото проучване на езика, тъй като Младенов смята, че граматиката трябва да е основана именно върху сравнителното и историческото езикознание. „Преди да учи хората как трябва „правилно“ да пишат и да говорят, съставителят на коя-годе добра граматика трябва сам да познава добре не само днешното състояние на даден език, но и неговото минало, историята на езика, трябва да има ясен и ши-

рок поглед върху многообразието на езика и говорите му, та да може, в безброй случаи, като вещ познавач, да определи кои форми са по-„правилни“, т.е. по-съгласни с духът на езика и затова заслужава да се смятат за образцови и да се препоръчват в писмения и говорим език на образованите“ (с. 2). Особено ценна част е словообразуването, в което авторът представя продуктивните и непродуктивните словообразователни средства на българския език.

Граматиката се посреща със задоволство. Читател на сп. „Родна реч“ пише до Младенов: „Българският език едва сега се сдобива с една *истинска* граматика, каквато е Вашата и каквито не са предназначени за учебници в училищата“.

Изследванията на Стефан Младенов в областта на **историята на българския език и българската диалектология** са многобройни. Заслугите му към българското езикознание са неоценими. На широка сравнително-историческа основа той изяснява характерните особености на историческия развой на българския език, проучва и разкрива спецификата на диалекти от всички краища на българското езиково землище. Изследванията му засягат изключително важни национални въпроси – за българския характер на Кирило-Методиевия език, за историческата приемственост между старобългарския и новобългарския език, за единството на българския език в миналото и днес. С помощта на богати научни данни защитава истината и за характера на македонските говори, и за очертанията на западната българска езикова граница. В областта на историята на книжовния език нашият езиковед поддържа с голяма научна прозорливост напълно актуалната и днес идея за полидиалектна основа на българския книжовен език. Според Младенов в него са залегнали както източнобългарски, така и западнобългарски говорни особености и именно от тази гледна точка той преценява приноса на нашите поети и писатели за строителството на книжовния език. Тези свои научни постановки ученият представя в своята История и в редица други публикации като *„Българският език в светлината на балканистиката“* (Годишник на СУ. Историко-филологически факултет, 35, 1939, № 13, с. 72), *„Луи Леже и въпросът за македонските говори“* (1925), *„За пограничните говори в Източна Сърбия“* (1902), *„Принос към изучаване на българските говори в Източна и Западна Тракия“* (Тракийски сборник, 1935, № 6, с. 1–201), *„Българската реч в Солун и Солунско“* (Солун, 1934, с. 14–63), *„Значение на Родопската област от гледище на българската езикова история“* (Родопски преглед, III, 1932, № 3, с. 81–84), *„Български народни говори в Ловчанско, Троянско и Тетевенско“* (Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание, 1930, №2, 108–116) и *„Казанлъшкият говор“* (Юбилеен сборник „Искра“ 1873–1923. Казанлък, 1923, с. 202–211).

Неоценимо е и извършеното от него в областта на **езиковата култура**. Дълги години Стефан Младенов осъществява широка популяризаторска дейност, най-вече чрез издаваното съвместно със Стефан Попвасилев на-

учно-популярно списание по проблемите на езика „*Родна реч*“. Списанието излиза през периода 1927–1944 г. и е единствено по рода си за времето. То изиграва значителна роля за формиране на езиков усет, на правилни езикови навици и най-важното – на любов към езика и загриженост за неговата чистота и национална самобитност. Списанието създава на Младенов голяма популярност сред широките маси. Той публикува в него 280 статии и езикови бележки, внушително число, макар и само формално изразяващо големия принос на бележития учен в културната обработка и усъвършенстването на съвременния български книжовен език.

Акад. Стефан Младенов има изключителни заслуги и в областта на **речниковото дело**. Всъщност той е един от създателите на съвременната българска лексикография. Той участва в издаването на три речника, запазили високата си стойност до днес. Това са „*Речник на чуждите думи в българския език (с обяснения за потекло и състав)*“ (1932), „*Етимологически и правописен речник на съвременния български книжовен език*“ (1941) и „*Български тълковен речник*“ (1951). И в трите речника Стефан Младенов показва огромните си познания в областта на етимологията и сравнително-историческото проучване на лексиката. Тези речници показват, че авторът е отличен познавач на съвременния български език и на много други чужди езици, като същевременно е блестящ етимолог. Тези издания и днес са незаменими справочници, ценни помагала за всеки езиковед и за всеки културен човек.

Стефан Младенов поддържа оживени творчески контакти с видни слави и индоевропейци от цяла Европа. Той е може би най-известният български езиковед в чужбина. Запазени са писма до него от световноизвестни учени като Ян Бодуен де Куртене, В. Ягич, Е. Бернекер, Г. Вайганд, С. Б. Бернщейн, А. П. Виноградов и мн. др.

Огромна е и обществената, културната и научно-популяризаторската дейност на Ст. Младенов. Към него се обръщат с въпроси, с молба за езикови съвети и консултации от цяла България. Получава многобройни писма и картички с искания за разяснения по езикови въпроси, за консултации във връзка с новото име на селища, за превода, правописа, етимологията и правилната употреба на технически и медицински термини, за правилната употреба на глаголни форми, за правописа на някои думи, за произхода и етимологията на други, за значението на трети. Информират го за думи от различни говори. Изпращат му фолклорни материали. Искат мнението му за превода на готвени за печат книги. Молят за рецензиране на статии, на по-големи трудове. Канят го да изнася беседи. Удивително разностранна и огромна по мащаб е неговата дейност. Учудва ни неизчерпаемата енергия на този човек и същевременно голямата му отзивчивост.

Младенов получава непрекъснато покани от чуждестранни академии и университети, от институти и дружества, от редакции на научни издания за сътрудничество, за четене на лекции и т.н. Пишат му от Institut d'études slaves (Париж), Славянски институт в Прага, Латинската академия за из-

куство и литература (Париж), Славянски институт (Варшава), издателства и редакции от Лондон, Милано, Берлин и др.

Когато се очертава обликът на една творческа личност, за да бъде той цялостен и правдив, трябва непременно да се каже нещо и за нейните нравствени черти. А за акад. Стефан Младенов те са трудолюбие, скромност, честност и безкористност. Работоспособността му е невероятна. Той се труди неуморно, всеотдайно. За него като че ли не съществува нищо друго извън работата. Твърде саможив по характер, мълчалив, сдържан, трудно се сближава с хората. Понякога избухва, става рязък и злостен, когато се сблъсква с нередности, с изопачаване на истината – разбира се най-вече, когато това се отнася до научната истина. Стефан Попвасилев цитира често повтаряните от Младенов думи: „Аз не мога да говоря и пиша спокойно за неща, явно криви и неверни“. Трудовете на Стефан Младенов ни дават многократно възможност да се убедим в това. Много пъти той изобличава „в невежество и дебелоочие“ наши и чужди привърженици на ненаучни идеи. Честен и безкористен е, религиозен, но „не черковник“, високонравствен и отзивчив към многото молби, отправяни към него.

Нашият бележит учен е с високо развито национално самосъзнание. През целия си живот и с цялото си творчество той воюва за доказване на истината за териториалните и историческите граници на българския език. Отхвърля ненаучните твърдения с гняв и жлъч. Използва всеки удобен момент, всяко подходящо място, за да постави тези важни за българския народ въпроси. Със своето творчество Стефан Младенов дава пример за вярно, всеотдайно и безкористно служене на националните идеали.

Като учен с широк и проникновен поглед към езика и неговите проблеми, Стефан Младенов насочва вниманието си към въпроси, които десетилетия по-късно стават обществено значими и актуални. Така например той написва думи в защита на кирилицата, които звучат съвсем навременно и в днешни дни: „Кирилицата, бидейки нагодена за един от най-богатите по звукове език – старобългарския – стои несравнено високо над латинското писмо, в което няма букви за цял ред славянски, германски и др. звукове, та вследствие на това се явява голяма правописна шарения у западноевропейските, славянските и всички други народи, които са възприели латиницата. Латинското писмо в служба на европейските народи днес представя същинско Вавилонско стълпотворение.“

За своите огромни заслуги към българското и световното езикознание Стефан Младенов е получил множество признания. През 1929 г. е избран за действителен член (академик) на Българската академия на науките. Същата година е избран за дописен член (член-кореспондент) на Академията на науките на СССР в Ленинград. Той е единственият български учен, получил преди 9 септември 1944 г. това почетно звание. През 1929 г. става член-кореспондент и на Полската академия на науките в Краков, на Славянския институт (Slovanský Ústav) в Прага, на Кингс Колидж в Лондон, а през 1942 г. на Германската академия на науките.

Последните години от живота си прекарва в усамотение, в лошо здравословно състояние. Стефан Младенов умира на 82-годишна възраст на 1 май 1963 г. в София.

Преди няколко години Издателството на БАН „Проф. Марин Дринов“ публикува книга за живота и творчеството на Стефан Младенов като част от поредицата за големи наши учени под заглавие „Живот, отдаден на науката“. Това е може би най-подходящата характеристика за видния учен.

Stefan Mladenov – a Life Dedicated to Science (1880–1963)

Lilia Krumova-Tsvetkova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

lilia.krumova@abv.bg

Abstract: The article is dedicated to the life and creative work of the eminent scientist Acad. Stefan Mladenov. His contributions in the field of general and comparative Slavic and Indo-European linguistics, the history of the Bulgarian language, Bulgarian dialectology and lexicography are outlined in the article.

Keywords: comparative-historical method, comparative Slavic and Indo-European linguistics, etymology, lexicography

Академик Стефан Младенов и ролята на науката в управлението на държавата

Елена Джунова
elinik4@gmail.com

Резюме: Академик Стефан Младенов не е писал директно за ролята на науката в управлението на държавата. И да търсим, няма да намерим негови разработки по темата. Това не е била негова задача. Не е задача и пред езиковедската наука. Има други области на науката, които трябва да работят по тази тема. Неговата задача, която сам си е поставил, е да бъде полезен със своите знания и способности на страната си, която безпределно обича. Работейки през целия си живот за каузата науката да бъде обективна и безпристрастна, в полза на световното научно познание, той доказва истините за историята на българския език, очертава с точност границите на българския език. Академик Ст. Младенов приема доводите на групата „родолюбиви българи“ за създаването на Върховно всебългарско тяло, което е призвано, на базата на доказаните научни истини, да осигурява аргументите за умелото управление на държавата, вярва, че ролята на науката е водеща в управлението на всяка държава, която иска да бъде силна.

Ключови думи: принос на Стефан Младенов, роля на науката в управлението на държавата

През 2020 година отбелязваме 140 години от рождението на академик Стефан Младенов – човекът, преподавателят, ученият. Учен с изключителна ерудиция и работоспособност, хуманист и истински борец за справедливост, с обществена, културна и научно-популяризаторска дейност, учен с преподавателски способности, бъдещи възхищението на студентите, учен полиглот, с оживени творчески контакти с учени от цяла Европа, член на редица чуждестранни академии на науките – това е акад. Ст. Младенов, допринесъл изключително много за развитието на българския език, а чрез него – за затвърждаването на българската народност и българската държава.

Не вярвам да има българи, които да не посрещат с одобрение и симпатия всяка книга и публикация за наши изтъкнати, достойни българи, които със своя живот, с творчеството си и дейността си, са писали нашата история. Тази история, с която се гордеем. С такива чувства прочетох първата книга на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова за акад. Стефан Младенов. И това, което тя е написала и което няма да забравя, е следното:

„Личности като Ст. Младенов са рядкост в културната история на един народ. Само фактът, че той е българинът, знаещ най-много езици досега – около 30, показва, че това е човек с необикновена дарба. А когато такава дарба е посветена изцяло на науката и обществото, създаденото, сътвореното е с други измерения. Мащабно по обем – около 1100 труда, творчеството на Ст. Младенов е с непреходна научна стойност. При него като че ли не съществува дистанция във времето. Наблюденията и изводите, отнасящи се до историята на българския език, териториалното разпределение, географските и историческите граници, до същностните му особености и т.н., са валидни и значими и днес.“ И още по-силното – като извод: „Делото на Ст. Младенов е наистина огромно. Дълг на нашето общество и на нашата наука е да тачи паметта на това дело и да защитава истините, на които той е отдал всичките си творчески сили.“

Наистина удивително е постигнатото от акад. Стефан Младенов. Каква сила, каква енергия, каква работоспособност, каква пожертвователност, какво огромно желание да бъде полезен на своя народ трябва да има човек, освен таланта, за да постигне това! Всички тези добродетели и качества той придобива още в детските си години.

Акад. Стефан Младенов е роден на 15.12.1880 г. (27 декември стар стил), на Стефановден, в гр. Видин. Има петима братя и една сестра. Родителите – Евгения и Младен Стоянови – трудолюбиви, честни и почитени хора, възпитават и седемте си деца да не чакат нищо наготово, да се трудят, да уважават хората около себе си и да се уважават помежду си.

Младен Стоянов, бащата, е роден в с. Говежда, Берковска околия. Произлиза от голям род – хора трудолюбиви, чистосърдечни и с подчертано силни патриотични чувства. Младен Стоянов израства в такава среда заедно с братята, сестрите и братовчедите си. Като младеж решава и заминава за гр. Видин.

По това време в гр. Видин, както и в другите наши крайдунавски градове, кипи бурно развитие. Те имат ежеседмична връзка по Дунава с Виена и други западни крайдунавски градове. В гр. Видин е построена първата в България сграда, предназначена специално за театрални представления. Тази сграда, театър „Вида“, и днес изглежда добре и заедно с работещите в нея видинчани – културни дейатели, изпълнява патриотичния си дълг.

Бащата на акад. Ст. Младенов пристига във Видин и с много труд и постоянство успява да започне самостоятелно работа в своя работилница и магазин едновременно за бакърени котли и казани. Поради липса на средства той не получава желаното образование, но прави всичко възможно, за да осигури това на своите деца – шестима синове и една дъщеря. Двама от синовете му наследяват бащините работилници и получават образование, за да могат сами да избират, поръчват и доставят необходимите материали за работата си, да продават готовата продукция и да плащат заплати на няколкото наемни работници, с които се трудят наравно в работилниците.

Следващите двама синове са учители, като Ангел, който преподава в Първа мъжка гимназия във Видин, междувременно превежда от немски едни от първите пиеси, поставени на българска сцена. Разбира се, когато е имал нужда за уточняване или някаква друга помощ, акад. Ст. Младенов винаги се е отзовавал. Ангел пишел и стихове. Георги, най-малкият син, получава образованието си, като половината от разходите поема зетят Христо Рожич, съпруг на Иванка, единствената дъщеря на Евгения и Младен Стоянови. Георги е изпратен в Чехия да следва керамика. През 1925 г., пак с помощта на зетя, който е преуспяващ търговец, построява във Видин първата и единствена досега фабрика за порцеланови изделия в Северозападна България. Разбира се, Георги получава както всеотдайната бащина подкрепа, така и помощта на цялото семейство. Всички се включват, кой с колкото може, в построяването на фабриката.

За образованието на първородния син в семейството нашето общество е добре осведомено и се гордее с научните постижения на акад. Стефан Младенов. Но тук ще говорим главно за човека Стефан Младенов, за неговото човешко кредо и неговия безграничен патриотизъм. За неговото твърдо убеждение, че всеки трябва да допринася според своите способности и знания за напредъка на държавата. Напредък ще има, ако управлението на държавата е умело. А науката е призвана да осигурява аргументите за умелото управление. Едва ли някой се съмнява в значението и ролята на науката в управлението на държавата – понякога подпомагаща, често – водеща.

Всички в семейство Младенови наследяват бащините добродетели – любознателност, трудолюбие, скромност, човеколюбие. Възпитавани са да обичат своя род и родина, да защитават истината, да отстояват справедливостта. Освен всички тези качества и добродетели, Ст. Младенов притежава и природната си дарба да усвоява чужди езици с лекота. С лекота, защото е любознателен, трудолюбив и енергичен, работи с постоянство и упоритост. Защото има огромното желание да допринесе с това, което притежава, за напредъка на родината.

През време на Балканската война Ст. Младенов е на фронта, в Трети бдински полк. Заедно са със съгражданина му д-р Б. Бончев, който казва за него: „Когато разбра, че аз владея турски език, привърза се към мен. Ние прекарвахме по цели часове в приказки и учене на езика. Тогава разбрах, че Ст. Младенов е един феномен и притежава способността да заучава чужди езици с най-голяма леснина. Докато преди не знаеше нито дума турски език, само след два месеца той говореше, пишеше свободно и разказваше първите приказки на чист турски акцент. И така, когато се върнахме от фронта с празни ръце и разклатено здраве, Ст. Младенов донесе два нови езика – турски и арменски.“

Още от младини, когато осъзнава своята дарба, Ст. Младенов започва целенасочено да овладява чуждите езици и да се стреми към работата, в която те ще влязат в най-голяма употреба. Трудно бихме си представили

друга област, в която той би бил по-полезен за народа си и за държавата. Овладейвайки около 30 чужди езика, той ги изучава с диалектите им и с историческото им развитие. Затова с такъв голям успех използва сравнително-историческия метод в езикознанието за доказване на своите тези.

Начинът, по който акад. Ст. Младенов доказва истината и я отстоява, е забележителен. Атанас Минков, също негов съгражданин, казва за него: „Колкото тих и скромен да бе, в защита на своите научни познания, в критиката срещу лъженауката той бе безпощаден“. Акад. Ст. Младенов категорично доказва с научни аргументи и доводи докъде достигат границите на българския език и ни завещава да браним тази истина. Самият той е ревностен радетел за това земите, в които звучи българска реч, да не са извън пределите на България. Това е било широко известно. Той получава много писма по въпросите за единството на българския език от отделни хора, от общественици и от обществени организации. Пишат му от организацията на Западните покрайнини, от дружеството на преселниците българи от Добруджа, от дружеството на тракийските българи. С огромно желание той се отзовава на техни покани за сказки, отговаря на всеки въпрос от своята научна област и това му доставя удоволствие, чувства се е удовлетворен от изпълнения дълг към хората и земята, които обича. „Крайно внимателен и предан към близките и приятелите си, проф. Младенов обичаше особено родния си край“, свидетелства д-р Б. Бончев и добавя: „Независимо от огромната си работа като професор, д-р Ст. Младенов винаги намираще време, „в 25-ия час в денонощието“, както казваше той, да напише или да изнесе някоя сказка във Видин. Обикновено театър „Вида“ се оказваше тесен да побере многобройните му почитатели, които го посрещаха и изпращаха с бурни ръкопляскания.“

Не е било чудно за хората, които са познавали акад. Ст. Младенов, че е получавал толкова много писма – около 1100, колкото са и трудовете му – от общественици, обществени организации и партии, които се стремят да го привлекат и спечелят за своята кауза. Той с особено внимание приема писмата на група родолюбиви българи, както те сами се определят. Те с негодувание посочват причините, поради които България търпи загуби. Те пишат: „Липсата на Върховно всебългарско тяло ни причини загубата на моравските, тимошките, македонските и българите от Западните покрайнини“. Те ратуват за създаването на Върховно всебългарско тяло (по-нататък ВВТ) – организация, която да се занимава с „върховните ни народни въпроси“ и да обединява ума, мисълта, знанията и способностите на цвета на нацията – хора на науката, честни, знаещи, добросъвестни и родолюбци.

И днес ние, потомците на тогавашните родолюбиви българи, казваме: Липсата на ВВТ, което днес ние бихме нарекли Център за научно обосноваване на решения и научно обяснение на исторически събития, ни причини разрухата във всички области на стопанско-икономическия ни живот, продължава обезличаването на науката, образованието, културата,

продължава съсипването на здравеопазването, да не говорим за социалното напрежение и оттам – опасността за националната сигурност. България се обезлюдява. А тези, които твърдо не искат да напуснат родината, биват наказвани с ежедневни абсурдни решения, правила, закони. Искат да ни накарат да се обезверим и да мислим, че това ще продължи безкрайно.

Нашите предци казват: „Това ВВТ, този Център, този Върховен научен и обществен съвет (по-нататък ВНОС) трябва да се грижи за всички неща, от които зависи бъдещето на България, а именно: да се предпазва народът от националните ни недъзи, да определя и подкрепя националните ни добродетели, да определя общонародния ни идеал с план и система за неговото осъществяване“. Колко актуално звучат и днес доводите за създаването на ВВТ: „Самата ни интелигенция, разделена на политически партии, родолюбиви, професионални, икономически и други дружества, съюзи и организации, води борба помежду си, враждува с озлобление“; „Идеята трябва да дойде от културните институти, общественици и от ония образовани и сведущи хора, които считат, че знанието, необходимо за всяка служба, е нужно за самия живот и то трябва да се поднесе в полза на държавата“.

Това, което и днес не ни достига, е да бъде оползотворено за напредъка на държавата всяко научно постижение в която и да е област на науката. Не е достатъчно то да се регистрира и обсъжда само в тесните научни среди. Необходимо е то да се популяризира и да се търсят начини и средства, за да допринесе за успешното развитие на държавата. Затова е необходимо това ВВТ, този Център, този ВНОС за България. Със съжаление трябва да отбележим, че до осъществяването на идеята на нашите родолюбиви предци не се е стигнало. Очевидно тази чест се пада на днешните поколения учени и общественици родолюбци.

Имаме основания да смятаме, че акад. Ст. Младенов е имал положително отношение към идеята за създаването на ВВТ и тук трябва да отбележим, че той е действал като истински член на едно ВВТ. Със своите научни трудове, със своите изводи и научни аргументи, базирани на ерудиция, коректност и безпристрастност, той е успявал на точното място и точното време да отстоява интересите на България на различни международни форуми, на които той винаги е бил желан и уважаван участник.

По повод на отказа на наши учени да участват в III конгрес на славянските учени, географи и етнографи, проведен в Белград, с мотива, че „сръбските учени в своите съчинения преиначават, фалшифицират фактите, които се отнасят до българите в Македония и Източна Сърбия, и затова не можем да се разберем с тях“, нашите родолюбиви предци пишат до акад. Стефан Младенов: „Та тъкмо защото сръбските учени премълчават фактите, нашите учени, с историята и фактите в ръка, ще трябва да убедят не сръбските, а другите славянски учени от конгреса, които като арбитри ще си кажат своята дума.“ На това и на редица други въпроси акад. Ст.

Младенов отговаря: „Границите на българската реч са доста отдавна познати и общоприети от всички чужди учени с изключение на сърбите, които до 70-те години на миналия век също признаваха западнобългарските земи за български и обнародваха в 1860 г. в Белград книгата на босненския сърбин Стефан Веркович под надслов „Народне песме македонски бугаре“ (Народни песни на македонските българи).

Общоизвестно е, че именно акад. Ст. Младенов по научен път установява границите на българския език. „На общественно-политическото поприще той не се прояви, защото научните му занимания поглъщаха всичката му енергия. Но той не беше чужд на обществените борби и съчувстваше на прогресивните разбирания и бе следовник на морално-политическите идеи на Найчо Цанов“, уверява ни Атанас Минков. Наистина в личния фонд на акад. Ст. Младенов в научния архив на БАН е запазена чернова на писмо на Найчо Цанов до Двореца, чиято цел е да убеди монарха, че една нова война ще е пагубна за България, и да го предпази от тази стъпка. Няма съмнение, че и акад. Ст. Младенов е на същото мнение. Но когато войната все пак започва, той прави всичко възможно за успеха на армията – отново е на фронта и, както и през първата война, по думите на д-р Б. Бончев, се задоволява със скромната войнишка храна, наравно с другите офицери и войници понася всички несгоди и не се отделя от войниците, с което печели симпатиите им. „Съвестен и голям патриот, той непрестанно повтаряше, че интелигенцията трябва да дава пример на войниците за търпение и дисциплина“, свидетелства още д-р Б. Бончев. Ст. Младенов е един от инициаторите и организаторите на войнишка библиотека, за която сам подбира книгите. За тази дейност получава благодарствено писмо от генералния щаб на армията. И тук имаме примера на един истински родолюбец. Човекът, патриотът Ст. Младенов знае, че войната е пагубна, но още по-пагубна ще е за България, ако и армията претърпи поражение. Пример, който би бил полезен и който би трябвало да се следва и днес. Този пример би трябвало да припомним един Център, един ВНОС за България.

Много са примерите, които ни е оставил акад. Ст. Младенов и много са истините, които ни е завещал да пазим. Една от тези истини, която защитава по блестящ начин, е, че Кирило-Методиевият език е старобългарският език. Старобългарският език носи името на народа, за който е създаден. На него се четат и литургиите в православните християнски храмове, поради което го наричат и църковнославянски. А езикът, на който се отправят проповедите в католическите християнски храмове, е латинският, носещ името на областта, в която е създаден и където е употребяван, и никой не го нарича „католишкохристиянски“.

Истината, която акад. Ст. Младенов ни завеща да пазим, е: Кирило-Методиевият език е старобългарският език, а не църковнославянски, така, както и езикът на проповедите във Ватикана е латински, а не „католишкохристиянски“. Тук ние можем да прибавим: Това, че нашият език се нари-

ча и църковно-славянски, само доказва, че благодарение на нашите владетели, книжовници и религиозни дейатели православно християнство е утвърдено в цяла Източна Европа и в Русия, което е още едно доказателство за ролята на българския народ за културното развитие на Средновековна Европа. Стефан Младенов казва: „Кирилицата, бидейки нагодена за един от най-богатите по звукове език – старобългарския – стои несравнено високо над латинското писмо, в което няма букви за цял ред славянски, германски и др. звукове, та вследствие на това се явява голяма правописна шарения у западноевропейските, славянските и всички други народи, които са възприели латиницата. Латинското писмо в служба на европейските народи днес представя същинско Вавилонско стълпотворение.“ Наричаме нашата азбука кирилица, защото нашите предци са я създали въз основа на глаголицата на Константин-Кирил Философ и в негова чест те, като истински достойни и благородни хора, я наричат кирилица. Ето ни пример за честност, признание, благодарност, уважение, благородство.

Един от начините да припомним тази истина е всички ние да се поста- раем винаги, когато по един или друг повод произнасяме думите „църков- нославянски език“, да добавяме: „т.е. старобългарски език“. С това ние ня- ма да се самоизтъкваме или да показваме някакво високомерие. Ние сме достатъчно разумни и знаем, че всеки народ, в една или друга степен, в определен период е допринесъл с нещо за развитието на човечеството. А нашият принос за общественото и културното развитие на Европа и света е, че сме създали и съхранили славянската писменост. Разбира се, във вся- ка славянска държава езикът се е развивал през вековете по свои закони и правила. Когато казваме „старобългарски език“, ние изразяваме своето уважение, своята признателност и почитта си към светите братя Кирил и Методий, към техните ученици – светите Седмочисленици, и към делото им, към цар Борис I Покръстител, който единствен от европейските владе- тели приема последователите на св. св. Кирил и Методий, създава условия за разцвета на Кирило-Методиевата книжнина, което е един от основните фактори за утвърждаването на православно християнство по нашите земи – народът е слушал християнските проповеди на свой, разбираем език – старобългарския език. Когато произнасяме „старобългарски език“, ние изразяваме своето уважение, признателност и почит и към нашите бу- дители и книжовници от периода на Възраждането, и към първостроите- лите на съвременния български книжовен език преди и след Освобожде- нието. Изразяваме своето уважение и признателност към езиковедите, съв- ременници на акад. Ст. Младенов, и към следващите поколения езиковеди и културни дейци, благодарение на които днес имаме нашия звучен, богат и красив български език. И най-после, като произнасяме думите „старо- български език“, ние ще изразим нашата благодарност към акад. Ст. Мла- денов и нашата готовност да защитаваме истината, която той ни завеща да пазим.

През целия си живот акад. Ст. Младенов е работил за популяризирането на науката сред широките слоеве на народа. Той се застъпва за прогресивен и достъпен правопис, за да не се затрудняват обикновените трудови хора, пък и някои специалисти небългаристи. Желанието и целта е всички българи да се изразяват и пишат грамотно, според правилата. На говоримия и писмения език на интелигенцията акад. Ст. Младенов отделя особено внимание. Той ежедневно се запознава с всички публикации, свързани с българския език и езикознанието, и винаги, когато е било необходимо, е публикувал своето мнение, признавано и уважавано от всички негови съвременници. Неоченима е ролята на списание „Родна реч“ за езиковата култура на българския народ. Основано през 1927 г. от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, то е единственото езиково списание у нас до 1944 г. Ст. Младенов е негов ръководител до 1943 г., а с рубриките „Как трябва да се пише“ и „Как не трябва да се пише и говори“, „Питания и отговори“ и други добива голяма популярност и спечелва добрите чувства и уважението на четящите и пишещите българи.

Дълга е редицата от имена на наши учени и културни дейци, които са дали своя принос за развитието на българския език. А името на акад. Ст. Младенов в тази редица безспорно стои на едно от най-първите места. „Неговите научни постижения стават достояние на учените в цял свят“, пише видинчанинът Атанас Минков. „И ако в България името му не гърми, това се дължи на преголямата скромност на Стефана. Той никога, никога не шумеше около името си и научните си постижения, а работеше с удивителна упоритост и стоеше в сянка. Неговото удовлетворение не беше в гръмливата слава, а в съзнанието, че той отдава своите големи способности за своето любимо отечество, за обогатяване научното познание – за целия свят.“

Така акад. Ст. Младенов вижда своето място като човек на знанието, което да приложи в полза на държавата – и когато установява и доказва произхода и историята на нашия език, и когато аргументира значението му, и когато работи по градежа на съвременния книжовен български език, и когато дава всичко от себе си, за да може колкото се може повече българи да използват и употребяват правилно българския език, за да бъде нашата нация една културна нация. Той винаги работи за народа и за България. Защото, както казва той: „Език и народ са тясно и неразделно свързани“ и „Без език няма народ.“

Всички виждаме, че историците сами трудно се справят със задачата, която сега стои не само пред тях, а и пред България – сънародниците ни от Северна Македония да признаят българските си корени – и като народ, и като език. Ето в такива случаи са необходими обединените усилия на учените от всички области на науката, които имат отношение по проблема. И

езикознанието има с какво да помогне – и акад. Ст. Младенов, и други учени езиковеди са се погрижили за това още през миналия век.

Има и други езикови въпроси, които в същото време са и национални, чието решение изисква общите усилия на учените от няколко научни области. Защото така оставени, не работят за сплотеността на обществото ни.

Акад. Ст. Младенов не е писал директно за ролята на науката в управлението на държавата, но той работи винаги с мисълта, че работата му трябва да бъде полезна за България. Преди 1944 г. не го е спирало подозрението и неодобрението на научните му контакти с учени от Академията на науките на СССР (той единствен от учените в България до 1944 г. е член-кореспондент на АН на СССР), след 1944 г. не го е разколебавало и спирало и недоверието към него заради неговите братя фабриканти. Защото способностите му и волята му да работи в полза на българския народ са неимоверно силни и защото е убеден, че знанието е сила, истината е сила.

Неразумно би било, ако не използваме всичко, което акад. Ст. Младенов ни е оставил като творчество и като примери за действие, за да защитим истината и справедливостта. А най-работещата идея в моменти като този, в който сега се намира държавата ни, е създаването на това съвременно ВВТ, на това обединение на честни и уважавани учени, истински родолюбци и на изтъкнати, видни общественици, доказали с действията си своето родолюбие, на едно високо интелектуално общество, на една институция, сплотяваща българския народ. Смятаме, че пътят за осъществяване на идеята е като направим първа стъпка – да учредим един клуб на името на акад. Младенов – човека, преподавателя, учения, който с творчеството си се бореше за една кауза – науката да бъде в полза на държавата, на българския народ. Но в нашето динамично време не е достатъчно да се правят малки стъпки. Необходими са широки крачки. Трябва да се обособи един Център за научно обосноваване на решения и научно обяснение на историческите събития, който да дава своето компетентно мнение, когато предстои да се вземат важни държавни решения, и това мнение да бъде достойние на широката общественост, и в който да влязат поне по един учен от всяка област на науката. Когато се публикува мнението на учените в дадена научна област, това няма да е вземане на страна, няма да е предпочитание или подкрепа на една или друга политика, а ще е категоричното мнение за научната истина по обсъждания проблем, подкрепено от достатъчно научни доказателства. Така мислят родствениците на акад. Ст. Младенов – като част от будното българско общество. Пожелаваме успех на всички, които вземат участие в тази конференция, посветена на 140-годишнината от рождението на акад. Ст. Младенов, но в тези „болни“ времена (и в буквалния, и в преносния смисъл) – първо здраве и повече мисъл за България.

Stefan Mladenov and the Role of Science in Governing the State

Elena Dzhunova

elinik4@gmail.com

Abstract: Stefan Mladenov has not written explicitly about the role of science in governing the state. We would not find papers on this topic written by him. It was never a task of his. It has never been a task for the philological sciences. There are other branches of science that must focus on this topic. The task that he assigned himself was to be useful with his knowledge and skills to his country, which he loved dearly. Working all his life for the cause of objectivity and lack of bias in science, in order to benefit world science knowledge, he proves the truth about the history of the Bulgarian language and delineates with precision the boundaries of the language. Dr. St. Mladenov accepts the arguments of the group “patriotic Bulgarians” to establish Superior all-Bulgarian Body that aims, based on proven scientific truths, to provide the reasoning behind the skillful governing of the state, believing that the role of science is major in the governance of any state that aspires to be strong.

Keywords: Stefan Mladenov, science

За някои по-малко известни публикации на акад. Стефан Младенов

Ангел Г. Ангелов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
angel@slav.uni-sofia.bg

Резюме: Докладът се спира върху текстовете от Стефан Младенов, публикувани в периодичния печат или в отделни брошури, които разкриват неговия широк светоглед и обширните му познания в различни области на науката. Тези текстове показват и гражданската позиция на учения, възгледите му за живота и стремежа му за познание на истината. Защото, както пише проф. К. Гълъбов през 1928 г., той е „Един от тия малцина, които градят безшумно, при лишения и трудности, културата на нашия народ“. Особен интерес представляват брошурите „Език и култура“, „Християнство, наука и комунизъм“, „Съвременният български книжовен език и народните ни говори“.

Ключови думи: философия на езика, етимология, семантика, наука и религия

В предговора към книгата „Език и култура“ (1928) германистът Константин Гълъбов – близък приятел и както сам той признава, почитател на Стефан Младенов – разкрива подробности от биографията, от научното и творческото израстване на по-сетнешния академик. От този предговор, както и от новата книга на Българската академия на науките, разбираме, че ученикът във Видинската класическа гимназия е получил първите си уроци по латински и немски от чеха Марек, на когото очевидно дължи страстта си към езиците и към историята (Гълъбов/Galabov 1928: 9; Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2013: 8). С помощта на учителите си, а най-вече с упорити занимания, както и по умозрителен път, благодарение на вродения си талант, Младенов научава огромен брой чужди езици. Особеното на този талант е в това, че знанията се придобиват главно по филологически път. Защото, както отбелязва проф. Гълъбов, още от ранни години ученикът се е интересувал от самата същност на езика и от принципите на езиковия развой. Филологическите знания са се трупали въз основа на вътрешни рационални връзки и открития, т.е. на базата на съпоставителни анализи, които са се разкривали в процеса на ученето и предимно от заниманията с книгите. В основата на това развитие лежи философско и енциклопедично знание и самообразование. В това отношение Ст. Младенов нееднократно е бил определян като лингвистичен феномен.

Така, отново според метафората на Гълъбов, още от началото на своето развитие Ст. Младенов „не само изучава подробности в клоните и листата на езиковото дърво, но се интересува от самото дърво на езика, от дървото като цяло“ (Гълъбов/Galabov 1928: 11). Следователно Младенов е колкото проникновен наблюдател на езиковите черти, толкова повече и философ на езика. На тези светогледни въпроси в неговото творческо израстване като че ли се отделя по-малко внимание, а те са основни за разбирането на житейската и научната му биография.

В своята малка книжка „Език и култура“ Младенов поставя въпроса за същността на езикознанието като „... културно историческа дисциплина, която изучава психо-физиологическите фактори на езиковата дейност у човека, и която, изследвайки всестранно развоя на езиците като главно средство на творческата работа у разните народи, заедно с това следи и постепенното усъвършенстване на материалната и духовната култура у всички представители на човешкия род“ (Младенов/Mladenov 1928: 25 и сл.). Такова определение за езикознанието показва нов за времето си поглед към езика и поставя на дневен ред нови задачи, като се обръща внимание на функционалната страна на езика, т.е. езикът като дейност или по-точно като „средство на дейностите“. Подобен възглед срещаме многократно в тезисите на Пражкия лингвистичен кръг, както и у други представители на различните школи, свързани със структурализма. И според Р. Якобсон езикът е „колата“, т.е. средството и на индивидуалното, и на колективното мислене и общуване (Jacobson 1971 [1953]: 555 – 556), а корените на такъв подход се откриват в трудовете на някои от преките или косвени учители на Ст. Младенов – Потенбня, Куртене, а също и у Сосюр, както и по-рано у Хумболт. Затова за нашите условия бихме казали, че Младенов е един от предтечите на психо- и социолингвистичния подход, тъй като тези податки водят към интердисциплинарност, каквато е характерна за американското езикознание след Втората световна война.

Все пак и в тази своя книжка Ст. Младенов остава верен на собствениите си интереси, свързани главно със сравнително-историческия метод и историята на думите. Той привежда афористично определение, според което човек е „етимологизиращо животно“, и се впуска да дава редица примери из областта на индоевропейската лингвистична палеонтология. В книжката, която има колкото популярен, но два пъти повече научен характер, се дават знания за езиковата класификация, за обработеността на езиците, за звуковите закони. Лексикалните анализи както на формално, така и на семантично равнище са на преден план. Навсякъде обаче проличава културоложкият анализ, където авторът дава смели хипотези за началата на колективното мислене и човешката психика, за тяхното езиково изражение, и се посочват както типологични, така и контактни заимствания и прехвърляния на форми и на значения между народите. В тези сбити нагъсто страници читателят открива много полета за размисъл и факти, доказващи пътищата на езиковия равой. Примери, които после Ст. Младенов ще съ-

бере в своя „Етимологичен и правописен речник“ от 1941 г. – една настолна книга за занимаващите се с лексикология и със славянска лексикография. Но и тогава – през 1928 г., очевидно ученият е имал добра творческа година, като се съди по тази книжка и по излизания по същото време негов капитален труд на немски език за историята на българския език.

По-подробно и по-задълбочено въпросите на етимологията и лексикалната семантика са разгърнати в неговия учебник от същото време – „Увод в общото езикознание“ (1927 г., второ допълнено издание 1943 г.). Там е направено разграничението между *научна етимология*, от една страна, като „културно-историческа дисциплина *par excellence*“ (Младенов/Mladenov 1927: 135) и *народна етимология*, от друга страна, както и *проява на народното любопитство* и народния поетически гений (Младенов/Mladenov 1927: 151). Младенов дава и множество примери за промените в значенията на думите, т.нар. *историческа семантика*, при това върху широка и не само индоевропейска основа. В това отношение той е достоен наследник на учителя си Ив. Шишманов, на когото посвещава и обемистия си труд „Сравнително индоевропейско езикознание“ от 1936 г.

В своята книжка „Език и култура“ Ст. Младенов се въздържа от богословски интерпретации за произхода на езика, вероятно защото тя излиза в поредицата „Натурфилософско четиво“ с уредник Асен Златаров. Пишейки за общочовешкия праезик, той излага два противоположни възгледа, поставяйки за размисъл основен въпрос, наричайки го „гатанка“. Първо, според възгледа на *моногенистите* човешкият род и съответно езиците произхождат от една двойка. Второ, според *полигенистите* – обратно – народите и езиците произлизат от множество двойки и няма единен праезик. Страниците на Младенов в подкрепа на моногенизма в езикознанието са изтъкнати в новата академична книга, посветена на неговия живот и научно дело (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2013: 34 и сл.). Този въпрос е важен за езикознанието, тъй като е свързан с въпроса за класификацията на езиците по света. Във второто допълнено издание на своя „Увод во всеобщото езикознание“ (1943) Ст. Младенов добавя раздел с ясното и смело за времето си подзаглавие „Делението на човечеството в „раси“ по телесни признаци е погрешно“. И пише: „Ако човек се нарича *Номо sapiens* „разумен човек“ и при това название се изтъква разумът като съществен белег, то само по себе си се разбира, че индивидите от вида *Номо sapiens* и нататък пак трябва да се разпределят според признака „разум“, а не според телесните белези, които могат да важат за всички останали животни, но не и за *Номо sapiens*“ (Младенов/Mladenov 1943: 86).

Без да влиза в противоречие с тези си възгледи, в редица други свои съчинения Ст. Младенов пише за произхода на езика като убеден теист и дълбоко религиозен човек. Да не забравяме, че той участва в синодалния превод на Библията на новобългарски език, по който се работи години наред и където е привлечен да сътрудничи с другия любим свой учител – Беньо Цонев, на когото също е посветен споменатият по-горе Младенов ка-

питален труд. Така нареченият синодален превод на Библията е издаден през 1925 г. и поради традиционната скромност, характерна за този вид дейност, преводачите не са посочвали приносите си, но очевидно сътрудничеството между учителя проф. Б. Цонев и неговия последовател Ст. Младенов е било съществено и е дало плодотворен резултат в сложния и продължителен период на превеждането.

Така още в началните редове на своята кратка и сякаш по-известна книга „Съвременният български книжовен език и народните ни говори“, издадена от Министерството на народното просвещение през същата 1943 г., той пише: „Чрез езика се проявява Божият дух у човека. Само благодарение на тоя чуден дар, който се нарича език, човек се уподобява на своя Творец, като и той, нищожната пращинка, наречена човек, създава култура тук на земята, както и Бог, като Всемогъщ Дух твори насякъде безбройни и безкрайни светове“ (Младенов/Mladenov 1943: 5). Такива размисли откриваме главно в началото на книгата – в следващите страници авторът ни потапя в богатството на българските народни говори и в езиковата конкретика на родния ни език. Въпреки сложната филологическа материя изложението е четивно, дълбоко патриотично и подкрепено с множество подробни анализи и примери.

В тези редове обаче прозират възгледите на преподавателя в Духовната семинария, където Ст. Младенов води занятия в продължение на три години (1907–1910). В своите спомени ученикът, съратникът и съредакторът на академик Младенов от списание „Родна реч“ – Ст. Попвасилев, разказва за любовта към знанието и към езика, която учениците в Духовната семинария са изпитали, вдъхновени от своя учител: „И наистина, той бърже ни завладя със знанията и учителския си такт. Ала имаше ученици, които се страхуваха от него – бояха се да не получат слаби бележки по преподавания от него предмет и да поставят на изпитание стипендията си. А новият ни учител беше взискателен, но не пишеше слаби бележки“ (Попвасилев/Popvasilev 1978: 429).

В уводните бележки на същата, доста по-късно публикувана книга, посветена на книжовния ни език и народните ни говори, Младенов допълва: „Първа най-належаща длъжност на човека е да познае себе си и да благодари на своя Създател, че него единствен между безбройните земни твари го е удостоил с Божествената езикова дарба. Началото на премъдростта е, значи, познанието на Бога и на Божественото у човека – езика и езиковия Дух, отражението на Светия Дух“ (Младенов/Mladenov 1943: 5).

В брошурата „Християнство, наука и комунизъм“ (1923) редица философски въпроси са поставени в полемичен стил, но същевременно са дадени и категорични отговори. Както и на редица други места, така и тук авторът засяга въпроса за същността на познанието, за човешката мъдрост и за вечните истини. Според него обаче наука и религия не се изключват, а взаимно се допълват и отричането на християнските завети е равно на невежество. „Невежествено е и твърдението, че модерната наука „оборила“

християнското вероучение, или е „доказала“ несъстоятелността на християнството, па и на всяка религия въобще. Ето защо трябва в нас постоянно да се обяснява и повтаря, че наука и религия, знание и вера съвсем не се изключват, а взаимно се допълнят, че религията и науката задоволяват различни страни на човешката душа, че у всеки нормален и културен човек, редом със стремежа към познание на истината, от който се ражда науката и който се задоволява от науката, има и религиозно чувство, което се проявява в религиозните преживявания, в твърде сложните религиозни емоции, близки до естетическите емоции“ (Младенов/Mladenov 1923: 3 – 4).

Във връзка с това Ст. Младенов дава редица доводи из областта на философията, като се позовава на Емануил Кант, който в своята критика на чистия разум не дава отговор на въпроса за съществуването на Бога: „Кант изтъква, че теоретическият разум, сухата логика, е безсилна да ни убеди напълно в това, че Бог съществува или не съществува“. Затова пък в другия си труд, където е критиката на практическия разум, Кант е казал следното, както ни привежда този основен възглед Младенов: „...етиката ни налага да приемем, че Бог съществува, също тъй както пак тя ни налага да приемем, че и душата е безсмъртна“ (Младенов/Mladenov 1923: 5).

Нека да обърнем внимание и на годината на издаването на тези страници – 1923. Текстът е спазил правописа на земеделското управление, а това е време на остри противоречия в българското общество. Критиката на Младенов за социалистическите учения е ярка и непримирима: „Най-ревностни глашатая на модерните противорелигиозни и противохристиянски учения у нас са били и са главно привържениците на тия леви партии – социалисти и комунисти“. Припомнено е, че още през 90-те години на 19. век у нас са проникнали теориите на социализма и комунизма и те са се разпространили сред „голобради и зелени момчетия, чираци в занаятчийски заведения или чираци на учебниците в средни или висши и специални училища“ (Младенов/Mladenov 1923: 7). Според автора „Успехите са главно в средата на недоучени или полуучени лица със забъркани възгледи за човешкия дух, за неговите прояви и цели“. Младенов не приема тезата, че в ранното християнство е имало комунистически идеи: „Верно е, че у първобитните християни е съществувал известен комунизъм, верно е, че в Деяния Апостолски се говори доста ясно за наказание на ония, които са мислели повече за личното, отколкото за общото, ала да се мисли, че добри християни могат да бъдат комунисти, е най-малко наивно. И как може да бъде учител на комунистите онзи, който учи да се търси преди всичко Царството Божие и неговата правда, който проповядва смирение и любов, а не завист и борба?“ (Младенов/Mladenov 1923: 8).

Както добре е известно, двадесетте години на миналия век са епоха на ожесточени противопоставяния в нашето общество, а тъкмо тогава, през 1921 г., Ст. Младенов е избран за редовен професор и титуляр на Катедрата по сравнително езикознание в Софийския университет (до 1948 г.). От своята катедра той дава на студентите не само знания и личен пример, но

и от позицията си на значим езиков авторитет влияе върху културния и литературния живот въобще. От това време е и наговата статия „Декаденти и семковщина“, посочена и обсъдена в цитираното ново академично издание (Кримова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2013: 85). Освен по страниците на списание „Листопад“ с редактор Д. Бабев тази съкрушителна за част от символистите статия излиза и като отделна брошура, вероятно поради големия интерес към острото перо на автора. Ст. Младенов сурово оценява и направо отрича естетическите стойности на антологията „Млада България“, съставена от Иван Радославов. Срещу „творенията на българските декаденти от типа на Траянова и Л. Стоянова“ младият тогава професор противопоставя стойностната поезия на Димчо Дебелянов, която нарича „сърдечна, искрена, топла поетична изповед“, а също и Пенчо-Славейковите и Яворовите поетически творби. В тази своя статия Ст. Младенов заявява открито непримиримостта си към всеки опит за немарливо отношение към българския език, особено в областта на литературата и поезията. Един напълно осъзнат и много ценен за нас стефанмладеновски дълг, който той ще следва през целия си живот, особено посредством редактираното от него и Ст. Попвасилев списание „Родна реч“.

Литература / References

- Гълъбов 1928: *Гълъбов, К.* Предговор към книгата „Език и култура. Беседи из науката за езика“ от Ст. Младенов. София, Книгоиздателство „Акация“. [Galabov 1928: *Galabov, K.* Predgovor kam knigata „Ezik i kultura. Besedi iz naukata za ezika“ ot St. Mladenov. Sofia, Knigoizdatelstvo „Akatsiya“.]
- Кримова-Цветкова 2013: *Кримова-Цветкова, Л., Е. Джунова.* Академик Стефан Младенов. Човекът, преподавателят, ученият. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Krumova-Tsvetkova 2013: *Krumova-Tsvetkova, L., E. Dzhunova.* Akademik Stefan Mladenov. Chovekat, prepodavatelyat, ucheniyat. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.]
- Младенов 1923: *Младенов, Ст.* Християнство, наука и комунизъм. София, Печатница „Добруджа“. [Mladenov 1928: *Mladenov, St.* Hristiyanstvo, nauka i komunizam. Sofia, Pечатnitsa „Dobrudzhda“.]
- Младенов 1924: *Младенов, Ст.* Декаденти и семковщина. София, Книжарница „Т. Ф. Чипев“. [Mladenov 1924: *Mladenov, St.* Dekadenti i semkovshchina. Sofia, Knizharnitsa „T. F. Chiprev“.]
- Младенов 1927: *Младенов, Ст.* Увод в общото езикознание. София, Печатница „Художник“. Второ допълнено издание 1943 г. [Mladenov 1927: *Mladenov, St.* Uvod v obshtoto ezikoznanie. Sofia, Pечатnitsa „Hudozhnik“. Vtoro dopalнено izdanie 1943 g.]
- Младенов 1928: *Младенов, Ст.* Език и култура. Беседи из науката за езика. София, Книгоиздателство „Акация“. [Mladenov 1928: *Mladenov, St.* Ezik i kultura. Besedi iz naukata za ezika. Sofia, Knigoizdatelstvo „Akatsiya“.]
- Младенов 1936: *Младенов, Ст.* Сравнително индоевропейско езикознание. София, Държавна печатница. [Mladenov 1936: *Mladenov, St.* Sravnitelno indoevropsko ezikoznanie. Sofia, Darzhavna печатnitsa.]

- Младенов 1943: *Младенов, Ст.* Съвременният български книжовен език и народните ни говори. София, Министерство на народното просвещение. [Mladenov 1943: *Mladenov, St.* *Savremenniyat balgarski knizhoven ezik i narodnite ni govori.* Sofia, Ministerstvo na narodnoto prosveshenie.]
- Попвасилев 1978: *Попвасилев, Ст.* Езикови и мемоарни очерци. (Стефан Младенов, стр. 128–142). София, Български писател. [Popvasilev 1978: *Popvasilev, St.* *Ezikovi i memoarni ochertsy.* (Stefan Mladenov, pp. 128–142). Sofia, Balgarski pisatel.]
- Jakobson 1971 [1953]: *Jakobson, R.* Results of a joint conference of anthropologists and linguists. – In: Roman Jakobson. Selected Writings II. Word and Language. pp. 554–567. The Hague – Paris, Mouton.

On Some Stefan Mladenov's Lesser-Known Publications

Angel G. Angelov
Saint Kliment Ohridski University of Sofia
angel@slav.uni-sofia.bg

Abstract: This paper focuses on Stefan Mladenov's texts, published in periodicals or in separate booklets. In these texts the academician expresses his broad worldview and extensive knowledge in various fields of science; his global political thinking and huge erudition. The thoughts and opinions of one of the most famous Bulgarian linguists are important to us, because there we discover an endeavor for defending the truth and the position of an honest citizen. As prof. Konstantin Galabov writes in 1928: "He belongs to the minority of those who build silently, in asceticism, the culture of our people". Little books like "Language and culture", "Christianity, science and communism", "The contemporary Bulgarian language and our dialects" are of particular interest and are discussed here.

Keywords: philosophy of language, etymology, semantics, science and religion

„Как не бива да се говори и пише български“ – 100 години по-късно през фокуса на езиковите нагласи

Руска Станчева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
r.stancheva@ibl.bas.bg

Резюме: В доклада се изследва съдържанието на езиковите бележки в рубриката на сп. „Родна реч“ (1927–1943) „Как не бива да се говори и пише български“, чийто основен автор е Ст. Младенов. Целта е чрез метода на контент анализа да се характеризират индивидуалните и груповите езикови нагласи, отразени в езиковите бележки. Чрез предлагането на калки като заместници на широко разпространени интернационализми в писмената книжовна практика Ст. Младенов се стреми да стимулира нагласите *езикова лоялност* и *гордост* и да балансира ясно изразената нагласа *желание за участие* в езиковата общност в периода между двете световни войни. Изтъква се позитивното влияние на калкирането във връзка с: а) разгръщането на интелектуализацията на книжовния ни език и б) утвърждаването на разграничаващата му символна функция.

Ключови думи: български език, кодификация, западноевропеизми, калкиране, езикови нагласи

1. Въведение

Обект на изследване в тази работа е рубриката „Как не бива да се говори и пише български“ на първото у нас списание за езикова култура „Родна реч“ (1927–1943). Тя дава възможност да се анализира кодификаторската практика в областта на лексикалната норма през периода между двете световни войни, доколкото в езиковите бележки в тази рубрика се разискват най-вече проблеми в полето на книжовната лексика.

Предмет на изследване са езиковите нагласи в тогавашното българско общество. Определянето на езиковите нагласи (*лоялност*, *гордост*, *осъзнаване на нормата* и *желание за участие*) е според теоретичната рамка на Пол Гарвин за изследване на стандартните езици (вж. Garvin 1993).

Цел на изследването е чрез метода на контент анализа да се опише представеността на езиковите нагласи в българското общество в периода между двете световни войни.

За постигането на целта си поставям следните задачи: характеристика на типа кодификация през разглеждания период; определяне ролята на езиковите бележки в процеса на кодификация; идентифициране на езиковите нагласи въз основа на съдържанието на езиковите бележки; изследване на влиянието на кодификаторската практика върху езиковите нагласи; представяне на ролята ѝ за интелектуализацията на книжовния език.

Приносът на изследването е, че досега не е правен опит да се хвърли светлина върху езиковите нагласи на българите в Царство България между двете световни войни и въздействието на кодификацията върху тях.

2. Характеристики на кодификацията между двете световни войни

Две са основните характеристики на кодификацията през разглеждания период. Първата е, че кодификацията като цяло продължава да е децентрализирана и е от типа „свободно предприятие“ („free-enterprise“ – термин на Пол Гарвин, 1993: 42). Макар че, както е добре известно, след Освобождението Министерството на образованието организира няколко правописни комисии от езиковеди и с Упътването от 1899 г. постига относително правописно единство в практиката, кодификацията на книжовните норми като цяло не притежава институционален характер.

Това е отчетливата ѝ разлика в сравнение с по-сетнешния ѝ етап, когато кодификацията се институционализира със създаването на Института за български език на БАН, натоварен от държавата през 1951 г. да проучва книжовните норми и да внася единство в тях.

Характерно за децентрализираната кодификация е разнообразието на източници на авторитет по отношение на езиковата правилност. Авторите на различни по тип речници, граматични и правописни ръководства споделят властта на кодификатори. В източниците за езиковата правилност в тази ситуация обикновено не се регистрират разлики по основните нормативни въпроси. По правило обаче в тях личат разлики по отношение на различни нормативни детайли. Те засягат както съдържанието на самата кодификация, така и метаязика ѝ. Това от своя страна засилва колебанията в книжовноезиковата практика и прави кодификацията недостатъчно ефективна. Достатъчно е да припомним, че след първата официална кодификация през 1899 г. излизат над 40 правописни речника и ръководства по правопис (вж. Чаралозова/Charalozova 2020).

Втората важна характеристика на кодификацията е свързана със субекта на кодификацията. За разлика от предходните ѝ етапи (през Възраждането и първите десетилетия след Освобождението) през разглеждания период в ролята на кодификатори влизат вече основно специалисти езиковеди от Софийския университет, които споделят тази власт с добре подготвени преподаватели и учители. Косвено доказателство за променения облик на кодификатора е и фактът, че за по-малко от 10 години (1938–1944) излизат шест научни граматики, в които отчетливо личи описанието

на книжовния език от позициите на два научни подхода към езика – исторически и синхронен (вж. подробно Станчева/Stancheva 2008).

3. Функциите на езиковите бележки в процесите на кодификация

Рубриката „Как не бива да се говори и пише български“ на „Родна реч“ (1927–1943) представя над 400 езикови бележки, чийто основен автор е Стефан Младенов. Езиковите бележки играят важна роля в процеса на кодификация и несъмнено могат да се отнесат към втория ѝ етап – оценъчния (вж. Данеш/Danesh 1988). За разлика от същинския етап на кодификацията (отразен в речници и граматика), в тях активна е отрицателната оценка – красноречиво доказателство за това е и самото заглавие на изследваната тук рубрика. Като специфичен жанр от процеса на кодификация, езиковите бележки изпълняват няколко функции: координираща (между авторите им и разглежданите от тях езиковите факти); стимулираща, дидактична и прескриптивна (между авторите им и носителите на езика) (вж. подробно у Станчева/Stancheva 1993 – 1994). Като инструкции за избор между езикови средства, езиковите бележки винаги са ориентирани към нормата и са насочени към запазване или промяна на стандартите (нормите) (срв. Наре 1967: 136). В случаите, когато съветват за запазване на кодифицираната норма, езиковите бележки изпълняват нормоподдържаща функция, а ако целят промяната ѝ – играят нормообразуваща роля. Специфика на езиковите бележки в разглежданата рубрика, както ще видим по-нататък, е, че те изпълняват и двете роли. Когато става въпрос за препоръчване на вече установени калки, ролята на езиковите бележки има нормоподдържащ характер, а когато настояват за разпространението на нови калки, функцията им е нормообразуваща.

Основната цел на езиковите бележки като специфичен жанр за езикова критика е да оказват влияние върху мобилизирането на определени езикови нагласи, а чрез тях – и върху езиковото поведение на членовете на езиковата общност, и върху представеността на различните разновидности на символната функция на книжовния език.

4. Емпирични данни, или какво се оценява негативно?

Самото заглавие на рубриката „Как не бива да се говори и пише български“ на сп. „Родна реч“ дава основание да се твърди, че обект на негативна оценка в езиковите бележки в рубриката са разпространени явления в книжовната практика. Групирането на тези явления позволява да се заключи, че основен за кодификаторската практика в периода 1927 – 1943 г., докато излиза сп. „Родна реч“, е проблемът *чуждо – свое*.

В огромната си част като нежелани се оценяват предимно лексикални единици, които от съвременна гледна точка несъмнено се категоризират като интернационализми (вж. Акуленко/Akulenko 1972; 1980). Важно е да се отбележи също, че в пъти по-малко са оценените отрицателно турцизми

и русизми. Лесно е да се заключи при това, че типичен за книжовната лексика от периода между двете световни войни е процесът на интернационализация. Над 170 интернационализми основно от медийния език стават обект на езикова критика в разглежданата рубрика. Прави впечатление, че някои от тях нееднократно се коментират като ненужни чуждици. За периода 1927–1940 г. за *прогрес* като чуждица вм. *напредък* Ст. Младенов пише 11 езикови бележки. На *еволюция* вм. *развитие, развой; инициатива* вм. *почин; ниво* вм. *равнище; примитивен* вм. *първобитен; продукти* вм. *производи; реализирам* вм. *осъществявам* – са посветени по 7 езикови бележки. Нееднократно се препоръчват и *недостатък* вм. *дефект; потребител* вм. *консуматор; установявам* вм. *констатирам; поправам се, оправям се* вм. *коригирам се; народ* вм. *нация* и др.

Единични са езиковите бележки, засягащи явлението лексикална редундантност на езиковите средства в употребата, породена отново от процеса на интернационализация. Обект на отрицателна оценка са изрази, възникнали по модела *българска дума + чужда дума* или обратно (напр. *дефиниции и определения, императивни повели, курортно място, основни бази, фаталност на съдбата*).

Прави впечатление, че липсват отрицателно оценени неосемантизми. Този факт би могъл да се свърже не на последно място с отслабеното влияние на руския език през този период, доколкото, както отбелязва Е. Хауген, механизмът на семантичното заемане се улеснява от звуково сходство между единици в приемащия език и лексема в езика донор (вж. Хауген/Naugen 1972: 355).

Няма и езикови бележки, свързани с процесите мултивербизация и универбизация, което би могло да се тълкува по два начина. От една страна, че тези процеси не са характерни за книжовния ни език от разглеждания период. От друга – доколкото тези процеси се материализират с домашни езикови средства – те не са обект на езикова критика, защото излизат извън оста на противопоставянето *чуждо – свое* в книжовния език.

5. Езикови нагласи

Езиковите нагласи през разглеждания период няма как да бъдат измерени чрез предпочитания днес директен метод на интервюто с въпросник. Представеността им обаче може да се измери с техниката на контент анализа – чрез прегледа на текстовете на езиковите бележки. От тях може да се извлече пряка информация за индивидуалните нагласи на автора им. От обекта на езикова критика в езиковите бележки пък – в случая общностното езиково поведение – може индиректно да се извлече информация за груповите нагласи през даден период.

От съществена важност е да се посочи, че когато многократно отхвърля употребата на думи, които са по същество интернационализми (като *прогрес, инициатива, еволюция, дефект* и пр.), Ст. Младенов обикновено

има един и същи довод: „ние **вече** имаме“ свои думи за тях. Това означава, от една страна, че характеризираният от него като чуждици лексеми хронологически предшества в книжовния ни език българските си съответствия. От друга страна, Стефан-Младеновото „ние вече имаме“ е доказателство, че генезисът на българските заместници не е свързан с диалектите, които предхождат стандарта. Очевидно е, че става въпрос за новообразувания, възникнали най-вероятно при превод.

Сравнението на предлаганите български заместници с нежеланите чуждици говори, че става въпрос за калки от различен тип (вж. Обага 1989). Налице са случаи, които могат да се отнесат и към т. нар. „сериен калкиране“ – възпроизвеждане на единица от език-донор в няколко други езици. Такъв е случаят например с *еволюция*, за която Младенов казва: „... за еволюция ние вече разполагаме с две думи: *развитие* както и русите, и *развой*, подобно на чешкото *rozvoj*“ (Младенов/Mladenov 1929 – 30).

От гледна точка на процесите в езика съвсем определено може да се твърди, че съдържанието на езиковите бележки свидетелства за езикова промяна в две посоки: а) попълване на книжовния език с абстрактна лексика от чужди източници и б) последващо своеобразно копиране на тази лексика с домашни средства с активно участие на езиковедите-кодификатори, които чрез езиковите бележки подкрепят употребата на домашните съответствия на чуждите думи и се стремят чрез авторитета си да ги наложат в писмената и устната книжовна практика.

Следствието е оформяне на синонимни редици от чуждо и домашно означавашо за едно означавемо (понятие). Резултатът е разгръщане и задълбочаване на интелектуализацията като структурна особеност, присъща единствено на стандарта, но не и на диалектите.

От дистанцията на времето днес съвсем определено може да се твърди, че чуждите означения остават предпочитани в специализираните сфери на общуването като термини, а домашните стават елемент основно от неутралната лексика, където се употребяват като синонимни на съответните интернационализми. Достатъчно е да посочим като примери описанието на най-често критикуваната от Стефан Младенов в рубриката лексема *прогрес* и на препоръчаното ѝ българско съответствие *развой* в Речника на българския език. *Прогрес* е кодифицирана с три значения, като първото е терминологично и при него липсва синонимна дефиниция с български заместник. При останалите две значения липсва стилистична бележка, но са посочени и синонимни дефиниции с български съответствия (*напредък* и *развой*, *развитие* – вж. [https:// ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/прогрес](https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/прогрес)).

Езиковата критика на интернационализмите в „Родна реч“ определено може да се обвърже с „идеологията на стандартния език“ (Milroy 1999), която играе първостепенна роля в националните държави през периода между двете световни войни, определен от Е. Хобсбом (Hobsbawm 1991) като „апогей на национализма“. Тази идеология се гради върху идеализи-

раната представа за хомогенност, която се смята за източник на легитимност (вж. Anderson 1991; Watts 2011). Тъкмо с нея може да се обвърже и настойчивото отхвърляне на интернационализмите като нарушаващи толкова желаната хомогенност в полето на стандарта.

В рамката на езиковите нагласи, отразени в езиковите бележки, може да се открие представеността на три от тях – както в индивидуален, така и в общностен план. Системният стремеж на Ст. Младенов да наложи български съответствия на интернационализми говори за стабилното разпространение на чуждата лексика в медийния език. Смятам за основателно обвързването на това разпространение с представеността на колективната нагласа *желание за участие*. Тази нагласа засяга всички елементи на културната модернизация на общността и не се ограничава единствено с езиковия ѝ аспект. Тъкмо споделянето в езиковата общност на нагласата *желание за участие* става двигател на езикова промяна, изразяваща се в попълване на лексикона с единици от абстрактната лексика, които имат характер на интернационализми.

От друга страна, от днешна гледна точка бихме окачествили предложенията на Ст. Младенов за замяна на чуждото със свое, създадено с техниката на калкиране, с проявата на собствените му езикови нагласи *езикова лоялност* и *гордост*.

Ясно изразеното отрицателно отношение на именития ни индоевропеист и полиглот към интернационализмите и предложенията му за заместването им с калки са свидетелство за застъпването от него нагласа *езикова лоялност* в прагматичния ѝ аспект (вж. Garvin 1993: 50). Той се проявява в убеждението на езиковеда, че инвентарът на книжовния език притежава достатъчно домашни средства – морфеми, с чиято комбинаторика може да се изразява съдържанието на понятия, заети от други езици. Тъкмо домашните означения на зетите понятия, създадени с тези средства, е необходимо да получат разпространение и в писмената, и в устната форма на стандарта. Предложенията за изместване на интернационализмите от калки демонстрират и индивидуалната езикова нагласа *гордост*. Чрез пропагандирането им Ст. Младенов доказва на практика, че интелектуализацията като основен структурен белег на стандарта може да се разгръща в полето на своето в езика, макар и стимулирана от чуждото. Споделянето на двете индивидуални езикови нагласи чрез посредничеството на езиковите бележки е насочено към мобилизиране на същите нагласи у носителите на езика, но вече в колективен план. Нагласата *гордост* в колективния ѝ аспект се обвързва с утвърждаването на представата, че собственият стандарт е достатъчно развит, понеже е способен да изрази богатството на мисълта и без да прибегва до чуждото. Успоредно с мобилизирането на нагласата *гордост* личи и стремежът на Ст. Младенов да подсили чрез езиковите бележки традиционно споделяната в езиковата общност нагласа *езикова лоялност*, но вече в емоционалния ѝ аспект, на-

мирац проява в убеждението, че книжовният език е културна ценност, която свързва в едно настоящето с миналото и бъдещето на общността. Наследеният от миналото богат домашен инвентар от езикови средства (морфеми) е с висок потенциал в полето на интелектуализацията на стандарта и е способен да служи за модернизацията на общността в настоящето. Постигнатата пък с такива средства интелектуализация – чрез образуването на нови домашни лексикални единици – стимулира по-нататъшното ѝ развитие, като подпомага не на последно място и стилистичното разслояване, за да отговори на новите комуникативни общностни нужди, без непременно да се прибегва до чуждото.

Извеждането на посочените нагласи от съдържанието на езиковите бележки говори, че през разглеждания период отчетливо личат три от проявите на символната функция на българския книжовен език: *на участие*, *престижна* и *разграничаваща*. Нагласата *желание за участие* има ясно изразен колективен характер и корелира със символната функция на стандарта *за участие*. В дефиницията на П. Гарвин тази функция означава осигурена от книжовния език възможност на езиковата общност „да участва пълноценно чрез собствения си език в развитието на всички аспекти на съвременния живот [...], без да се налага да прибегва до друг език“ (Garvin 1993: 51).

Последвалата същинска кодификация в речниците на отхвърляните от Стефан Младенов интернационализми говори, че по-сетнешната институционализирана кодификация е в синхрон с колективната нагласа *желание за участие* и изоставя идеализираната представа за хомогенност, доколкото признава хибридността на стандарта (вж. Park 2010).

Индивидуалната нагласа *гордост*, изразявана от Ст. Младенов в езиковите бележки чрез често повтаряното „ние вече имаме“ свое за чуждото, постепенно се проектира в общностен план. Доказателство за това е широкото разпространение на препоръчваните калки като неутрални в книжовната езикова употреба. Този процес свидетелства за ясно изразената *престижна функция* на стандарта от разглеждания период. Всичко, което възниква в книжовния език с неговите собствени средства, дава самочувствие на езиковата общност. Носи ѝ престиж, подхранван не от миналото, а от настоящето, че има език, който е също толкова модернизирал, колкото са и езиците на големите общности.

Нагласата *езикова лоялност* в прагматичния ѝ аспект се споделя от учения кодификатор, успял да докаже пълноценността на родното и равностойността му с чуждото в структурен план. Настойчивата езикова критика на чуждото в книжовния лексикон спомага за по-нататъшното задълбочаване на нагласата *езикова лоялност* в емоционалния ѝ аспект в общностен план. Широкото използване на българските съответствия на интернационализмите като равностойни в книжовната практика е доказателство за това. Отчетливото присъствие на тази нагласа говори, че кодификаторска-

та практика в областта на книжовната лексика е ориентирана към по-нататъшното разгръщане на *разграничаващата символна функция* на стандарта. През периода между двете световни войни тъкмо тази функция на книжовния език започва да взема връх над останалите прояви на символната функция на стандарта.

6. Заключение

В настоящата работа чрез метода на контент анализа на рубриката „Как не бива да се говори и пише български“ на първото у нас списание за езикова култура „Родна реч“ (1927–1943) беше направен опит да се опишат индивидуални и колективни езикови нагласи, характерни за българската езикова общност в периода между двете световни войни. Акцентът бе поставен върху дейността на Стефан Младенов като основен автор на езиковите бележки в коментираната рубрика.

Анализът установи, че тогава основен за кодификаторската практика в полето на лексикалната норма е проблемът *чуждо – свое* в съзвучие с господстващата идеология за хомогенност, пледираща за чистота на стандарта.

Негативно оценяваните в езиковите бележки лексикални единици са предимно установени в медийния език интернационализми – свидетелство, че сред образованите слоеве на общността през разглеждания период все повече набира скорост езиковата нагласа *желание за участие*.

В противовес на тази колективна нагласа Ст. Младенов се придържа към нагласите *езикова лоялност и гордост*.

Езиковите бележки са посредникът, чрез който големият ни езиковед настойчиво се стреми да въздейства върху езиковата общност в посока на разпространението на калки, които смята за пълноценни заместници на чуждите думи. Така той мобилизира нагласите *гордост* и *езикова лоялност* у образованите българи, които са основната му аудитория. Езиковите бележки като вид оценъчни текстове са важен инструмент за въздействие върху езиковата общност и оказват значимо влияние върху колективните езикови нагласи.

Анализът на индивидуалните и общностните езикови нагласи свидетелства, че през разглеждания период, когато кодификацията е децентрализирана, авторитетът на отделния езиковед играе съществена роля в процесите на кодификация.

Коментираните три езикови нагласи (*желание за участие, гордост и езикова лоялност*), характерни за разглеждания период, и свързаните с тях символни функции на книжовния език (за участие, престижна и разграничаваща) не влизат в конфликт, а взаимно се балансират, подкрепят и допълват.

Литература / References

- Акуленко 1972: *Акуленко, В.* Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков. [Akulenko 1972: *Akulenko, V.* Voprosy internatsionalizatsii slovarnovo sostava iazyka. Harkov.]
- Акуленко 1980: *Акуленко, В.* (ред.). Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков. [Akulenko 1980: *Akulenko, V.* Internatsional'nye elementy v leksike i terminologii. Harkov.]
- Данеш 1988: *Данеш, Фр.* Позиции и оценочные критерии при кодификации. – В: Теория литературного языка в работах ученых ЧССР. Новое в зарубежной лингвистике, вып. XX, 1988, с. 281–296. [Daneš 1988: *Daneš, Fr.* Pozitsii i otsenochnye kriterii pri kodifikatsii. – In: Teoriia literaturnovo iazyka v rabotakh uchennykh ChSSR. Novoe v zarubeznoi lingvistike, vyp. XX, 1988, s. 281–296.]
- Младенов 1929–30: *Младенов, Ст.* Как не бива да се говори и пише български. Еволюция. – Родна реч, 1929–1930, № 1. [Mladenov 1929–1930: *Mladenov, St.* Kak ne biva da se govori i pishe balgarski. Evolutsiya. – Rodna rech, 1929–1930, № 1.]
- Речник на българския език 2001–. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (дата на достъп: 13.09.2020). [Rechnik na balgarskiya ezik 2001–. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (13.09.2020).]
- Станчева 1993–1994: *Станчева, Р.* Езиковите бележки като оценъчни изказвания (текстове). – Български език, 1993–1994, № 4, с. 474–478. [Stancheva 1993–1994: *Stancheva, R.* Ezikovite belezki kato otsenachni izkazvaniya (tekstove). – Balgarski ezik, 1993–1994, № 4, s. 474–478.]
- Станчева 2008: *Станчева, Р.* Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: Българите, книжовността, езикът. София, ИК „Емас“, с. 341–387. [Stancheva 2008: *Stancheva, R.* Kodifikatorskata praktika na parvite balgarski nauchni gramatiki (varhu material ot opisaniето na imenata). – In: Balgarite, knizhovnostta, ezikat. Sofia, IK “Emas”, s. 341–387.]
- Хауген 1972: *Хауген, Э.* Процесс заимствования. – В: Языковые контакты. Новое в лингвистике, вып. VI, с. 344–379. [Haugen 1972: *Haugen, E.* Protsess zaimstvovaniia. – In: Iazykovye kontakty. Novoe v lingvistike, vyp. VI, s. 244–379.]
- Чаралозова 2020: *Чаралозова, К.* Кодификация на пунктуационните норми в правописните речници и ръководствата по правопис, издадени през двайсетте години на XX в. – Български език, 2020, кн. 3, с. 59–70. [Charalozova 2020: *Charalozova, K.* Kodifikatsiya na punktuatsionnite normi v pravopisnite rechnitsi i rakovodstvata po pravopis, izdadeni prez dvaysette godini na XX v. – Balgarski ezik, 2020, № 3, s. 59–70.]
- Anderson 1991: *Anderson, B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.
- Garvin 1993: *Garvin, P.* A Conceptual Framework for the Study of Language Standardization. – In: Journal of the Sociology of Language, 100/101, pp. 37–54.
- Hare 1967: *Hare, R.* The Language of Morals. Oxford University Press. 1967.

- Hobsbawm 1991: *Hobsbawm, E.* Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press.
- Milroy 1999: *Milroy, J., L. Milroy.* Authority in Language: Investigating Standard English. London: Routledge.
- Obara 1989: *Obara, J.* Kalki jako jeden z przejawów interferencji językowej. – *Rozprawy Slawistyczne*, N 4, s. 185–210.
- Park 2010: *Park, J. S. Y.* Language games on Korean: between globalization, nationalism, and authority. – In: Sally Johnson and Tomasso M. Milani (eds.). *Language Ideologies and Media Discourse*. London, Continuum, pp. 61–78.

How not to speak and write Bulgarian – 100 years later

Ruska Stancheva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

r.stancheva@ibl.bas.bg

Abstract: The paper examines the content of language notes in the column of the journal “Rodna Rech” (1927–1943) titled “How not to speak and write Bulgarian”, whose main author was St. Mladenov. The aim is to characterize individual and group language attitudes through the method of content analysis. By offering calques as substitutes of widespread internationalisms in written literary practice, St. Mladenov seeks to stimulate attitudes of linguistic loyalty and pride and to balance the attitude of desire to participate, clearly expressed by the language community in the period between two world wars. The positive influence of calques is emphasized in connection with: a) the development of intellectualization in Bulgarian standard language, and b) the affirmation of its categorizing symbolic function.

Keywords: *Bulgarian language, codification, loanwords, calque formation, language attitudes*

Фонетиката в „Граматика на българския език“ от Стефан Младенов и Стефан Попвасилев (1939 г.)

Милен Томов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
tomovm@ibl.bas.bg

Резюме: В доклада се разглежда фонетичното описание на българския език в „Граматика на българския език“ от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (1939 г.). Очертава се подходът и методологията на лингвистичното описание на звуковата страна на българския език в съпоставка с другите излезли през периода граматики, както и възгледите на Ст. Младенов относно фонетичните езикови явления като цяло в контекста на състоянието на българското езикознание през разглеждалия исторически период.

Ключови думи: Стефан Младенов, фонетика, граматика

В доклада ще разгледаме дяла за описание на фонетиката в *Граматика на българския език* от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (София: Казанлъшка долина, 1939), като целта ни е да се разкрият подходите към лингвистичното описание на звуковата страна на българския език и възгледите на Ст. Младенов относно фонетичните езикови явления като цяло.

Граматиката, която ще бъде предмет на нашето внимание, е един от шестте граматични труда, излезли в краткия период от осем години (1936–1944)¹. Както е известно, първата половина на XX век се оказва изключително динамична за развитието на българското езикознание, а появата на шест граматики за такъв кратък отрязък от време се оценява като „симптоматична“ и като показателен факт за преориентацията на българската езиковедска наука от младограматизма, от полето на диахронията в езиковото проучване, към синхронията, към проблематиката на съвременния

¹ Останалите граматики са следните: П. Калканджиев. *Кратка българска граматика*. Пловдив: Левски, 1936, с второ допълнено издание от 1938 г. под заглавие *Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото*; Н. Костов. *Българска граматика*. София: Казанлъшка долина, 1939; Ал. Теодоров-Балан. *Нова българска граматика*. София: Г. Ф. Чипев, 1940; Д. Попов. *Българска граматика*. София: Хр. Г. Данов, 1941; Л. Андрейчин. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1942 (1944).

български език (Станчева/Stancheva 2008: 341) – значимо обстоятелство, което още Ал. Теодоров-Балан отбелязва в своя труд *Състояние на българската граматика* (Балан/Balan 1947: 5).

Автор на дяла *Фонетика* в *Граматика на българския език* на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, заемащ около 130 страници (вкл. и частта *Ударение*), е Ст. Младенов, който всъщност е и основен съавтор на граматиката.² Ст. Младенов е професор по общо, индоевропейско и сравнително-историческо езикознание.³ Теоретичните му възгледи за езика като представител на тези научни направления, както и интересите му към българската диалектология и историята на българския език от своя страна дават отражение върху характера на граматичното описание в труда като цяло и върху използваната в граматиката езиковедска терминология.⁴ Тук трябва непременно да посочим и съществения факт, че Ст. Младенов, както и нито един от езиковедите, автори на шестте споменати граматики, не е фонетик или още повече – фонолог, който в работата си да се е занимавал изключително със звуковата страна на езика. Централни за научното му дело стават, както вече посочихме, други области от лингвистичната проблематика. От авторите на шестте граматики обаче най-близо до фонетиката като езиковед стои именно Ст. Младенов, който има възможност да специализира и работи в Париж при Ж.-П. Русло (Стойков/Stoykov 1975: 300). Не по-малко съществен е и фактът, че като дял от науката за езика именно фонетиката основно се прилага при установяване на езиково родство в рамките на сравнително-историческото езикознание и от тази гледна точка тъкмо фонетичните описания за Ст. Младенов се оказват особено ценни и необходими. От друга страна, фонетиката е и в основата на решаването на чисто езиковопрактически задачи като разработване на правопис, установяване на правоговорни норми и под.

През 1915 г. Ст. Младенов публикува своя принос към проучването на мякостта на съгласните в българските говори, извършен с методите на опитната фонетика, под заглавие *Мекостта на съгласните в българските говори. Няколко звукофизиоложки опита с изкуствени небца*. Това представлява изследване на учленителни особености на българските съгласни с палатограми. Важно място за описанието на звуковата страна на българ-

² Ст. Попвасилев е филолог, писател, просветен и културен деец с интереси в областта на граматиката и езиковата култура.

³ За живота и научното творчество на Ст. Младенов вж. Крумова-Цветкова/ Krumova-Tsvetkova 1989, а за трудовете му – Михайлова/Mihaylova 1956).

⁴ Най-общо казано, като последователи на диахронния подход към езика, свързан със сравнително-историческото езикознание, от авторите на шестте граматики се посочват Ст. Младенов, Д. Попов и П. Калканджиев, а на синхронния и структурно-функционалния подход – А. Т.-Балан, Н. Костов и Л. Андрейчин. Интересен е фактът, че граматиката на Младенов и Попвасилев е посветена „благоговейно“ на проф. Б. Цонев – историка и „най-добрия познавач на българския език“ (с. III).

ския книжовен език заема и работата му *Към вокализма на новобългарския книжовен език с оглед на римите у най-видните поети* (1934). Междувременно излиза и неговият труд *Geschichte der bulgarischen Sprache* (1929). Като цяло може да се каже, че граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев се появява на фона на недотам богата традиция в проучването на българската фонетика в сравнение с традицията, предшестваща други области на българското езикознание, като например диалектологията и историята на българския език.

По-нататък ще разгледаме фонетичния дял на граматиката в неговите подраздели и основните дискутирани в тях проблеми.

1. Фонетика и графика. Правопис и правоговор

На фона на общото схващане за морфологията и синтаксиса като основни и най-важни части на граматиката Стефан Младенов определя фонетиката като първи задължителен дял на всеки граматичен труд, като я нарича и *звукословие* или *гласкословие*, *фонология* или *фонетика*, и я определя като „учение за звуковете или гласовете (гласките) на човешката реч, учението за езиковите гласки (гласове, звукове)“ (с. 19). Като обща отличителна черта, характерна за описанието и в шестте споменати граматики, изпъква тясната връзка между фонетиката и графиката. Още при въведението във фонетиката и описанието на нейните общи особености като дял от граматиката Ст. Младенов отделя понятието *граматика като наука за езика и речта, както се говори* – *наука за правилно говорене*, както и *истинска граматика като наука за правилно писане* (с. 19). Младенов подчертава, че „не бива да отричаме, че и буквите влизат в граматиката като наука за писмено отбелязване на звуковете от говоримия език“ (с. 21). Авторът дори успоредява понятието графема с понятието фонема, като графемата е представата за буквата, а фонемата е представата за звука (вж. по-долу). Важно за Младенов е да подчертае, че тези представи съществуват именно в съзнанието на пишещия и говорещия (с. 21).

Във фонетичния дял на граматиката на Младенов и Попвасилев са включени специални подраздели със заглавия *Гласове (гласки)* и *букви на българския език; Днешното българско писмо и старото; Латиница в български книги; Български книги с гръцка азбука*. В тях се описва историята на писмото и чуждите графични системи, използвани за писане на български език в различно време. Делът е поместен веднага след описанието на говорния апарат и преди излагането на звуковата система на българския език и тъкмо в него се описва българската азбука.

При разглеждането на отделните звукове често се представя и тяхното графично отбелязване. Ст. Младенов обаче не включва специален раздел за правопис, тъй като според него „правописните установления („правила“) следват сами по себе от учението за гласките и за произхода и обличията на думите, а употребата на тъй-наречените препинателни (речераз-

делителни) знакове зависи от доброто приложение на науката за словосъчетанията (синтаксиса)“ (с. 8). В съответните отдели на граматиката, особено след описанието на отделните части на речта обаче се включват „най-необходими правописни бележки, па и налагащи се от езикословието критични бележки по правописа“ (с. 8).

Тази практика, която като виждане се споделя и от други автори на граматики, нарушава традиционното отнасяне на правописа към дяловете за фонетика, срещащо се между другото в повечето днешни граматики, чието основание е тясното разбиране за правописа единствено като отражение на устния език. В уводните бележки към фонетиката Ст. Младенов обръща специално внимание на съществувалото дълго време неправилно, неточно и ненаучно отъждествяване на понятията звук и буква, като го смята за „груба грешка“, за „неточно и ненаучно“ (с. 19).

При характеризирането на гласните и съгласните наред с особеностите им в диалектите много често се изтъква и техният книжовен изговор. Включването на правописни и правоговорни данни, коментари и правила във фонетичното описание в граматиката наред с дескрипцията внася и определен нормативен елемент в тях. Този нормативен аспект на описанието, характерен и за останалите граматики, е обусловен от тогавашните актуални практически нужди – разрешаването на правописните въпроси и на проблемите на родноезиковото обучение, както и на университетското преподаване.

2. Звукоанатомия и артикулация

Във фонетичния раздел Ст. Младенов включва подраздел *Говорни оръдия* (в текста използва и термина *органи*, ограден в скоби). Към говорните органи ученият отнася бял дроб, дихателна тръба (*душник*), гръклян и вътре, разположени в него, гласилки (в скоби използва термините *гласни връзки* или *гласни струни*), език, небце, нос, зъби, бърни (в скоби и *устни*). Авторът описва поотделно техните функции при звукообразуването. При общото описание на тези функции Младенов добавя и *устна празнина* и *носова празнина* (в скоби *носът*) (с. 21–23). В граматиката на Младенов и Попвасилев е приложена и илюстративна схема на говорния апарат.

3. Звуков състав на българския език. Звук и фонема. Фонетика и фонология

Фонетичният дял в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, към който е насочено вниманието ни, е разделен на три части – уводна част, част *Самогласки (вокализъм)* и част *Съгласки (консонантизъм)*. Както вече беше посочено, описанието на звуковия състав се осъществява в тясна връзка с представянето на учленяването на отделните звукове, наричано често и *образуване*, с техните слухови особености и с тяхното графично изразяване. В граматиката се разкриват общо и поотделно твърде

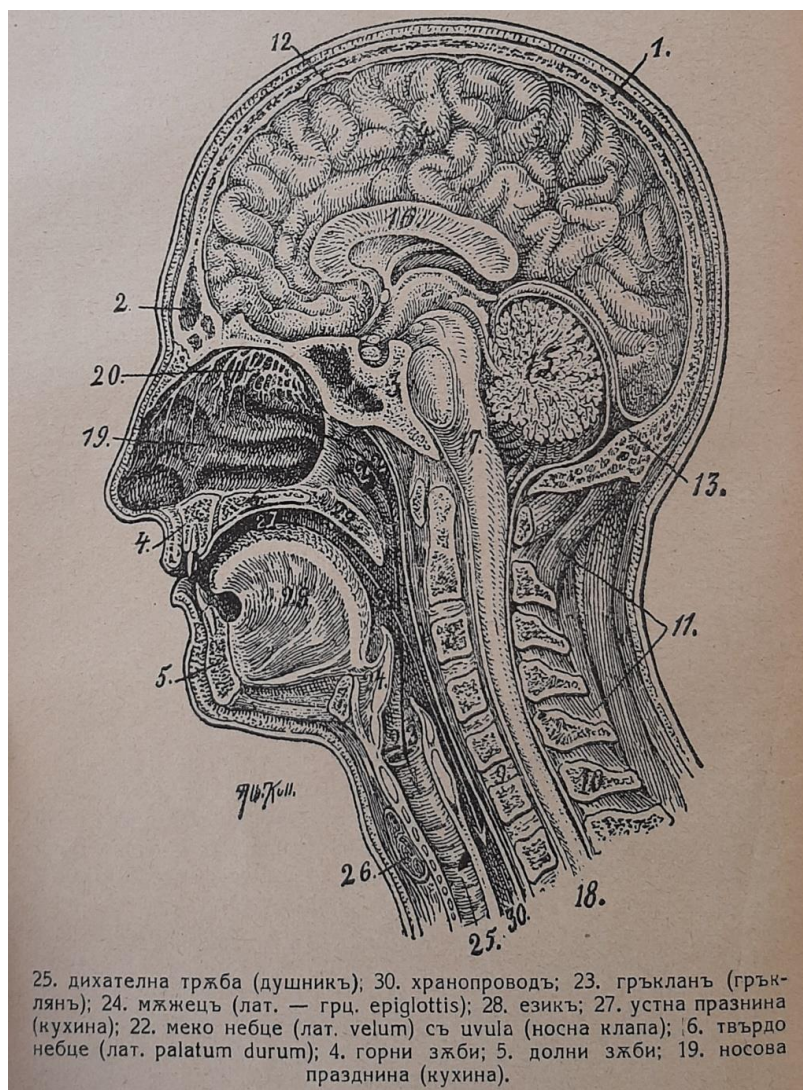
подробно начините на учленяване на звуковете и разликите в образуването на гласните и съгласните.

От гледна точка на историческото развитие на фонетичната мисъл е важно да се отбележи, че за основна звукова единица в *Граматика на българския език* в отделни случаи се употребява терминът фонема (с. 12), който самият Ст. Младенов е популяризирал още преди това чрез лекциите си в университета и чрез своя учебник *Увод в езикознанието*, където откриваме следната дефиниция: „Съвкупната представа за „звука“ във вътрешния език можем да наречем фонема (гръц. *φωνή* ‘глас, звук’) (Младенов/Mladenov 1927: 108). В граматиката Ст. Младенов излага определението на фонемата в акустично-артикуляционен и психично-фонетичен смисъл, следвайки при обяснението на понятието най-вече разбирането на Бодуен де Куртене по този въпрос: „Езикознанието, па и всяка граматика трябва да борави не със звуковете, които, като физически явления, са предмет на един дял от физиката – акустика, *но с представите за звуковете или звуковите представи*, наричани с научна гръцка дума *фонеми* [...]. Във всяка звукова представа у обикновените (не глухонеме) говорители трябва да се различават добре: 1. *слухова представа*, представа за слуховото въздействие (акустически ефект) от звука, която може да се нарече на гръцки *акузма* [...], и 2. представа за работата (движенията) на говорните оръдия, чрез които движения се образува езиковият звук; *тази двигателна представа* за звука наричат пак на гръцки *кинема* [...]“ (с. 20). Както се вижда, за Ст. Младенов фонемата всъщност е психически еквивалент на реално произносимите звукове.

Внимателният прочит на текста в граматиката показва, че всъщност при описанието и характеристиката на звуковете авторът има предвид тъкмо реалните звукови единици от учленително-слухово гледище, а не определени представи за тях, срв. напр. изказването: „Същинският гласеж и на тая фонема [фонемата *е*, бел. авт.] личи най-добре, особено в говори с позначителна редукция на безударните самогласки, в срички под ударение“ или в заглавието *Из предисторията на фонемата [у]...* (с. 66, 71). При конкретното описание на фонетичните особености на българския език в граматиката се употребява и общият термин звук. Освен него Ст. Младенов използва термините *езиков звук*, *гласка* и *езикова гласка* като продукт от човешката говорна дейност. С тези термини в граматиката всъщност несъзнателно се означават фонемите на съвременния български език.

Относно звуковата вариантност е показателно това, че Младенов отбелязва условността на точно посочения брой звукове в български: той изброява 26 звука, „като не се броят известни тънкости“ (с. 23). Като цяло може да се направи изводът, че авторът се е стремил да представи в максимална степен звуковата система (вокална и консонантна) на българския език, без да обръща съзнателно внимание на фонемата като езикова единица с функционална стойност в смисъла на пражкия структурализъм. Макар и

да употребява две паралелни названия за фонетичния дял – *фонология* и *фонетика*, Ст. Младенов не прави разлика между двете понятия. Той из-



Фигура 1. Схема на говорния апарат в *Граматика на българския език*
от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (с. 22)

вежда името *фонология* буквално от гръцки (*fōnê* – звук, и *logos* – слово, наука) и явно го употребява като синоним на *фонетика*. Трудовете на Ив. Леков, които бележат началото на фонологичния етап в българското ези-
кознание и в които се обясняват разликите между *фонетика* и *фонология*,
излизат едва през 1939–1941 г. и поради тази причина остават неотразени

в разглежданата граматика. От друга страна, известен е и скептицизмът на Ст. Младенов по отношение на възможността за прилагане на функционален подход в езикознанието (срв. обширната му рецензия *Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика (поправки и допълнения към г. Балановата Българска граматика)*, публикувана в Списанието на БАН (1934). За историята на езика Ст. Младенов е особено важно да се разкрият отношенията на новобългарските звукове към старобългарските, като се опишат подробно съответствията между тях в диахрония (в посока от новобългарски към старобългарски) (с. 40–42).

4. Звукови промени

Фонетичните промени и редуванията на фонemi в *Граматика на българския език* от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев са представени, най-общо казано, на традиционно фонетично равнище – предимно като промяна в артикулацията на съответния звук вследствие на съчетаемостта и позицията му в думата.

Ст. Младенов обръща специално внимание на закономерността и последователността на звуковите промени и говори за промени от по-ново и от по-старо време. Като по-общ закон, вследствие на който се извършват звукови промени, Младенов посочва вокално-консонантното взаимодействие (с. 93–94). В *Граматика на българския език* редуването на гласни и съгласни не е описано в самостоятелен дял, а след съответните раздели за гласните и за съгласните. Важно е да се спомене, че самата същност на явлениято редуване Ст. Младенов изяснява в подраздела *Корени на думите* на раздел *Словообразуване*. Там той дава следното определение на редуването: „появата на различни самогласки в един и същ корен се нарича редуване или степенуване, или отглас“ (с. 130). Прави впечатление, че редуването се дефинира като процес, осъществяван единствено в областта на гласните. По-нататък при описанието на различните наставки Младенов също споменава редуванията на гласни и съгласни при словообразуването. Тези бележки не са изолирани и нарочни, а са вплетени в съдържанието и са подчинени на историческото и описателното изложение.

Ст. Младенов нарича редуването и степенуване (т.е. отглас) на гласните, което се извършва в корена. Макар да оценява термина редуване като доста удобен, в изложението използва термина отглас „като по-кратко“. Както може да се очаква, редуването у Младенов е разгледано с оглед на старобългарски и индоевропейски.

Авторът представя формите на думите с редуване почти без да характеризира граматичните промени (*тека, изтека, потека, отека – ток, изток, поток, проток, оток*), а ги определя като „близки по значение думи“, без да посочва в какви граматични класове и категории се срещат. Вниманието е съсредоточено върху самата коренова фонетична промяна. На места обаче се прави забележката, че думите със степени са производни. Младенов отделя редувания в несвършени (у него многократни) и свършени

(обикновени, еднократни) глаголи, но ги обяснява исторически. Редуванията се извеждат с типичните за младограматизма езикови формули. В хода на описанието на редуванията се правят редица етимологични бележки, извежда се произходът на славянски думи от индоевропейски и на новобългарски от праславянски и старобългарски.

Редуванията и комбинаторните фонетични промени при гласните и съгласните у Ст. Младенов са описани линейно, без графично йерархично разграничаване в текста, което затруднява разчитането на тяхната класификация и йерархия. При измененията на съгласните най-напред са описани онези, които според автора са характерни за новобългарски – обеззвучаването на звучните съгласни в краесловието, което става по „един всеобщ новобългарски гласков закон“ (с. 94 и сл.), регресивната асимилация на звучни и беззвучни съгласни в средисловието (*Подравняване на ясни съгласки към тъмни в средисловие* и *Нагаждане на тъмни към ясни съгласки*), като не пропуска да отбележи и явленията на междусловната фонетика и други особености.

По отношение на представянето на различните исторически промени на веларните и алвеоденталните съгласни, които Младенов определя като редувания, и на промените на консонантните съчетания (*ск, ст, зг*) трябва да се отбележи, че ученият като историк на езика ги обяснява винаги от гледна точка на историческата фонетика с присъщото си внимание към детайлите, привличайки богат сравнителен материал и диалектни примери от цялата българска езикова територия. Данните от съвременното състояние на диалектите се интерпретират и в диахронен план, заедно с материала от книжовния език, без в описанието да се прокарват резки граници между диалектното и книжовното, а чрез разглеждане на двете формации като едно цяло, в което съществува разнообразие и разнопосочен развой.

От прегледа на изложението на фонетичните промени в *Граматика на българския език* от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев може да се направи заключение, че макар при представянето на редуванията да не присъства достатъчно морфологично описание, налице е все пак стремеж явленията да бъдат описани в редица от поне две или повече думи или форми. Ако се добави и описанието на редуванията в останалите пет излезли в разглеждания период граматика (Томов/Томов 2015), може да се направи изводът, че тъкмо тогава се извършва преход от фонетика към фонология и морфонология в българското езикознание. Това в голяма степен се отнася и до специалния подраздел за ударението, поместен в граматичния труд на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев.

5. Ударение и сричка

Ст. Младенов извежда ударението като втори пореден самостоятелен дял на граматиката, съреден с дяловете за фонетиката, словообразуването, морфологията, синтаксиса и лексикологията. Мястото, което му отделя –

между фонетиката и словообразуването, отразява морфонологичния подход на автора. В текста четем следното: „С думата ударение се означава особенният начин, по който при говора се изтъкват самогласките от известни срички в думите или изреченията, па и знаковете, с които се бележат тези особености на изговора“ (с. 129). Ученият различава словно (в отделни думи) и изказно (изреченско) ударение – в различните видове изречения, обяснява разликите между динамично и музикално ударение (като в сръбски език) и изтъква особеностите на българското ударение като немусикално, силово, с увеличаване на издишния натиск; определя го като свободно, подвижно, неопределено по място. Също така авторът прави връзка с редуцията на неударените гласни.

Ст. Младенов смята, че въпросът с пъстротата и многообразието на ударението в българския език на фона на останалите езици трябва да се обяснява отново с основната антиномия на езиковата дейност: езикът е в едно и също време дейност свършено лична и дейност свършено обществена (с. 131). Някои положения извежда от книжовния език, като изтъква многообразието на ударението в народните говори. Граматикът описва особеностите на ударението като наследени от праславянски, напр. преобладаващото ударение върху представки, наставки и окончания, вм. върху корена (*главѣ, главѣца, главѣна* и т.н.). Морфологичното описание на ударението минава през: 1) словообразуването – при наставките (ударени и неударени), и 2) формообразуването, при което отделя акцентни парадигми, наричани от него *разреди*, като посочва и вариантни форми (*златѣ* и *златѣ*). Авторът прави бележки и коментари, свързани с правописа, напр. относно случаите *казах* и *казах*, които смята за еднакво правилни, като дава и примери от рими в поетична реч (*Хубава си моя горо; Кажу ми, сестро, де ѝ Караджата*). Специален подраздел е посветен на смислоразличителната функция на ударението: *Еднакозвучни думи с различно ударение и различен смисъл*.

Верен на своя исторически подход, Ст. Младенов включва специален подраздел *Из предисторията на българското ударение*, в който свързва съвременните особености на българското ударение с това на старите индоевропейски езици, като посочва съответствия по качество и място и представя паралели с другите славянски езици.

Отделно описание на сричка в специален подраздел в граматиката не се прави – сричката е представена при дефинирането на съгласните: „... самогласка или съчетание от съгласки с една самогласка, което се изговаря с едно пълно отваряне на устата“ (с. 85). На този принцип Ст. Младенов отделя и съгласната *й*, за която съществува спор във връзка с артикулационната ѝ характеристика – за него това е съгласна, която не образува сричка, като различава варианти в изговора на звука – като фрикативна (при стеснен проход), от една страна, и възможността при учленяване по-

напред *й* да премине дори в съгласни *ж*, *дж*, *з'*. Във връзка с това се правят паралели със случая в германските езици (*I will = Ich Will – y – e*).

Ярко впечатление за стила на описанието в разглежданата граматика като цяло прави силно изразената склонност на Ст. Младенов към етимологизиране в изложението – не само на много места при примерите, а дори и в метаезика на труда и в терминологията, независимо от това дали етимологията има конкретна връзка с коментираното езиково явление, или не.

Описанието на фонетиката на българския език в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев остава, естествено, осъществено до онази степен, която е допускало състоянието на българското езикознание през първата половина на XX век. Макар характерна черта на изложението да е склонността към диахронното описание, при което фонетичните явления се тълкуват предимно исторически, като се привеждат старобългарски и диалектни думи и форми, разгледаният труд изразява намерението да се опише българската звуковата система в нейната максимална пълнота, да се установят и обяснят всички нейни характеристики, като се покажат особеностите ѝ върху максимално обширен материал, илюстриращ и доказващ старинността и богатството на българския език.

Благодарности

Публикацията е подготвена в изпълнение на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката.

Литература / References

- Балан 1947: *Теодоров-Балан, Ал.* Състояние на българската граматика. Критична студия. София, Печатница Рангел Младенов. [Balan 1947: *Teodorov-Balan, Al.* *Sastoyanie na balgarskata gramatika. Kritichna studiya.* Sofia, Pechatnitsa Rangel Mladenov.]
- Кримова-Цветкова 1989: *Кримова-Цветкова, Л.* Стефан Младенов. София, УИ „Климент Охридски“. [Krumova-Tsvetkova 1989: *Krumova-Tsvetkova, L.* *Stefan Mladenov.* Sofia, UI „Kliment Ohridski“.]
- Михайлова 1956: *Михайлова, Ек.* Стефан Младенов. Биобиблиографски принос. София, БАН. [Mihaylova 1956: *Mihaylova, Ek.* *Stefan Mladenov.* *Biobibliografski prinos.* Sofia, BAN.]
- Младенов 1927: *Младенов, Ст.* Увод въ всеобщото езикознание. София, Печ. Художник. (Унив. библиотека, № 71). [Mladenov 1927: *Mladenov, St.* *Uvod v vseobshtoto ezikoznanie.* Sofia, Pech. Hudozhnik. (Univ. biblioteka, № 71).]
- Станчева 2008: *Станчева, Р.* Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената). – В: *Българите, книжовността, езикът. XIX–XX век.* София, ЕМАС, с. 341–387. [Stancheva 2008: *Stancheva, R.* *Kodifikatorskata praktika na parvite balgarski nauchni gramatiki (varhu material ot opisanieto na imenata).* – In: *Balgarite, knizhovnostta, ezikat. XIX–XX vek.* Sofia, EMAS, s. 341–387.]

Стойков 1975: *Стойков, Ст.* Днешно състояние на фонетичните и фонологичните проучвания на българския литературен език. – В: *Въпроси на структурата на съвременния български език*. София, БАН, с. 299-303. [Stoykov 1975: *Stoykov, St.* Dneshno sastoyanie na fonetichnite i fonologichnite prouchvaniya na balgarskiya literaturnen ezik. – In: *Vaproshi na strukturata na savremenniya balgarski ezik*. Sofia, BAN, s. 299-303.]

Томов 2015: *Томов, М.* Фонетиката в първите научни граматики на българския език. – В: *Българската граматична мисъл от първата половина на XX век* (Български език, 2015, Приложение), с. 11–29. [Tomov 2015: *Tomov, M.* Fonetikata v parvite nauchni gramatiki na balgarskiya ezik. – In: *Balgarskata gramatichna misal ot parvata polovina na XX vek* (Balgarski ezik, 2015, Prilozhenie), s. 11-29.]

Phonetics in the *Grammar of Bulgarian Language* written by Stefan Mladenov and Stefan Popvasilev (1939)

Milen Tomov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tomovm@ibl.bas.bg

Abstract: The paper discusses the phonetic description of the Bulgarian language in the *Grammar of the Bulgarian Language* written by St. Mladenov and St. Popvasilev (1939). The approach and methodology of the linguistic description of the sound system of the Bulgarian language is outlined in comparison with the other grammars published during the period, as well as in the light of St. Mladenov's views on phonetic phenomena in the context of the Bulgarian linguistics during the historical period considered.

Keywords: *Stefan Mladenov, phonetics, grammar*

Съществителните имена с наставки в „Граматика на българския език“ на Стефан Младенов

Цветелина Георгиева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
cveti.g@abv.bg

Резюме: Характерна особеност в „Граматика на българския език“ на акад. Стефан Младенов е сравнително-историческият подход при представяне на суфиксалните съществителни имена. Според езиковеда словообразуването е процес, при който от произвеждащите единици – морфемии (корени) или думи – с помощта на наставки се създават езикови единици със статус на лексеми. Принос за нашето словообразуване е пълното представяне на продуктивните и непродуктивните суфикси в българския език.

Ключови думи: български език, словообразуване, наставка, съществително име

През 1939 г., 104 години след появата на първите две български граматики¹, в София излиза „Граматика на българския език“, чиито автори са д-р Стефан Младенов, редовен професор по сравнително езикознание в Софийския университет, и Стефан П. Василев (известен като Стефан Попвасилев). *Граматиката* се състои от кратък предговор (III – VII), карта на българската езикова област, съдържание (IX – XXI), съкращения (XXIII – XIV) и същинска част (440 стр.), която включва 7 дяла: *Гласкословие (фонология или фонетика)*, *Ударение*, *Словообразуване*, *Видословие (морфология)*, *Словосъчетание или словосъчинение (синтаксис)*, *Речникословие (лексикология)*, *Из българската диалектология*. Както обаче е отбелязано в предговора, *Граматиката* е „повече дело на Ст. Младенов“, като „от Ст. П. Василев е в нея само четвъртият дял („Видословие“ – с малки допълнения от Ст. Младенов, неозначени на съответните места, както и бележките за препинателните знаци и показалецът)“ (Младенов/Mladenov 1939: III).

¹ През 1935 г. в Крагуевац излизат първите две български граматики – на йером. Неофит Рилски („Българска граматика“) и на архим. Неофит Бозвели („Граматика“, част III от „Славеноболгарское детоводство за малките деца“). В продължение на век след това у нас (в София, Пловдив, Русчук) и в чужбина (в Букурещ, Белград, Виена, Москва, Париж) се отпечатват и други граматики, повечето училищни, които са дело предимно на българи.

Според Ст. Младенов граматиката трябва да е основана върху сравнителното и историческото езикознание: „Вън от историческото и сравнително езикознание няма никаква истинска наука за езика, няма „граматика.““ (Младенов/Mladenov 1939: 4). Пак в увода Ст. Младенов излага и своето виждане за съставителя на граматиката: „преди да учи хората как трябва „правилно“ да пишат и да говорят, съставителят на коя-годе добра граматика трябва сам да познава добре не само днешното състояние на даден език, но и неговото минало, историята на езика, трябва да има ясен и широк поглед върху многообразието на езика в говорите му, та да може в безброй случаи като вещ познавач да определи кои форми са по-„правилни“, т.е. по-съгласни с духа на езика и закона и затова заслужават да се смятат за образцови и да се препоръчат в писмения и говорим език на образованите“ (Младенов/Mladenov 1939: 2).

В настоящата работа обект на анализ ще бъдат съществителните имена, образувани с наставки, представени в дял III – *Словообразуване* (от стр. 149 до 230). Целта е да се опише как се реализира теоретичната постановка на автора, да се посочат особеностите на предложения словообразователен анализ и приносът на това описание за развитието на науката за езика.

Третият дял от *Граматиката* е организиран в две части, които условно може да се определят като въвеждаща и същинска.

Във въвеждащата част (стр. 149–155) Ст. Младенов изяснява какво разбира под корен на думата, сродни думи, редуване на коренни „самогласки“ [т.е. гласни – бел. моя, Ц.Г.], прави разграничение между прости и „съставни“ думи, информира накратко за историята на думите. Според автора *корен* на думите е „сричката, която показва еднаквото или общото в значението на сродните думи“ (Младенов/Mladenov 1939: 150). В частта „Корени и наставки“ обаче не е дадена дефиниция за *наставка*. От информацията за съществителното *жена* (посочено по-нататък и в раздел „Наставка -а“) става ясно, че думата е образувана с добавена към корен *жен-* „приставка“ -а („индоевроп. и общослав. дълго ā“). Пак тук Ст. Младенов пише за думи, които се менят по „вънкашния облик (форма)“ и имат различни „завършъци (окончания)“, като дава за пример глаголи, които имат „лични завършъци или менитви, напр. -мъ (вика-мъ), -шъ (вика-шъ)“, и отбелязва, че при имената трудно може да се различат „падежна менитва от приставка“ (Младенов/Mladenov 1939: 152).

От изложението следва изводът, че Ст. Младенов се интересува от формата, строежа на думите и някои промени в тях, както и от създаването в езика ни на „първобългарските думи, които са малко на брой“ (Младенов/Mladenov 1939: 155). В тази част се среща само веднъж съчетанието „производни думи“ (Младенов/Mladenov 1939: 15), явно със значение на думи, които имат еднакъв корен, т.е. като синоним на сродни думи. Ст. Младенов посочва, че лексемите може да се организират словообразователно около всеки корен, но при представянето им в същинската част на своята *Граматика* той предпочита друга подредба – „да се редят думите

по наставки“ (Младенов/Mladenov 1939: 15). Като синоним на наставки в следващата част се употребяват термините „суфикс“ и „формант“ (Младенов/Mladenov 1939: 158).

За историческия подход при анализа на думите говори интересът му към „първичния корен“, към т.нар. „разширение на корените, което се състои в това, че след първичния корен се явява някоя съгласка, която често мъчно се различава от наставките“ (Младенов/Mladenov 1939: 151).

В същинската част (стр. 155–230) в два раздела Ст. Младенов подробно описва всяка една наставка в българския език, с която се образуват имена или глаголи.

Разделът *Именни основи* (стр. 155–215) се състои от два подраздела: А. *Съществителни имена* (стр. 155–203) и Б. *Прилагателни имена* (стр. 203–215).² Разделът *Глаголни наставки* (стр. 215–230) е структуриран по спрежения и разреди.

В подраздел А. са представени последователно суфиксите, с които се образувани съществителни имена от мъжки, женски и среден род.

Според Ст. Младенов съществителни имена от мъжки род се образуват със следните наставки: общослав. -ъ от и.е. *-u-s; *-o-s, -ь от и.е. *-is и *-ios; -ой; -ай от стб. -ѡи (-аи); -тай; -о (за лични имена от м.р.); -бъ; -нъ и -опъ; -мъ; -анъ; -инъ; -унъ; -ръ; -аръ; -ъръ (-аръ), -(і)аръ; -уръ (-юръ); -ель, нб. -ель < стб. -ьль; -илъ, стб. -ил- и -ыл-; -олъ и -оль; -улъ (-юлъ); -тъ; -отъ; -атъ (-і-атъ); -гъ; -ага (-і-ага, -ѣга); -ѣжъ; -къ; -акъ и -і-акъ; -окъ; -ькъ (-ькъ); -чъ, стб. -чь; -ачъ; -ичъ; -хъ; -ахъ; -ихъ; -ухъ (-юхъ); -ѣхъ > -ехъ; -ашъ; -ешъ, стб. -єшь; -ишъ (-ышъ); -ошъ; -ушъ. Наставките, с които се образуват съществителни имена от женски род в българския език, са: -а; -ба; -ба̑ || -ба, стб. -ѡба; -ѡтба (-ѡдба), стб. -итѡба; -ѡба; -ѡба; -па; -ва; -ава (-і-ава); -авица; -ива; -ма; -ма, стб. ѡма; -на; -ана; -ена; -ина, -йна, -ина; -ѡна, -ѡнка; -ѡна, умал. - ѡнка; -нь; -снь и -ѣнь; -ня; -inya, стб. -ѣн'и; -ра (и нейните разширения); -ара; -ера; -ѡра и -ѡрка; -ла и стб. -ѡла; -ола; -(ѡ)ла; -ила, стб. ѡла; -ѡль, -ель; -алка (-ѡлка); -илка; -ѡлка; -та̑ (и нейните разширения -ета̑ и -ота̑); -ета̑; -ота̑; -тва; -да; -да, стб. -ѡда; -ада; -ода; -за; -са; -га; -ига, стб. -ѣга; -уга (-юга); -ежъ; -ка; -ѣка, стб. -ѡка; -ика; -ика от стб. -ѡка; -ѡйка; -ца; -ица, -йца; -ха; -оха; -ѣха (-иха); -ѡша; -ошъ;

² Изглежда странно защо този раздел не е озаглавен *Именни наставки*, подобно на втория (*Глаголни наставки*), като се има предвид, че в него се разглеждат и съществителни, образувани от т.нар. „глаголни корени“.

-джийка. Наставките, с които се образуват съществителни имена от среден род, са: -о; -бо; -мо, стб. ъмо; -ме, стб. -м, и.е. *-теп; -но; -ло; -ало; -ило; умал. -ле; -ро; -до; -то; -ко; -ко, стб. -ько; -це, стб. -ьце; умал. -че и -чѐ; -ище.

Ст. Младенов анализира не само наставки, с които са образувани думи в съвременния български език, но и наставки, с които са образувани думи от по-старо време (от старобългарския период), като навсякъде той следва сравнителната история на славянските и индоевропейските езици. Авторът привежда примери от българския книжовен език, от диалектите и от множество други езици (срв. напр. представянето на думи с „наставка -нъ и -опъ“ като *стълп*, *сноп*), а илюстративният материал включва нарицателни и собствени имена (на лица, напр. *Радой*, *Веселин*, *Петрун*, *Божил*, *Нягул*, *Милена*, *Милица*, *Драганица* и др., на селища, местности и др., напр. с. *Гостун*, с. *Житуша*, връх *Мургаиш*).

Ст. Младенов ясно разграничава домашни от чужди думи с едни и същи завършеци (срв. „Някои наши думи на -ан са заети от чужди езици и в тях -ан често не е наставка, а част от корена, напр. в тур. от перс. фирман, душ-ман, фи-стан; от турски са и думан, рус. от татар. туман, корен арио-алн. *dhūm и *dhu..., както и калк-ан, тур.-осм. kalk! „дигни се, стани!“ (Младенов/Mladenov 1939: 160). Образувани на наша почва са *Веселин*, *Добрин*, *русин*, *адвокатин* и др., а заемки (със същия завършек -ин) са *дамаскин* (от гръцки), *комин* (от латински) (Младенов/Mladenov 1939: 160). Домашни са думите *сладкиш*, *печат*, *Радул*, *моруна*, заети – съответно *дервиш* (от турски), *креват* (от гръцки), *фудул* (турска дума с арабски корен), *кратуна* (от гръцки).

Анализът на Ст. Младенов върху думите, образувани с наставки, впечатлява и със сериозните и задълбочени наблюдения при определяне на произвеждащата единица. Всъщност произвеждащата единица при Ст. Младенов в повечето случаи не е дума (така, както е според съвременното синхронно словообразуване), а коренът (или основата) на думата. Така например при анализа на думи с наставка -ар, -от, -еж и др. Ст. Младенов ясно определя произвеждащата единица, срв.: „От глаголни корени“ с наставка -от се образуват „съществителни имена за действие или трайне, означавано със съответния глагол“ (Младенов/Mladenov 1939: 166). Такива според Младенов са *живот*, *тропот*, *грохот*, *пукот* и др. „От глаголни корени“ с наставка -еж се образуват и „съществителни имена за действия или състояния, що се означават със съответните глаголи“ (Младенов/Mladenov 1939: 167) като *бодеж*, *палеж*, *китеж* и др. Като производни единици от „основата на местоиме[нието]“ *свои* авторът определя някои роднински названия като *сват*, *свако*, *своjak* (Младенов/Mladenov 1939: 165–166). В някои случаи обаче произвеждащата единица според Ст. Младенов е дума, съществуваща в съвременния или в старобългарския език. Така например съществителни, прилагателни, числителни имена са произвеж-

дащи по отношение на съществителни от м.р. с наставка *-акъ* и *-i-акъ*. Този факт произтича от направеното от Младенов разграничение между първична наставка и вторична наставка в частта „Наставка *-акъ* и *-i-акъ*“, срв.: „Наставка *-а къ* за имена на човечи с определени качества е вторична, сиреч явява се прибавена към готови прилагателни имена, които си съществуват и отделно, напр. нов-а къ“ (Младенов/Mladenov 1939: 168); „наставката е вторична, притурена е към разни видове готови имена, напр. пет-акъ“ (Младенов/Mladenov 1939: 169).

В раздела за съществителни имена от ж.р. за произвеждаща единица също се посочват както корени, така и думи (срв. *свир-ня*, *сръд-ня* са представени като образувани от „корените на глаголи“, *бор-ба*, *кос-итба* са „отглаголни“, а *кост-илка*, *пуст-иня* – производни съответно от съществително и прилагателно). На последно място в тази част е представена наставката *-джийка*. Тя е определена от Ст. Младенов като „новобългарска; от тур. -джи(й), -джия с бълг. -ка“. С нея се образуват „съответни имена за лица от ж.р. срещу мъжките на -джия: чорба-джийка, калай-джийка, хан-джийка и мн. др.“ (Младенов/Mladenov 1939: 194). Липсата на суфикс *-джи(й)*, *-джия* в раздела с наставки за образуване на съществителни имена от м.р. е показателен за неговата непродуктивност до 40-те години на XX в.³

В труда се очертават няколко вида наставки: първични – *-ба*, *-та*, *-да*, вторични – *-уга*, *-ика*, *-уна*, *-уба*, *-ива*, общославянски – *-ак*, *-ун*, *-от*. Като умалителни са определени *-ица*, *-ушка*, *-ле*, *-це*, *-че*, а като увеличителни – *-ага*, *-ура*, *-ище*.

Ст. Младенов обръща внимание и на продуктивността на наставките. При съществителните имена от м.р. най-продуктивни според него са наставките *-ак* (*-як*) и *-ар*. С наставката *-ак* (*-як*) се образуват названия на лица (*глупак*, *дебелак*), на предмети (*кривак*) „от готови прилагателни имена“, а също и „събирателни за видове гори“ (*дъбак*, *букак*). С наставка *-ар* „от глаголни корени“ се образуват както названия на лица дейтели (*писар*, *зидар*, *пъдар*, *пекар*), така и названия на „лица, що се занимават (тръгват) с предмети, показани с първичната именна основа“, като *брашнар*, *воловар*, *ножар*, *обущар*, *рибар* и др. (Младенов/Mladenov 1939: 162). Като „твърде разпространена“ е определена и наставка *-ач*, с която са се образували „имена на дейтели, лат. *nomina agentis*“ и в „стария наш език“ (Младенов/Mladenov 1939: 171). При съществителните имена от ж.р. една от най-продуктивните наставки е *-ица*. Както отбелязва Ст. Младенов, „с нея се образуват умалителни имена не само от нарицателни (сестр-ица: сестр-а, гор-ица: гор-а, вод-ица: вод-а, майч-ица: майк-а,

³ За днешните словообразователни възможности на *-джия* вж. напр. Георгиева/Georgieva 2012, Георгиева/Georgieva 2013, Георгиева/Georgieva 2014.

сѣнч-ица: сѣнка и мн. др.), но и от собствени имена (р. Струм-ица: р. Струм-а, Руж-ица: Руж-а)“ (Младенов/Mladenov 1939: 192). С наставка *-ица* се образуват названия на „сѣпругата по името на мъжа и: Драган-ица, жена Драган-ова, Стоян-ица, жена Стоян-ова“, както и названия на „деятелки (*nomina agentis*), за оръдия (*nomina instrumenti*), производни от прилагателни, числителни, причастия и други“, „производни за женски същества: ..., гълѣб-ица: гълѣб-ъ, лѣв-ица: лѣвъ“ (Младенов/Mladenov 1939: 192). Според автора на *Граматиката* сред най-продуктивните наставки за образуване на съществителни имена от ср.р. са *-ало* (*дух-ало, мах-ало*) и *-ище* (*учил-ище; тор-ище, дет-ище*).

„Граматика на българския език“ на Ст. Младенов е сериозен научен труд, който впечатлява със сравнително-историческия подход при описанието на езиковите факти. Следвайки теоретичната постановка, посочена в увода, описаните явления са представени чрез връзката на нашия език „с останалите езици от голямата индоевропейска езикова челяд“ (Младенов/Mladenov 1939: 5).

Както се вижда, в *Граматиката* на Ст. Младенов са включени не само наставки, с които се образуват думи в съвременния български език, но и наставки, които са били продуктивни и в по-стар период от развитието на езика ни, което показва не само историческия подход на автора, но и стремежа му към изчерпателност. Словообразуването е представено като процес, при който от произвеждащите единици – морфеми (корени) или думи – с помощта на наставки се създават езикови единици със статус на лексеми. Както се вижда, на този етап от развитието на науката за езика все още не се прави разлика между морфемна и словообразователна структура, между членимост и производност на думата. От синхронна гледна точка някои завършеците са членими само на морфемно равнище заради тяхната повтаряемост⁴ (срв. суфиксалните според Ст. Младенов субстантиви *габ-ър* и *коп-ър*, *кра-ва* и *гри-ва*), а други може да се разглеждат като окончания и/или част от основата на думата, а не като наставки (напр. *-а* в *жена*, *-ка* в *ръка*). Обособяването на специален дял *Словообразуване* в „Граматика на българския език“ (80 стр. от общо 440 стр.) обаче само по себе си говори, че Ст. Младенов му отрежда важно място при изучаването на езика. За разлика от предходните граматики тук специално внимание е обърнато на наставките, на словното богатство, на говорните различия с оглед на книжовния език, а лингвистичният материал е анализиран с оглед на историята на езика. Принос за българското словообразуване е пълното представяне на продуктивните и непродуктивните наставки в българския език, като това описание може да послужи за основа на едно ново и цялостно изследване на наставките в българския книжовен език.

⁴ Вж. Балтова/Baltova 2019.

Словообразователният анализ на съществителните имена, образувани с наставки, привеждането на примери и от други славянски и неславянски езици (общо над 30 на брой), търсенето на съответствия, включително от индоевропейския език, не само са доказателство за успешната реализация на теоретичната постановка, но и представят широките и задълбочени познания на езиковеда полиглот акад. Ст. Младенов.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература / References

- Балтова 2019: *Балтова, Ю.* Още веднъж за отношението между морфем и словообразователен анализ. – *Južnoslovenski filolog*, 75, № 2, с. 33–42. [Baltova 2019: *Baltova, Ju.* Oshite vednazh za otnoshenieto mezhdu morfemen i slovoobrazovatelnen analiz. – *Juzhnoslovenski filolog*, 75, № 2, s. 33–42.]
- Георгиева 2012: *Георгиева, Цв.* Словообразуване по инициални абривиатури (част I). – *Български език*, № 4, с. 29–42. [Georgieva 2012: *Georgieva, Tsv.* Slovoobrazuvane po initialsni abreviaturi (chast I). – *Balgarski ezik*, № 4, s. 29–42.]
- Георгиева 2013: *Георгиева, Цв.* Нови суфиксални имена за лица в българския език. – В: Проблеми на неологията в славянските езици. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 33–76. [Georgieva 2013: *Georgieva, Tsv.* Novi sufixalni imena za litsa v balgarskiya ezik. – In: *Problemi na neologiyata v slavjanskite ezitsi.* Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”, s. 33–76.]
- Георгиева 2014: *Георгиева, Цв.* За суфикса -джий(а)/-чий(а) и образуванията с него съществителни имена в българския език. – *Српски језик*, XIX, № 19, с. 351–357. [Georgieva 2014: *Georgieva, Tsv.* Za sufiksa -dzhi(a)/-tchij(a) i obrazuvaniata s nego sasthestvitelni imena v balgarskiya ezik. – *Srpski jezik*, XIX, № 19, s. 351–357.]
- Младенов 1939: *Младенов, Ст., Ст. П. Василев.* Граматика на българския език. София, Казанлъшка долина. [Mladenov 1939: *Mladenov, St., St. P. Vasilev.* Gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Kazanlashka dolina.]

Nouns with Suffixes
in *Grammar of the Bulgarian Language*
by Stefan Mladenov

Tsvetelina Georgieva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
cveti.g@abv.bg

Abstract: A specific feature of the “Grammar of the Bulgarian Language” by Stefan Mladenov is the comparative-historical approach in introducing suffixed nouns. According to him, word-formation is a process in which the producing units – morphemes (roots) or words – create lexemes with the help of suffixes. It also gives a complete description of the productive and unproductive suffixes in the Bulgarian language.

Keywords: Bulgarian language, word-formation, suffix, substantive noun

**„Етимологически и правописен речник
на българския книжовен език“
и възгледите на Стефан Младенов за правописното
устройство на българския език**

Татяна Александрова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
t.alexandrova@ibl.bas.bg

Резюме: Представят се възгледите на Стефан Младенов за правописното устройство на българския език, залегнали и в концепцията на „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“. Те се разглеждат в рамката на цялостния му подход към книжовния език, формиран под влияние на сравнително-историческия метод. Изследвани са лексикографските похвати, чрез които се реализират вижданията на автора по конкретни правописни въпроси. Изтъква се значението на умерения подход в прилагането на двата основни правописни принципа – етимологичния и фонетичния.

Ключови думи: Стефан Младенов, правопис, правописни реформи, правописен речник, правописни принципи

Възгледите на Стефан Младенов за правописното устройство на българския език през първата половина на XX век трябва да се разглеждат в контекста на цялостната му концепция за книжовния език и за граматиката като наука. Той се придържа към сравнително-историческия метод в езикознанието като наука с психо-физиологични основи, която търси историческата и генетичната връзка между езиците и я доказва с факти от езиковата система. Водещ е диалектическият подход към езика, който се намира в сложна зависимост от духовното и културното развитие на народа; измененията в даден език са последица от самата му същност като творческа дейност на човешкия дух (вж. подробно Георгиев/Georgiev 1981: 319–322).

Според учения граматиката трябва да бъде писана от историк на езика и нейната задача „не е в устройството на езика, а в изучаването на неговия строеж“. В полемика с Ал. Теодоров-Балан защитава позицията, че езикознанието не е нормативна наука и съставителите на граматики не са законодатели в областта на езика (за различния подход на двамата учени към граматиката вж. Станчева/Stancheva 2009). Мередажни по езиковите

въпроси са делата на творците на художественото слово, които стоят несравнимо по-високо над всяка граматика (Младенов/Mladenov 1934: 25–26). Приемайки книжовния („литературния“ в неговата терминология) език като индивидуален творчески акт, Ст. Младенов, обратно на Балан, смята, че не граматиката трябва да учи на единен правоговор и правопис, а по творенията на българската народна словесност и на големите български поети трябва се учи българската граматика (Младенов/Mladenov 1934: 31–32). За него книжовният език е фикция, психо-физиологична дейност; „функция на индивидуалнитѣ или народнитѣ говори, които еднически реално съществуватѣ“. Историческото („диахроническо“) и описателното („синхроническо“) изучаване на езика са неразделни, въвн от историческото и сравнително езикознание няма истинска наука за езика (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 3–4).

Това обяснява защо в граматиката, писана от него в съавторство със Ст. Попвасилев, не е обособен специален дял за правописа. Ученият смята, че правописните правила следват сами по себе си от „учението за гласките и за произхода и облиците на думите“. Затова „налагащите се от езикословието критични бележки по правописа“ са включени в съответните части на тази граматика (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 8). Становището си за употребата на отделни букви, които са предмет на оживени дискусии през първата половина на XX век във връзка с правописните реформи, той излага в Първи дял на Граматиката, наречен „Гласкословие (Фонология или фонетика)“, но също така и в редица статии. Така правописът напълно логично се разисква паралелно с въпросите за звуковия състав и за книжовното произношение, но и в тясна връзка с историческите звукови промени и с фонетичните явления в говорите, които, „бидейки основа на литературния език, не могат да се изключат из граматиката“ (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 8).

На основата на тези теоретични възгледи е формирана и позицията на учения за правописа, чиито основни пунктове ще представим по-нататък.

Ст. Младенов разглежда правописните въпроси във връзка със съвременната фонетична система, която според него е проектирана от континuitета на старобългарските звукове, отбелязвани със съответните букви, като отчита историческите звукови закономерности на фонетичния развой, водещи до установяване на правилните звукови форми и свързаните с тях правописни правила. Критериите, към които се придържа, са съгласие с актуалното, но и с по-старото състояние на българския език, засвидетелствано и в диалектите, и съобразяване с етимологията.

Ст. Младенов не е участник в първите правописни комисии след Освобождението, но има ясна позиция по техните проекти. Той се включва в решаването на правописните въпроси от 20-те години на XX в., когато ситуацията е коренно променена – национална катастрофа след неуспешни за България войни и свързаните с нея икономически срив и криза на на-

ционалните идеали. Необходимостта от правописна реформа е назряла и оживено се дискутира сред широките обществени кръгове. Тя е продиктувана от някои несъобразности на официалния правопис, което затруднява неговото прилагане.

Ученият се включва в решаването на правописния въпрос във време, когато т.нар. правопис на Омарчевски, официализиран в *Закон за общ български правопис* (1922), не просъществува дълго. Посрещнат с негативни обществени реакции, той скоро е заменен с *Упътване за правопис на българския книжовен език* (Държавен вестник, бр. 141 от 21.09.1923 г.), който на практика утвърждава основните положения на Дриновско-Иванчевския правопис (1899) и също предизвиква обществено негодувание. Ст. Младенов участва както институционално, като член на различни комисии (1921 г., в правителството на Ал. Стамболийски; 1923 г. – в правителството на Ал. Цанков; 1944 г.), така и с мнението си на учен, свободно изразявано в различни публикации (вж. Русинов/Rusinov 2000: 166–168).

Той се обявява против използването на властта за авторитарно налагане на правила, които нямат подкрепа в развитието на езика ни, и против политизирането на правописния въпрос. От тези позиции остро критикува официалния правопис от 1923 г., наричайки го „кривопис, окаяно и не-смислено, а в множество точки безсмислено дело, осъдено както от учени-те, така и от учителството“. Оценява го като „жалък опит да се върне назад колелото на историята“ (Младенов/Mladenov 1932: 1578). Със своите научнообосновани възгледи за пътищата за решаване на правописния въпрос ученият влияе както върху официалните решения, така и върху общественото мнение, въпреки че редица обстоятелства възпрепятстват официализирането на предложенията му по конкретни казуси.

С оформени и напълно съвременни възгледи за правописното устройство на книжовния език, основани на постиженията на съвременната фонетика, етимологията, историята на езика, сравнителното езикознание и психологията, ученият се придържа към тях независимо от политическата конюнктура. Те се отличават с умереност, последователност и научна аргументираност, както и със стремеж към осъществяване на една по-цялостна правописна реформа (Мурдаров/Murdarov 1981: 348–349).

Според Ст. Младенов правописът е област, която подлежи на регламентация: общият правопис е невъзможен без правила. Той е привърженик на законодателното му уреждане, което е най-добрият инструмент както за унифициране, така и за въвеждане на правилата в практиката. В същото време защитава принципа за академичност при решаването на правописните въпроси, смятайки, че меродавно трябва да бъде становището на Историко-филологическия клон на БАН, който е в състояние да взема най-правилните решения, и критикува политическата власт, която пренебрегва общоприети научни истини. Според него изработените от учените правила трябва да се въвеждат от институциите по определен ред (напр. при дейст-

ващ закон препоръчва да се разпрати окръжно, което да съдържа пълен списък на глаголните форми с Ъ), което е най-рационалният подход в условията на чести промени в правописа. Задължение на всеки, който „пристъпва в храма на писаното Слово“, е да усвои правописните правила (Младенов/Mladenov 1921a: 2).

Ст. Младенов подхожда диалектически, като провежда строго разграничение между език и правопис. Тъй като езикът е дейност, която се развива, това налага и реформи в правописа. Те трябва да бъдат постепенни, за да не се наруши континуитетът на естественото му развитие. И в тази област традицията е „яка“ и „свещена“, както и в други области на човешкия живот. Веднъж приет, даден правопис трябва да се прилага последователно, пък макар и грешен (Младенов/Mladenov 1921: 1–2). При това е необходима приемственост в посока постепенно усъвършенстване на Дриновия модел, който се е оказал успешен заради научния подход и дълбокото „прозрение в духа на българската реч“ (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 28).

Правописът има обединителни функции. Всяка реформа, с която се нарушават традицията и единството на книжовния език, не може да бъде оправдана от „гледище на езикознанието и на практичния ум“. Общият правопис е израз и „на единството на съответната езикова област и на съответния народ“ (Младенов/Mladenov 1921: 4). И макар да не приема автономността на книжовния език спрямо диалектите, ученият е на мнение, че за единния книжовен изговор е нужен единен правопис, а той не може да се осигури от диалектите, между които има различия (Младенов/Mladenov 1932: 1590).

Реформите в правописа трябва да бъдат обществено приемливи. Крайните решения, макар и научно обосновани, могат да бъдат провалени от негативната обществена реакция (Младенов/Mladenov 1921: 2). Субективизмът трябва да бъде сведен до минимум, а „уредниците на правописа“ да се придържат към практиката, наложена от авторитета на писатели, чийто език според учения е единствената реалност на книжовния език, а не да се водят от „ориенталски кеф“, който няма нищо общо с основите на един разумен правопис (Младенов/Mladenov 1932: 1587).

Ст. Младенов е привърженик на умерените правописни реформи, на „златната средина“, като отхвърля крайностите и на етимологичния, и на фонетичния правопис. Според него, който иска да въведе общ правопис, трябва да се „помири с принципа на умерената етимология“. Невъзможен е напълно фонетичен правопис, а абсолютно етимологичният, който не допуска никакви промени, е в противоречие с развитието на езика (Младенов/Mladenov 1921: 14). В неговата концепция умереният консерватизъм е в състояние да осигури плавен преход на правописната система от едно състояние към друго. Без сляпо почитание към традицията, той споделя мнението, че писмеността трябва да изразява адекватно книжовното произношение, а правописът да се улеснява, но и да се осмисля.

Според учения принципът на абсолютно фонетичното писане не може да бъде основа на общ правопис и в практиката би довел до анархия. Тук той е повлиян от психологизма в езикознанието: основите на фонетичния правопис са „подровени“ от постиженията на съвременната наука, която е установила, че има толкова езика и произношения, колкото и говорители (Младенов/Mladenov 1921a: 1–2). Не издържа критика съображението, че с фонетичния правопис, смятан за лесен, „се ускорява всеобщото образование и културно „повдигане“ на „широките народни маси“, защото етимологичният правопис на немци, французи и англичани не пречи на тяхното образование. Освен това прилаганите правописни принципи зависят от особеностите на самия език. Така фонетичният принцип *пиши както говориш* не е подходящ за българския поради редуцията на неударените гласни. Умереният етимологичен принцип е по-подходящ за езици със значителна разлика между старо и ново състояние, какъвто е българският (Младенов/Mladenov 1921a: 2–3), и ако се пренебрегне, ще се пресекат корените на досегашното развитие на книжовния език и правопис.

Познаването на историята на българския език затвърждава у учения убеждението, че двата принципа трябва взаимно да се допълват. Фонетичният принцип трябва да се прокарва умерено и постепенно, и то само в случаите, когато „етимологичният принцип не се оказва здрав щит на езиковото и правописно единство“ (Младенов/Mladenov 1921: 14).

Ролята на правописа според Ст. Младенов е да се постигне хармония между изговор (фонетика) и произход (етимология) на думите, за да стане българският правопис и лесен за усвояване, и със здрава научна основа (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 28). В подхода си към въпросите на правописа, приложен и в „Етимологичен и правописен речник“, той споделя убеждението, че за „изходище“ на днешния правопис трябва да се вземе старобългарската етимология, а за основа – съвременният изговор. Без излишен консерватизъм и „буквопоклонство“, ученият смята, че двата критерия трябва взаимно да се допълват.

Умереният и научно мотивиран подход на Ст. Младенов към правописа проличава в следните негови виждания по конкретни правописни въпроси.

Той остро се противопоставя на решението на Л. Милетич, в угода на някаква „буквопоклонническа етимология“, ъ да се пише в онези думи, при които поне една от формите се произнася в книжовния език с [я], което е нерационално, тъй като изисква от пишещите историческо знание. В противовес на това ученият се обявява за запазване на старата буква ъ с двояк изговор на думи и облици там, където в съвременния книжовен език се чува [я]. А там, където се произнася [е], да се пише е, за да не се нарушава единството на българския книжовен език. С двоякия си изговор тази буква е в състояние да обединява българите от източните и от западните краища (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 26). Основанието за запазването ѝ е съвременният изговор, а не писмената

норма в старобългарските текстове, т.е. ученият се придържа към фонетичния принцип в случаите, когато той би улеснил правописа. Прибавя като аргумент и дългата традиция на писане на ъ. Всякакви други реформи биха били „пакостни за единството на българщината в говор и правопис“, а българи, останали извън границите на отечеството, ще „виждат по-скоро отчуждаване и разпокъсване“ под предлог, че се прилага общ за всички правопис (Младенов/Mladenov 1921: 9). В това виждане прозира критерият за поддържане на символните функции на книжовния език чрез правописа. Във времето след пагубните за България войни, когато травмата от разпокъсаното отечество е голяма, нагласите на обществото са за по-умерени реформи, без рязко скъсване с традицията, с което се цели поддържане на книжовното единство между източни и западни българи (Младенов/Mladenov 1921: 10–11). Причината за ревностната защита на този буквен знак е фактът, че не отделни говори, а двете най-големите наречия – източното и западното, се различават по изговора на старата ятова гласна. В основата на предложеното решение отново е съвместяването на етимологичния и фонетичния подход: изхожда се от съвременното произношение, за чието писмено обозначаване се използват ресурси от по-стари състояния на езика.

Въпроса за правописа на ъ Ст. Младенов коментира и във връзка с издаването на „Етимологически и правописен речник“ (1941: XV–XVI), като отново го обвързва с изговора, което е крачка напред спрямо Дриновския правопис: М. Дринов поддържа последователно етимологичния правопис на думи с ъ, което обаче създава трудности, защото налага писане на ъ дори когато липсва подкрепа в съвременния „книжовно-български“ изговор (с. XV). Предложението на младите учени от Филологическата комисия тогава е било този знак да се запази само в случаите, когато се изговаря [я], а да се пише *е* когато се изговаря [е]: *снѣгъ*, но *снегът*. Това според учения е щяло да бъде един сполучлив начин да се разреши въпросът за единството на българския език откъм ъ. Ето защо радикалното решение на филолозите около сп. „Български преглед“ да се премахне ъ и да се замени с я, за което обществото не е било подготвено, е окачествено като „злокобна грешка“ и „същинско престъпление от гледище на българското езиково единство и на общобългарските интереси“ (Младенов/Mladenov 1941: XVI).

Ученият не намира основание за запазването на голяма носовка (ж) в средата на думата, като смята, че замяната ѝ с буква ъ е една от най-умерените реформи, продиктувана от самото развитие на езика (Младенов/Mladenov 1921: 13). Аргументира се и с различното звучене на ж в съвременния език: в старобългарски тя е била носова гласна, при това с доста ограничена употреба. Днес носовият изговор се е загубил и звуковата стойност на двете букви ж и ъ се е изравнила, затова напълно основателно носовката може да се замени с ъ. При това буква ъ се използва в доста повече думи, а и подобна замяна е засвидетелствана още в среднобългарския, което вече е създавало писмена традиция, затова писането на ъ вместо ж в средата

на думата е оценено като по-правилно. Ст. Младенов отново черпи исторически аргументи за правилност, като държи да „се зачитат най-достоверните показания на езиковата история“, но се позовава и на съвременния изговор (Младенов/Mladenov 1932: 1581). Той изтъква значимостта и на други два критерия: 1) разпространеност на явлението в престижни източници (творчеството на П. Славейков, Т. Влайков и др.); 2) рационалност, т.е. да се ограничава използването на няколко букви за един и същ звук, като се вземе по-разпространената.

Ст. Младенов остро осъжда едноличното решение на Ал. Стамболийски за връщане на *ж* в средата на думата. Най-ерудираният български етимолог се противопоставя на това етимологията да се използва за натрапване на едно несъстоятелно правило, и застъпва становището, че правописът трябва да облекчава, а не да затруднява, което е особено важно за образованието. Анализира въпроса и от гледна точка на потребителите, като издига принципа за достъпност на правописните правила, които не бива да обременяват паметта със знание за историята на езика. Неправилно е според него етимологията отпреди повече от 1000 години да се използва като аргумент, когато става дума за правописа не на стария, а на новия, съвременния български език от 20-те години на XX век (Младенов/Mladenov 1932: 1582).

Не толкова от поклон към етимологията, колкото от придържане към функционалния принцип Ст. Младенов се застъпва за употреба на *ж* и *ѝ* в завършека на някои глаголи с ударение накрая (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 24; Младенов/Mladenov 1934: 65). Ученият изхожда от функцията на тези букви – да бележат тъмния изговор на гласната под ударение в 1. л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сегашно време в завършека на глаголи от I и II спрежение, и се обявява против замяната с *-а*, *-ат*, *-я*, *-ят*. Тази особеност има системен характер в българския език и заслужава да бъде потърсено адекватно правописно решение на фона на писането на краесловни ерове без звукова стойност. При глаголи, които нямат ударение накрая, да се запази писане с *-а*, *-я*; *-ат*, *-ят*: *идат*, *носят* (Младенов/Mladenov 1941: XVII). Така на практика Ст. Младенов предлага ограничаване на условния правопис, което е в подкрепа на фонетичния правопис, като за целта използва графичен модел, наследен по исторически път.

Верен на възгледите си за художествената литература като единствената реалност на книжовния език, той привлича още един аргумент: според него глаголни завършеци *-а*, *-ат*, *-я*, *-ят* с ударение никога няма да бъдат приети, докато писателите имат усет за „чист български език“. Освен това „опакият правопис“ от 1898 г. в този пункт е довел до промяна на изговора. Това правило не следва естествения езиков развой, не отразява особеностите на книжовното произношение, нито е прието в поетическия език, което според учения го обрича на неуспех.

По отношение на еровете в края на думата Ст. Младенов отново отчита обществените нагласи за по-консервативен подход, свързани с национал-

ните тежнения на българите в усложнената обстановка през втората четвърт на XX век. Поддръжник на принципа за рационалност на правописа, той отбелязва, че премахването им е напълно уместно, ако „сега [курсивът е на автора – С.М.] не пречеше споделяният от мнозина възглед, че ерове в края на думите служат „да отличават българщината на писмото“. Ако отношенията ни със сърбите се променят, „няма да има нищо чудно *тогава* изхвърлянето на ъ и ъ от края на думите. То ще е *тогава* много умерена и много лесна правописна реформа“ (Младенов/Mladenov 1921: 13). Ученият приема общественно-историческата детерминираност на правописните решения, но се отнася внимателно към използването на правописа като своеобразен инструмент за защита на националните интереси. За да бъдат приети от обществото, реформите трябва да се извършват в подходящите условия, а премахването на краесловните ерове, които символизират връзката на езика ни с осветената традиция, би се приело негативно от българското общество, преживяло травмите от загубата на национално достойнство.

Според него ер малък (ь) е необходимо да се запази за означаване на реална мекост на съгласните в съвременния език, тъй като мекостта е различителен признак в българската фонетична система (срв. *зеть* – същ. – *зетьове*, *зетьтъ*, и *зет* – мин. страд. прич. от глагола *зема*), а не защото така се е пишело в старобългарски (*радость*, *кость*, където ъ няма същата стойност) (Младенов, Попвасилев/Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: 25). И тук се цели чрез правописа да се утвърждават в книжовното произношение специфични звукови особености на българския език.

Ст. Младенов е против употребата на пълен и кратък член с падежна функция, защото това правило го няма в нито един говор – в говорите има само по една членна форма за м.р. ед.ч. и тя служи и за именителен, и за винителен падеж, както има по една форма за ср.р. и за ж.р. Римуваната реч в поезията също доказва несъстоятелността на това правило. Нарича го „нескопосано“, „измислица и произвол“, защото е в противоречие с историята на езика, с днешното и старото българско ударение (Младенов/Mladenov 1934: 61–62). Той пледира за изоставяне на правилото, основателно се на говорите. Този аргумент се използва и до днес от всички противници на правилото.

През 1941 г. излиза неговият „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“. Л. Крумова-Цветкова отбелязва, че Речникът е трябвало да съчетае две трудно съвместими задачи, възложени на автора от издателя (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2013: 48). Струва ми се, че само на пръв поглед изглежда нелогично обединяването на два речника, различни по своите цели и методология. Дори и да е издателско решение, то е изпълнено по най-добрия начин от автора. Обединяването на два речника в един е продиктувано от факта, че в тогавашния правопис е застъпен и етимологичният принцип, което изисква много по-точни и правилни етимологии, основани на научен подход. Налице е ново равнище на

осмисляне на сравнително-историческия метод, който започва да се прилага не само за описание на езика, но и с цел прецизиране на правописа. При необходимост правописните решения да се вземат с отчитане на етимологията и историческите промени, „уредниците“ на правописа ще разполагат с надежден справочник.

Но речникът е много повече от етимологичен и правописен: той е и словообразователен, в известна степен и граматичен, с разнообразна стилстична информация, с което придобива потенциала да влияе и върху лексикалната норма. Основната му цел е да представи богатството на българския език на различни равнища, което е в синхрон със задачата да се изтъква неговата национална самобитност, за да се подхранват чувството на гордост и стремежът да се съхрани българското в противовес на чуждото. Речникът е сериозен принос към научното описание на „българския народен и книжовен език“ от първата половина на XIX век по отношение на неговия лексикален състав, и по-конкретно в откриването на съответствията в старобългарски, в останалите славянски езици чрез привеждане на научни доказателства за родството му с други индоевропейски езици. За комплексните цели на изданието свидетелства и начинът на подреждане на думите – не по етимологични гнезда, а по азбучен ред, което улеснява търсенето. Именно жанрът *правописен речник* мотивира автора да го насочи към широк кръг читатели, а не към тесен кръг специалисти, затова в него не е представен научен апарат.

Друг мотив Ст. Младенов да пристъпи към създаването на правописен речник, е, че според него правописният въпрос не е решен правилно с официалния правопис от 1923 г. Той отново посочва в предговора трите основни пункта, които изискват корекция с цел улесняване на правописа, като опората на традицията е сведена до „необходимия минимум“: 1) да не се отбелязва звукът [ъ] в средата на думата с два знака: буква ъ и голяма носовка (казва, че това правило „би могло да се нарече от някого „правописен садизъм“; 2) да се пише ъ само в тези новобългарски думи, където се произнася [я]; 3) тъмният изговор на гласната под ударение в глаголни завършеци да се отбелязва с ж и ѝж. Авторът обръща внимание, че има неточности в обнародваните до този момент упътвания относно етимологията на думи, съдържащи тези буквени знакове, а историческото знание е недостъпно за широката аудитория.

Въпреки несъгласието си с официалния правопис ученият го спазва („по желание на издателите“). В същото време на редица места, където правописът на дадена дума е грешен от гледна точка на етимологията, той посочва друго написание, по-близко до „правилния изговор и до истинската етимология“. Воден от убеждението, че правописът може и трябва да се промени, ученият представя научно аргументирани виждания за промени. Тази прескриптивна дейност оказва влияние върху правописната норма.

Речникът е сериозна крачка към систематично представяне на граматична информация за глаголите, а оттам и към установяване на тяхното формообразуване, респективно на техния книжовен изговор и правопис. За тази цел се използва индексацията по спрежения и разреди. Така на практика авторът представя модела на формообразуване при глаголите, който ориентира потребителя за правилните форми, производни от сегашната и от инфинитивната основа. Тук е преодоляна незадоволителната според автора практика да се дават само глаголите от несвършен вид, но не и тези от свършен вид. Речникът си поставя за цел да очертае различията при категорията *вид на глагола*, което би подпомогнало както родната педагогическа практика, така и чужденците, които изучават езика ни.

Интересен подход е в словника да се включват и думи с неправилен според автора правопис (от официалния правопис и от практиката), като правилният вариант се дава непосредствено до тях или се препраща към него. С цел да се заостри вниманието към грешните варианти, т.е. с разграничаваща и превантивна функция, в речника се използва богатата система от знаци, които насочват към лексикални единици, изискващи прецизиране от гледна точка на критерия *правилност*. Това са кавички, скоби, един, два или три удивителни знака, допълнени и с бележка. Информацията е и в двете посоки: правилно изписаната дума се дава на азбучното място и до нея в скоби се дава неправилно изписаната с бележка „погрешно“ и обратно – неправилно изписаната е на азбучното място, поставена в кавички или в скоби и с удивителен, а до нея има препратка с *вж.* към правилно изписаната. Така речникът добива характер на оперативен справочник с обучителна стойност.

Речникът на Ст. Младенов работи в посока на установяване правописа на думи и форми, отнасящи се до следните основни пунктове.

– Правописно регламентиране на нови заемки от европейски езици, напр. *корегирамъ!* – „погреш. и невеж.“ *вм. коригирамъ; мобелъ!* *вм. мобилъ.*

– Неочаквано правописно решение се предлага за заемки от типа на *материяленъ, материялизъмъ, материялистъ*, с бележка в скоби (*материален* по офиц. правопис). На практика тук е приложен морфологичният принцип, като се предлага да се запазят непроменени морфемите, изграждащи думата.

– Установяване на по-точен правопис (в противовес на официалния) на думи и форми в зависимост от етимологията: *лучъ* (погрѣшно *лжчъ; месалъ* (погрѣшно *мѣсалъ*!); *препорецъ!* *вж. прѣпорецъ; овехтъвамъ* (по офиц. правопис *овехтявамъ*); *превъгнчая* (по офиц. правопис *прѣвъгнчая*); *наплъчъ* (неточно *наплачъ*!); *отверстие!* *вж. отвѣрстие* и (на азбучното място) *отвѣрстие* по бълг. *вм. по рус. отвѣрстие; манастиръ* (по офиц. правопис) *мѣнастиръ* – етимолог. правилно; *челед!* *вж. челяд; наведнаж* („офиц.“) и на азбучното място *наведнѣж* (по офиц. правопис *наведнаж*); *праханъ!* *вж. по-точно прахънъ.*

– Прецизиране правописа на думи със звукови промени при гласните извън ударение чрез прилагане на етимологичния критерий: „*накамъ, накамто!*“ вж. *накъмъ, накъмто; (натата, нататакъ!)*, обл. вм. *нататъкъ, вж.; утрова!* вж. *отрова; човал!* вж. *чувал; маник!* вм. *мъник; сорватка!* вж. *сурватка*.

– Установяване на мекост на съгласната пред гласна [а] в сег. време на глаголи от първо и второ спрежение: *мола!!* обл., прост., погрешно вм. *моля*.

– Неправилна замяна на *к > ч* при глаголи от типа: *напеча* обл., погрешно вм. *напека; печа* обл. прост. вм. *пека*.

– Установяване правописа на думи с представки *о-* и *у-*: *ожилвам* погрешно вм. *ужилвам*.

– Опростяване на групи съгласни в посока фонетичен правопис: (*празден, -ни!*) обикн. *празень, празни; сърдце*, по-добре *сърце* (макар че цялото словообразователно гнездо е дадено с група *-рдц-*: *сърдцераздицателен* и др.).

– Заслужава да се отбележи прескриптивната дейност в посока даване негативна оценка на явления, които имат локален, а не общобългарски характер, напр. *фаля!* вж. *хваля*.

– Установяване облика на сегашните деятелни причастия, което е един от проблемните пунктове на граматичната норма с изход и в писмената практика: *потресяващ* – правилно, под рус. влияние *потресающ!*; *сведуш!* *текуш!* по-добре *течащ; предидеш, предидяш* (рус. *предидуш!*); препоръчва *знаяш, веш, плачащ* вм. *плачеш* (и рус. *плачуш!*). Препоръките се основават на научното описание на граматичния развой на глаголната система и установяването на основите на формообразуването при причастията. Те са в посока на ограничаване на установени в предишен период под руско влияние фонетични варианти на *-уш*.

Друг подход, чрез който авторът реализира в речника вижданията си за правописно устройство, е до думата според официалния ѝ правопис да се дава в скоби правилната според него форма, напр. *тека (текж); сътворя [ѣж]; сърбя [ѣж], усвоя [ѣж], учетворя [ѣж]*. Чрез тази лексикографска техника се опитва да прокара писането на двете носовки като графични знакове за тъмния гласеж на гласната под ударение в глаголни завършеци.

В речника се използва частично и инструментът на дублетността: без оценка се включват две или повече форми с едно и също значение, които се конкурират на полето на книжовния език. Целта е да се даде възможност на по-перспективната да се наложи, напр. *назад (назаде, назади); луспа* вж. *люспа; накроявам, накроявам (накроювам); попришепна и попришѣпна; разминавам и разминувам; разрошвам, разрошувам* и др.

С оглед избягване на правописни грешки, породени от неразграничаването на семантиката на отделни словообразователни елементи, авторът включва в справочния апарат и лексикални пояснения, което е израз на стремежа към онагледяване и осмисляне на правописните правила, напр.: *преведа* – от един език на друг; *приведа* – доведа; *прегляда* (отново),

различ. от *приглася*; *наженвам* – по-добре *нажънвам*, несгодно *нажена* поради частично съвпадение с облици на гл. *жена* (ниви се жънат, а люди се женят).

„Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“ е свидетелство за научните позиции на Ст. Младенов и принос към установяване на разумен правопис, основан на умереното прилагане на фонетичния принцип и на етимологичния критерий с цел прецизиране правописа на отделни думи. Ученият се застъпва за правопис без „буквopоклонство“ и без „буквoядство“, основан на книжовния изговор и едновременно с това съобразен с историческия развой на българския език. Чрез справочния апарат, метаезика и внимателно подбраната система от знаци авторът реализира оценъчната и прескриптивната функция на кодификацията чрез речник в период, когато някои правоговорни, правописни и граматични особености на книжовния ни език са в процес на установяване.

Благодарности

Статията е подготвена в изпълнение на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ (РМС № 577 от 17 август 2018 г.), финансирана от МОН.

Литература / References

- Георгиев 1981: *Георгиев, Ст.* Изследователската методология и теоретичните постижения на акад. Стефан Младенов. – Български език, № 4, с. 319–326. [Georgiev 1981: *Georgiev, St.* Izsledovatel'skata metodologiya i teoretichnite postizheniya na akad. Stefan Mladenov. – Balgarski ezik, № 4, s. 319–326.]
- Крумова-Цветкова, Джунова 2013: *Крумова-Цветкова, Л., Е. Джунова.* Живот, посветен на науката. Акад. Стефан Младенов. Човекът, преподавателят, ученият. София, АИ „Проф. Марин Дринов“. [Krumova-Tsvetkova, Dzhunova 2013: *Krumova-Tsvetkova, L., E. Dzhunova.* Zhivot, posveten na naukata. Akad. Stefan Mladenov. Chovekat, prepodavatelyat, ucheniyat. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”.]
- Младенов 1921: *Младенов, Ст.* Няколко думи за добритъ страни на умърените правописни реформи. – Училищен преглед, XX, с. 229–242. [Цит. по Отделен отпечатък, с. 1–14]. [Mladenov 1921: *Mladenov, St.* Nyakolko dumi za dobrite strani na umerenite pravopisni reformi. – Uchilishten pregled, XX, s. 229–242. [Tsit. po Otdelen otpechatak, s. 1–14.]
- Младенов 1921а: *Младенов, Ст.* Едно помагало по български правопис. Отделен отпечатък. [Mladenov 1921a: *Mladenov, St.* Edno pomagalo po balgarski pravopis. Otdelen otpechatak.]
- Младенов 1932: *Младенов, Ст.* Към правописна обнова безъ буквopоклонство и без буквoядство. – Училищен преглед, XXXI, 9–10, с. 1578–1591. [Mladenov 1932: *Mladenov, St.* Kam pravopisna obnova bez bukvopoklonstvo i bez bukvoyadstvo. – Uchilishten pregled, XXXI, № 9–10, s. 1578–1591.]
- Младенов 1934: *Младенов, Ст.* Основни и второстепенни въпроси на българската граматика. – Списание на БАН, кн. XLVIII, с. 21–98. [Mladenov 1934: *Mla-*

- denov, St. Osnovni i vtorostepenni vaproshi na balgarskata gramatika. – Spisanie na BAN, kn. XLVIII, s. 21–98.]*
- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Книгоиздателство „Хр. Г. Данов“. [Mladenov 1941: *Mladenov, St.* Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Knigoizdatelstvo “Hr. G. Danov”.]
- Младенов, Попвасилев 2012 [1939]: *Младенов, Ст., Ст. Попвасилев.* Граматика на българския езикъ. София, Изд. „Казанлъшка долина“, 1939. Фототипно издание: София, Изток-Запад, 2012. [Mladenov, Popvasilev 2012 [1939]: *Mladenov, St., St. Popvasilev.* Gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Izd. “Kazanlashka dolina”, 1939. Fototipno izdanie: Sofia, Iztok-Zapad, 2012.]
- Мурдаров 1981: *Мурдаров, В.* Приносът на акад. Стефан Младенов в историята на българския правопис. – Български език, № 4, с. 346–350. [Murdarov 1981: *Murdarov, V.* Prinosat na akad. Stefan Mladenov v istoriyata na balgarskiya pravopis. – Balgarski ezik, № 4, s. 346–350.]
- Русинов 2000: *Русинов, Р.* История на българското езикознание. Очерци. В. Търново, ИПК „Св. Евтимий Патриарх Търновски“. [Rusinov 2000: *Rusinov, R.* Istoriya na balgarskoto ezikoznanie. Ochertsy. V. Tarnovo, IPK “Sv. Evtimiy Patriarh Tarnovski”.]
- Станчева 2009: *Станчева, Р.* Младенов contra Балан, или представата за научна граматика на българския език от 30-те год. на XX век. – Български език. Приложение, с. 135–140. [Stancheva 2009: *Stancheva, R.* Mladenov contra Balan, ili predstavata za nauchna gramatika na balgarskiya ezik ot 30-te god. na XX vek. – Balgarski ezik. Prilozhenie, s. 135–140.]

***Etymological and Orthographic Dictionary
of the Bulgarian Literary Language
and the Stefan Mladenov’s views on the Orthographic Structure
of the Bulgarian Language***

Tatyana Aleksandrova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
t.alexandrova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper presents Stefan Mladenov’s views on the orthographic structure of the Bulgarian language, embedded in the concept of the “Etymological and Orthographic Dictionary of the Bulgarian Literary Language”. They are considered within the framework of his overall approach to literary language, formed within the comparative-historical method. The lexicographic methods through which the author’s views on specific spelling issues are realized, are studied, with an emphasis on the importance of the moderate approach in the application of the two main spelling principles – the etymological and the phonetic one.

Keywords: *Stefan Mladenov, spelling, spelling reforms, spelling dictionary, spelling principles*

Начини за семантизация на лексиката в непубликувания втори том на „Български тълковен речник“ от Стефан Младенов

Диана Благоева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
d.blagoeva@ibl.bas.bg
ORCID 0000-0002-2616-2652

Резюме: Разглеждат се основните начини за представяне на значенията на думите в останалия неиздаден втори том на „Български тълковен речник“ от Стефан Младенов. Освен традиционните за тълковен речник начини за семантизация: тълкуване, синонимна дефиниция, структурна дефиниция, в тома са приложени и някои нетипични практики, характерни за други речникови жанрове: приваждане на чуждоезиково съответствие, енциклопедично описание, експликация чрез илюстративен материал и др. Този нестандартен подход е една от особеностите, които правят речника на Стефан Младенов уникален в нашата лексикография.

Ключови думи: тълковна лексикография, български тълковен речник, семантизация, принос на Стефан Младенов

1. Въведение

Стефан Младенов е учен с неоспорими приноси не само в областта на сравнително-историческото езикознание, диалектологията, етимологията, славистиката, българистиката, но и на българската лексикография (Попов/Роров 1982; Парашкевов/Parashkevov 2010; Крумова-Цветкова, Джунова/Krumova-Tsvetkova, Dzhunova 2013). С труда *Български тълковен речник с оглед към народните говори* (Т. 1. А – К. София, Печ. „Дечо Стефанов“, 1951. 1126 с.), разработен „с донегдешното участие“ на Ал. Теодоров-Балан, той се нарежда до Н. Геров и А. Дювернуа като един от основоположниците на българската тълковна лексикография. С изданието *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* (София, Хр. Г. Данов, 1941, 704 с.) Ст. Младенов доразвива практиката за създаване на правописни речници и става първопроходец в друго направление в нашата лексикография – етимологичната лексикография. Значителен е приносът му и за лексикографското описание на лексиката от чужд произход в българския език – публикуваният от него *Речник на чуждите думи в българския език. С обяснения за произхода и състава им* претърпява три издания (София, Хемус, 1932. 605 с.; 2. доп. изд. София, Хемус, 1943. 640 с.; 3.

доп., попр. и разш. изд. София, Хемус, 1947. 496 с.). Изключителен ерудит, полиглот и убеден привърженик на методите на сравнително-историческото езикознание, Стефан Младенов прилага специфични, в много отношения нетрадиционни подходи в лексикографската си дейност, което прави лексикографските му трудове уникални по характер.

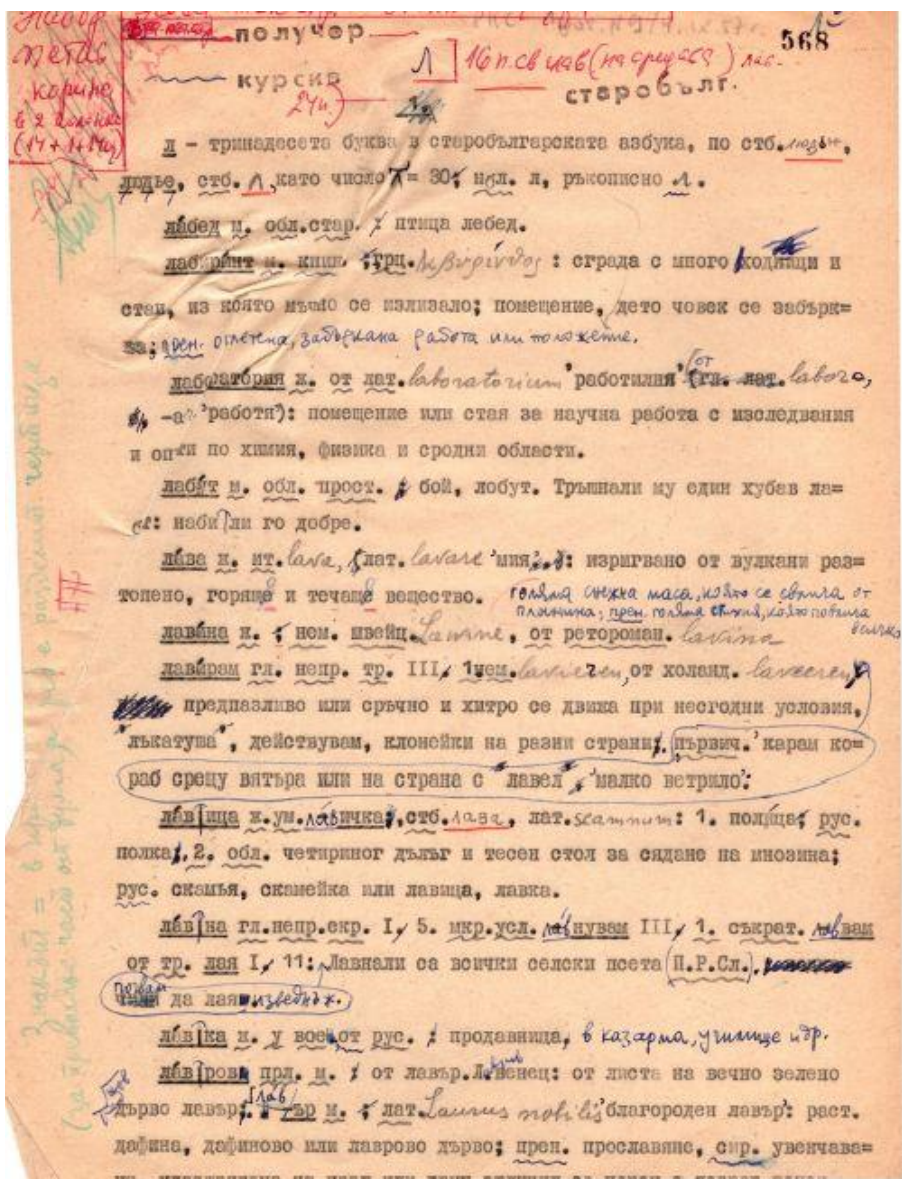
През 20-те години на миналия век, съвместно с трима други изтъкнати български филолози – Александър Теодоров-Балан, Беньо Цонев и Стоян Аргиров, Стефан Младенов се заема със съставянето на тълковен речник на българския език. Работата по речника се води първоначално в рамките на Българската академия на науките по утвърден от нея план, а след 1921 г. е изнесена извън Академията. Речникът започва да излиза на свезки от 1927 г., като последната, 12-та свезка на първия том е публикувана едва през 1951 г. Поради смъртта на Б. Цонев (1926 г.) и оттеглянето на Ст. Аргиров работата до 6-та свезка (А – допосявам) се извършва само от двама автори – Ст. Младенов и А. Теодоров-Балан. От 7-ма свезка нататък Младенов остава като единствен съставител. Томът обхваща думите с начална буква от А до К и е отпечатан като общо книжно тяло през 1951 г. под заглавието *Български тълковен речник с оглед към народните говори*.¹

Ст. Младенов разработва речниковите статии също за частта Л – свят, но не успява да издаде нови свезки. След смъртта му (1963 г.) с редакционната обработка на подготвените речникови материали (от букви Л – Р) се заема проф. Йордан Заимов. Редактирането се извършва през 60-те и началото на 70-те години в Института за български език към Българската академия на науките. В научни издания от това време намираме съобщения, че томът е приет от Научния съвет на Института и е предаден за печат в Издателството на БАН (Чолакова/Cholakova 1969; Чолакова/Cholakova 1984). По неясни причини обаче той остава непубликуван. Така до ден днешен изготвените от Ст. Младенов и редактирани от Й. Заимов речникови материали, които събират и систематизират значителна част от словното богатство на българския език от втората половина на 19. и първата половина на 20. век, продължават да бъдат напълно непознати както за широката общественост, така и за специалистите филолози.

Тук ще разгледаме един аспект от лексикографските принципи, залегнали в основата на непубликувания втори том на *Български тълковен речник* от Стефан Младенов (нататък БТР 2), като се спрем върху начините за представяне на лексикалното значение на включените в тома речникови единици. Изследването е направено върху машинописния препис на тома, който се съхранява в Института за български език. Преписът обхваща над 2560 машинописни страници и съдържа ръкописни поправки и допълнения, направени от редактора проф. Й. Заимов (вж. Фигура 1).

¹ По-подробно историята на речника е проследена от Д. Попов (Попов/Попов 2002: 285–289), вж. също Чолакова/Cholakova 1978; Русинов/Rusinov 1990; Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2002–2003; Чоролеева/Choroleeva 2008; Крумова-Цветкова, Джунова/Krumova-Tsvetkova, Dzhunova 2013.

Фигура 1. Първата страница от машинописния препис на БТР 2



2. Типове речникови единици в БТР 2 и начини за тяхната семантична разработка

Като заглавни единици в тома освен лексеми от различни части на речта присъстват също така: някои съставни названия (*лахутска кокошка, луда сряда, лудо просо, люта вода, магарешка кашлица, магарешка млечка,*

мачкино грозде, парожна вила, пробита билка, прошетарна комисия)², първи съставни части на сложни думи (общо-, псевдо-), глаголни и именни представки (на-, наиз-, напо-, напре-, напро-, нас-, низ-, по-, пона-, поиз-, поо-, поот-, попре-, при-, про-, разпо-, разпре- и др.), членни морфем (и), определени структурни елементи, при които се наблюдават звукови промени (пър-), словоформи (лельо¹), нелични глаголни форми (лиснат, любен, надят, пукнат). Включени са и множество формални варианти или диалектни, простонародни и остарели облици на присъстващи в словника думи (лабут, ланар, ластавица, лахуса, либе, лъджица, мунисто, натемосвам, нижка, продзирка, рахчитам, ристиянин).

Словоформите и неличните глаголни форми в повечето случаи не се тълкуват, а се представят чрез структурна дефиниция: **лельо**¹ *зват. от* леля, **лиснат** *прич. мин. стр. от* лисна, **любен** *прич. мин. стр. от* любя, **надят** *прич. мин. стр. от* надяна, **пукнат** *прич. мин. стр. от* пукна (се).³ Изключение правят миналите деятелни (в терминологията на автора – действителни) причастия (например *ненавикнал*), образуванията, определяни като сегашни деятелни причастия (например *ненараним, ненарушим, неразлъчим, неразрушим, неразтворим*)⁴, както и някои минали страдателни причастия (например *немъжена*), за които се привежда тълкувание. Членните морфем се представят чрез функционална характеристика: **н** задпоставен член при имена на по-далечни предмети. При структурните елементи с наблюдавани звукови промени се поясняват условията на редуването: **пър-** се редува с **пръ-** в зависимост от броя на следващите съгласки: пърдя, но пръдна.

Практиката за представяне на формални варианти и диалектни, простонародни или остарели облици на включени в тома заглавки не е еднородна. Понякога те се обединяват в обща речникова статия, както е например при: **лебедев** и **лебедъов**, **лѐгома** и **легома̀**, **логомà**, **лезет обл.** и **лизет прост.**, **леска̀**² и **лискà**, **нерандз** и **неранца**, **неранджа**, но по-често се представят отделно на съответното азбучно място. За експликация на значението им се прилага тълкувание (**лемец** ... *стар. обл. един вид пшеница като ечемик*), синонимна дефиниция (**лаума** *нар. обл. нима, лема, лагоми, ластавица* ... *обл. ластовица*, **лабут** ... *обл. прост. бой, лобут, мармарица* ... *обл. бѣбрица, мърмѣрица*) или едновременно синонимна дефиниция и тълкувание (**ламеж** ... *обл. лемеж, палешник: желязна лопата на рало*). По-

² По-голямата част от съставните названия обаче се включват към речниковата статия на един от компонентите на названието, например *лоша или сладка пъпка* е представено в статията на *пъпка*, *пълномощен министър* – в статията на *пълномощен*, *бяла лайкучка* – в статията на *лайкучка*, *определителен член* – в статията на *определителен*.

³ В някои случаи редакторът проф. Й. Заимов е добавил тълкувание, например при *незабележен*.

⁴ Някои образувания от този тип обаче са характеризирани от автора не като причастия, а като прилагателни (например *необитаем*).

често обаче те не се тълкуват, а се съотнасят с основния вариант или със стилистично неутралния облик по следните начини: а) чрез бележката *вм.* (или *вместо*): **ланар** ... *обл. вм. лънар, лелек*² ... *обл. вм. леляк, лиен* ... *обл. тур. вместо леген, лихен, лиген* ... *вм. леген, лихен, лъджица* ... *обл. стар. вм. лъжица, маленки* ... *обл. вм. маленки, манъсто* ... *обл. вм. манисто или монисто, марморя* *обл. вм. мърморя, мунисто* ... *обл. вм. мънисто, натемосвам* ... *прост. вм. анатемосвам, нахут* ... *вм. нафут, нохут, нижка* ... *вм. нищка, нишка, нокви* *обл. ... вм. нощви, нъщви, продзирка...* *обл. вм. прозирка, просвора* ... *обл. прост. ... вм. просфора, рахчитам* ... *обл. прост. вм. разчитам, ристиянин* ... *прост. вм. християнин*; б) чрез обяснението „успореден облик на“ (понякога съкратено „успор. облик [на]“, „успоред. [на]“): **либе** ... *успор. облик на любе, надят* ... *успоред. надянат, некте* *успор. облик нокте*; в) посредством препратки с помощта на бележките *вж.* или *срв.*: **лахна** ... *прост. обл. вж. лахана*⁵, **лапльо** ... *обл. срв. хлапльо, мащаб* ... *вж. масцаб, нувела* ... *вж. новела*. Срещат се и комбинации от посочените начини за представяне: **лухут** ... *обл. прост. вм. нахут, лахут: сланутък, лахуса* ... *прост. вм. лехуса: родилка, лапе* ... *обл. вм. хлапе (вж.), парамон* ... *прост. обл. вм. параном: прякор, кор*.

Като заглавни единици в тома са включени (без системност и изчерпателност) някои названия от кръга на ономастичната лексика: антропоними (*Лазар, Ласка, Люба, Малуда, Милош, Найда, Нино, Новак, Нягул, Опричко, Пройка, Първул*), топоними (*Марино поле*), урбоними (*Магарово, Мекши*), названия на държави (*Мароко, Московия, Немечко, Немция*), хидроними (*Марица*), астроними (*Лебед*), теоними (*Лада, Марс, Морфей*), митоними (*Мегера*), имена на празници (*Маринден, Никулден, Никулица, Лузда сряда*). Регистрирането на определени класове от този тип лексика (на пример антропонимите) в общ тълковен речник не е характерно за съвременната лексикографска практика у нас⁶ (Трифенова/Trifonova 2008: 208; Влахова-Ангелова/Vlahova-Angelova 2016: 171), но е в съгласие с лексикографските принципи, прилагани в началния период от развитието на българската тълковна лексикография.⁷

Включените в тома лични и фамилни имена са снабдени съответно с бележките *соб. лич.* (или *лич. соб.*)⁸ и *соб. челяд*. В редица случаи речниковата статия съдържа обяснения за произхода или словообразователния строеж на името, успоредици и съответствия в други езици, умалителни и съкратени форми, препратки, както и друга поясняваща информация:

⁵ Поправено от редактора на „вм. лахана“.

⁶ Изключение правят отделни конотативни собствени имена с тенденция към апелативизация, някои теоними, астроними и имена на празници (Пернишка/Pernishka 1996; Балкански/Balkanski 2010).

⁷ Срв. анализа на лексиката в речника на А. Дювернуа при Василева/Vasileva 2017.

⁸ В отделни случаи такава бележка отсъства, което вероятно е резултат от случаен пропуск: **Марийче** *с. ум. от Марийка*.

Лозена *ж. соб. лич.*, от лоза; *срв.* Лозан, Лозана.

Малешков *м. соб. челяд.*

Марийка *ж. соб. лич. ум.* от Мария, кор. ст. евр.

Мурат (Мурад) *м. соб. лич. тур. (араб.)* ‘желан’.

Нойко *м. соб. лич.* от Ной, ст. евр. Noach, *срв.* Моско от Мойсей, нем. Moses.

Никола *м. соб. лич.*, грц. Νικόλαος (νίκη ‘победа’, ... λαός ‘народ’), *ум.* с. Николчо, обл. (по грц.) Николаки, *съкрат.* Колчо, Кольо, Коле, *ж.* Ни-колина, Николинка.

При необходимост се привежда енциклопедична информация:

Марко *м. соб. лич.* кор. ст. евр., лат. Marcus Евангелист Марко. ...; в нар. пес. Марко = крал Марко, владетел на Прилеп в Югозападна България или Македония; Марко Кралевич, Марко Кралевити.

Отделни имена от чужд произход са представени чрез българските им съответствия:

Левтер *м. соб. лич.* Свободко, Свободан.

Левтерка *ж. соб. лич. обл.* Свобода.

Теонимите и митонимите (с някои изключения като *Марс*, *Мегера*) също са характеризирани с бележка *соб. лич.* Речниковата статия включва тълкувание, както и етимологични и други пояснения:

Лада *ж. стар. соб. лич., общослав.* Лада *срод. с грц.* Леда: славянска богиня на любовта.

Марс *м., лат.* древноримски бог на войната.

Морфей *м. соб. лич., грц.* ...: син на съня и на нощта; *по-разшир.* бог на съня.

Топонимите, урбонимите, хидронимите и названията на държави (с някои изключения като *Магарово*, *Мароко*) са снабдени с бележка *соб. геогр.* (или *собств. географ.*), като в повечето случаи речниковата статия съдържа съответни енциклопедични пояснения⁹:

Марица *ж. соб. геогр.* кор. и.-е. ...: най на изток голяма южнобългарска река с устие в Бяло море.

Магарово *с.* в Битолско (Цинцарско).

Мароко *с.* държава в северна Африка най на запад.

Значението на названията на празници се представя описателно, като обикновено тълкуването е допълнено с енциклопедична информация:

Луда сряда ... *обл.* сряда от първата седмица на велики пости; народът вярва, че трябва да се празнува, за да не полудява човек.

Никулден *м.* ден на св. Никола, празник св. Николай Чудотворец, 6/19 декември, обл. Никулица. Св. Никола е покровител и застъпник на пътници по море, по вода. На Никулден всеки българин си прави ribник и го раздава за светаго. На ribника се отчита като на всякой курбан.

⁹ В други случаи такива пояснения отсъстват (например при *Мекиш*, *Лонгоз*).

Експликацията на значението на останалите словни единици в тома се осъществява по следните начини:

а) чрез тълкуване

Това е най-често прилаганият начин за семантизация на думите в тома. В повечето случаи тълкуванията се отличават с детайлност и изчерпателност:

медал *м.* възпоминателен знак, образ с надпис и дата, обикн. върху кръгла метална плочка (златен, сребърен, бронзов) за спомен на някое важно събитие или някоя заслуга.

ламтя ... *гл.* лакомя се или съм алчен за нщ., силно желая, гледам да го добия или да го имам; *син.* налитам.

ора ... *гл.* ... работя с рало или орало, обработвам или разработвам земя за посев.

пъпка *ж.* ... 1. *бот.* набъбнала точица по стъбло на растение, която растейки се пука и става цвят.

пустошен ... *прил.* ... такъв, що не струва, що не хваща място, не влиза в работа; празен.

В някои случаи тълкуванието се състои от няколко части, отделени със знак точка и запетая. По този начин се представят уточнения към значението (срв. *медовина*), синоними (срв. по-горе *пустошен*), семантични нюанси (срв. *некролог*)¹⁰ или дори отделни значения (срв. *мазурка*, *оркестър*):

медовина *ж.* *обл.* мед смесен с вино; използва се да се пръска с него по кръстопътищата, та да се избавят от някакво зло.

некролог ... скръбна вест, известие за смъртта на някого; няколко (възхвални) думи за мъртвец, с оценка на дейност и заслуги.

мазурка *ж.* ... вид полски танец в такт 3/4 у племе мазури; *прен.* музика за подобен танц.

оркестър *м.* ... скупност от свирачи с разни музикални инструменти; място на музиканти в оркестър.

Някои тълкувания са разширени с прагматична информация, етимологични разяснения или енциклопедични сведения и нерядко се състоят от две или повече изречения:

наздраве *нар.* 1. благопожелание или благословия, що се казва, когато някой когото черпят ще пие или пие за здраве на нкг. Отговаря му се: „да ти е сладко!“ Понякъде в отговор на това първият дума: „сладко ви здраве!“ или „сладко ви здравье и иманье!“

лисѝ *ж.* вид болест, от която слита или капе косата. По народна етимология се свързва името на тая болест с пророк св. Елисей, та се празнува св. Елисей за излекуване от болестта.

¹⁰ По-често обаче отсенките в значенията се представят самостоятелно след знак ||, срв. **ламтя** ... || *по-стесн.* ... показвам алчност или жажда за пари или др. копнеж.

легия *жс.* доброволчески легион или отред. Прочута е в историята на сръбско-българските отношения Българската легия в Бялград по времето на Раковски.

Там, където е приложимо, съдържанието на тълкуванието е обогатено чрез привеждането на синоними (след бележка *син.*; понякога без специална бележка след запетая или след точка и запетая) или антоними (след бележка *прот.*):

навалица *жс.* ... натисканица, много люде на едно място ..., *син.* тълпа, сбунa, пыпльак, сган, смерч, мрака, орляк, куп, кумбал, *чужд.* маса народ.

пъкълник *м.* ... *жс.* **пъкълница** човек, що е за пъкъла или пъклото; *син.* обесник, лош, лошетник, въжник, въжерник, обесилник.

общителен *прл. м.* който обича да общува, да говори и се среща с люде(те); който охотно дружи с човеци, дружелюбен, *прот.* мълчалив, затворен, саможив.

първоженка, първоженкия *жс.* жена, що води първи мъж; която не се е женила втори път; *прот.* второженка.

б) чрез синонимна дефиниция

Семантичната експликация чрез синонимизиране с други лексикални единици също се прилага много често в тома:

просопопея *жс.* ... *стил. лит.* олицетворение.

мутация *жс.* ... промяна, смяна.

обчиня *гл.* ... **обчин(ю)вам** ... и **обчиням** ... учиням, сторювам, направям, извършвам, свършвам.

латойни *прл. обл.* смахнат, налудничав, блъснат, пернат, *тур.* серсем.

мълчешком, мълчешката, мълчешким *нар.* мълком, мълчаливо, мълкома.

просня *жс. обл.* просия, просене.

В някои случаи синонимната дефиниция е съчетана и с тълкувание¹¹:

пулада *жс. обл.* ... ярка, ярица, пилушка; млада, тазгодишна кокошка още не пронесла, обл. пулка.

ламеж *м. обл.* лемеж, палешник: желязна лопата на рало.

в) чрез структурна дефиниция

Както и в съвременната лексикографска практика, структурни дефиниции се използват при семантичната разработка на отглаголни съществителни (**лакомен(ъ)е** *с.* от лакомя се, **магерен(ъ)е** *с.* от магеря (се), **магьосване** и **магьосуване** *с.* от магьосвам), умалителни съществителни, прилагателни и наречия (**лафец** *м. ум. от* лаф, **лепянец** *м. ум. от* лепян, **липица** *жс. ум. от* липа, **пуйчица** *жс. ум. от* пуйка, **ножленце** *с. ум. от* ум. ножле, **лекички** *прл. ум. от* лек, **простичко** *нар., ум. от* просто), увеличителни

¹¹ В много от тези случаи редакторът е внесъл поправки, като е извел синонимите след тълкуванието.

съществителни (**ливадище** *с. ... 2. увел. от ливада*, **мечище** *с. увел. от мечка*), някои наречия (**насухо** *нар. от прил. сух*).

Нерядко към структурната дефиниция са добавени синоними (**ножага** *м. увел. от нож*; **ножица**, **магарище** *с. ув. от магаре*; **магаритина** или **магарина**).

г) чрез енциклопедично описание

В ред случаи – най-вече при етнографизмите – семантизацията на думите се извършва посредством подробна енциклопедична информация, далеч надхвърляща типичните за тълковен речник пояснения (срв. **Лазар**, **ламя**, **нави**). При някои заглавки тълкуванието изцяло е заменено с енциклопедично описание (срв. **мартеница**).

Лазар *м. ... 3. обичай лазаруване или ходене на Лазар*: на Лазар или Лазаровден се събират по няколко момичета, пременени, наkitени, па с едно избрано измежду тях, наричано кръстница или царица, ходят като лазаркини от къща в къща да пеят песни и благословии и да играят; за това ги дарят по всяка къща с нещо. При това ходене, като срещнат някого в пътя, мятат му през рамо кърпа и му пеят: „Пътниче ле, друмниче, честита е била таз среща, що те срещна тоз Лазар“, а той им връзва в кърпата по някоя пара. Каквото съберат лазаркините, предават го на кръстницата, а тя на Великден наготвя от него гостба, та гощава другарките си.

ламя, **ламия** и **ламйа** ... *ж. прост. ... баснословна живина в народни песни и приказки – четирикрак, с куча глава, или с три глави, и змийска опашка, вж. змей*; покрита била с люспи, а живеела в пещери и води и правела големи пакости на людетe. Според народните поверия всички езера и големи извори имали по една ламя като стопанин; ламя пазела и всяко иманье скрито в земята. Народът вярва, че кога лете излезе голяма вихрушка (ламище), или почне буря, тогава лами и змейове се бият.

нави *ж. мн. 1. зли духове от родът на вили, самовили или самодиви, на брой три сестри, според други седем или дванайсет; мъчели родилки, когато почват да раждат, смучели им млякото, налягали ги, докарвали ги да падат в несвест, морели ги, водели сенките им по нечисти места, и ако прекарвали на някоя лехуса сянката през голяма вода, лехусата умираше с големи мъки. Навите живеят нейде далеч през море. За да се махали навите от лехусите, правели се разни магии: гонели ги с брадва из къшетата на стаята, дето е родилката, прекарвали родилката през зелен венец, турали в чиреп катран, лук и три въглена стлъчени, мажели родилката с тая смес до три пъти и баели: Еве (името на родилката) я я преварих, я я обиколих: како що смърдят катранът и лукът, така да смърди (името на родилката) на навите ...*

мартеница *ж. жените правят мартеници така: взимат червена и бяла прежда и я осукват на едно връзчица конци, особено червени или др. шарени, що на първи март си връзват на ръка, на шия или нога, та ги носят, докле видят лястовица или щъркел и тогава ги окачат на зеленавейка на*

зелено дърво; някъде турят мартениците под камък; ако след 40 дни под камъка има мравки, който е сложил мартеницата, ще има много овце.

д) чрез чуждоезиково съответствие

В БТР 2 е застъпена практиката да се посочват чуждоезикови съответствия при някои заглавки. Това е в съгласие с традицията, поставена от речниците на Н. Геров и А. Дювернуа. За разлика от двата предходни речника обаче, в които се привеждат съответствия само от руски, в БТР 2 кръгът на езиците е значително разширен и включва не само руски, но и други славянски езици (чешки, полски, сърбохърватски), някои западноевропейски езици (френски, английски, немски, холандски, италиански), гръцки, латински и др. Обикновено съответствията (помествани на различни места в структурата на речниковата статия) служат като допълнение към тълкуването на съответната дума, т.е. те са само допълнително средство за семантизация:

ледено *сц. с. от прил., чеш. zmlzlina, нем. Gefrozenes, фр. glace, англ. ice-cream*: сладолед, подсладено замръзнало мляко, тур. дондурма.

лента *жс. ... ивица; хол. lint* ‘панделка’.

лозе ... *рус. от стб. виноград, виноградный сад*: място, насадено с лозя, *нем. Weingarten, Weinberg*.

подвода *жс. ... лат. vectura*: безплатна работа в полза на хазната; ангария.

подкомисия *жс. поделение от комисия ... англ. subcommittee*.

продължител м., продължителка *жс. който продължава, кара нщ. понататък ... нем. Fortsetzer*.

Чуждоезикови съответствия се посочват също и към отделни значения или нюанси на значения (срв. *повойница*), както и към съчетания, илюстриращи съчетаемостта на тълкуваната дума (срв. *подлога, погреб*¹²):

повойница *жс. стар. ... 2. пануда, понуда, обидка, рус. родины*.

подлога *жс. ... Турям подлога на обуца = фр. ressemeler des bottes. Турена подлога на обуца = фр. carrelure*.

погреб² *м. книж., от рус. ... воен. барутен склад, земник. Военни погребни, итал. polkeriera*.

В отделни случаи чуждоезиковото съответствие е единствено средство за експликация на значението на думата:

обходителен ... *рус. обходительный; фр. commode*: Миротлюбивият цар е справедлив, умерен и обходителен със своите съседи = *фр. commode à l'égard*.

погрозняване *сц. с., итал. devenir brutto*.

подлога ... || *архит. = фр. sommier*.

никнителен ... *нрл. м. у някои за фр. germinative*.¹²

подливка у N. Marc¹³ за *фр. suace*.

¹² Тази дума със значение ‘зародишен’ е част от словотворчеството на Ив. Богоров. Тя присъства (заедно с производното съществително *никнителност*, което не е включено в БТР 2) в Богоровия *Българско-френски речник* от 1871 г., откъдето е заимствана и в *Българско-френския речник* на Нестор Марков от 1898 г.

е) чрез латинско название

При названията на растения и животни, а също и при някои названия на болести, като част от лексикографската дефиниция или като допълнение към дефиницията обикновено присъства съответното латинско название:

пукалче *с. ... 3. раст. Physalis Alkekengi* добрич, добриче, лазаркини, мурдароти, мехуниче, мехунки, назлово биле, горчливи пиперки, плюскавиче, плющивиче, цървеница, тъпанче.

пърлок *м. обл. раст. кърпи-кожух, есенен минзухар, качунка, лат. Stocus moesicus, обл. качутка, качитка, качка, кръкучка, кицатка, перлус, чичка.*

ладжуняк, лъдж *м. обл. лалагур, лагудер, суек или соболец; живина от рода мишки лат. Mus citillus.*

ненасит *м. ... 1. зоол. лат. Pelicanus* птица несита или пеликан.

маврада *ж. ... болест Amtraknosis по лозята, въглен, мана, шарка, балсара.*

В някои случаи (основно при названия за растения) латинското название (обикновено в съчетание с пояснението раст. – растение) се използва като самостоятелно средство за семантизация:

маремиче *с. обл. раст. 1. Veronica onagallis. 2. Lithyum.*

лопой, лопух *м. обл. раст. Arum maculatum.*

лале *с. ... 3. обл. раст. Anemone.*

марем *м. ... 4. раст. Veronica vernalis.*

ж) чрез илюстративен материал

При отделни заглавки в БТР 2 експликацията на значението се извършва без лексикографска дефиниция, само с помощта на илюстративен пример (с посочено или непосочено авторство), чрез който (в една или друга степен) се насочва към семантичното съдържание на думата. Този похват е приложен например в следните речникови статии:

локаня *ж. остар. Локаня се зове търбух (шкембе) и други чърва по старобългарски (Раковски).¹⁴*

мамен *м. Някои от тукашните евреи (в Солун), известни под име мамени или дьонмета, вънкашно изповядват мюсулманската вяра, но другите мюслимани се гнусят от тях.¹⁵*

месал *м. ... 4. дълги кърпи чърни месали, що носеха българи преди няколко години навити на глави си и сега още носят в Румъния и в Македония, казват се колици по български и „шерве“. (Раковски).*

¹³ Има се предвид *Българско-френският речник* на Нестор Марков от 1898 г.

¹⁴ Примерът е заимстван от първия том на речника на А. Дювернуа, където думата е семантизирана чрез съответствията ѝ в руски.

¹⁵ Тук авторството на илюстративния пример не е отбелязано. Примерът е от текст от възрожденското издание „Летоструй“ (1869, с. 68) и също е заимстван от речника на А. Дювернуа (т. 2). Автор на текста е Йоаким Груев.

3. Коментар и изводи

Направеният преглед показва, че при семантичната разработка на лексиката в непубликувания втори том на Стефан-Младеновия „Български тълковен речник“ се прилагат разнообразни практики, като само част от тях (семантизация чрез тълкуване, синонимна дефиниция, структурна дефиниция) са типични за тълковната лексикография.

Някои от приложените нетрадиционни за тълковен речник начини за семантизация (като експликация на лексикалното значение чрез чуждоезиково съответствие) до известна степен имат опора в речници, предхождащи труда на Стефан Младенов. За разлика от своите предшественици обаче Ст. Младенов – изключително ерудиран учен, полиглот, владеещ близо 30 езика (Кримова, Джунова/Krımova, Dzhunova 2013) – значително разширява кръга на езиците, с които прави семантични (а също и етимологични) съпоставки. И макар че практиката речниковите статии в БТР 2 да се обогатяват с информация за съответствия, паралели и отношения на сродство с лексикални единици от други езици да не е изчерпателно прокарана в тома (това едва ли е постижимо, а и не се и очаква от труд, замислен като тълковен речник), тя маркира пресечни точки между принципите за съставяне на БТР 2 и двуезичната лексикография. Това се отнася и за семантизирането чрез илюстративен материал – техника, която също е характерна за двуезичната, не за тълковната лексикография.

Останалите описани тук начини за семантична разработка на лексикалните единици в тома бележат от своя страна допирни точки със специфични подходи в такива лексикографски дялове като създаването на енциклопедични речници, терминографията и дори някои относително нови, несъществували в средата на 20 в. направления в родното „речникопиство“¹⁶ като етнолингвистичната лексикография. Може да се каже, че хибридизирането на лексикографските жанрове, ясно проявено в другите два лексикографски труда на Ст. Младенов (които съчетават принципите съответно на етимологичен и правописен речник и на речник на чуждите думи и етимологичен речник), се наблюдава (макар и само частично) също и в БТР 2 и е една от особеностите, които придават уникалност на Стефан-Младеновото лексикографско творчество.

4. Заключение

„Български тълковен речник“ от Стефан Младенов изпъква с подчертаната детайлност и многостранност на лексикографското описание и с прилагането на редица оригинални и нетрадиционни лексикографски решения. Въпреки че е останал незавършен, този единствен по рода си труд

¹⁶ С тази звучна родна дума Ст. Младенов е дефинирал в БНТ 2 значението на съществителното лексикография.

очертава континуитета в развитието на българска тълковна лексикография, като хвърля мост между основите, поставени от лексикографските трудове на Найдено Геров и на А. Дювернуа, и постиженията от втората половина на 20 в. – *Български тълковен речник* от седмината автори, тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* и многотомния *Речник на българския език*. Ето защо приносът на Стефан Младенов в тълковната лексикография заслужава да бъде обстойно проучен.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература / References

- Балкански 2010: *Балкански, Т.* Конотативните собствени имена в българския речник. – В: Лексикографията в европейското културно пространство. Велико Търново, ИК „Знак’94“. [Balkanski 2010: *Balkanski, T.* Konotativnite sobstveni imena v balgarskiya rechnik. – In: *Leksikografiyata v evropeyskoto kulturno prostanstvo*. Veliko Tarnovo, IK “Znak’94”.]
- Василева 2017: *Василева, А.* Съществителното име в „Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведений новейшей печати“ на Александър Дювернуа. – *Езиков свят*, XV, № 2, с. 35–48. [Vasileva 2017: *Vasileva, A.* Sashtestvitelnoto ime v “Slovar’ bolgarskago jazyka po pamjatnikam narodnoj slovesnosti i proizvedenijam nov’jshej pechati” na Aleksandar Dyuvernua. – *Ezikov svyat*, XV, № 2, s. 35–48.]
- Влахова-Ангелова 2016: *Влахова-Ангелова, М.* Собствените имена в лингвистичните речници – тенденции в съвременната лексикографска практика. – В: Лексикографията в началото на XXI в. София, Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. [Vlahova-Angelova 2016: *Vlahova-Angelova, M.* Sobstvenite imena v lingvistichnite rechnitsi – tendentsii v savremennata leksikografaska praktika. – In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. M. Drinov”*.]
- Крумова-Цветкова 2002–2003: *Крумова-Цветкова, Л.* Стефан Младенов (1880–1963). – Лексикографски преглед, IV, № 5–6, с. 21–28. [Krumova-Tsvetkova 2002–2003: *Krumova-Tsvetkova, L.* Stefan Mladenov (1880–1963). – *Leksikografski pregled*, IV, № 5–6, s. 21–28.]
- Крумова-Цветкова, Джунова 2013: *Крумова-Цветкова, Л., Е. Джунова.* Академик Стефан Младенов – човекът, преподавателят, ученият: живот, посветен на науката. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Krumova-Tsvetkova, Dzhunova 2013: *Krumova-Tsvetkova, L., E. Dzhunova.* Akademik Stefan Mladenov – chovekat, prepodavatelyat, ucheniyat: zhivot, posveten na naukata. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.]
- Парашкевов 2010: *Парашкевов, Б.* Специфика и уникалност на Стефан-Младеновия „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав“. – *Българска реч*, XVI, № 3, с. 16–25. [Parashkevov 2010: *Parashkevov,*

- B. Spetsifika i unikalnost na Stefan-Mladenoviya "Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasnenia za poteklo i sastav". – Balgarska rech, XVI, № 3, s. 16–25.]*
- Пернишка 1996: *Пернишка, Е.* Отразяване на някои от него и близки до тях думи в речника на българския език. – В: Ономастично и етнолингвистично пространство на езика. Т. 1. Сборник в чест на проф. Николай П. Ковачев. Велико Търново, „Знак’94“. [Pernishka 1996: *Pernishka, E.* Otrazyavane na nyakoi onimi i blizki do tyah dumi v rechnika na balgarskiya ezik. – In: Onomastichno i etnolingvistichno prostranstvo na ezika. T. 1. Sbornik v chest na prof. Nikolay P. Kovachev. Veliko Tarnovo, „Znak’94“.]
- Попов 1982: *Попов, К.* Научното дело на видни български езиковеди. София, Народна просвета. [Popov 1982: *Popov, K.* Nauchnoto delo na vidni balgarski ezikovedi. Sofia, Narodna prosveta.]
- Попов 2002: *Попов, Д.* Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Български тълковен речник на Стефан Младенов. – В: Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Popov 2002: *Popov, D.* Teoretichen analiz na leksikografskite printsiipi na Balgarski talkoven rechnik na Stefan Mladenov. – In: Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.]
- Русинов 1990: *Русинов, Р.* Из историята на „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (1927–1951) от Стефан Младенов „с донегдешното участие“ на А. Т.-Балан. – Списание на БАН, СIII, № 2, с. 23–32. [Rusinov 1990: *Rusinov, R.* Iz istoriyata na „Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori“ (1927–1951) ot Stefan Mladenov „s donegdeshното uchastie“ na A. T.-Balan. – Spisanie na BAN, CIII, № 2, s. 23–32.]
- Трифонов 2008: *Трифонов, Й.* Собствените имена като обект на обработка в двуезичните електронни речници на славянските езици – проблеми и решения. – В: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Praha, ÚJČ AV ČR. [Trifonova 2008: *Trifonova, Y.* Sobstvenite imena kao obekt na obrabotka v dvuezichnite elektronni rechnitsi na slavyanskite ezitsi – problemi i resheniya. – In: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Praha, ÚJČ AV ČR.]
- Чолакова 1969: *Чолакова, Кр.* Българска лексикография и лексикология. – Български език, XIX, № 4–5, с. 377–383. [Cholakova 1969: *Cholakova, Kr.* Balgarska leksikografiya i leksikologiya. – Balgarski ezik, XIX, № 4–5, s. 377–383.]
- Чолакова 1978: *Чолакова, Кр.* Българската лексикография в миналото и днес. – В: Въпроси на българската лексикология. София, Народна просвета. [Cholakova 1978: *Cholakova, Kr.* Balgarskata leksikografiya v minaloto i dnes. – In: Vaprosi na balgarskata leksikologiya. Sofia, Narodna prosveta.]
- Чолакова 1984: *Чолакова, Кр.* Съвременна българска лексикография. – В: Съвременна България. Т. 5. София, БАН. [Cholakova 1984: *Cholakova, Kr.* Savremenna balgarska leksikografiya. – In: Savremenna Bulgaria. T. 5. Sofia, BAN.]
- Чоролеева 2008: *Чоролеева, М.* История и современное состояние болгарской лексикографии. – В: Теория и история славянской лексикографии. Москва, ИРЯ-РАН. [Choroleeva 2008: *Choroleeva, M.* Istorija i sovremennoe sostojanie bolgarskoj leksikografii. – In: Teorija i istorija slavyanskoj leksikografii. Moskva, IRJa-RAN.]

**Ways of Semantic Interpretation of Vocabulary in the Unpublished
Second Volume of *Bulgarian Explanatory Dictionary*
by Stefan Mladenov**

Diana Blagoeva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

d.blagoeva@ibl.bas.bg

ORCID 0000-0002-2616-2652

Abstract: The paper examines the main ways of explaining the meanings of words in the unpublished second volume of “Bulgarian Explanatory Dictionary” by Stefan Mladenov. In addition to the traditional ways of semantic explication in explanatory dictionaries: interpretation, synonymous definition, structural definition, etc., a number of non-standard (typical for other types of dictionaries) techniques are applied in the volume: foreign language correspondences, encyclopedic information, explication through exemplification, etc. This makes the dictionary unique for the Bulgarian lexicography.

Keywords: lexicography, *Bulgarian Explanatory Dictionary*, semantic explication

Представяне на системните отношения в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“

Сия Колковска
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
Българска академия на науките
s.kolkovska@ibl.bas.bg

Резюме: В статията се разглежда представянето на синонимите и антонимите на заглавните думи в „Българския тълковен речник с оглед към народните говори“, чиито автори са изтъкнати български езиковеди, сред които акад. Ст. Младенов и А. Теодоров-Балан. Посочват се особеностите в отразяването на системните отношения в *Речника*. Разкриват се някои оригинални черти, които придават уникален характер на това лексикографско издание.

Ключови думи: лексикография, синоними, антоними

1. Увод

Акад. Стефан Младенов е изключително ерудиран учен с много широки интереси и с впечатляващи постижения в редица области – общо и сравнително славянско езикознание, диалектология, старобългарски език, лексикография и други. Той отдава целия си живот на езикознанието, а научната му дейност е мотивирана от любовта и грижата му към българския език. Много ценен резултат от речниковата му дейност е разработеният предимно с негово участие „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (нататък – БТР). Речникът е резултат от дългогодишна работа на видни български езиковеди и има дълга предистория, като от предложенията на А.-Т. Балан и на Б. Цонев, направени през 1914 г. до БАН за създаването на такъв речник до отпечатването на първата свезка минават тринадесет години. До 1939 г. излизат още пет свезки на *Речника*, а в резултат на усилената работа на акад. Ст. Младенов през 1951 г. е публикуван първият му том с автори Ст. Младенов, А. Теодоров-Балан (до края на шеста свезка) и с участието в първите свезки на Б. Цонев (до края на втора свезка) и Ст. Аргиров (до трета свезка). За съжаление *Речникът* е недовършен, като втората му част, разработена от Ст. Младенов, е достигнала е до нас само в ръкопис и съдържа речникови статии от б. Л–Р.

Речникът представлява уникално лексикографско издание, създадено по оригинална концепция, което няма аналог в българската лексикография

и което съчетава типичните особености на тълковен речник с елементи на етимологичен речник и на многоезичен българско-чужд речник (доколкото при редица заглавки се сочат и техни съответствия в други езици). Според Л. Крумова, която изследва задълбочено научната дейност на академик Ст. Младенов, речникът представлява едно от най-значимите лексикографски издания у нас и е изключително ценен с богатството на включените в него думи, с вещото им, на високо научно равнище тълкуване, с огромния сравнителен материал, с умело подбрания илюстративен материал (Крумова-Цветкова, Джунова/Krumova-Tsvetkova, Dzhunova: 86, 92). Това лексикографско издание заслужава внимание и поради родолюбивия стремеж на неговите автори да изтъкнат и подкрепят във всички възможни случаи домашните лексикални средства.

Концепцията на Речника е изложена в Предговора, написан почти изцяло от А.-Т. Балан, в който се изяснява микроструктурата на Речника и се мотивира подборът на включените заглавки. Според своя замисъл БТР има за цел да отрази „българския книжовен език и обществената публична реч“ (БТР/ВТР 1951: 5), като представи в необходимата степен както книжовния език, така и народните говори. Стремежът на неговите автори е да допълнят книжната лексика в речника на Ал. Дювернуа *Словарь болгарского языка* (1897) и да ограничат думите от народните говори в речника на Н. Геров *Речник на българский язык* (т. 1–5, 1895–1904). Според Д. Попов, който обстойно анализира принципите за подбор на лексиката в БТР, авторите са проявили умереност и добър усет при подбора на думите в него (Попов/Роров 2002: 299). Същевременно по отношение на диалектната лексика техният първоначален замисъл не е осъществен, като ограничаването ѝ засяга малък брой думи и форми (Попов/Роров 2002: 294).

Както вече се спомена, много важна особеност на Речника е стремежът на неговите автори да насърчат употребата на домашните названия пред заемките. Те проявяват подчертана грижа за съживяване и подкрепяне на тези названия, като им дават предимство в редица случаи. По повод на русизмите в Предговора се изтъква необходимостта от освобождаване от ненужни заемки, вместо които „народът и книжевникът са изработили свои думи, които са осъдително занемарени“ (БТР/ВТР 1951: 11). Тази особеност на концепцията на Речника, свързана със стремежа за препоръчване на домашни названия вместо заемки, обуславя неговия оригинален характер.

Целта, която си поставяме тук, е да разгледаме лексикографските принципи за представянето на системните отношения в БТР. Вниманието ни е насочено към тази важна особеност на микроструктурата на Речника, която се отнася до отразяването на синонимните и антонимните връзки на включените в него думи. Този проблем е разгледан върху лексикален материал от двете части на Речника – първи том и втората му недовършена част.

2. Представяне на синонимните отношения в БТР

В Предговора авторите излагат своето разбиране за синонимите, като ги определят като думи с еднакво или близко значение (БТР/ВТР 1951: 8), които представляват „творения или на разни говори или на разнo време, или на разнo общуване“ (БТР/ВТР 1951: 9). От това твърдение следва, че към синонимите се причисляват и названията на едни и същи денотати в различни диалекти, остарели названия, а също и лексеми от различни стилистични пластове. Това разбиране се разминава със съвременното схващане за синонимите. Според Е. Пернишка синонимите са синхронни микросистеми. Те са думи, актуални в езиковото съзнание на говорещите, които се употребяват в един период от време и в една общонародна система от изразни средства (Пернишка/Pernishka 2013: 556). Ето защо диалектни или остарели думи не се смятат за синоними на общоупотребими думи, с които са еднакви по значение. Това схващане се прилага и в съвременната лексикографска практика, при което диалектни, остарели, разговорни или простонародни названия на един денотат не се посочват като синоними за книжовни лексеми.

Трябва да се отбележи обаче, че независимо от изложената позиция за същността на синонимите в Предговора авторите на Речника в много случаи не посочват диалектни, простонародни и остарели названия като синоними на общоупотребими лексеми.

Представянето на синонимните отношения на тълкуваните думи е засъществено много последователно в БТР. Речникът отразява широко синонимното богатство на езика ни в съответния период, като ролята на синонимите в него е свързана и с това чрез тях да се подпомогне дефинирането на семантиката на лексемите, доколкото, както основателно отбелязват авторите, „не всяка дума и не всяко значение се поддава на ясно и късо определение“ (БТР/ВТР 1951: 8). Същевременно авторите се разграничават от забелязаната от тях практика в речника на Н. Геров да се посочват многобройни „купчини от областни, говорски разновидности на една и съща дума“ като синоними (БТР/ВТР 1951: 9). За да се оттласкат от тази практика, авторите на БТР се стремят да отбелязват синонимите умерено, „предпазливо, ала без да се щети на достатъчното осветление“ (БТР/ВТР 1951: 9).

Подобно на принципите в съвременната лексикографска практика синонимите в Речника се посочват в рамките на синонимни дефиниции на заглавните думи или след техните дефиниции.

Синонимните дефиниции са доста широко използвани в Речника. Очевидно авторите му използват възможността чрез синоними да постигнат по-ясно и кратко описание на семантичната структура на думите. Така например първото значение на съществителното *имот* се представя така: „1. Имане, имовище, имотство“. В някои случаи всички разграничени значения на заглавната дума се определят чрез синоними, срв. прилагателното *ласкав* с дефиниция: „1. ласкателен, ласкателски; 2. *прен.* мил, приветлив, любезен, нежен“.

Специфична особеност на микроструктурата на БТР е съчетаването на синоним и следваща след него описателна дефиниция, от която той се огласява с точка и запетая. Например значението на лексемата *калугер* се определя чрез синоними, следвани от описателна дефиниция, срв.: „монах, инок, черноризец, чернокапец; човек, що се е подстригал да живее в манастир, ‘по църковен чин в ангелски образ’“.

В други случаи синоними на заглавната дума се посочват след описателна, синонимна или структурна дефиниция, като практиката за тяхното графично отделяне е разнородна. Те се представят след запетая и квалификатор *син.*, в други случаи само след запетая или след точка и запетая, а понякога и след бележка *вж.*, с която се препраща към равнозначна дума. Срв. речниковите статии на прилагателните *белокос*: „с бяла коса, *син.* беловлас“ и *низък*: „2. *прен.* За глас: невисок, *син.* слаб, тих“, в които синонимите на заглавните думи са посочени след описателни дефиниции. В речниковите статии на заглавките *възбрана*: „забрана, *син.* заповор“ и *въздушен*: „от, на въздуха, въздухов“ синонимите са посочени съответно след синонимна и структурна дефиниция.

Авторите на БТР представят разнородно отнасящите се към един и същи денотат книжовни, диалектни и простонародни лексеми. В едни случаи не ги смятат за синоними, но в други случаи включват в речниковата статия на общоупотребимо название и негови равнозначни думи с диалектен или простонароден характер. Така например към съществителното име *капак* с дефиниция: „кожена шапка“ се посочва като синоним диалектното название *гула* (след бележка *син. обл.*), а освен него и друго областно название: *барла* (след бележка *обл.*). Неясна в случая е причината за разнотипното представяне на двете диалектни названия. При прилагателното име *вреден I* (омоним I) след описателна дефиниция: „който има вреда, щета; що принася, докарва вреда“ се посочват синоними *вредителен* и *щетлив*, вторият определен като простонароден и чистобългарски. При съществителното *неприятелка* е посочена като синоним лексемата *душманка*, като е уточнен нейният простонароден характер. При някои заглавни думи след дефиницията се изброяват дълги синонимни редове, които често включват освен книжовни думи и лексеми с простонароден или диалектен характер. Срв. речниковата статия на прилагателното *богат* в I значение: „който разполага с много имане; който има богатство; *син.* имотен, заможен, стижен, имовит, болярски, *прост. син.* (простонароден синоним) *зенгин* (т. – турски)“.

В по-редки случаи равнозначните на заглавката диалектни названия се посочват след бележка *обл.* (областно) или *гов.* (говорски). Например съществителното *лайка* се тълкува синонимно с *подрумниче*, като след дефиницията и бележката *обл.* се изброяват редица областни названия като *бе-леоч*, *боливач* и други.

Практиката да се посочват като синоними на общоупотребими названия техни диалектни, простонародни или остарели съответствия вероятно

е продиктувана от стремеж за постигане на пълнота. Тя обаче води до неточност, смекчавана донякъде от поставянето на съответната бележка, с която се уточнява диалектният или простонародният характер на съответното равнозначно название.

Интересен е въпросът при какви типове лексика авторите на Речника си служат със синоними при определяне на значенията на думите. Според Д. Попов синоними в БТР се използват основно при тълкуване на диалектни и просторечни думи, също и на остарели и старинни думи, а също и на чужди думи, включително и диалектни и простонародни, за които авторите имат да предложат по-сполучливи съществуващи в езика или изковани от самите тях нови думи (Попов/Роров 2002: 331).

Действително при тълкуването на чужди, диалектни и остарели или старинни думи авторите на Речника предпочитат синонимни дефиниции, чрез които насочват към общоупотребими домашни названия на същия денотат. Така например френската заемка *каприз* се тълкува чрез синонимите ѝ *своенравие*, *прищявка*, а заетата от латински лексема *локален* – чрез синонима *местен*. Заемката от персийски през турски *душманин* се определя чрез съчетаване на синонимна и описателна дефиниция, срв. *душманин*: „враг, неприятел; който мисли зло нкм“. Чрез синонимна дефиниция се дефинират и двете значения на диалектната дума *каматен*: „1. Красен, гиздав, хубав и 2. Уреден, способен, вреден; достоен; тур. кадърен“. Лексемата *двер/и/*, определена като старинна поетична и църковнославянска, е тълкувана синонимно с *врата*.

Тази практика в дефинирането чрез синоними на лексеми от посочените типове е основателна и се следва и днес в лексикографската дейност. Срв. аналогичните заглавки и техните тълкувания в многотомния академичен *Речник на българския език* (РБЕ/РВЕ 1977–2015): *двери* 1. *Старин.* Врата, порта; *каматен* *Диал.* 1. Хубав, красив, гиздав. 2. Способен, кадърен (Н. Геров, РБЯ).

Трябва да се отбележи обаче, че в БТР освен в посочените случаи много често се прибегва до синонимни дефиниции и при тълкуване на книжовни, общоупотребими думи. Очевидно авторите на Речника са използвали максимално възможността чрез синоними да определят по-кратко и по-ясно значенията на заглавните думи, особено когато те са абстрактни, което предполага по-голяма трудност при описанието им. Например при абстрактното съществително *прелест* са разграничени три значения, като и трите се тълкуват със синонимни дефиниции, срв. „1. красота, хубост, обаяние, миловидност, изящество. 2. съблазн, прелъстяване, подмама. 3. Премамване, измама, хитрост, лукавство“. По подобен начин съществителното *битие* е определено синонимно чрез лексемите *съществуване*, *живеене*, а прилагателното *бистър* – чрез синонима *неразмътен*. Глаголът *мисля* в 3 и 4 знач. е тълкуван също със синонимни дефиниции: срв. „3. Тъкмя (се), кроя, готвя (се); обл. думам. 4. Вземам, броя, считам, имам за“.

Синонимни дефиниции се използват и при определяне на значенията на равнозначни термини, например терминът *езикознание* се определя чрез синонима *езиковедение*, а *езикословие* – чрез синонимите *езиковедение* и *лингвистика*.

Схващането на авторите на Речника, че е много важно да се предпочитат и препоръчват българските думи пред заемките, дава отпечатък и при отразяване на синонимните отношения в труда. Трябва специално да се отбележи изключително отговорният подход на съставителите при представяне на тези отношения с оглед на това да се даде приоритет на домашните лексеми пред заемките. Разбирането, че е нужно да се използват вместо заемки „изработените от народа или книжевника думи“, е илюстрирано например от препоръката руската заемка *препятствие* да бъде заменена с българските думи *пречка*, *спънка* (БТР/ВТР 1951: 11).

Оригинална особеност на лексикографската концепция на Речника е отбелязването на произхода на синонимите, които са заемки. Така например при прилагателното *низък* в 3 знач. с дефиниция „*по-стесн.* за душевни качества: долен, безчестен, мръсен, *книж.* подъл (рус.)“ е посочен книжният характер на последния синоним *подъл* и неговият произход от руски. По същия начин при термина *езиковедение* се отбелязва латинският произход на втория посочен синоним, срв. *езиковедение*: наука за езика, езикознание; езикословие; *лат.* лингвистика. При второто значение на лексемата *каматен*, споменато по-горе, специално се отбелязва, че синонимът *кадърен* е заемка от турски. Тази лексикографска практика е важна и полезна, като чрез нея авторите целят да обърнат внимание на читателите на Речника върху чуждия произход на съответния синоним.

Друга оригинална особеност на Речника, която няма аналог в българската лексикография, е сътворяването от неговите автори на нови думи, които биват предложени като заместници на заемките. Тези названия, „новопредложени, новостъкмени, изковани“, по думите на авторите, са отбелязани със звездичка. Например като синоним на заемката *парк*, която да го замени, авторите предлагат създадената от тях дума *дървосад**, която включват и като заглавка в Речника. Изкована от тях е и думата *самовоз**, която предлагат като синоним, който да замести заемката *автомобил*.¹ Новосъздадена е и лексемата *висомер** „уред за измерване на височина“, която авторите предлагат вместо заемката *алтиметър* (която обаче липсва като заглавка в Речника). Авторски неологизъм е и думата *изкусник* II*: „който служи на някое изкуство; артист, художник“.

Сътворяването на неологизми, образувани с домашен езиков материал, и предлагането им като заместители на заемки е продиктувано от стремеж „да се предаде по български чуждото разнообразие и богатство“. Тези прояви на езиково творчество са израз на загрижеността на авторите на

¹ Посочените примери са установени от Д. Попов (Попов/Роров 2002: 299).

БТР за лексикалната чистота на езика. Те осъзнават значимостта на своята „новаторска“ дейност и с основание се самоопределят като „творци на езика през речника“ (БТР/BTR 1951: 10).

Едва ли авторите на Речника са се надявали, че е възможно предложените от тях новосъздадени думи да навлязат и да се закрепят в езиковата практика. Както сочи Д. Попов, целта им е била не толкова да бъдат наложени тези изковани от тях думи, а да се посочат възможностите на българския език и да се активизира съзнателно отношение на езиковия колектив към проблемите на езиковото строителство и чистотата на езика (Попов/Роров 2002: 302).

Проблемът за отношението към заемките в езика, особено в период, когато те навлизат в него много интензивно, е извънредно актуален и в наше време. Въпреки че предложените от авторите на Речника лексеми не са оставили следа в езика ни, техният отговорен подход към този проблем, усилията им да противодействат на изобието от заемки и да обърнат внимание върху словообразователните възможности на езика ни и неговата чистота заслужават внимание и уважение. Сътворяването на авторски неологизми, също както и отбелязването на чуждия произход на определени синоними, придава на Речника уникален характер. Както основателно посочва Д. Попов, тези особености на БТР са негово предимство пред всички останали тълковни речници на българския език (Попов/Роров 2002: 302).

При всички положителни особености на БТР с оглед представянето на синонимните отношения в него не може да не се отбележат и някои несъвършенства и недостатъци.

Не бихме могли да коментираме точността на синонимните дефиниции и на представените след съответна бележка синоними поради това, че БТР отразява един предходен етап от развитието на българския език. Ще бъдат разгледани само лексикографските неточности при описанието на синонимните отношения в Речника. Като основна неточност може да се отбележат проявите на несистемност в него. В много случаи синонимите се тълкуват разнотипно, например лексемата *инок* е дефинирана като „духовник, що живее уединен, сам, безбрачен; от гр. калугер; *син.* черноризец; *син.* отшелник; пустиножител“. Същевременно при разгледаната по-горе лексема *калугер*, която е доминантен синоним в реда, са посочени друга дефиниция и други синоними.

Проява на несистемност представлява и посочването на синоним само при единия член на реда или отбелязването на различни синоними на думите от един и същ ред. Например при лексемата *ласкавост* се сочи като синоним *любезност*, в речниковата статия на който обаче липсва синоним *ласкавост*. Разнотипни синоними на думи от един синонимен ред наблюдаваме при първото значение на съществителните *имот* и *имотство*, като *имот* се определя чрез синонимите *имане*, *имовище* и *имотство*, а в дефи-

ницията на *имотство* присъстват и други равнозначни названия: срв. *имотство*: „1. Имот, имане; богатство, *обл. син.* болярство“.

Като общ недостатък в лексикографското представяне на думите в БТР може да се отбележи използването на кръгови дефиниции, срв. Речниковите статии на посочените като синоними прилагателни *лош* и *лошав*, които се определят едно чрез друго: *лош*: „лошав, недобър, зъл; *син.* лют“; *лошав*: „лош, недобър, лют“.

Тези недостатъци в представянето на синонимите и в по-общ план – на заглавните думи в Речника – несъмнено не са маловажни, но те имат своето обяснение както в недостатъчното развитие на лексикографската теория и практика в съответния период, така и в множеството усложнения при създаването на Речника. Те са показателни за липса на съгласуваност в разработените от различните автори заглавки, очевидно като резултат и от липсата на главен редактор на БТР, който да подпомогне по-системното отразяване на включените думи. Трябва да се има предвид и това, че втората част на Речника е в ръкопис, а включените в нея речникови статии са в недовършен вид, вероятно без да са съгласувани с материала в първия том.

Посочените несъвършенства на БТР обаче не омаловажават неговата значимост и ценност като представящ лексикалното богатство и по-конкретно – синонимното богатство на българския език в съответния период от развитието му.

3. Представяне на антонимните отношения в БТР

В Предговора на Речника авторите излагат своето разбиране за антонимите, като ги определят като думи с противно, противоположно значение (БТР/ВТР 1951: 8).

Трябва да се отбележи, че в БТР за първи път в българската тълковна лексикография антонимните отношения в езика ни намират лексикографско отражение. Тези отношения се представят доста последователно в речниковите статии на тълкуваните думи. Посочват се след дефиницията или след посочени синоними, от които се отделят с точка и запетая и квалификатор *прот.*

Антоними се отбелязват най-вече при прилагателни имена, по-рядко при съществителни и глаголи. Например при прилагателното *бистър* се посочва антоними *мътен*, *тъмен*, а при *висок* в 1 значение „такъв, що има протежение или размер нагоре, що има висина, висота“ – антоним *низък*. При *антипатичен* след дефиницията „негоден на личното разположение“ е посочен антоним *симпатичен*, следван от още едно определение „= такъв, към когото усещаме антипатия“. При глагола *вдигам се*, тълкуван синонимно като „извисявам се“, се отбелязва след тълкуванието антоним *слизам*, а при глагола *извинявам* след описателна дефиниция и синоним *оправдавам се* посочват антоними *обвинявам*, *осъждам*.

Антоними присъстват и в речниковите статии на абстрактни съществителни. Например при лексемата *алтруизъм* след дефиниция „*фил.* Мислене и постъпване с оглед на благо на други извън себе самия, несебично“ се сочи антоним *егоизъм*, като съответно при *алтруист* присъства антонимът *егоист*.

И при представянето на антонимните отношения в БТР се забелязват някои прояви на несистемност. Те са свързани с посочване на антоним само при едната от думите в антонимна двойка или само при едната от две синонимни лексеми. Така например, при думата *вреден I* „от който има вреда, щета“ се сочат антоними *безвреден*, *полезен*, като в речниковите статии на тези прилагателни отсъства антоним *вреден*. При прилагателното *кратък* със синонимна дефиниция „къс, недълъг“ е посочен антоним *дълъг*, но при *къс* липсва антоним *дълъг*. Независимо от тези неточности обаче Речникът има важен принос в отразяването на антонимните отношения в езика ни.

4. Заключение

Ценността на „Българския тълковен речник (с оглед към народните говори)“ несъмнено се обуславя и от относително пълното представяне в него на синонимните и антонимните отношения в българския език в съответния период от неговото развитие.

Речникът е много ценен и поради заложените в концепцията му оригинални особености, които нямат аналог в българската лексикография. Те са резултат от извънредно отговорното отношение на Ст. Младенов, А. Теодоров-Балан и другите двама автори на БТР към чистотата на българския език и от грижата им за насърчаване на употребата на домашните лексикални ресурси. Израз на тази грижа е създаването на авторски неологизми, предложени като синоними – заместители на заемките, а също така и посочването на чуждия произход на синонимите, заети от други езици. По този начин авторите на Речника насочват вниманието към проблема за чистотата на българския език и към необходимостта да се използват по-активно словообразователните му възможности в противовес на процесите на заемане.

Със своите ценни и оригинални особености Речникът изпълнява замишля на авторите, посочен в неговия Предговор: „тази книга е пригодна да бъде на всеки просветен читател поне добър съветник, ако не и учител“ (БТР/ВТР 1951: 19).

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература / References

- БТР 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. 1. А–К. София, Печатница „Дечо Стефанов“. [BTR 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori. T. 1. A–K. Sofia, Pechatnitsa „Decho Stefanov“.]
- Кримова-Цветкова, Джунова 2013: *Кримова-Цветкова, Л., Е. Джунова.* Академик Стефан Младенов. Човекът, преподавателят, ученият. София, АИ „Проф. М. Дринов“. [Krumova-Tsvetkova, Dzhunova 2013: *Krumova-Cvetkova, L., E. Dzhunova.* Akademik Stefan Mladenov. Chovekat, prepodavateliyat, ucheniyat. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”.]
- Пернишка 2003: *Пернишка, Е.* Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология, с. 395–592. София, АИ „Проф. М. Дринов“. [Pernishka 2013: *Pernishka, E.* Leksikalna semantika. Strukturno-semantichni osobnosti na balgarskata leksika. – In: Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya, s. 395–592. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”.]
- Попов 2002: *Попов, Д.* Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Ст. Младенов. – В: Българско езикознание, т. 3. Проблеми на българското лексикология, фразеология и лексикография. София, АИ „Проф. М. Дринов“, с. 285–347. [Popov 2002: *Popov, D.* Teoretichen analiz na leksikografските printsipi na Balgarskiya talkoven rechnik ot St. Mladenov. – In: Balgarsko ezikoznanie, t. 3. Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”, s. 285–47.]
- РБЕ 1977–2015: Речник на българския език. Т. 1–15. София, АИ „Проф. М. Дринов“. [RBE 1977–2015: *Rechnik na balgarskiya ezik.* T. 1–15. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”.]

Presentation of Systemic Relations in *Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian Dialects*

Sia Kolkovska

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Science

s.kolkovska@ibl.bas.bg

Abstract: The article deals with the description of synonyms and antonyms of the headwords in the “Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian dialects”, authored by a team of prominent Bulgarian linguists with the participation of St. Mladenov and A. Teodorov-Balan. Some peculiarities in the reflection of the systemic relationships in the Dictionary are discussed, along with some original features which contribute to the unique character to this lexicographic volume.

Keywords: *lexicography, synonymy, antonymy*

За азбучно-гнездовия принцип и представянето на глаголите в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ на Стефан Младенов

Надежда Костова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
kostova.n@ibl.bas.bg

Резюме: В статията се разглежда въпросът по какъв начин възприетият азбучно-гнездови принцип на представяне на лексемите определя мястото на глаголите в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ на Стефан Младенов. Наблюденията показват, че някои глаголи са заглавки на речникови статии, а други са дадени като производни на съществителни или други глаголи. При нашето изследване стигаме до извода, че думите са подредени главно по азбучен ред, който само на места позволява азбучно-гнездово подреждане, а другаде е осъществено формално обединяване на думи с еднакво начало.

Ключови думи: български език, глаголи, речници

Думите в речниците се подреждат обикновено по азбучен ред, защото по този начин се улеснява тяхното бързо намиране в издадените на хартия речници. Този лексикографски принцип се е наложил и утвърдил в практиката и традицията на правенето на различни видове речници, като се използва и при електронните речници.

В „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ на Стефан Младенов („с донегдешно участие на проф. Ат. Т. Балан“, както е отбелязано на титулната страница) от 1951 г. (по-нататък БТР) е приложен азбучно-гнездовият принцип на подреждане на заглавните думи. С това речникът, започнат от Ст. Аргиров, Ст. Младенов, А. Теодоров-Балан и Б. Цонев с издадените през 1920 г. „25 думи за български тълковен речник“ (Аргиров и др./Argirov et al. 1920), се отличава от речника на Н. Геров, от еднотомния *Български тълковен речник* от 1955 г., изработен от колектив от професори от Софийския университет и „известен под името „Речник на седмината“ (Кримова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 1989: 96), както и от изработените в Института за български език тълковни речници: тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* от 1955–1959 г. и много-

томния *Речник на българския език* (по-нататък РБЕ), от който са излезли 15 тома от 1977 г. досега.

По подреждането на думите и по отразяване на словообразователните отношения между тях БТР е различен от тълковните речници преди него, както отбелязва Д. Попов: „БТР се различава както от речника на Н. Геров, в който думите са подредени „по най-прегледната и удобната с оглед на практическото му използване техника – по азбучен ред“ (Стоичкова, 1953, с. 242), така и от речника на Дювернуа, където азбучният начин на подреждане само „на места е комбиниран с гнездовия“ (Кювлиева, 1972, с. 128)“ (Попов/Роров 2002: 307).

След БТР азбучно-гнездовият принцип се прилага в други тълковни речници. Използван е от Ст. Буров и колектив в *Съвременен тълковен речник* от 1994 г., както и в двата тълковни речника с автор В. Радева от 2004 г. и от 2012 г. В тези речници производните думи са включени в речниковите статии на произвеждащите ги думи с бележки за част на речта, но без тълкуване.

Азбучно-гнездовият принцип се използва също в речници на чуждите думи, в *Български етимологичен речник*, в двуезични речници, в диалектни речници.

В своята лексикографска практика Ст. Младенов се води от азбучно-гнездовия принцип: в *Речник на чуждите думи* от 1932 г. и в *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* от 1941 г.

В предговора на БТР е посочено как се подреждат думите и причините за избирането на този начин на подреждане: „За пестене място в речника се прибират, доколкото допуска леснотата на диренето, повече думи произведени от основата на друга дума, под заглавката на тая подирната. Внимава се обаче, колкото се може, да не се разваля азбучният ред. Производствата се изтъкват печатно, за да е лесно, да се разбират и намират. Обикновено под заглавката на едно име (съществително или прилагателно), порядко и на един глагол, се привеждат произведени от основата му други имена или някой глагол или наречие.“ (БТР 1951: 16). Например в речниковата статия на думата *банка* са включени производните думи *банкер*, *банкерин*, *банкерка*, *банкерче*, *банкерски*, *банкерство*. Производните думи се открояват със същия получен шрифт като заглавната дума, като след знак две успоредни вертикални чертици се изписват наставките, а в заглавката със знак една вертикална чертица е отделена основата на думата, която се изпуска при производните – също за пестене на място (вж. Фигура 1 – с. 116).

Така речниковите статии в БТР стават обемни, като съдържат гнездо от сродни думи. Някои от сродните думи може да са образувани от предходната дума в гнездото, а не от заглавната дума, както е при изредените по-горе производни на *банкер*.

Фигура 1. Производни думи в речниковата статия на думата *банка*

други. ||-**ёр**, *м.* и -**ёрин**, *ж.* -**ёрка**, *с.* и *ум.* -**ёрче**: собственик или управник на банка, на банково заведение. ||-**ёрски прл.**: свойствен на banker, на банково заведение; ∞ *нар.* ||-**ёрство с.**: занятие с банкови операции.

В предговора на БТР се набляга на азбучния ред на думите, а в своята студия „Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Стефан Младенов“ Д. Попов определя реда на думите като азбучно-гнездови. В изследването си опитният лексикограф, който преработва и допълва еднотомния *Български тълковен речник* на седмната през 1994 г., стига до заключението, че в БТР „азбучно-гнездовият принцип не е проведен навсякъде еднакво“ (Попов/Роров 2002: 308), което се потвърждава и от нашите наблюдения.

Чрез азбучно-гнездовия принцип се показва словообразователната мотивираност на думите. Той е подходящ и икономичен начин за лексикографско представяне на производните думи. Азбучно-гнездовият принцип позволява включване на извънредно голям брой производни думи в БТР, което прави впечатление на ползвателите на речника, както и на изследователите му. В „Очерк за Стефан Младенов“ Л. Крумова-Цветкова пише: „Младенов проявява на много места езиково творчество. С много голяма пълнота са представени словообразователните възможности на думите. Включени са огромно количество производни думи.“ (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 1989: 98). Авторката не посочва примери, които да илюстрират словотворчество на Ст. Младенов. Следи от такива потенциални думи, които Ст. Младенов е привеждал, могат да се открият в многотомния РБЕ. Техните речникови статии са без примери, защото такива не са открити. В подобни случаи задължително се посочва източникът на думата – БТР. За тези думи има специални фишове в архива на Секцията за българска лексикология и лексикография, написани ръкописно, които съдържат думата и името на Ст. Младенов. Някои думи от Ст. Младенов, включени в РБЕ, са: *антикаджия*, *басненик*, *игралица*, *игрец*, *игроводец*, *игроводка*, *игуменствувам*, *идолослужение*, *идолослужител*, *известителка*, *изводничка*, *извращувам*, *извътрешен*, *извътрешност*, *изгалям*, *изганосвам*, *изгара*, *изгарица*, *изгаричка*, *изгиввам*, *изгиздям*, *изглавявам*, *изглажнялост* и т.н. В речника не е включен глаголт *банкирам*, който се наложи в езика ни през последните години.

Попълването на словообразователните гнезда от Ст. Младенов е отбелязал и Д. Попов: „Голяма част от думите, с които е обогатен словникът на

БТР в сравнение с речниците на Дювернуа и Геров, са също производните умалителни и увеличителни съществителни имена, умалителните прилагателни имена и наречия, абстрактните съществителни (с наставка *-ост*, *-ство* и др.), съществителни имена за означаване на лица жени (главно с наставка *-ка*) и др., с които се попълват словообразователните гнезда на основните думи.“ (Попов/Роров 2002: 293).

Изчерпателното включване на производните думи в БТР се сблъсква с изискването за спазване на азбучния ред. Въпросът може да се разреши само по един начин: за да се разкрие словообразователната мотивираност на производните думи, да не се следи за азбучния ред, т.е. производните думи се подреждат по гнездови принцип, а заглавните думи – по азбучен, както е например в тълковните речници на В. Радева.

Заради спазването на азбучния ред в БТР само на места е възможно представяне на словообразователните гнезда. Д. Попов открива причините за нарушаване на азбучно-гнездовия принцип в БТР: „Една от причините за това е стремежът на авторите да не се нарушава азбучният ред на думите, поради което твърде често съответните производни не са в гнездото на думата, от която са произведени. От друга страна, между заглавката и произведените от нея думи се вмъкват по азбучен ред други думи, които нямат словообразователна връзка с първите.“ (Попов/Роров 2002: 308). Заради такива други думи словообразователните гнезда се разделят на няколко речникови статии, например между речниковите статии *нощ* и *нощувам* са статиите със заглавки *нощем* и *нощови*; между *маска* и *маскирам се* е статията *маскар|а*, -ене, -аден, -ад, -лък, -я; между *боя* и *боядисам* са *боя се*, *бояджи|йница*, -йски, -йство, *бояджия*. Заради азбучния ред *бояджийница* е заглавка, но *бояджия* също е в отделна речникова статия. В отделни речникови статии, като между тях има други думи по азбучен ред, са например *мир*, *мирен* и *мирувам*.

Според Д. Попов на места има „неоправдано разделяне в различни гнезда на словообразователно и смислово свързани думи, което не е обусловено от азбучния ред“ (Попов/Роров 2002: 310). Нашите наблюдения потвърждават това заключение. Например сродните думи с корен *луд-* са в няколко речникови статии, като азбучният ред определя мястото на глаголите *лудея* в речниковата статия със заглавка *луд*, а *лудувам* – при *луд|ория*, -ост. Между речниковите статии на съществителното име *игра* и на глагола *играя* е обособена речникова статия със заглавка *игравам*, в която са включени отглаголните съществителни *играене*, *игране*, наречията *играешком* и *играешким*, глаголът *играйкам*, прилагателните *игрален*, съществителните *игралец*, *игралица*, *игралище*.

Въпреки че на някои места азбучно-гнездовият принцип е нарушаван, а на други неговото прилагане е невъзможно, със следването на този принцип се постигат два важни резултата. Освен чисто граматичната или езикуведена цел – представяне на думите в словообразователни гнезда, азбучно-гнездовият принцип има и прагматична цел – намаляване на страници-

те на речника чрез събиране на думите в големи речникови статии. Ако всяка дума е в отделна речникова статия, обикновено остава празно място – както на последния ред на предходната статия, така и на новия ред, тъй като заглавката е „един пръст“ навътре. По прагматични причини е използвана и системата за съкращаване на думите с изпускане на основата им.

В БТР прагматичната насока взима превес и се стига до обединяване на думи с еднакво начало, което също е нарушаване на азбучно-гнездовия принцип: „Обединяването на заглавните думи (речниковите статии) в БТР по гнезда става понякога напълно механично, подчинено изцяло и само на азбучния ред, без да отразява каквито и да било словообразователни и смислови връзки между думите.“ (Попов/Роров 2002: 309). На места в една голяма речникова статия са събрани заради еднаквото си начало различни по произход и значение думи, например *направа, направление, направлявам, направо, направя*; а също и *отпада, оттам, отпатък, отпатъшен, оттегля* и *оттеглям*.

Този начин на представяне засяга най-вече префигираните глаголи, както отбелязва Д. Попов: „Резултат на формална интерпретация на азбучно-гнездовия принцип е и обединяването в гнезда на групи от думи, главно префигираните глаголи, според началната буква на кореновата им сричка. Така например при глаголите със сложна представка *изпоза-* в едно гнездо са събрани тия със следваща буква *к* (*изпоза-карам, изпоза-кача, изпоза-ключвам, изпоза-крепя* и пр.), в друго гнездо – глаголите, образувани от корен с начална буква *л* (*изпоза-лепя, изпоза-лея, изпоза-лъжа*), в трето – глаголите с буква *м*, и т.н.“ (Попов/Роров 2002: 309). По същия начин са обединени и префигираните глаголи и във втория том, например в една речникова статия са подредени по азбучен ред глаголите *разбирам, разбистрям, разбишкам, разблажа, разблик(у)вам се*; в друга статия са *развивам, развидря се, развиделява се, развиквам се, развилнявам се, развит(у)вам, развирам*. Тези речникови статии представят група глаголи с еднакви представки по подобие на речниковите статии за самите представки.

В другите речници на Ст. Младенов откриваме същата практика на спазване на азбучно-гнездовия принцип и на формално обединяване на думи с еднакво начало. Например в *Речник на чуждите думи* от 1932 г. в една речникова статия е представено гнездото *тиран(ин), тиранизирам, тирания, тирански, тиранически, тиранство, тиранствувам*, но думите *хирургия* и *хирург* могат да се открият в речникова статия със заглавка *хирограф*. В *Етимологически и правописен речник* от 1941 г. също е използван азбучно-гнездовият принцип, като за сравнение избираме речникови статии с префигираните глаголи, започващи с *зац-* (вж. Фигура 2 – с. 119).

Подобна лексикографска практика е характерна за речници от началото на XX век. Например във втория си българско-френски речник от

Фигура 2. Сравнение между речникови статии от *Етимологически и правописен речник* (вляво) и от БТР (вдясно)

зацалувамъ глг. ... вж. зацѣлувамъ зацапанъ прил. (прич. мин. стр.) м. зацапвамъ гл. прех. тр. III., екр. за- цапамъ III. зацапване сжц. ср. р. зацарувамъ глг. непреход. тр. III. зацвил-вамъ, -ямъ, -явамъ гл. непрех. тр. III., екр. зацвилъ II. 1. зацвър- чавамъ глг. непреход. тр. III., екр. за- цвърча II. 4. зацвѣтявамъ гл. не- преход. тр. III., екр. зацвѣтя II. 2.; вж. цвѣтъ; цвѣтя зацѣждамъ гл. прех. III., екр. зацѣдя II. 1. зацѣп-вамъ, -ямъ гл. прех. тр. III., екр. зацѣпя II. 1. зацѣпвамъ гл. непрех. тр. III., екр. за- цѣпкамъ III. зацѣпвамъ гл. прех. тр. III., екр. зацѣпкамъ III. зацѣпкамъ гл. прех. тр. III., екр. зацѣпкамъ III. зацѣптявамъ гл. непрех. тр. III., екр. зацѣптя II. 2. (цѣвт- вж. *цѣвт-; срв. друга оглас. степ. въ цвѣтъ) зацѣр- к(у)вамъ глг. непрех. тр. III., екр. за- цѣркамъ III.	зацалувам (се) гл. (не)прх. екр. стар. III. 1 вж. зацѣлувам (се). -цап- -ам гл. (не)прх. екр. III. 1, тр. (у)вам: 1. подкачам да цапам; 2. уцапвам, замаз- вам, заплесквам. ∞ се гл. непр. стр. -(у)ван(ъ)е сжц. с.: действие от зацапвам (се). -царувам гл. непр. екр. III. 1: почна да царувам. -цвѣт-я, -я гл. обл. стар. непр. II. 2, тр. -явам, зап. -ѣвам III. 1: подкачам да имам цвят или да цвѣтя, зацѣв- тявам. Овоцките наскоро ще зацѣтят; вж. зацѣвтя. -цвила, обл. стар. и -цвил-я, -я гл. непр. екр. II. 1(2): 1. под- качам да цвила, обл. стар. да р(ъ)жа; рус. заржать. Конете тихо зацвилили. 2. прен. подкачам да плача, заплаквам; син. зави- вам, заревавам. Зацвила Богданова майка, зацвила в равни дворове: ей гиди синко, ти млад Богдане! -цвърт-я гл. непр. екр. II. 2, тр. -явам (зап. и пое. -ѣвам) III. 1.; и: -цвърч-я, -я гл. непр. екр. II. 4, тр. -явам III. 1: подкачам да цвърча или да чуруликам; рус. начинатъ чирликатъ или чирикатъ. Птичките божи се бяха пробудили и зацвърчали. -цѣлувам гл. прх. екр. III. 1, обл. стар. и заца- лувам вж. т.: подкача да целувам. ∞ се гл. непр. стр. взаим. -цѣд-я, -я гл. прх. екр. II. 1, тр. -явам III. 1, и -цѣж- дам III. 2: подкачам да цѣдя. ∞ се непр.
---	---

1912 г. авторът Нестор Марков по настояване на издателя за пестене на място механично обединява думи с еднакво начало, за които в първия си българско-френски речник от 1898 г. е разработил обширни речникови статии (вж. Костова/Kostova 2017). Други общи черти между речника на Марков от 1912 г. и БТР са съкратеното изписване на думите и влиянието на краесловните ерове върху азбучния ред, напр. при Марков *ангелосан* е заглавка на речникова статия, а след нея са изредени *ангелосвам се*, *ангелски* и *ангел* (*анге|лосанъ*, ~лосвам се, ~ски, ~лъ), като на места (напр. при *братъ*) езиковото чувство на автора надделява и краесловният ер се пренебрегва, за да се покаже словообразователната мотивираност на производните думи.

Влиянието на краесловните ерове върху азбучния ред се наблюдава в ръкописа на втория том на БТР, например в речникова статия със заглавка *мародерство* е включено съществителното *мародер*; след заглавката *разливам* са думите *разливище* и *разлив*, след заглавката *разказен* по азбучен ред са изброени *разказец*, *разказливост*, *разказлив*, *разказ*. При редактиране на ръкописа на втория том проф. Й. Заимов отбелязва думите без краесловни ерове да бъдат преместени на азбучно място.

Такова пренареждане на речниковите статии по новия азбучен ред е направено за първия том на БТР. Както отбелязва Л. Крумова-Цветкова, смяната на правописа се отразява върху съставянето на речника: „Работата по Български тълковен речник е спъвана и затруднявана и от честата смя-

на на правописа. Първият том на речника е изработен на четири различни правописа: на „академичен“, т.е. без ерове в края на думите и без буквите ж и ъ, на Дриновски, на Цанковски и на съвременен (утвърден след правописната реформа от 1945 г.).“ (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 1989: 99). През 1951 г. първият том на БТР излиза при спазване на съвременния правопис, но предговорът остава с ерове в края на думите, с голяма нисовка и ятова гласна.

При редактиране на ръкописа на втория том на БТР проф. Й. Заимов прави значителни промени, като в предговора отбелязва: „За да се придаде по-прегледен вид на речниковата статия, гнездовата система бе намалена и сведена до морфологичния минимум, а тилдите бяха изоставени и всички думи се изписаха с целите си форми“. Така вторият том би се различавал доста от първия.

След това доста подробно разглеждане на лексикографските решения в БТР се насочваме към глаголите и към въпроса по какъв начин възприетият азбучно-гнездови принцип определя мястото им в речника. Азбучно-гнездовото подреждане на лексемите в БТР предполага две позиции за глаголите – като заглавки на речникови статии и като производни думи вътре в речниковите статии.

Речниковите статии на глаголите в БТР обикновено имат по две, три или четири заглавки, като всеки глагол е класифициран като непреходен (непр.) и преходен (пр.), а също и като еднократен (екр.), многократен (мкр.) или траятелен (тр.), напр.:

кац|ам *гл. непр. тр., екр. -на, мкр. -нувам, съкрат. -вам,*
рев|а *гл. непр. тр., екр. -на, мкр. -(ну)вам,*
ла|я *гл. непр. тр., екр. -вна и -йна, мкр. -в(ну)вам,*
бут|ам *гл. пр. тр., екр. -на, мкр. -нувам, скъс. -вам, ум. -кам,*
лап|ам *гл. пр. тр., екр. -на, мкр. -(ну)вам,*
гриз|а *гл. пр. тр., екр. -на, мкр. -нувам, скъс. -вам,*
ма|жа *гл. пр. тр., екр. -зна, мкр. -знувам,*
ре|жа *гл. пр. тр., екр. -зна, мкр. -знувам.*

По-рядко се срещат глаголни статии с една заглавка, напр. *лазя, мамя, редя, бронирам, депозирам, марширувам, мирувам, ношувам, нужда се, нямам* и т. н.

В съответствие с принципа за всестранно разкриване на лексикалното богатство на езика се изреждат и словообразователните вариантите, на-пример:

издир|вам *гл. пр. тр. и -ювам, -увам и -ям, екр. -я,*
изпил|я *гл. пр. екр., тр. -явам, -(ю)вам и -ям,*
на|чна *гл. пр. екр. стар. и -чена, тр. -чнувам стар. и -чевам,*
-чен(у)вам и -чинам.

Глаголите, които са дадени като втора и трета заглавка, се представят и на азбучното си място, като се използва препратката „вж.“, напр. *кацвам* вж. *кацам*; *кацна*, -нувам вж. *кацам*; *лапна*, -(ну)вам вж. *лапам*; *набера* вж. *набирам*, *обвия* вж. *обвивам*. Друг модел за препращане на глаголи е с бележката „вж. т.“ (виж там), напр.:

мазна гл. пр. екр., мкр. **-(ну)вам** от *тр.* мажа вж. т.,

легна гл. непр. екр. от *тр.* лягам вж. т.,

лавна гл. непр. екр., мкр. **-(ну)вам**, съкрат. **-вам** от *тр.* лая (тук липсва бележката, но моделът е същият).

При формални варианти на глаголите, които не са книжовни, се срещат бележките „вж.“ и „вм.“ (вместо), с които глаголите се препращат към правилните форми, напр. *влибвам се*, -я се вж. *влюбвам се*, *влюбя се*; *зацапувам* вж. *зацелувам*; *оглевам* вм. *огледвам*.

Заглавката на речниковата статия в БТР се определя от азбучния ред. Затова в някои случаи заглавката е глагол от свършен вид, а глаголят от несвършен вид е втора заглавка, напр. *боядисам* и *боядисвам*, *вълнясам* и *вълнясвам*, *кача* и *кач(у)вам*, *намажса* и *намаз(у)вам*, *откарам* и *откар(у)вам*, *раня* и *ранявам* и т. н. В изброените статии са представени значенията на глаголите, за разлика от посочените по-горе свършени (еднократни) глаголи, които са препратени към тълкуваните несвършени (трайтелни) глаголи.

В предговора е отбелязано следното: „Глаголи се привеждат всякога под заглавка на началния вид, еднократен или трайтелен, от който се извежда многократният.“ (БТР 1951: 15). От тази постановка следва, че първа заглавка в БТР може да бъде глагол от свършен вид или еднократен глагол.

Това лексикографско решение е различно от принципа, приложен в речника на Найдено Геров: речниковата статия, с която се представя тълкуването, има обикновено две или три заглавки, като първата заглавка е глагол от несвършен вид (може да има и негови варианти), след което се дава глаголят от свършен вид (и негови варианти); речниковата статия на глагола от свършен вид е на азбучното си място с препратка към основната статия. Принципът на Найдено Геров се утвърждава в лексикографската практика и се прилага по-нататък във всички тълковни речници. Въпреки че остава въпросът дали не е по-правилно да се дава тълкуване при глаголите от свършен вид, които обикновено имат много повече употреби от глаголите от несвършен вид, по традиция глаголите от свършен вид се дават в речниците на азбучното им място, но без тълкуване и примери, а с препратка към съответните глаголи от несвършен вид.

В БТР се открива още една практика: изработени са речникови статии и за глагола от свършен вид, и за глагола от несвършен вид, напр. *давам* и

дам, влизам и вляза. В речниковите статии на глаголите от несвършен вид давам и влизам са представени значенията, докато в тези на глаголите от свършен вид няма тълкуване, а препращане с бележка „вж“: давам, вляза вж. влизам. И на двете места се дават примери и фразеология. Това двойно представяне на двойки глаголи няма аналог в българската лексикография.

Втората позиция за глаголите в БТР е вътре в речниковите статии. За да се разкрие словообразователната им мотивация, производните глаголи са включени в речникови статии на съществителни имена, например атака – атакувам, бунт – бунтувам, игумен – игуменствувам, идеал – идеализувам и идеализирам, номер – номерирам, адаптация – адаптирам, аклиматизация – аклиматизирам, вечеря – вечерям, гъба – гъбясам, кахър – кахърся се, на прилагателни имена, например арогантен – арогантствувам, важен – важничка, дебел – дебеля, луд – лудея, лигав – лигавя и лигавя се, на междуметия, например вай – вайкам се, леле – лелекам, на наречия, например рано – раня (Рано ранила Гергана.).

Заради азбучния ред някои глаголи попадат в речникови статии на други сродни думи, например при причастия: разделен – разделям, разпространен – разпространявам, отглаголни съществителни: мъдрене – мъдрувам и мъдря се, ридание – ридая, разединение – разединявам, бяг – бягам и др. Глаголите със суфикс *-ира(м)* обикновено са в речникови статии със заглавки съответните съществителни имена, но при спазване на азбучния ред някои от тях стават заглавки на речникови статии, в които е включено съществителното име, например атрофирам – атрофия, бронирам – броня.

Някои глаголи се откриват на две места в БТР – в самостоятелна речникова статия и при производните думи на основната дума след бележка „Производства“, например сред производните думи на прилагателното бял се срещат и глаголите беля се, белисвам, белосвам, бялна се; глаголтъл вълнувам е представен в отделна речникова статия, но е включен и при сродните думи на вълна II. Други глаголи не се срещат като производни думи, например лекувам има речникова статия, но при лек не са дадени производства. Рубриката „Производства“ редовно се използва в „25 думи“, но не и в БТР, както отбелязва Д. Попов: „при редица основни думи [...] производни не се сочат, а към края на БТР тази част от речниковата статия значително се занемарява.“ (Попов/Роров 2002: 312). Тази рубрика е много полезна за включване на абсолютно всички префигирани глаголи в речниковата статия на основния глагол, например при глагола бутам са изредени вбутам, избутам, набутам, отбутам, пребутам, пробутам, разбутам, сбутам; при бягам са изброени забягна, избягна, отбягна, пребягна, прибягна, убягна; при зная са дадени дознавам, назнаявам, назнаявам, познавам (се), припознавам (се), признавам, призная, съзнавам, узнавам.

Освен в най-пълното и подробно представяне на лексикалното богатство, грижата на Ст. Младенов за изграждането на българския книжовен език личи и в лексикографските бележки за препоръчването на едни форми на думите пред други. Чрез бележката „вж.“ некнижовният глагол се препраща към книжовния, срв. посочените по-горе *зацалувам* вж. *зацелувам*, *влибвам се* вж. *влюбвам се*. В БТР личи стремежът да бъде ограничено използването на глаголите със суфикс *-ира(м)* и *-изира(м)*, като се използва следният модел: „акцентирам, по-добре акцентувам“, „банализирам, малко по-добре банализувам“; със същия модел се препоръчва правилната форма на думата, например „балсам, по-добре от балзам“. БТР е замислен и осъществен (на свезки и в първи том) като наръчник за езиковата култура на българите.

От изложените наблюдения, както и от цитираните изследвания се налага заключението, че БТР на Ст. Младенов е съкровищница на българската лексика. В БТР са включени изчерпателно производни думи, като са попълвани словообразователните гнезда. За постигането на този важен резултат спомага азбучно-гнездовият принцип. Ще припомним положителната оценката на Д. Попов, че „азбучно-гнездовият начин на подреждане на думите в БТР представлява важна новост в сравнение с практиката на предходните речници на българския език. Прилагането на гнездовия принцип предоставя големи възможности за постигане на висока икономичност на лексикографското описание, както и за представяне словообразователната структура на думата.“ (Попов/Роров 2002: 311). Макар че е приложен непоследователно и непълно, с азбучно-гнездовия принцип се осъществяват и двете цели – лингвистична (да се покаже лексиката в словообразователни гнезда) и прагматична (да се намали обемът на речника).

При нашето изследване стигаме до извода, че представянето на лексемите в БТР е осъществено главно по азбучен ред, който на места позволява азбучно-гнездово подреждане, но другаде е проведено формално обединяване на думи с еднакво начало. Трите начина на подреждане – азбучното, азбучно-гнездовото и формалното обединяване – определят две позиции за глаголите в БТР: като заглавки на речникови статии и като производни думи вътре в речниковите статии.

При спазване на азбучния ред основните глаголи, както и производните глаголи, които са далече от произвеждащата дума, а също и префигираните глаголи, чийто корен започва с друга буква, са представени като заглавки на речникови статии. Заради азбучния ред глаголи от свършен вид стават заглавки на статии, в които е поместено тълкуването на думите – решение без аналог в българската лексикографска практика.

Азбучно-гнездовият принцип на подреждане на лексемите в БТР определя мястото на производните глаголи вътре в речниковите статии на съществителни и прилагателни имена, глаголи, междуметия и наречия, за

да се покаже словообразователната мотивираност на глаголите. Производните глаголи се изброяват и след бележка „Производства“.

При формалното обединяване на думи с еднакво начало глаголите попадат вътре в речниковите статии, като се оформят твърде големи речникови статии.

Със своеобразния начин на представяне на лексемите БТР на Ст. Младенов оставя оригинална следа в българската лексикография. Съвкупността от лексикографски принципи и решения, следвани от Ст. Младенов и в *Речник на чуждите думи* и *Етимологически и правописен речник*, никога повече не е повторена в цялостен вид в други български речници.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература / References

- Аргиров и др. 1920: *Аргиров, Ст., Ст. Младенов, А. Теодоров, Б. Цонев*. 25 думи за български тълковен речник. София, Държавна печатница. [Argirov et al. 1920: *Argirov, St., St. Mladenov, A. Teodorov, B. Tsonev*. 25 dumi za balgarski tal-koven rechnik. Sofia, Darzhavna pechatnitsa.]
- БТР 1951: *Младенов, Ст., А. Теодоров-Балан*. Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. 1. А–К. София, Печ. „Д. Стефанов“. [BTR 1951: *Mladenov, St., A. Teodorov-Balan*. Balgarski talkoven rechnik s ogleed kam narod-nite govori. T. 1. A–K. Sofia, Pech. “D. Stefanov”.]
- Костова 2017: *Костова, Н.* За българско-френския речник на Нестор Марков от 1912 г. – В: Нестор Марков и неговият принос в лексикографията и образованието. Доклади от Юбилейната научна сесия по случай 180 години от рождението на Нестор Марков. София, ИК „Стилует“, с. 115–127. [Kostova 2017: *Kostova, N.* Za balgarsko-frenskiya rechnik na Nestor Markov ot 1912 g. – In: Nestor Markov i negoviyat prinos v leksikografiyata i obrazovanieto. Dokladi ot Yubileynata nauchna sesiya po sluchay 180 godini ot rozhdenieto na Nestor Markov. Sofia, IK “Stiluet”, s. 115–127.]
- Крумова-Цветкова 1989: *Крумова-Цветкова, Л.* Очерк за Стефан Младенов. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Krumova-Tsvetkova 1989: *Krumova-Tsvetkova, L.* Ocherk za Stefan Mladenov. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Попов 2002: *Попов, Д.* Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Стефан Младенов. – В: Българско езикознание. Т. 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 285–350. [Popov 2002: *Popov, D.* Teoretichen analiz na leksikografskite printsipi na Balgarskiya talkoven rechnik ot Stefan Mladenov. – In: Balgarsko ezikoznanie. T. 3. Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”, s. 285–350.]

РБЕ 1977–2015: Речник на българския език. Т. 1–15. София, Издателство на БАН.
(RBE 1977–2015: Rechnik na balgarskiya ezik. T. 1–15. Sofia, Izdatelstvo na BAN.) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.09.2020].

**On the Alphabetical-Nesting Principle
and the Lexicographic Presentation of Verbs
in the *Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration
of the Bulgarian Dialects* by Stefan Mladenov**

Nadezhda Kostova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
kostova.n@ibl.bas.bg

Abstract: The paper deals with the question of how the alphabetical-nested principle of representation of words determines the place of verbs in *Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian Dialects* by Stefan Mladenov. Observations show that some verbs are headwords of dictionary entries, while others are given as derivatives of nouns or other verbs. The words are arranged alphabetically. The alphabetical-nesting principle is applied where possible.

Keywords: Bulgarian language, verbs, dictionaries

Феминативите
в Български тълковен речник с оглед към народните говори
на Стефан Младенов

Ванина Сумрова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
vsumrova@ibl.bas.bg

Резюме: Докладът разглежда лексикографското представяне на феминативите в *Български тълковен речник с оглед към народните говори* (т. 1, А – К (1951) и т. 2, Л – Р (неиздаден), дело най-вече на акад. Ст. Младенов. Феминативите са сред единиците, които обогатяват словника на речника в сравнение със словниците на предходни лексикографски трудове. Това произтича, от една страна, от спецификата на речника, изграден на азбучно-гнездовия принцип на представяне на лексемите, а от друга, е резултат от стремежа към изчерпателно отразяване на феминативите, дори към тяхното словопроизводство.

Ключови думи: български език, речници, феминативи

Отразяването на феминативите в *Български тълковен речник с оглед към народните говори* (по-нататък *Речник*), т. 1, А – К (1951) и т. 2, Л – Р (неиздаден¹, но завършен в началото на 60-те на XX в.) – т.е. речник, отстоящ от нас от 60 до почти 100 години², хвърля светлина върху обхвата на тази лексико-семантична група и върху лексикографската ѝ интерпретация. По стечение на житейски обстоятелства *Речникът*, не само неговият втори том, е дело най-вече на акад. Ст. Младенов.

Феминативите³ са сред лексемите, които обогатяват словника на *Речника* и отличават този лексикографски труд от двата речника, избрани за негова основа – речника на Александър Дювернуа и речника на Найденов.

¹ Документирано е, че „вторият том ... сега е под печат“ (Чолакова/Cholakova 1969: 379). Томът е бил предаден за печат в издателството на БАН (Чолакова/Cholakova 1984), но по неизвестни причини не е издаден.

² *Речникът* започва да излиза на сvezки през 1927 г.

³ Феминатив – производна лексема за лице жена, корелат на мъжкородова лексема и образувана от нея.

Геров: със „съществителни имена за означаване на лица жени (главно с наставка -ка) ... се попълват словообразователните гнезда на основни думи, напр. ...; богаташка, вироглавка, виртуозка, глупачка, злодейка, инспекторка, клинчарка и мн. др.“ (Попов/Роров 2002: 293).

Поради това в *Речника* откриваме множество феминални лексеми, корелативни на имената от м.р., назоваващи лица: *абитуриентка, абсолвентка, акробатка, акъллийка, алтруистка, арменка, артистка, актьорка, бияра, благодетелка, боголюбка, богословка, богослужителка, бостанджийка, бояджийка, бръснарка, буквоедка, вестникарка, винарка, виновница, виноточница, владалица, владалка, враничарка, второкласница, вързачка, вързувачка, гражданка, детелюбка, дюкянджийка, зелярка, златарка, игроводка, игрохорка, идеалистка, изгорница, излетница, изпращачка, индийка, иноверка, иноверница, инокия, инородка, католичка, кафеджийка, кебапчийка, келепирджийка, колежка, книжарка, книгопродавка, книжовница, кръщелница, къщовница, лакомка, лукарка, масажистка, наемателка, немирница, общественица, овошарка, овцевъдка, патриотка, пестеливка, пестовница, писарка, писателка, писачка, плавачка, плувачка, помазаница, преподавателка, приказ(у)вачка, примамница, приспивачка, приятелка, провокаторка, прогоненица, просветителка, профанка, противница, пуристка, пчеловъдка, пътеписка, пътешественица, ревнителка, рогозарка и мн. др.*

Вижда се, че имената са образувани чрез наставките -ка, -ица, -иня, -а от съответните прости или сложни по състав мъжкородови съществителни от домашен или чужд произход, и, ако съдим от лексикографските маркири⁴ към заглавките (по-точно от липсата на такива маркери при преобладаващата част от лексемите), включените феминативи са принадлежали най-вече към книжовната лексика.

В *Речника*, макар и рядко, се посочват и „двойни“ феминативи, образувани от една и съща произвеждаща основа, но с две различни наставки, напр.: *бияра* и *биярка*, *имамица* и *имамка* (‘жена на имам(ин)’), *работница* и *работничка*, *ревнивица* и *ревнивка*.

В предговора на втория том на *Речника* е отразено, че „гнездовата система бе намалена и сведена до морфологичния минимум“. Поради това някои от феминативите вече са отделени от словообразователното гнездо – в самостоятелна заглавка или само с мъжкородовата (или и с друга) лексема (напр. съответното прилагателно). Така напр. феминативът *рибарица*

⁴ За тях вж. по-долу.

е към заглавката *рибарец*, но феминативите *рибарка*, ум. *рибарчица* са в отделна заглавка. Отделна заглавка е и лексемата *певица*.⁵

Добавянето на умалителни лексеми към различни части на речта, включително съществителни, също е отличителна черта на *Речника* (Попов/Ропов 2002, Благоева/Blagoeva 2020). Отразени са, макар и непоследователно, и феминални лексеми от посочения вид, образувани с наставките *-ица* и *-ичка*: *дърварчица* от *дърварка*, *калугеричка* от *калугерица*, *калугеричица* от *калугерка*, *козарчица* от *козарка*, *кръщеничка* от *кръстеница*, *рибарчица* от *рибарка*. Тези лексеми не могат да се открият в никой друг речник. (Те не са включени дори в Стефан-Младеновия *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* от 1941 г.).

По отношение на феминативите в предговора на т. 1. на *Речника*, на с. 11, е отбелязано: „Като намираме в изворите си *боец*, *детектив* за мъж. род, полезно е да предложиме, да сътвориме дори *бойца*, *бойкиня*, *детективка* за жен. род. Читателят ще познава от особен знак [звездичка (*) – б.м.] в речника нашите творби“. Става ясно, че в *Речника* е налице авторовият стремеж не само към изчерпателност при отразяване на феминативите, но и към словопроизводството им. Освен *бойца* и *бойкиня*, чието значение е ‘жена боец’, новосъздадени са още няколко женскородови имена за лица, напр. *вестоберка* (със синоним *репортьорка*), *вегетарка* (‘вегетарианка’), *весларка* (‘жена, която кара, управлява лодка с весла’), *висшитарка/вишитарка* (‘вишистка’), *второкръщенка*⁶ (‘баптистка’)⁷. От изброените имена, непосочени в предговора, само при *вестоберка* е поставен знак звездичка, докато при останалите, по неясни причини, вероятно пропуск, знакът е само след мъжкороводото име. Лексема *детективка* липсва. Във втория том не попаднах на заглавка, белязана със знака звездичка. Ако приемем твърдението в предговора, че посоченият знак е поставен при новосътворени думи, наличието му при малко на брой феминативи би трябвало да показва, че отразените в *Речника* феминални лексеми са вече установени елементи от лексикалния състав на езика ни. Това би трябвало да се отнася и за лексемите *войникия* ‘жена войник’, *воинка* ‘жена воин’, *борица* и *боркиня* – и двете със значение ‘жена борец’, както и за имена

⁵ И в първия том на *Речника* се срещат подобни случаи: феминативът *биярка* присъства и в гнездото на *бияр* като елемент от двойна заглавка *бияра* и *биярка*, и като отделна заглавка с тълкуване препратка ‘вж. бияра’. Феминативът *купчийка* обл. ‘жена купчия; която продава купя’ е даден в отделна заглавка, както и произвеждащото съществителното *купчия* обл. ‘който продава купя; купец’ (*купя стар*. ‘стока за продан в дюкян, особено гиздила’).

⁶ Мъжкородовата лексема *второкръщенец* не е маркирана като нова.

⁷ В целия текст само при лексемите *вегетарка*, *висшитарка/вишитарка*, *второкръщенка* се посочват синонимни дефиниции, не тълкуването в *Речника*.

като *адвокатка, археоложка, инспекторка, общинарка*, референтите на които обикн. са назовавани, дори и днес, с маскулинизирани форми.

Въпреки казаното дотук при редица съществителни от м.р., назоваващи лица, обаче липсва феминатив: *адмиратор, администратор, акомпаниятор, акционер, бахтлия, гребец, експерт, експедитор, екскурзиянт*⁸, *изправител, индиянец, индус, именак, именник, инспиратор, имитатор, количкар, комедиант, коментатор, комерсант, коруджия, куриер, кърмар, късметлия, магистрант, магистър, малджия, марксист, материалист, матрапаз, матуриганти, митар, митничар, модернист, педант, пессимист, публицист, ракъджия* и т.н. Това може да се обясни, от една страна, с липсата на феминатив (по екстралингвистични или по интралингвистични причини), а от друга страна, да се приеме, при някои от примерите, като пропуск. Така и *Речникът* прави очевиден факта, че последователно и изчерпателно отразяването на производните феминативи в който и да било лексикографски справочник, въпреки намеренията на автора/авторския колектив, е трудно достижимо.

Дефинирането на феминативите е разнородно. При част от тях липсва собствено тълкуване, т.е. значението им се подвежда под значението на произвеждащата мъжкородова лексема (*боголюбец, боголюбка* 'който люби, обича бог'; *купувач, купувачка* 'който или която купува нещо'; *гъбар, гъбарка* 1. който бере или продава гъби. 2. който обича да яде гъби). Азбучно-гнездовият принцип, избран за представяне на лексемите, определя и общите за двата рода описателни дефиниции от типа 'който...', 'който или която ...', 'мъж или жена ...', 'човек, който ...', напр. *боринар, боринарка* 'който бере или продава борина'; *залогодател, залогодателка* 'който или която дава залог'; *ревнивец, ревнивица и ревнивка* 'мъж или жена ревниви'; *перачка, перач* 'жена или мъж, що пере чужди дрехи'; *жител, жителка* 'човек, който живее негде постоянно, оседнал (или и чергарски)'.

Самостоятелното тълкуване на феминативите е представено с няколко модела. Срещат се следните дефиниции: а) 'жена + корелатът в м.р.': 'жена войвода' при лексемата *войводка*, 'жена последовател' при лексемата *последователка*; б) 'която + описателен израз': 'която борави с математика' при лексемата *математичка*, 'която знае да пее много песни' при лексемата *песнопойка*; в) 'жена/ мома или жена + описателен израз': 'мома или жена, що пее по кафенета и прости увеселителни заведения' при лексемата *певачка*, 'жена или мома, що продава или лови риба' при първото значение на *рибарка* и *рибарчица*; г) съчетание от предходните варианти,

⁸ Само правописът на имената от м.р. с краесловен ер голям е приведен към съвременния, докато във всички останали случаи, включително в дефиниции, е запазен оригиналният правопис (*екскурзиянт, именник, индиянец, оседнал, умацана, уцапана, жена-дрехар, жена-кмет*).

т.е. съчетание на структурна и описателна дефиниция: *платнарка* ‘жена или мома платнар, която тъче или продава платна’, *ръкоделица*, *ръкоделка* ‘която работи ръкоделие или си изкарва прехраната с ръкоделие’⁹; мома или жена *ръкоделец*. Вижда се, че опорните думи в дефинициите са съществителното *жена*, относителното местоимение *която*, съчетанието *мома или жена*.

При многозначните лексеми също има варианти при тълкуването. Единият е с отделно посочване на значенията (*дрехарка* 1. жена на дрехар, жена на дрехарова. 2. жена-дрехар, продавачка на дрехи; *козарка* 1. която пасе кози. 2. жена козарова; *мечкарка* 1. жена на мечкар, мечкарица. 2. жена или мома мечкар). При другия вариант значенията на феминатива не са отделени, а са обединени в общо тълкуване (*бозаджийка* ‘бозаджия от женски пол или жена на бозаджия’; *кметка* ‘кметица или жена-кмет’; *плъстарка* ‘жена на пластар’¹⁰ или жена *плъстар*’).

И при тълкуването на феминативите се срещат синонимни дефиниции (*заложница* ‘помайчима’; *плетвар*, *плетварка* ‘плетач(ка)’¹¹; *портиер*, *портиерка* ‘вратар, вратарка’), а при някои от лексемите се посочват синоними (*побратимица*, *побратимка* ‘мома или жена побратим, посестрима’, *залогодател*, *залогодателка* ‘който или която дава залог; *чужд.* гарант’, *пазачка* 1. жена или мома, що пази; пазителка, вардачка. 2. *по-стесн.* вратарка, *неблг.* портиерка).

Изключение е вместо тълкуване, да има препратка: *билярка* ‘вж. *биляр*’.

Както става ясно от приведените примери, част от феминативите са еднокореновни. Тяхното значение най-често е жена на лицето, назовано с произвеждащата основа (*калпакчийка* ‘жена на калпакчия’; *кацарка* ‘жена на кацар’, *кметица* ‘жена кметова или на кмет’, *ковачица* ‘жена на ковач’, *магаретарка* ‘жена на магаретар’, *обущарка* ‘жена на обущар’, *рударица* ‘жена на рудар’)¹², или жена със същото занятие, професия като лицето, назовано с мъжкородовия корелат (*лукар* ‘човек, що сади или продава лук’, *лукарка* ‘която сади или продава лук’; аналогично е при *келнерица*, *келнерка*, *масларка*, *математичка*, *сервитьорка*).

⁹ Лексемата *ръкоделие* е със значение ‘занаят’ (вж. 4. *остар.* Значение на тази лексема в *Речник на българския език*, <https://ibl.bas.bg/rbe/>).

¹⁰ В думата има допусната техническа грешка.

¹¹ Забележете срещаният се в наши дни начин на изписване, макар да не е практика в *Речника*.

¹² Много рядко в тълкуването на феминатива освен ‘жена на ...’ се посочва и ‘дъщеря на ...’, напр. така е при *рударка* ‘жена или мома, щерка на рудар’.

Други феминативи, както е видно от някои от приведените примери, са многозначни, най-често с две значения, които в почти всички случаи¹³ са вече посочените значения на еднозначните феминативи (*въжарка* 1. която прави или продава въжа. 2. жена въжарова; *лозарка* 1. жена или мома, що реди, има или работи лозе. 2. жена на лозар; аналогично е при *войводица*, *ковачка*, *кръчмарица* и *кръчмарка*, *мечкарка*). Рядко има феминативи с по три значения, най-често две от които са вече коментираните, а третото обикн. е преносно или диалектно (*домакинка*, *домакиня* 1. жена, съпруга домакинова, *вж.* стопаница. 2. жена управница в дом, в челяд, *вж.* стопанка. 3. жена къщовница; *кръстница* 1. която е кръстила някого, била му е възприемница от купел. 2. жена на кръстника. 3. *обл.* водачка, глава, „войвода“ на лазарки, *обл.* царица; *кюмюрджийка* 1. жена на кюмюрджия или въглищар. 2. продавачка на въглища или която гори, прави въглища. 3. *прен.* жена умацана или уцапана с черно по лицето¹⁴).

Илюстративният материал в *Речника* при разглежданите имена е песеливо представен. Те само на единични места са подкрепени с пример, най-често от народното творчество, без обаче, каквато е практиката на *Речника*, да е посочен източникът, напр. при *биярка*: *Каманя девойка, що си беше негова биярка*; при *кметица*: *кметове с вино червено, кметици с бели краваи*; при първо значение на *работница*, *работничка*: *Пес.*¹⁵ *Не хвали ми хубавица, а хвали ми работница*; *Сиромашията се бои да влезе у жена работница*; при първо значение на *родителка*: *Хай ти, майче, стара родителко, / отвори ми тия тежки порти* и др.

Според Д. Благоева „некнижовната лексика е застъпена с две групи думи: диалектни и простионародни, които в речника се маркират съответно със стилистичните квалификатори *обл.* и *прост.*“, а освен това „са използвани (не съвсем системно) ограничен брой стилистични квалификатори“ (Благоева/Blagoeva 2020). Феминалните лексеми или отделни техни значения много рядко са придружени от такива бележки, напр. *зенгинка прост.* ‘жена, мома богата, имотна’; *кръстеница обл.* 1. кръстница (...). 2. кумица, що е венчана от някои; *кръчмарица обл.* ‘кръчмарка’; *питачка* 2. *обл.* просяк или просякиня, който пита=проси милостиня, та се храни; *майсторица прост.* ‘майсторка’; *пасажер*, *пасажерка* ‘пътник’ са маркирани с *рядко остар.*

Специфична особеност на *Речника* и „важен фактор за неговата висока оценка“ са обяснителните бележки, упътванията и препоръките за употреба и под. към редица думи (Попов/Попов 2002: 342). Това се среща и при феминативи, напр. при значението ‘жена на ботушар’ на феминатива *бо-*

¹³ Рядко значенията са други, напр. *бияра* и *биярка* 1. която бере лековити тревя. 2. която лекува с билки.

¹⁴ В *Речника* тези значения са номерирани не с цифри, а с букви а), б), в).

¹⁵ Поставеното уточнение е изключение.

тушарка се посочва, че „по-право“ е ботушарица, а за вегетарец*, вегетарка – че е „по-добре от вегетарианец, вегетарианка“. При лексемата певачка след значението се уточнява, че е „различно от певица (концертна п.) и песнопойка“, а при лексемата певица – че е „различ. от певачка“. При отделни лексеми се указва, че синонимът е чуждица: вестобер*, вестоберка* ‘който „бере“, събира вести или новини за вестник; новинар; чужд. репортьор, -ка’; залогодател, залогодателка ‘който или която дава залог; чужд. гарант’; при второ значение на пазачка ‘вратарка, неблг. портиерка’.

Без съмнение всеки речник, отдалечен във времето от нас, е интересен и с фиксирането на вече остарели лексеми или значения (напр. *простакия*, отразено успоредно с *протачка*, *овчаркия* – с *овчарка*, *ревнивица* – с *ревнивка*; *академичка* е ‘студентка в академия, във висше училище’, *академистка* е ‘жена, която е завършила учение в академия’, *одавница* е ‘издайница, предателка, изменница’ и мн. др.).

Накратко, лексикографското представяне на феминативите следва особеностите на *Речника*, а подборът им е подчинен на стремежа към изчерпателност. Направеният анализ фиксира и момент от пътя на българската лексикография при речниковата интерпретация на тази лексико-семантична група.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература / References

- Благоева 2020: Благоева, Д. За словника на неиздания втори том на „Български тълковен речник“ от Стефан Младенов. – В: Сборник, посветен на проф. М. Коритковска. Варшава (под печат). [Blagoeva 2020: *Blagoeva, D. Za slovnika na neizdadeniya vtori tom na "Balgarski talkoven rechnik"* ot Stefan Mladenov. – In: *Sbornik, posveten na prof. M. Koritkovska. Varshava (pod pechat).*]
- Попов 2002: Попов, Д. Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник на Стефан Младенов. – В: Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 285–349. [Popov 2002: *Popov, D. Teoretichen analiz na leksikografските printsiپی na Balgarskiya talkoven rechnik na Stefan Mladenov.* – In: *Problemi na balgarskata leksikologia, frazeologia i leksikografia.* Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, s. 285–349.]
- Чолакова 1969: Чолакова, Кр. Българска лексикография и лексикология. – Български език, № 4–5, с. 377–383. [Cholakova 1969: *Cholakova, Kr. Balgarska leksikografiya i leksikologiya.* – *Balgarski ezik*, № 4–5, s. 377–383.]

Чолакова 1984: Чолакова, Кр. Съвременна българска лексикография. – В: Съвременна България. Т. 5. София, Издателство на БАН, с. 78–83. [Cholakova 1984: Cholakova, Kr. Savremenna balgarska leksikografiya. – In: Savremenna Bulgaria. T. 5. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 78–83.]

Feminatives in Stefan Mladenov's
Bulgarian explanatory dictionary with a view to the vernaculars

Vanina Sumrova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
vsumrova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper examines the lexicographic presentation of feminatives (words of feminine gender denoting a class of persons and derived from words of masculine gender) in Stefan Mladenov & al., “Bulgarian explanatory dictionary with a view to the vernaculars” (vol. 1, A-K 1951; vol. 2, L-R unpublished). Feminatives are among the units that enrich the vocabulary of this dictionary in comparison with previous dictionaries.

Keywords: Bulgarian language, dictionaries, feminatives

Многопредставъчните глаголи в „Български тълковен речник“ на Стефан Младенов

Атанаска Атанасова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
a.atanasova@ibl.bas.bg

Резюме: В работата се разглеждат многопредставъчните глаголи в „Български тълковен речник“ на Стефан Младенов. Проследява се представянето на представките и на производните глаголи с две и повече „предложни наставки“. Специално внимание се обръща на комбинаториката между представките в състава на многопредставъчните глаголи, включени в речника.

Ключови думи: Стефан Младенов, тълковен речник, български език, представки, многопредставъчни глаголи

1. Въведение

Настоящата работа е посветена на едно уникално дело в българската лексикография – „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (по-нататък БТР). Макар и не първи по рода си опит в областта на българската тълковна лексикография БТР е уникален по своя замисъл и своята концепция, което го прави изключително ценен лексикографски източник.

Обект на изследване са многопредставъчните глаголи, включени в БТР, и представките, с които те са образувани. Под многопредставъчни глаголи в настоящата работа се разбират такива глаголи, които от формална гледна точка съдържат в морфемната си структура две (и повече) представки, като не се взема под внимание дали тези две (и повече) представки се прибавят едновременно или последователно. Глаголи, които от формална гледна точка имат две представки, но са образувани от префигирана именна основа, напр. *обезцветя*, *вразумявам*, не се разглеждат като многопредставъчни глаголи в това изследване.

2. Концепция и специфика на речника

БТР е уникален по своя замисъл и своята концепция. Както е отбелязано в предговора към речника „Тоя „Български тълковен речник“ [...] произлезе от едно предложение, направено прѣдъ историко-филоложкия

клонъ на Българската Академия на наукитъ в 1914 г. [...] Ала въ резултатъ излѣзе само рѣшение в 1917 г. да се изработи отъ отдѣлни лица [Ст. Аргиров, Ст. Младенов, Ал. Теодоров-Балан и Б. Цонев – бел. моя, А. А.] само единъ „Български нарѣченъ рѣчникъ“, а Академията, подиръ одобрение отъ клона, да го издаде“ (БТР/ВТР: 3). Според замисъла е предвидено речникът да съвместява в себе си дотогавашните опити в областта на българската тълковна лексикография – речниците на Ал. Дювернуа и Н. Геров, и да съдържа от 100 до 130 коли. Във връзка с това в предговора към БТР самите автори отбелязват, че „Понеже не съставяме „всебългарски рѣчникъ“ намъ се налагаше да правимъ изборъ на думи из българския езикъ. [...] Нашият „Български тълковенъ рѣчникъ“ е прѣди всичко рѣчникъ на българския книжевенъ езикъ и на обществената българска рѣчь [разредка авт.]. [...] Въ него не влизатъ всички нѣща, свойствени на езика на особни [разредка авт.] обществени, стопански, поминъчни, духовни, спортни и пр. занятия и съсловия; ала обикновеното [разредка авт.] и отъ тѣхъ е взето и вписано в рѣчника“ (БТР/ВТР: 5–6). „Отъ областнитъ, говорскитъ думи и изрази вмѣстяваме такива, които поясняватъ книжевнитъ, или ги оправятъ и възвисяватъ, особито ако книжевнитъ сж чужди и груби“ (БТР/ВТР: 12).

С оглед на поставената тема е важно да се отбележи, че в речника обикновено като част от речниковата статия на съответния предлог, а порядко като самостоятелни заглавни единици присъстват отделните представки. Също така в него са включени и глаголи с различни „предложни наставки“ (БТР/ВТР: 14), като авторите посочват, че „Колкото и да се е грижилъ Геровъ да даде заглавка на всѣкой така произведенъ глаголъ, пакъ е пропусналъ доста, извѣстни на книжевната речъ. А такова изреждане подъ особни заглавки на глаголи отъ това производство не принася на рѣчника нѣщо ново, но умжняява тълкуването и товари обема“ (БТР/ВТР: 14). По тази причина възприетият и заявен в предговора към БТР от авторите подход е производните глаголи с „предложни наставки“ да се дават под заглавката на основния глагол, „когато го изисква разликата въ значението“, като отбелязват, че „Общото, което придава отдѣлния предлогъ на значението на произведени съ него глаголи, е показано подъ заглавката на всѣкой предлогъ като наставка“ (пак там). Авторите обаче изрично отбелязват в предговора, че не всички възможни производни думи присъстват в речника.

С оглед на тълкуването на включените в БТР думи е прието основен метод на тълкуване да бъде методът на Е. Литре, възприет в *Dictionnaire de la langue française*, като за всяка дума се дава кратко и ясно определение, посочва се произходът на думата, граматичните форми, синонимите и антонимите, както и всички значения на тълкуваната дума (преки и преносни).

Както посочват самите автори, при подредбата на „кликите“ (заглавките) в речника се следва азбучният принцип, като с цел „пестене на мѣсто

въ рѣчника се прибиратъ, доколкото допуска леснотата на диренето, **повече думи** [подч. авт.] произведени отъ основата на друга дума, подъ заглавка на тая подирната“ (БТР/ВТР: 16). Както става ясно от написаното в предговора, при изготвянето на БТР авторите възприемат и следват азбучно-гнездовия принцип при представяне на включените в него думи.

Известен факт е, че в БТР са разработени думи от буква А до буква Р включително, като думите от букви А – К са издадени в самостоятелен том, докато разработените речникови статии за думите с останалите букви съществуват само в ръкопис.

3. Представките в БТР

Както беше посочено, освен по своя замисъл и своята концепция БТР е изключително ценен лексикографски ресурс и поради факта, че това е първият речник в българската тълковна лексикография, който последователно включва и представя представките в българския език, с помощта на които се образуват производни думи, в това число и на производни представъчни глаголи.

Според материала в БТР производни глаголи (включително и много-представъчни глаголи) се образуват със следните представки: *в-* (*во-/въ-*), *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *над-*, *о-/об-* (*оби-*), *от-*¹, *по-*, *под-*, *пре-*, *пред-*, *при-*, *про-*, *раз-*. Съвсем естествено представки *с-* (*съ-*) и *у-* не присъстват, тъй като думите с тези букви не са разработени. Макар че според речника няма представка *въз-*, в него присъстват немалко производни глаголи, образувани с нея: *възвизя*², *възпра*, *възпроизведа* и др.

Интересно е да се отбележи, че представките, включени в речника, съвпадат с представките, за които днес изследователите единодушно приемат, че участват в процеса на префиксация, т.е. в процеса на образуване на производни глаголи с представки (вж. напр. Андрейчин/Andreychin 1944/1978, Стоянов/Stoyanov 1964, Пашов/Pashov 1966, ГСБКЕ/GSBKE 1998, Радева/Radeva 1987, Радева/Radeva 1991, Георгиев/Georgiev 1991, Куртева/Kurteva 2007, Атанасова/Atanasova 2011).

3.1. Представяне на представките в БТР

С оглед на представянето на представките е необходимо да се отбележи, че част от тях са дефинирани като част от речниковата статия на съответния предлог (*за-*, *из-*, *на-*, *о-/об-* (*оби-*), *по-*, *под-*, *пред-*, *при-*), а част

¹ Въпреки че липсва речникова статия за представката *от-*, от включените в словника на речника заглавни думи ясно личи, че има производни глаголи с тази представка: *отиграя*, *отсъдя*, *отчуля* и др.

² Съзнателно са посочени формите за свършен вид, тъй като според възприетия в БТР принцип на представяне глаголите „се привеждатъ всѣкога подъ заглавка на началния видъ, еднократенъ или траятенъ, отъ който се извежда многократниятъ“ (БТР/ВТР: 15).

от тях присъстват в БТР като заглавни единици (*в-* (*во-/въ-*), *до-*, *над-*, *об-* (*оби-*), *пре-*, *про-*, *раз-*) (вж. таблицата), което с изключение на *пре-*, *про-* и *раз-*³ е явна непоследователност при представянето на представките в речника.

С цел по-прегледно представяне информацията от БТР е представена в табличен вид.

Представка	Терминологично название	Значение	Примери
в-/во-/въ-	предлог, наставен пред глагол или име	признак на вътрешност, вътре	<i>вкопая, всмуча, вовлека</i>
до-	творница от предлог до, с която се произвеждат глаголи, глаголски имена и наречия	признак на граница, дето има: а) да престане едно започнато действие; б) да дотрае едно започнато действие; в) да започне едно траяне; в тоя случай глаголът става среден	<i>доплащам, доближавам;</i> <i>да си доям, да си доспя;</i> <i>достива ми се</i>
за-	част от предлога	в глаголни производства показва: а) начало на действие; б) при някои преходни глаголи показва начало или край на действие; в) движение зад нещо	<i>заигра, запявам;</i> <i>забивам, завличам, засявам;</i> <i>захождам, залязвам</i>

³ Днес е прието, че всички представки в българския език с изключение правят *пре-*, *про-* и *раз-* произлизат от предлози, но БТР не дава информация по въпроса дали авторите на речника са запознати с този факт.

из-	част от предлога	в съчетание с глаголи предлог из показва: а) движение навън; б) свършено действие или работа; в) извършване много, всичко; г) придобиване, спечелване от нещо; д) даване друг вид на нещо	<i>излизам;</i> <i>изпивам,</i> <i>изтъквам;</i> <i>изловя,</i> <i>измокрявам;</i> <i>изшивам,</i> <i>изжънвам;</i> <i>избелвам,</i> <i>изкривявам</i>
на-	част от предлога	съставен с глаголи предлог на показва: а) действие отгоре; б) начало на действие; в) многократни глаголи със значение ‘набирам, натрупвам’; г) с възвратно местоимение означава насита; д) действие в малка степен	<i>настъпям,</i> <i>натискам;</i> <i>наядам,</i> <i>напивам;</i> <i>навличам,</i> <i>напридам;</i> <i>напивам се,</i> <i>наигравам се;</i> <i>наболява ме</i>
над-	представка при глаголи и имена	показва действие или качество по-горе, притурено, повечко към (над) друго и под.	<i>надбързувам,</i> <i>наддавам</i>
о-/об- (оби-)	част от предлога	катоставка о- или об- (оби-) показва: 1. движение или действие около	<i>очертавам,</i> <i>обвивам;</i>

		някой предмет; 2. докарване, привождане, дохождане в някакво състояние; 3. за действие завършено или свършено; 4. за живини – раждане, добиване подобно на себе си	<i>онемявам, ослепявам, остарявам;</i> <i>обърсвам, ожънвам, ограбвам; оказвам се, отелвам се, окучвам се</i>
по-	част от предлога	като представка показва: а) начало на действието; б) вършене нещо малко, в малко време; в) свършване нещо; г) вършене нещо от време на време по малко	<i>повождам;</i> <i>походя, понося, поплача;</i> <i>посоча, поправя;</i> <i>походвам, попийнувам</i>
под- ⁴	част от предлога	съединен с глаголи показва: а) действие под нещо; б) приближаване; в) действие от долу нагоре, от вътре навън; г) малко притуряне, прибавяне; д) слабо действие;	<i>подклаждам, подлагам;</i> <i>подхождам, поднасям; подскачам, подкожушвам се, подпыхвам; подмазвам, подсирвам;</i> <i>подсмивам,</i>

⁴ В БТР отделно присъства и представка *под-*, която е дефинирана по следния начин: „представка от предлог под за действие или вършене отдолу; прот. над-“ (БТР ръкопис/BTR rаkopis).

		е) потягане, поправка; ж) влияние; з) начало; и) скришно, тайно извършване нещо	<i>подлизвам;</i> <i>подкърпям;</i> <i>подрязвам;</i> <i>подлъгвам;</i> <i>подмамвам;</i> <i>подкачам;</i> <i>подкарвам;</i> <i>подпитвам</i>
пре-	предлог, всъщност представка само в съчетания с други думи (имена и глаголи)	1. действие повторно, другоаче или отново; 2. правене нещо извън мярката, повече отколкото трябва; 3. делене на две, на части; 4. завършено действие; 5. действие през някое пространство; 6. преместване от един съд в друг, от едно място на друго, променяне на едно положение в друго; 7. отделяне едно нещо от друго; 8. изпреваряне, вършене нещо по-рано от друго, преди друго; 9. вършене действие по средата, през средата на нещо; 10. стои вместо предлози по, за, като;	<i>преварявам,</i> <i>прекопавам,</i> <i>преоравам;</i> <i>препивам,</i> <i>преядам,</i> <i>преседявам;</i> <i>преполовявам,</i> <i>пресичам;</i> <i>пренощувам,</i> <i>презимувам;</i> <i>прескачам,</i> <i>пренасям;</i> <i>преливам,</i> <i>пресипвам;</i> <i>преграждам,</i> <i>препечвам;</i> <i>преварям,</i> <i>преженвам,</i> <i>пререждам;</i> <i>прегърбям,</i> <i>прегъвам;</i> <i>пребледнявам,</i> <i>премирам,</i> <i>прекривам;</i>

		11. разнообразни действия	<i>преброявам, предавам, прегладнявам</i>
пред-	част от предлога	в съчетания с глаголи означава: а) вършене нещо по-рано, преди; б) вършене нещо пред някого	<i>предсказвам, предричам, предполагам; преднасям, предлагам, предоставям</i>
при-	част от предлога	като глаголна представка показва: а) притуряне, прибавяне; б) достигане до някъде, до нещо; в) бързо, изненадейно действие; г) действие за принуждение, за притискане; д) действие задружно, съобразно, съгласно друго действие; е) различни действия; ж) в безлични глаголи с име съществително или местоимение в дателен падеж при тях или във винителен с предлог на показва дощяване на нещо // дохождане на желание, поток да се върши нещо	<i>прибавям, притурям; приближавам, привличам; притропам, припукам; принадям, притискам, притрябвам; пригласям, привиквам; присъединявам, приобщавам, притихвам; <i>прияде ми се;</i> <i>приплака ми се;</i></i>

		// възбуждане някакво чувство	<i>прималявам ми</i>
про-	представка	с разни глаголи означава: 1. движение, дей- ствие, извършва- но през нещо от единия му край до другия, от ед- ната му страна до другата; 2. действие, извършвано из вътрешността на нещо, вътре в нещо // действие, извършвано навън // движение от едно място на друго място; 3. действие на длъж; 4. начало на действие; 5. действие, вър- шено отнапред, преди друго дей- ствие; 6. различни действия	<i>пробивам, пробождам, промушвам;</i> <i>прогазвам, проправям;</i> <i>прораствам, прониквам;</i> <i>провождам, прогонвам;</i> <i>провесвам, простирам; продумвам, проговарям;</i> <i>прокобвам, проричам;</i> <i>проповядвам се, прозявам се</i>
раз-	представка от предлог само от съставни думи	придава им смисъл на: 1. делене на части или по части; 2. добивам охота за вършене на нещо твърде много; 3. разваляне по- прежно действие;	<i>разглюбявам, разделям;</i> <i>разприпкаха се, разбъбраха се;</i> <i>разишивам, раз- попям;</i>

		4. промяна, при- вождане в друго състояние; 5.меняване мястото; 6. движение в разни посоки; 7. вършене нещо на разни места; 8. пръскане на разни страни; 9. отделяне едно от друго; 10. увеличение на дълж или по количество; 11. докарване отслаба в нещо; 12. разнообразни действия	<i>разсмивам, разплаквам;</i> <i>размествам, разваждам;</i> <i>разминавам се, разхождам се;</i> <i>разчиствам, разлепям;</i> <i>разпръсквам, разгонвам;</i> <i>раздвоявам, разполовявам;</i> <i>развличам, размножавам;</i> <i>разсхвам се, разслабвам;</i> <i>разбърквам, разварявам, раздумвам се</i>
--	--	--	--

Както се вижда от таблицата, освен разнотипно представяне – като част от речниковата статия на съответния предлог или като самостоятелна заглавка, има и терминологично разнообразие при назоваване на представките – предлог, творница, представка. Впечатление прави по-еднотипното дефиниране на представките от представка *за-* до края, което може би има своето логично обяснение, а именно, че Ал. Теодоров-Балан и Ст. Младенов работят заедно до шеста свезка, т.е. до *допосяване* включително, а всичко след шеста свезка е дело на Ст. Младенов.⁵

Разнотипното представяне на представките, различното им терминологично назоваване, както и различният им начин на дефиниране по никакъв начин обаче не омаловажава факта, че БТР е първият тълковен речник в българската лексикография, който дефинира, и то в пълнота, значенията на представките.

⁵ За повече подробности вж. Попов/Попов 2002.

3.2. Комбинаторика между представки според БТР

БТР е единственият речник в българската тълковна лексикография, който проследява и отразява комбинаториката между представките в състава на многопредставъчните глаголи, както и значението, което последно добавената представка прибавя към цялостното значение на многопредставъчния глагол. Дори в многотомния „Речник на българския език“ (РБЕ/ RBE), който в най-голяма пълнота обхваща лексикалното богатство на българския език, тази комбинаторика не е отразена.

Комбинациите между представките, с които се образуват многопредставъчни глаголи, са представени като самостоятелни заглавки в речника, като е посочено и съответното значение, което последно добавената представка придава на префигирания вече произведен глагол, напр.:

за-из-: *отъ глаголи, образувани съ предст. из- за действие от вътре навънъ се образуватъ нови гл. и съ предст. за- за действие, което почнува:* вадя – из|важдамъ – за|из|важдамъ... (БТР/BTR: 719).

В настоящата работа обаче представянето на комбинаториката между представките е представено в обобщен вид, тъй като с редки изключения последно добавената представка добавя едно и също значение към производните многопредставъчни глаголи, като не оказва влияние факта с каква представка е префигиран производния произвеждащ глагол.

Според данните от БТР *в-/-въ-/во-*, както и *въз-* не участват при образуването на многопредставъчни глаголи, макар че в речника присъства например глаголят *впровлача се*. Наблюденията над материала показват, че с всички останали представки се образуват многопредставъчни глаголи.

Според БТР в състава на многопредставъчните глаголи представката **до-** има значение ‘вършене, докарано до граница, продължено до край’⁶ и се съчетава с производни префигиранни глаголи със следните представки:

из-: доизбистря⁷, доизгладя, доизгривам

на-: донабавя, донабия, донажежеа

о-: доокапя, дооздравея

об-: дообвия, дообходя, дооблека

от-: доотбирам, доотвия

с-: досбера, доскова, досмета

у-: доуваря, доугладя, доуловя.

Представката **за-** в състава на многопредставъчните глаголи показва ‘захващане или подкачане на действие’ и се съчетава с производни префигиранни глаголи със следните представки:

из-: заизваждам, заизлизам

на-: занавдигам, занареждам, занатискам

⁶ Значенията са дадени по начина, по който да посочени в речника.

⁷ Примерите са посочени по начина, по който са дадени в речника.

над-: занаварям, занадничам, занадприпквам
о-/об(и)-: заобикалям, заоблизвам, заотварям
по-: заповлека, запоемам, запосрещам
под-: заподигравам
пре-: запреварям, запрепирам се
при-: пригласявам, приказвам, приличам
про-: запробирам, запродавам, запромъквам се
раз-: заракказвам, разразпавям, разразтурям.

Представката **из-** в състава на многопредставъчните глаголи има различно значение и в зависимост от това се съчетава с производни префигирирани с различни представки глаголи. Представката **из-** със значение ‘вършене на действието докрай, много или всичко’ се съчетава с представките *до-* (*издобера, издоколя, издовличам*), *о-/об(и)-* (*изобеля, избирам, изокаля*), *по-* (*изпогладя, изпогася*), *пре-* (*изпребия, изпрегоря, изпревръзвам*), *при-* (*изприбера, изпригарям, изприкажа*) и *раз-* (*израздавам, изразмажа*). Представката **из-** със значение ‘действие, което засяга всички или мнозина’ се съчетава с производни префигирирани глаголи с представките *за-* (*иззабавя, иззабия, иззаваря*), *на-* (*изнабивам, изнаблъскам, изнавикам*), *от-* (*изотбивам, изотварям, изотлея*), *по-* (*изповлека, изпогазя, изподамгосвам*), *под-* (*изподмажа, изподновя, изподостря*), *раз-* (*изразрежа, изразсека, изразценя*) и *у-* (*изубия, изуловя, изумажа*). Представката **из-** със значение ‘действие, извършено от всички или от множество или на много места’ се съчетава с производни префигирирани глаголи с представките *от-* (*изотвърз(у)вам се, изотивам, изотпочивам*), *по-* (*изпоагня се, изпогаждам се, изпозаигря*), *под-* (*изподбирам, изподгизна*) и *у-* (*изувяхвам, изугасна, изумирам*).

Представката **на-** в състава на многопредставъчните глаголи показва ‘действие доста или много, до някакъв предел’ и се съчетава с производни префигирирани глаголи със следните представки:

до-: надомета, надосаждам, надостигам
за-: назакарам, назаемам, назаключвам
из-: наизвадя, наизкарам, наизкроявам,
о-/об-: наобвия, наобеся, наоглавя
по-: наповяля, наповивам, напоказ(у)вам
при-: наприготвя, наприказ(у)вам, напринасям
про-: напробивам, напровъртявам
у-: науловя.

Според БТР в състава на многопредставъчните глаголи представката **над-** се съчетава само с производни префигирирани глаголи с представка *пред-*, като показва ‘действие според значението на предлозите’. В речника обаче е включен само един глагол, при който е налице тази комбинаторика – *надпреварям*.

Според БТР в състава на многопредставъчните глаголи представката **о-/об(и)-** има значение ‘действие или движение около нщ., за свършено действие, за доказване в някакво състояние или добиване, раждане от живини на малко живо същество’ и се съчетава с производни префигирани глаголи със следните представки:

по-: оповестя, оповивам, опознавам

пре-: определя

про-: опровергавам.

Според данните от речника в състава на многопредставъчните глаголи представка **по-** най-често добавя значение ‘вършене малко или по малко’. С това значение **по-** се съчетава с производни префигирани глаголи със следните представки:

до-: подобивам, подоведа, подовърша

из-: избеля, извеждам, изгния

на-: понабуча, понагивам, понадебеля

о-/об(и)-: поокадя, поокова, пообвия

от-: поотбирам, поотвържа, поотделям

по-: попобутам, поповдигам, попогладя

под-: поотбирам, поотвържа, поотделям

пред-: попредваря, попредкажа, попредрешавам

при-: поприглаждам, попридавам, попримесвам

про-: попроегравам, попромъквам, попрокопам

у-: поуваря, поугния, поулавям.

Освен със значение ‘вършене малко или по малко’, макар и по-рядко, в състава на многопредставъчните глаголи представка **по-** има значение и ‘действие понякога’. С това значение **по-** се съчетава с производни префигирани глаголи с представката **за-** (*позабатача, позабавя, позавардя*) и представката **раз-** (*поразведря, поразбъркам, поразгневя*). Примерите обаче будят съмнение относно посоченото значение. По-скоро и при тях представката **по-** добавя значение ‘вършене малко или по малко’, а само в определени контексти представката **по-** би могла да реализира посоченото от авторите значение.

Според БТР в състава на многопредставъчните глаголи представка **по-** функционира и със значение ‘вършене по малко, как да е’, като с това значение се съчетава с производни префигирани глаголи с представката **пре-** (*попрехвърля, попрегъвам, попревързвам*) и с представката **с-** (*посбера, посваря, посгазя*).

Според материала в състава на многопредставъчните глаголи представката **под-** се съчетава само с производни префигирани глаголи с представката **за-** (*подзадявам, подзаминавам, подзаспя*), като е отбелязана само съчетаемостта, без да е посочено конкретно значение, което добавя представката.

Според БТР в състава на многопредставъчните глаголи представката **пре-** функционира и със значение ‘действие повторно, изново или прекратено’, като с това значение **пре-** се съчетава с производни префигирани глаголи със следните представки:

за-: презаливам

из-: преизбирам

о-/об-: преобладавам, преобличам, преогорча

по-: преповивам, препокривам, препостилам.

Освен с това значение в състава на многопредставъчните префигирани глаголи представката **пре-** може да има и значение ‘действие повече от потребното’, като с това значение **пре-** се прибавя към префигирани вече глаголи с представките **из-** (*преизтривам*) и **от-** (*преотвявам*).

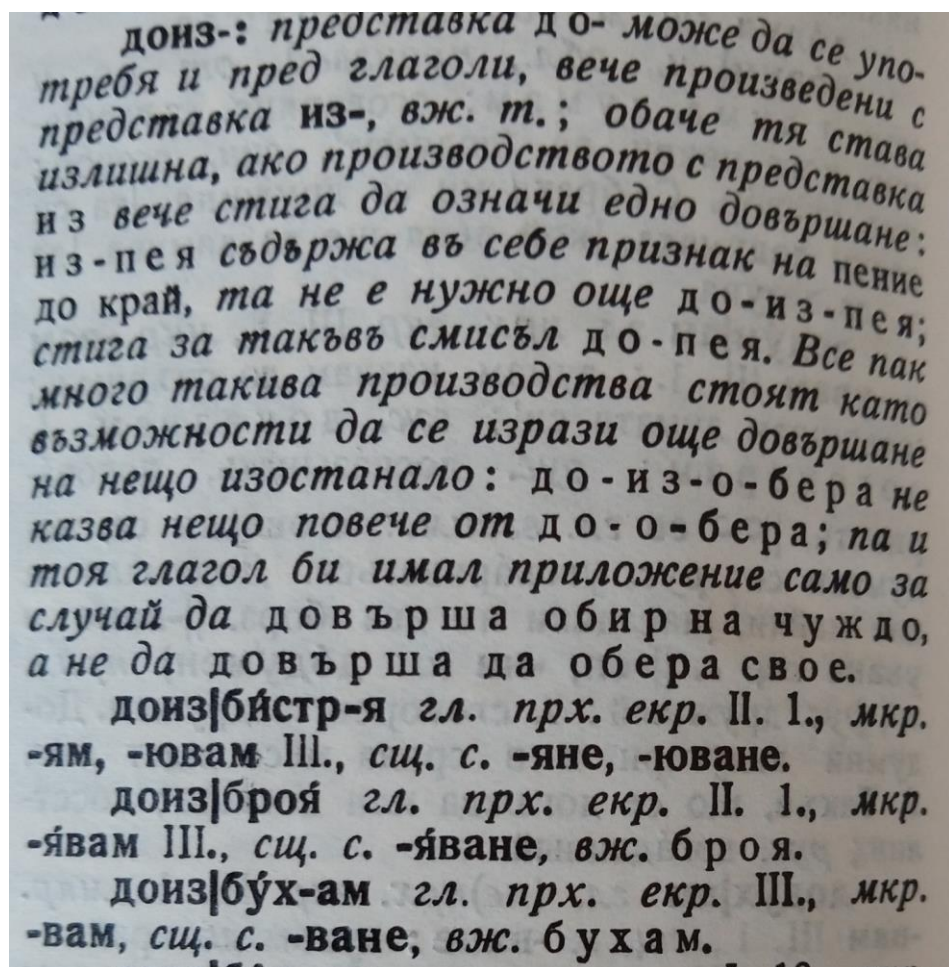
Според данните от речника в състава на многопредставъчните глаголи представката **пред-** се съчетава само с производни префигирани глаголи с представката **из-** (*предизвестя, предизвикам*), с представката **на-** (*предназначавам, преднамерявам, предначертавам*) и с представката **у-** (*предубеждавам, предусещам*). Подобно на **под-** и при **пред-** е отбелязана само съчетаемостта, без да е посочено конкретно значение.

Според БТР в състава на многопредставъчните глаголи представката **при-** се съчетава само с производни префигирани глаголи с представката **по-** (*приповдигам, приповтарям, припомагам*), като отново е отбелязана само комбинаториката между представките, без да е посочено конкретно значение. Същото важи и за представките **про-** и **раз-**. В речника е посочено само, че в състава на многопредставъчните глаголи представката **про-** се прибавя към производни префигирани глаголи с представка **из-** (*произвеждам, произлизам, произнасям*), а представка **раз-** се добавя към производни префигирани глаголи с представки **о-** (*разобарям и разборвам*) и **по-** (*разповивам, разподелям, разполагам*).

Важно е да се отбележи, че не всички възможни комбинации между представки са отразени в БТР, доказателство за което е включването на различни многопредставъчни глаголи като отделни заглавки, напр. *здобивам, навбутам, наразхвърлям, разприказвам* и др. Тези случаи обаче са единични и може би по тази причина авторите не посочват изрично комбинаториката между съответните представки.

4. Многопредставъчните глаголи в БТР

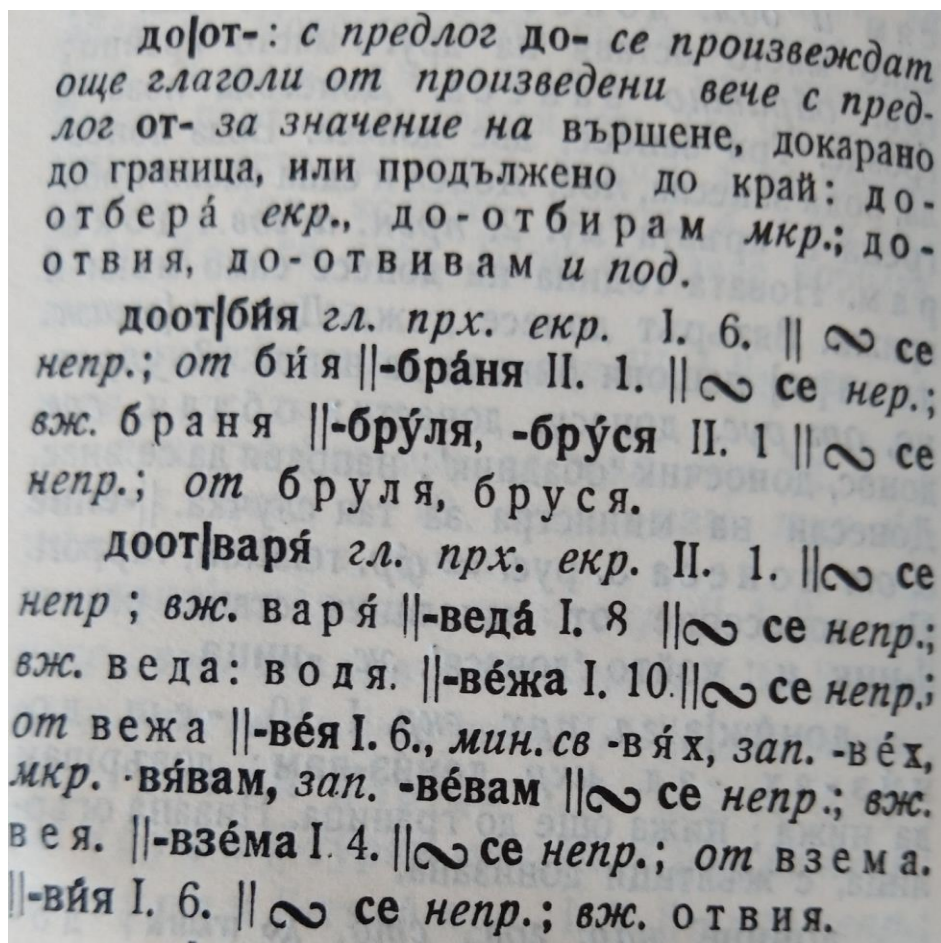
Наблюденията над многопредставъчните глаголи, включени в БТР, показват, че този тип глаголи се представят основно по два начина: като отделни заглавки (вж. Фигура 1 – с. 148) и като блокове от производни глаголи (вж. Фигура 2 – с. 149).



Фигура 1. Представяне на многопредставъчните глаголи като отделни заглавки

Както става ясно от двете фигури, при представянето на многопредставъчните глаголи не е спазен заявеният в предговора към речника подход производните глаголи с „предложни наставки“ да се дават под заглавката на основния глагол. По-важното обаче е, че този тип глаголи присъстват в речника, и то доста изчерпателно.

С оглед на тълкуването от двете фигури се вижда, че за този тип глаголи в БТР се дават основно граматични характеристики. Най-вероятната причина за това е, че при наличие на детайлно описание на значението на представките и на комбинаториката между тях значението на производните многопредставъчни глаголи е ясно и няма нужда от допълнително тълкуване, с което, от друга страна, се постига поставената цел да се пести място.



Фигура 2. Представяне на многопредставъчните глаголи като блокове от производни глаголи

5. Заключение

В заключение може да се каже, че въпреки посочените слабости (разнотипното представяне на представките – като част от речниковата статия на съответния предлог или като самостоятелна заглавка, различният начин на дефиниране и представяне на многопредставъчните глаголи, както и терминологичното разнообразие от назоваването на представките в речника – предлог, творница, представка, предложна наставка) с оглед на многопредставъчните глаголи БТР е изключително ценен лексикографски ресурс, който в пълнота описва значението на отделните представки и представя комбинаториката между тях.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература / References

- Андрейчин 1944/1978: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Наука и изкуство, I изд. 1944. [Andreychin 1944/1978: *Andreychin, L.* Osnovna balgarska gramatika. Sofia, Nauka i izkustvo, I izd. 1944.]
- Атанасова 2011: *Атанасова, А.* Полипрефигирани глаголи в съвременния български книжовен език. Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. София. [Atanasova 2011: *Atanasova, A.* Popliprefigirani glagoli v savremnniya balgarski knizhoven ezik. Disertatsiya za pridobivane na obrazovatelната i nauchna stepen “doctor”. Sofia.]
- БТР: Български тълковен речник. С оглед към народните говори. Том I (А–К). София, Дечо Стефанов. [BTR: Balgarski talkoven rechnik. S ogled kam narodnite govori. Tom I (A–K). Sofia, Decho Stefanov.]
- БТР ръкопис: Български тълковен речник. С оглед към народните говори. Том II (Л – Р). [BTR rakopis: Balgarski talkoven rechnik. S ogled kam narodnite govori. Tom II (L – R).]
- Георгиев 1991: *Георгиев, Ст.* Българска морфология. Велико Търново, Абагар. [Georgiev 1991: *Georgiev, St.* Balgarska morfologiya. Veliko Tarnovo, Abagar.]
- ГСБКЕ 1998: Граматика на съвременния български книжовен език. Част II, Морфология. София, Абагар, I изд. 1983. [GSBKE 1998: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Chast II, Morfologiya. Sofia, Abagar, I izd. 1983.]
- Куртева 2007: *Куртева, Т.* Синтагматика и семантична функция на глаголните представки в съвременния български книжовен език. Велико Търново, Астарта. [Kurteva 2007: *Kurteva, T.* Sintagmatika i semantichna funkciya na glagolnite predstavki v savremenniya balgarski knizhoven ezik. Veliko Tarnovo, Astarta.]
- Литре: *Littre, E.* Dictionnaire de la langue française, abrégé du Dictionnaire de E. Littre.
- Пашов 1966: *Пашов, П.* Българският глагол. I. Класификация. Видообразуване. Словообразуване. София, Наука и изкуство. [Pashov 1966: *Pashov, P.* Balgarskiyat glagol. I. Klasifikatsiya. Vidoobrazuvane. Slovoobrazuvane. Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Попов 2002: *Попов, Д.* Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Стефан Младенов. – В: Българско езикознание. Том 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 285–349. [Popov 2002: *Popov, D.* Teoretichen analiz na leksikografските printsipi na Balgarskiya talkoven rechnik na Stefan Mladenov. – In: Balgarsko ezikoznanie. Tom 3. Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”, 285–349.]

- Радева 1987: *Радева, В.* Българското словообразуване. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Radeva 1987: *Radeva, V.* Balgarskoto sloobrazuvane. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Радева 1991: *Радева, В.* Словообразуването в съвременния български език. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Radeva 1991: *Radeva, V.* Slovoobrazuvaneto v savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, UI “Sv. Kliment ohridski”.]
- РБЕ: Речник на българския език. Т. 1 – 15 (А- Р). < <https://ibl.bas.bg/rbe/>> (дата на достъп: 10.09.2020). [RBE: Rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1–15 (А – R) (10.09.2020).]
- Стоянов 1964: *Стоянов, Ст.* Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология. София, Наука и изкуство. [Stoyanov 1964: *Stoyanov, St.* Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Fonetika i morfologiya. Sofia, Nauka i izkustvo.]

Multi-prefixed Verbs in Stefan Mladenov’s *Bulgarian Explanatory Dictionary*

Atanaska Atanasova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

a.atanasova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper presents multi-prefixed verbs in Stefan Mladenov’s “Bulgarian Explanatory Dictionary”. It focuses on prefixes and multi-prefixed verbs included in the Dictionary. Special attention is paid to the combinations between prefixes in the composition of multi-prefixed verbs.

Keywords: *Stefan Mladenov, explanatory dictionary, Bulgarian language, prefixes, multi-prefixed verbs*

**Наблюдения върху лексикографската разработка
на фразеологичния материал в „Речник на българския език“
от Найдено Геров и „Български тълковен речник с оглед
към народните говори“ от Стефан Младенов**

Михаела Кузмова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
m.kuzmova@ibl.bas.bg

Резюме: Докладът разглежда в сравнителен план някои аспекти от представянето на фразеологичния материал (в широк смисъл, т.е. не само на изразите, определяни днес като същински фразеологични единици, но и на останалите типове устойчиви съчетания) в „Речник на българския език“ от Найдено Геров и „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ от Ст. Младенов. Внимание се отделя по-конкретно на мястото на фразеологичния материал в макро- и микроструктурата на двата речника, на диференцирането му и начините за неговото открояване, както и на някои от параметрите на лексикографското описание при отделните типове изрази.

Ключови думи: български език, фразеология, тълковни речници

В обширната си студия, посветена на „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (БТР), Димитър Попов отбелязва, че „по отношение на фразеологията БТР не е направил съществена стъпка напред (а в някои отношения дори изостава) в сравнение с речника на Н. Геров – както по отношение на обема, така и във връзка с начините на нейното представяне“ (Попов/Попов 2002: 305). Без да имам за цел да ревизирам направената от Д. Попов преценка, бих искала да разширя неговите наблюдения¹ върху някои страни от представянето на фразеологичния материал в

¹ След като посочва, че основен източник за отразения в БТР фразеологичен материал са речниците на Дювернуа и Геров и изтъква неговото многообразие, Д. Попов коментира накратко разположението му и открояването му в рамките на речниковите статии. Отделно – във връзка с използвания в БТР азбучно-гнездов принцип на подреждане – той се спира върху представянето на сложните названия (Попов/Попов 2002: 304–305; 309).

двата речника, като взема под внимание и ръкописа на изготвения по материали на Ст. Младенов, но останал непубликуван втори том на БТР².

В наши дни както обхватът, така и разграничаването на отделните типове изрази, разглеждани като обекти на фразеологията, или с други думи – като фразеологични единици (ФЕ), се очертават твърде различно. Ето защо под *фразеологичен материал* тук в работен порядък ще разбирам нееднородното множество от устойчиви изрази, които по един или друг начин са намерили отражение в БТР, а също и в речниците на Н. Геров и А. Дювернуа, използвани включително и като източник за илюстративен материал при съставянето му. С други думи имам предвид не само характеризиращите идиоматични изрази, смятани за същински (или прототипни) ФЕ, но и изразите, чиято принадлежност към фразеологията е предмет на дискусии: сложните названия, фразеологичните съчетания, пословиците и поговорките, т.нар. крилати фрази, както и изразите с фиксирана прагматична функция (етикетни формули, благословии, клетви). Това разбиране има своите основания с оглед на интуитивния подход към проблематиката на устойчивите изрази към момента на съставяне на БТР и предходниците му, но също и в контекста на съвременната лексикографска практика, в която се бори с по-широки схващания за фразеологията, като същевременно обаче се разработват специфични лексикографски похвати за отразяване на отделните типове устойчиви изрази, обособявани въз основа на експлицитно формулирани критерии.

В „Речник на българския език“ от Найден Геров (РНГ) представянето и съответно обособяването на фразеологичния материал от останалите илюстративни примери се уговаря по следния начин: „За допълнение на тълкуването се притуря при него преводът на речите на руски; подир това идат примери от различни изречения, пословици и народни песни, в които влиза речта. Изреченията, които са особеност на българския език, се отделят с черта и при всяка реч, дето ги има по няколко, се нареждат колкото е възможно по азбучен ред, и се тълкуват и тия на български и на руски, а някои и с съответствени руски изречения.“ (Геров/Gerov 1975: IV)³. Въз основа на доста общата характеристика „изречения, които са особеност на българския език“⁴, кореспондираща с нетерминологичната (или предтерминологичната) употреба на идиом (от гр. ἰδίωμα) в значение на особен из-

² Ръкописът на втория том (букви Л–Р), редактиран от проф. д-р Йордан Заимов, се съхранява в Секцията за българска лексикология и лексикография на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ към Българска академия на науките. По-нататък в изложението при необходимост от конкретизиране се използват съкращенията БТР 1 (за първия том) и БТР 2 (за ръкописа на втория том).

³ Тук и нататък цитатите от РНГ се привеждат с нормализирана графика.

⁴ Представеният по този начин езиков материал показва, че Н. Геров употребява „изречение“ не в съвременното терминологично значение, а доста по-широко, в смисъл на израз, фраза.

раз, по посочения начин (отделени с черта⁵) в РНГ са отразени различни от съвременна гледна точка устойчиви изрази – характеризиращи ФЕ (*габровска работа, играе му кръвта, иска да свали месечината, лапа мухите, смее се под мустак*), ФЕ – реплики (*Да имаш да зимаш; Посмали манго!*), сложни наименования (*магарешка кашлица*), етикетни формули (*Лек път! Честита китка!*), понякога и фразеологични съчетания, в които се реализират фразеологично свързани или конструктивно обусловени значения на съответните пълнозначни думи (вж. съответно *мятам мрежа, примка; мятам поглед при мятам и мре от глад, мре от студ, мре за нещо при мре*). Макар и рядко, като особени „изречения“ се отразяват свободни съчетания (напр. *Намазвам, оцапвам нещо с масло*, приведено без тълкуване, само с руското си съответствие ‘обмасливатъ’) и преносни или прагматично обусловени употреби (напр. *Играя си, правя нещо на шега, шегувам се; Махни се! върви си, да ти видя гърба*). В речниковите статии на многозначните думи особените „изречения“ се разполагат предимно в края (често следвани от пословици)⁶, като обикновено, ако са повече на брой, именните по структура се разграничават от глаголните, като се привеждат преди или след тях. В доста случаи обаче, особено при еднозначните думи, виждаме неотделени с черта, но тълкувани „изречения“, напр.: **акъл** ... *Акъл море, много умен, акъл с кола; бъчва* ... *Мирише на бъчва. Душата му вонее на бъчва, голям пияница е; лебеничев* ... *Подлъзна го по лебеничева кора, измами го; партушина* ... *Сбирай си партушините, върви си*.

Отделен случай с оглед на представянето им в РНГ представляват, както е известно (Стоичкова/Stoichkova 1953: 231), сложните названия. Значителна част от тях се включват като заглавки със самостоятелни речникови статии на азбучното място на първия си компонент и отделени с черта в речниковата статия на втория компонент. По този начин доста последователно се представят народните названия на растения (*бяло лале, дива тиква, мече ухо*), животни (*божа кравица, див петел*), природни явления (*бабина риза*), празници (*русална сряда*), ритуални предмети (*богородичен хляб*) и някои други (*бабино дете; козий дявол, маджарски пояс*). Изолирано така са отразени и характеризиращи ФЕ (*бабини деветини*). Наред с това обаче сложни названия (най-често имащи прагматично-битов

⁵ В предговора към първия том на РНГ е уговорено и шрифтовото оформление на отделните елементи на речниковите статии: за „изреченията“ и пословиците се използва курсив, а тълкуванията, включително и на особените „изречения“, са отпечатани с обикновен шрифт (Геров/Gerov 1975: V).

⁶ Отклоненията в това отношение са доста редки, вж. напр. при **брашно**, където пословиците предшестват особените „изречения“, при **брат**, където пословиците се привеждат при отделните значения, а особените „изречения“ в края на речниковата статия, при **вадя 1**, където след черта е отбелязан сравнителният израз *Вадди го като из джоб*, а останалите особени „изречения“ са разположени в края на речниковата статия.

характер) се отразяват в речниковите статии на компонентите си, отделени с черта и тълкувани (*бяло жито, дървено масло, кисело мляко, магарешка кашлица, млечни зъби*, но също и *гол бабур, горска майка, крив грах* др.) или само тълкувани (напр. *околен път, коларски път* при **път 1**). Трудно е да се прецени какви са били основанията за подбор на названията, включени като самостоятелни заглавки, но може да се допусне, че водеща е била най-вече идеографската им принадлежност.

Що се отнася до пословиците, те се включват по правило без тълкуване и без (за разлика от клетвите и гатанките) да бъдат сигнализирани с бележка или пък открити по друг начин от останалите илюстративни примери. С черта от предшестващите ги особени „изречения“ биват отделяни само обширните набори с пословици, привеждани в края на речниковите статии. Тези набори, но също и пословиците, разполагани при отделните значения, включват както синтактично завършени изречения, формулиращи пряко или иносказателно някакво обобщение и/или съвет, препоръка, поука, т.е. пословици в тесен смисъл (*Който обича да лъже, обича и да краде; Кой лъже, той тъжи, кой оре, той добре; Баба ако лъже, дия (траг) не лъже*), така и изрази, които днес бихме отнесли към поговорките (*Лъже и сам си вяра хваща*). Понякога сред тях откриваме и характеризиращи ФЕ (*Лъже та се къса*). В наборите с пословици често присъстват и сравнителни изрази, които днес се смятат за специфичен тип характеризиращи ФЕ (напр. при **лъжа** в края на речниковата статия сред посочените по-горе примери присъства и *Лъже като брадат циганин*). Освен при пословиците сравненията се отразяват като обикновени илюстративни примери (напр. при **абанос** ... *Твърдо като абанос; лек 1* ... *Леко дърво. Лек като перо*), както и при особените „изречения“, т.е. отделени с черта и тълкувани (по този начин при **петел** е отразен изразът *Върнали се като прани петли* с тълкуване ‘посрамени, засрамени’, докато изразите *Разперил криле като петел на стобор; Перчи се като петел на купище; Разхожда се като петел около кокошки* са разположени при пословиците в края на речниковата статия).

БТР заимства значителна част от включения в РНГ разнообразен фразеологичен материал, като го диференцира по сходен начин, но внася някои промени по отношение на разполагането и открояването му.

И в двата речника мястото на фразеологичния материал в структурата на речниковата статия не е строго определено, в БТР обаче той доста по-често се отразява при отделните значения на многозначните думи (освен дадените за пример от Д. Попов речникови статии от БТР 1 към *годя, горен, докача, дух, жаба, зъб* можем да добавим още тези към *бера, вадя, вода, вървя, вържа, въртя, глава, давам, дядо, жив, капя*, както и към *лек, лула, мачка, мишка, мустак, напивам, обичам, огън, разправям* в БТР 2). При това заетите от РНГ особени „изречения“ и добавените подобни на тях по правило се привеждат не преди, а след „пословиците“, като не липсват обаче и отклонения (вж. напр. при **вода 3**).

По отношение на сложните названия, които в предговора на БТР се определят като „съставни думи“ и във връзка с тяхното представяне се посочва, „че се намират под заглавката на първата дума що влиза в състава им, ала се отбелязват и при втората, като се сочи пак към първата“ (Младенов/Mladenov 1951: 16), Д. Попов обръща внимание на това, че при донякъде механичното прилагане на азбучно-гнездовия принцип интегрирането им в макроструктурата на речника се оказва доста проблематично (Попов/Роров 2002: 309). Така едни от тях се включват като подзаглавки в гнездото на първия от съставлящите ги компоненти, а други „в угода на азбучния ред“ се оказват в ролята на гнездообразуващи заглавки. Към това може да се добави, че понякога сложните названия се представят и в самостоятелни речникови статии (напр. *бял вятър*, *бяло духовенство*, *див огън*, *мече ухо*, *миша вяра*, *руина неделя*).

За открояване на фразеологичния материал в БТР се бори с по-голям набор от бележки, повечето от които обаче се прилагат по подразбиране и не съвсем последователно. Така особените „изречения“ най-често се въвеждат с бележка *Изр.* (също и *Изрази*), използвана самостоятелно или в комбинация с условния знак ||. Понякога обаче тази бележка може да стои и след съответните изрази (вж. напр. при **глава**). В списъка със съкращения към БТР 1 бележката *Изр.* е дефинирана като „израз, изрази станали постоянни, както поговорки“ (Младенов/Mladenov 1951: 47), т.е. достатъчно широко, за да е приложима спрямо разнородния набор на особените „изречения“, но ролята на знака || при представянето на илюстративния материал не е уговорена. В списъка с условни знаци е посочено само, че той „отделя друга дума, произведена от основа на заглавна дума; или отделя отсянка на значение“ (Младенов/Mladenov 1951: 48). Употребата му обаче е доста по-широка. С него също така се разделят, ако се посочени повече от един, изразите след бележката *Изр.* в доста от речниковите статии. Наред с това знакът || се използва самостоятелно – най-често пред сложни названия, включени в речниковите статии на втория си компонент (вж. напр. при **зъб** в БТР 1 или **лук** в БТР 2), но не липсват и случаи, когато те се привеждат след бележка *Изр.* (напр. *овчарско куче* и *сляпо куче* при **куче** в БТР1 или *царева невяста* при **невяста**, *крив рак*, *прав рак* при **рак** в БТР2) или без да бъдат сигнализирани (напр. *светена вода* и *прясна вода* при **вода**). Същевременно този знак се използва самостоятелно и пред устойчиви изрази, които не са сложни названия (*да видя бяла бога*, *до бога*, *за права бога* при **бог**, вж. също при **бия**, **ден**, **диван**).⁷ Освен това в някои случаи – при изрази, които могат да имат буквални и фигуративни употреби – вместо бележката *Изр.* или знака || се поставя бележка *Прен.*

⁷ Прави впечатление, че редакторските намеси в ръкописа на БТР 2 също не са напълно единни в това отношение – така при букви Л, Н, О, П, редакторът почти навсякъде заменя бележката *Изр.* със знака ||, докато при букви М, Р в редица случаи тя е запазена.

(преносно), срв. напр. **баба 1.** ... *Прен.* Останало от дяда и от баба: от старо време, по обичай, по предание; **вадя 4.** По някакъв път отделям, отлъчвам. Вадя петна ... *Прен.* Вадя нкг. от глава или от ум: лишавам го от ум || Вадя нкму нщ от нос(а) ..., както обаче и **алат** ... Сбери си алатите: вземи си сечивата, чуковете; *прен.* махни се; **навирвам** ... *Изр.* навирям опашка, напърчвам я, *прен.* не слушам никого.

Противоречиво е и прилагането на бележките *Пог.* (често и *Погов.*, поговорка), *Посл.* (пословица)⁸. В списъка със съкращения те не са уговорени, но като цяло преобладаваща както в БТР 1, така и в БТР 2 е недиференцирана употреба на *Пог.*, докато използването на *Посл.* е спорадично (напр. при **баба** ... Девет (много) баби, килаво дете, *посл.*; **вържа** ... С вързан хърт зайци се не ловят, *посл.*; **вадя** ... Гарван гарвану око не вади, *посл.*). Наред с това мястото на тези бележки не е фиксирано, те могат да стоят както преди, така и след съответните провербиални изрази, а в някои статии от БТР 1 се срещат и в комбинацията *Изр., пог. и посл.*, вж. напр. при **агне**, глава 4.

Лексикографската разработка на конкретните „съставни думи“, „постоянни изрази“ и „поговорки“ в БТР изхожда от начина им на представяне в РНГ, допълвайки го с някои нови моменти. Така например и в двата речника привеждането на глаголните изрази с глаголна форма в 1 л. ед.ч. сег. вр. подсказва липсата на формални ограничения при употребата, а граматичната им съчетаемост в повечето случаи се отбелязва с помощта на неопределителни местоимения. Прави впечатление, че БТР понякога коригира РНГ в това отношение, срв. *Търсят го под листо*; *Нямам мира от него*; *Развързал си кесията* (РНГ) и *Търся, диря някого под листо*; *Нямам мира от някого*; *Развързвам си кесията* (БТР). От РНГ са възприети в БТР и начините за регистриране на вариантността – най-често чрез бележката *или*, но също и чрез поставянето на вариращия компонент в кръгли скоби или чрез отделянето на вариращите компоненти със запетая, напр. *Деля от гърлото [или: от устата си]*, *Разперил криле като мисир през март [или: като петел на стобор]*; *Счупиха, строшиха му рогата, или: роговете*; *Рано пиле рано пее, късното си дупце дере или: рано пиле рано*

⁸ В БТР 2 думите пословица и поговорка са представени като синоними (**поговорка**... нем. Spruch: подумка, *син.* пословица, нем. Spruchwort, *срв.* притча. Поговорката „Всеки петел на бунището си пее“ намира тук пълно приложение; **пословица** ... *лат.* proverbium, adagium: поговорка, подумка; кратък изказ, късо изречение като иносказание или притча, с което се казва по някое слово като мъдра поука, пример, потвърждение). Спорадично се среща и бележката *Подумка*, която обаче изобщо липсва в списъка със съкращения (срв. напр. в БТР 2 при **лумба** межд. за падане шумно и удряне ... *Тумба-лумба* шикалка, няма сватба никаква (подумка). *Тумба-лумба* за три дни, леле варе за вси дни (подумка) за необмислено женене и лошите последици от него.)

пее, ако не пее баре подскача; Още му миришат (вонейт) устата (зъбите) на мляко; Навря го, натъпка го в козий рог.

Новост в БТР обаче е експлицитното (чрез съответните бележки) отразяване на някои други структурни и функционални характеристики. Така, от една страна, при представянето на сложните названия системно се включва – както при думите – граматична информация. Обхватът и начинът ѝ на подаване обаче не са унифицирани, тъй като в едни случаи се посочва категориалната принадлежност на компонентите и рода (или числото – при названията, които нямат форма за ед.ч.), а в други – само рода (числото), като съответните бележки се привеждат или само при заглавката, или при всички названия в дадено гнездо, срв. напр. **баб|ин ...||-ин квас м. ...||-а риза ж. ...||-ини гниди мн. ...; див|пелин м. ... ||- петел ... ||- пипер ...; жълт|ъ калешъ прл. сиц. м. ... ||- смилъ прл. сиц. м.; попова булчица прл. сиц. ж. ... попова каша прл. сиц. ж. ... попова коледа прл. сиц. ж. и др.**

От друга страна, в редица случаи фразеологичният материал се квалифицира с оглед към сферите на употреба. Най-често, както и при думите⁹, се отбелязва принадлежност към извънлитературната сфера, като се използват бележките с припокриващ се смисъл *гов.* (говорско) и *обл.* (областно), както и бележката *прост.* (простонародно), а понякога се отбелязва и конкретна говорна област, напр. **див огън ... гов.:** огън, разпален от търкане на две дървета от двама близнаци ... ; **житна кал ... прост.:** говно; **капия ... Изр. обл. устар.** Слугувам на капия: слугувам в някоя къща || *родоп.* Прирукали му на капията: заискали дъщеря му, има вече дъщеря за женене; **лъскам ... Изр. прост.** лъсна му задникът: видя се какъв (не добър) човек е; **мачка ... Изр. обл.** мачка и поганец ще лежат заедно: ще бъде много студено през нощта; **река ... Изр. обл.** Отиде коньо в ряката: станала малка пакост и под. При сложните названия нерядко се сигнализира принадлежност към дадена специализирана област (напр. **бяла|върба прл. сиц. ж.:** бот. ... ||- **чума:** мед. охтика, туберкулоза; **лодка ... ||** канонерска лодка *воен.:* с малки оръдия.; **млечен ... Изр. астрон.** Млечен път). Подобна характеристика обаче не означава непременно употреба в литературната (книжовната) сфера, срв. споменатото от Д. Попов системно използване на бележките *бот.* (ботаника, ботанически) и *зоо.* (зоология, зоологически) по отношение на диалектни и простонародни думи (Попов/Роров 2002: 336), което е налице и при сложните названия, както и комбинирането на тези бележки с бележките *гов.* или *обл.* в някои случаи, напр. **дива страчка: зоол. гов. ... кукувица; живачка трева ... обл.:** бот. билка петопръстница.

По отношение на фразеологичния материал, макар и не толкова често, се използват и въведените в БТР бележки, сигнализиращи емоционална оцветеност и оценъчност (напр. **бяла|върба ... ||- рада (Рада) простонар.**

⁹ По-подробно за значението и прилагането на съответните бележки в БТР вж. (Попов/Роров 2002: 335–338).

глум.: ракия; **баба** ... Вино баба весели. *Шег.*: жена преживяла сили и хубост, ала още е свидлива за тях; **глава 4.** ... Главата му строшавам, хатъра му не развалям, *ирон.*; **дядо** ... *Изр.* Ох на дядо! *гал.* = Ох, дядов-ото, дядов-ата, дядов-ите.). Този тип информация се отразява също и описателно, както в РНГ, срв. Още мирише на мляко ... : още е малък, още е млад, аджемия (казва се на смях за възрастен), Миша вяра ... *прост. обл.* у селяни присмехулно за градски жител или гражданин.

В РНГ и БТР с тълкуване на значението последователно се представят сложните названия и изразите. По отношение на най-широко представените и в двата речника групи названия, тези на растения и животни, БТР като цяло следва модела на РНГ, т.е. не ги тълкува описателно, а посочва латинското им име и един или повече български хетероними, като понякога включва и чуждоезиково съответствие (напр. **бяла|върба** *прл. си. жс.*: *бот.* 1. Обикновена върба, *лат.* *Salix alba*, *срав. нем.* *Silberweide* ‘сребърна върба’. 2. Миризлива върба, дива маслина, *лат.* *Elaeagnus*; **жълта...** ||- **боя** *обл.* раст. зърника, *тур.* джехри боя, *лат.* *Rhamnus cathartica*; **попова булчица** *прл. си. жс. обл.*: *зоо.* невестулка, *лат.* *Mustela nivalis*, *обл.* Байнова, енева булчица и други двайсетина имена). Както се вижда от примерите, обликът на дефинициите в БТР не е съвсем единен (вж. мястото на латинското име), а посочването на хетеронимните е по-пестеливо в сравнение с РНГ. В БТР е запазен и енциклопедичният тип дефиниция при названията на празници и ритуални предмети. Тълкуванията на останалите сложни названия, както и на „изразите“, заимствани от РНГ, също в една или друга степен са съставени въз основа на предложените там дефиниции, срв.

РНГ: *Хванал бога за ногата*, порастла му работата.

БТР: Хванал бога за ногата: пораснала му работата, *срв. прост.* хванал дявола за нозете.

РНГ: *Падам в пътя, в дирята на някого*, зимам му дирята, почката, намирам го, хващам го де е ходил, что е правил, лапвам му пътя.

БТР: Падам в пътя, в дирята на някого: намирам го, хващам го де е ходил и що е правил; взимам му дирята, почката, *прост. обл.* лапвам му пътя.

РНГ: *Легнал си на греха*, разбрал, покорил се, превил глава, влязъл в пътя, кандисал.

БТР: Ляга си, легнал си някой на грехът: мирясал, *тур.* кандисал; превил глава, разбрал, че трябва да приеме станалото като нещо свършено, *син.* покорил се, влязъл в пътя.

РНГ: *Не му се запира езикът*, много приказва, голям бърбица е.

БТР: Не му се запира езикът: за бърбица = бърбе, приказва много; *син.* плеше.

РНГ: *Свивам си езика*, не се отпущам да кажа нещо.

БТР: Свивам си езика: не се отпущам да говоря, *срв.* *сбирам си устата*.

РНГ: *Под камък да остане*, казват кога се каже за нещо лошо.

БТР: Под камък да остане = Да спи зло под камък; казват кога се спомене за нещо лошо.

Приведените примери от двата речника илюстрират и опитите за разграничаване на описателната от синонимната част при някои от дефинициите в БТР. Независимо от факта, че това разграничаване не се осъществява по еднотипен начин и във всички случаи, важно е да бъде отбелязано като първа стъпка към очертаването на един по-прецизен модел на тълкуване на фразеологичния материал.

Новост в концептуално отношение, макар също непоследователно прилагана, се явява и допълването на тълкуванията с информация за антонимни връзки с други изрази или думи, напр. **голям** ... *Изр.* голяма работа а) важна; *ирон.* нищожно нещо, нищо *вж.* празна работа б) нужда за повън, ходене по голяма естествена нужда; *прот.* малка работа; **мек** ... *Изр.* Има меки очи: срамежлив е, *вж. прот.* дебели очи, дебелоок.

Както вече бе отбелязано, провербиалните изрази в БТР не се тълкуват, но в отделни случаи се добавят уточнения в какви случаи се употребяват или пък се отбелязват някои характерни особености на формалната им организация, напр. **мушица**... *Изр.* Мушица го прави, ако го правеше баба, напълнила би паница: кога някой иска повече мед; **разпал(ю)вам** ... *Пог.* Господ да чува от старо бунисце, кога се разпали (особ. за любов у възстари люде); **карам** ... *Пог.* ... Карай си Кольо куцото магаре! (Тройна алитерация на к); **рядко** ... *Пог.* Рядко, рядко та да е сладко (алитерация рр и рима!).

Без да е – по думите на Д. Попов – съществена стъпка напред по отношение на обема на включения в него фразеологичен материал, БТР отразява редица устойчиви изрази, които липсват в предхождащите го речници на Н. Геров и А. Дювернуа.

В количествено отношение най-значителна е групата на сложните названия със структура прилагателно + съществително, често с терминологичен характер, съдържащи неотразени речниците на Н. Геров и А. Дювернуа думи и/или означаващи предмети, явления, факти и т.н., които в голямата си част към момента на съставянето им не са били познати или пък са били наричани по друг начин. Такива изрази се представят при съответното прилагателно, по-рядко при съществителното, по правило без да бъдат открити с бележката *Изр.* или знака ||, като повечето са съпътствани от тълкуване. В някои случаи отразяването им включва още граматична информация и/или бележка, указваща сферата на употреба, а също и съответстващите им чуждоезикови изрази или народни названия, напр. **ад|ски**

... **Адски камък** *м. хим.*: азотно-кисело сребро за горене рани, *прост. т.* джендем-таш; **корон|а**... ||-**ен** *прл. м.*: от, на корона. К. съвет: министерски съвет, дете председателства държавен глава, носител на корона; **магически** ... || **фенер** *прл. сиц. м. лат.* *laterna magica*: уред за показване на различни образи в тъмна стая; **майчин език** *прл. сиц. м. по нем.* *Muttersprache*; роден, отечествен език; *прост. блг. обикн.* = бащин език; **недвижим** ... Н. имот, имущество, земя, ниви, ливади; къща, дюкян, *прот.* движим. Д. имоти: покъщина; **обвинителен** ... О. акт: обвинение; **политически** ... **политическа икономия** *прл. сиц. м.* наука за гражданско или народно стопанство, *грц.* *οικονομία*, домоуправа.

БТР регистрира също така и някои интернационализми с литературен (прецедентен) произход, които също не се сигнализиран с бележка, но фигуративната им употреба извън съответния източник понякога се отбелязва с *Прен.*, напр. **лобен**, **-бни** *прл. м.* ... : от, на лоб; черепен. Лобно място: черепно място, *ст. евр.* Голгота, *фр.* *calvaire*; *прен.* място, дето някой е загинал мъченически, като Христос на Голгота; мъченичество; **лъвски** *прл. м.* ...: Взел лъвския дял: всичко, току-речи всичко; **мечешки** *прл. м.* ...: М-ка услуга: с голяма пакост. Правя нкм мечешка услуга: услужвам, а за право докарвам зло; **мохикан** *м.* ...: *прен. мн.* последни м-ни: последни представители на нещо, което изчезва; **неверен**, **-рни** *прил. м.* ... **5**. Който невярва на нечии думи. Неверний Тома: 1. Апостол Тома, що не вярвал, че Христос е възкръснал, и казвал, че докато не тури пръст в раната от копие, с което бил прободен Господ, нямало да повярва 2. *прен.* Човек твърде недоверчив. Като илюстративни примери, без специално открояване и без последователно да се отбелязва техният произход, макар и рядко, в БТР, се включват и някои крилати фрази, срв. **лекар** ... Лекарю, излекувай себе си!; **мир** ... Ако искаш мир, готви война: възглед и убеждение на древния Рим, та и до днес; **накъде** ... Накъде отиваш, Господи?¹⁰; **неволя** ... *Изра.* По неволя, *като нар.* Без да ща, няма какво да се прави. По неволя с чуждо магаре на пазар. По неволя лекар, или: по неволя доктор: *фр.* *Le médecin malgré lui*¹¹; **нрав** ... О, времена, о нрави! (Циц. [= Цицерон].).

¹⁰ Лекарю, излекувай себе си! – срв. Той им рече: *навярно ще Ми кажете поговорката: лекарю, изцери се сам; направи и тук, в твоето отечество, онова, което чухме, че е станало в Капернаум* (Лука 4:23); *Накъде отиваш, господи?* – срв. *Симон Петър Му рече: Господи, къде отиваш? Исус му отговори: където Аз отивам, ти не можеш да дойдеш подире Ми сега, а сетне ще Ме последваш* (Йоан 13:36).

¹¹ Изразите кореспондират с двете заглавия, под които е известна у нас комедията на Молиер, чието оригинално заглавие се посочва в БТР без споменаване на автора. „По неволя доктор“ нарича Добри Войников своята преработка, играна през 1862 г. на годишната церемония на шуменското училище. Същото заглавие дава на своя превод Гео Милев. „Лекар по неволя“ е озаглавен преводът на Георги Бакалов.

Предложеното тук сравнение между РНГ и БТР конкретизира някои от възможните основания на цитираната в началото преценка на Д. Попов: БТР не предлага качествено различен подход при диференцирането на фразеологичния материал, както и при интегрирането му на макроструктурно и микроструктурно равнище, а открояването му – поради неунифицираната и на места противоречива употреба на съответните лексикографски маркери – се очертава като не особено ефективно и прегледно. От друга страна обаче трябва да отчетем, че БТР въвежда (макар и да не прилага систематично по отношение на фразеологичния материал) няколко лексикографски параметъра, които са необходими за пълноценното представяне на речниковите единици – характеризирането им по отношение на сферите на употреба, отбелязването на изразяваните от тях емоционално-оценъчни смисли и отразяването на системните отношения между тях. Като важен момент трябва да се отбележи и това, че БТР регистрира – въпреки количествено неравномерно им съотношение – наред с народно-разговорната и формирация се пласт на съвременната литературна фразеология.

Литература / References

- Геров 1975: *Геров, Н.* Речник на българския език (фототипно издание). София, Български писател. [Gerov 1977: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Balgarski pisatel.]
- Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. 1. София, ДКП „Дечо Стефанов“. [Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori. T. 1. Sofia, DKP “Decho Stefanov”.]
- Попов, 2002: *Попов, Д.* Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Стефан Младенов. – В: Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София, Академично издателство „Марин Дринов“. [Popov 2002: *Popov, D.* Teoretichen analiz na leksikografskite printzipi na Balgarskiya talkoven rechnik ot Stefan Mladenov. – In: Problemi na balgarskata leksikologiya, frazeologiya i leksikografiya. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov”.]
- Стоичкова 1953: *Стоичкова, Л.* Речникът на Найдено Геров. – Български език, № 3, с. 223–242. [Stoichkova, L. Rechnikat na Nayden Gerov. – Balgarski ezik, № 3, s. 223–242.]

**Observations on Lexicographical Treatment of Phraseology
in Nayden Gerov's *Dictionary of Bulgarian Language*
and *Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration
of the Bulgarian Dialects* by Stefan Mladenov**

Michaela Kuzmova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

m.kuzmova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper compares the lexicographical treatment of phraseology (in a broad sense, i.e. including wide range of fixed expressions such as idioms, collocations, formulas, proverbs) in Nayden Gerov's *Dictionary of Bulgarian Language* and *Bulgarian Explanatory Dictionary with a Consideration of the Bulgarian Dialects* by Stefan Mladenov and Aleksandar Teodorov-Balan. Topics discussed include: where fixed expressions are presented (in terms of both dictionary macro-structure and entry micro-structure); signaling strategies; basic parameters for lexicographical description (usage labels, meaning explanations).

Keywords: Bulgarian language, phraseology, explanatory dictionaries

За някои специфики при лексикографското представяне на терминологична лексика в трудовете на академик Стефан Младенов

Кристияна Симеонова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
krisi1@mail.bg

Резюме: Този доклад насочва вниманието към една много важна област от широките и многостранни научни интереси на акад. Ст. Младенов – областта на речниковото дело. Няма да е пресилено, ако кажем, че акад. Ст. Младенов е един от създателите на съвременната българска научна лексикография. В речниците, издадени с негово участие, е представена и терминологична лексика. Тя включва не само термини, но и всички езикови единици, които са произведени от тях и имат смислова връзка с тях. Акад. Младенов тълкува тази лексика с научна обективност, достоверност и прецизност, като посочва не всички белези и характеристики на научните понятия, а само най-типичните от тях.

Ключови думи: термин, терминологична лексика, терминология, речник, езиков туризъм

1. Увод

Да се говори за учен като академик Стефан Младенов е и лесно, и трудно. Лесно е, защото той е оставил своя незаличима диря в много области на езикознанието и неговите научни интереси са широкоспектърни – история на българския език, българска граматика, езикова култура, етимология, диалектология, лексикография и др. Стефан Младенов е личност с респектираща научна ерудиция, сериозна научна подготовка и забележителни научни постижения. Неговият живот и дело са пример за изключително себеотдаване на науката. Трудно е, защото не е възможно в едно кратко изложение да се обхванат всички негови приноси в който и да било конкретен дял от езикознанието, докоснат от неговата научна мисъл. Много негови научни постулати не само че не са загубили своята актуалност и в днешно време, но и дори могат да служат като полезни съвети и насоки за по-нататъшна работа, защото това, което е завещал Ст. Младенов на своите ученици и последователи, е непреходно.

2. Стефан Младенов и терминологията

Стефан Младенов не се е занимавал конкретно с терминология и не е посветил специален отделен труд на нея. За неговите схващания за терминологията съдим от статията му „Няколко бележки за българската граматична терминология“, публикувана в сп. „Родна реч“, кн. 5, 1938 г., от увода към „Граматика на българския език“, а също така и от неговата лексикографска дейност при изработването на „Български тълковен речник“ и на „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав“, защото в тези речници е представено немалко количество термини и терминологична лексика. В тези свои трудове Стефан Младенов дава много ценни и до днес препоръки за това как езиковите средства на родния ни език правилно, точно и научно издържано да се използват и в терминологията. Според него термините като езикови знаци имат сложна природа и се нуждаят както от многоаспектно изучаване, така и от прецизно лексикографско представяне. За терминологията във всеки книжовен език трябва да се полагат специални грижи. Ст. Младенов поставя теоретично важни терминологични въпроси, чието решаване е от съществено значение и днес. Основно тези въпроси се отнасят до три сфери: *езиковата форма на термините, тълкуването на термините и отношението „свое – чуждо“* в терминологията.

2.1. Езикова форма на термините

Според Ст. Младенов езиковата форма на термините трябва задължително да отговаря на две изисквания – *да отразява най-точно и най-правилно същността на научните понятия и да бъде достъпна и разбираема не само за учените, но и за по-широки кръгове от обществото*. Тези изисквания трябва да се спазват максимално добре, защото съответните специалисти непрекъснато ще използват термините в своите конкретни занимания, защото термините са съществена част от обучението на ученици и студенти и защото научното знание трябва да бъде достъпно и полезно за всички. Също така развитието на терминологичната система спомага за развитието и усъвършенстването на книжовния български език като цяло. Затова терминологичната система във всяка наука трябва да бъде теоретично обоснована и езиково мотивирана. Връзката между понятийното съдържание и езиковата форма на термините трябва да е такава, че правилно да ориентира за същността на означаваните понятия и явления. Ако езиковата форма не е точно съответствие на понятийното съдържание и не ориентира правилно, то тя е неподходяща и несполучлива и трябва да се смени. Така например Младенов препоръчва терминът *среднобългарска* *замяна на носовките* да бъде заменен от термина *общобългарска* *замяна на носовките*, защото вторият термин е по-точен и по-вярно отразява това явление. Това предпочитание е подкрепено с факти от историята на езика:

„Но в някои от старобългарските паметници също има случаи на юсова замяна, така че по-добре е да не наричаме това явление среднобългарска замяна на носовките, ами общобългарска“ (Младенов по Попова/Попова 1981: 356).

2.2. Тълкуване на термините

Термините са онези лексикални единици, които имат най-голяма комуникативна натовареност и първостепенно значение в езика на науката. Затова въпросът за тяхното представяне в речници, справочници и учебна литература е много важен. Най-ясна представа за разбиранията на Ст. Младенов относно това как трябва да се тълкуват термините, ни дават „Български тълковен речник“ и „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения на потекло и състав“. Тълкуването става основно по два начина: чрез дефиниция и чрез една дума, която е или синоним на заглавката, или неин превод в случаите, когато заглавката е дума от чужд произход. Дефиницията според Ст. Младенов трябва точно и изчерпателно да описва признаците на понятието чрез общоупотребими думи, които са всеизвестни, като по този начин се осигурява възможността за ясно разбиране на всеки термин. Дефиницията задължително трябва да съдържа необходимия обем от научни знания, които са достатъчни за разкриване на съдържанието на понятието (примерите са посочени в раздел 3. по-долу).

2.3. Отношение към чуждите термини

Проблемът за мястото на чуждите думи в езика ни се поставя още през Възраждането. Въпросите, свързани с навлизането на чужди думи, с това *какво, защо, как и доколко* да се заема и с това няма ли масовото навлизане на чужди думи да доведе до обезличаване и до обезбългаряване на българския език, са въпроси, които от векове наред са актуални и в българското езикознание, и в българското общество като цяло. Тези въпроси са особено важни и в съвременната ни действителност, трайно белязана от процеса на *глобализация*, и може би няма да загубят своята актуалност никога. Това е така, защото всички народи, говорещи различни езици, още от древността не живеят изолирано един от друг и не развиват своите икономики и култури абсолютно самостоятелно и само със собствени средства. В хода на историческото развитие на човечеството народите непрекъснато си взаимодействат и политически, и икономически, и културно, което неминуемо води до смесване и взаимно проникване на езици, култури, цивилизации.

Като отчита историческата обстановка в културното развитие на всеки народ, Ст. Младенов е страстен привърженик на опазването на националната самобитност и богатство на българския език. Това свое убеждение той проявява и по отношение на терминологията, застъпвайки се за запазване на националния характер на българската терминология. Основните пътища за попълване на всяка терминологична система (а и на лексиката

като цяло) са три: използване на домашни езикови средства, използване на чуждоезикови средства и смесено и едновременно използване и на домашни, и на чуждоезикови средства. Още по-сложен е въпросът за това какво трябва да бъде отношението между тези три начина, трябва ли някой от тях да има приоритет спрямо останалите и ако да, то кой и доколко. Ст. Младенов е радетел за създаването на национална по форма терминология. Чрез домашни езикови средства се образуват термини, като се използват номинативните възможности на българския език и характерните за него словообразователни начини и модели, които определят националния облик и националното своеобразие на всяка терминологична система. Ст. Младенов е убеден, че чуждата езикова форма на термините е несполучлива, защото прави тези термини неразбираеми, неясни и затрудняващи както научното общуване, така и обучението. Всичко това пречи и на развитието на самата наука, и на внедряването и популяризирането на нейните постижения в практическия живот на хората. Като истински учен обаче Ст. Младенов е чужд на крайния езиков пуризм, който най-малко има място в терминологията. Там трябва да има правилни и научно издържани критерии при подбора на чуждите термини, а не безогледно изхвърляне на особено подходящи термини от чужд произход, пригодили се към структурните, фонетичните, морфологичните, лексикалните и пр. особености на българския език, особено като се има предвид, че много от тези термини нямат равностойни български заместници. Накратко казано, Ст. Младенов е привърженик на умерения пуризм, стъпил на здрава реалистична основа. Той съзнава, че никоя научна дейност не може да мине без употреба на термини от чужд произход. Правилно употребените чужди термини и думи увеличават богатството, яснотата и точността на изказа. В различните научни сфери има термини, за които изобщо не е необходимо да търсим и да създаваме български съответствия.

Необходимо е обаче там, където това е възможно, да се създаде паралелна терминология с названия на роден език. Това ще увеличи словното богатство на различните български терминологични системи, ще улесни научното общуване и популяризирането на науката сред по-широки кръгове от обществото. Дублиращите български термини трябва да се създават чрез словообразователните средства и модели на родния ни език. Тогава, когато за дадено понятие или явление съществува и домашен, и чужд термин, трябва да се предпочита използването на домашния.

Ст. Младенов обаче е враг на злоупотребата с чужди думи и на безконтролното нахлуване на непотребни чуждици в езика ни, които той нарича със звучната дума *несвойщини*. Всеки учен трябва да се бори срещу задръстването на нашата лексика и терминология с абсолютно ненужни и излишни чуждици, за които съществуват равностойни български заместници. Излишеството на тези чуждици се засилва тогава, когато те се употребяват, без да са част от утвърдената международна лексика или научни термини.

3. Примери от терминографската практика на Стефан Младенов, в които са изразени неговите схващания за терминологията

Няма да е пресилено, ако кажем, че акад. Ст. Младенов е един от създателите на съвременната българска научна лексикография. В речниците, издадени с негово участие, е представена и терминологична лексика. Тя включва не само термини, но и всички езикови единици, които са произведени от тях и имат смислова връзка с тях. Акад. Младенов тълкува тази лексика с научна обективност, достоверност и прецизност. Разгледаните примери са взети от два речника: „Български тълковен речник с оглед на народните говори“ (София, изд. „Държавно книгопечатно предприятие „Дечо Стефанов“, 1951 г.) и „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав“ (София, Придворна печатница, 1932 г.). С начина, по който в тези речници Ст. Младенов представя и обяснява термини и терминологична лексика, той може да се смята за основоположник и на българската научна терминография. Това е така, защото при лексикографското представяне на специална лексика залягат същностни положения, които се превръщат в база за по-нататъшни терминографски търсения.

„Български тълковен речник“ ни дава ясна представа за отговорността към развитието на българския език въобще. Още в предговора се казва: „Там, дето с чуждото или с чуждинското не се принася нищо на знанието или на вкуса на българското общество, Български тълковен речник ще напомня и ще се противопоставя. Дето българският език има свое средство за изказ или дето българският дух е призван да постави свое творение, за да се варди **българщината** в езика и в културата, там нашият речник ще го препоръчва и ще заляга да услужва. Ако в чуждото или чуждинското, навлязло в езика на българската съвременна култура, на място да се отлича **славянско** от неславянско, речникът ще предпочита първото пред второто, щом не бе възможно и разумно да се замести напълно с българско.“ (Младенов/Mladenov 1951: 6).

Любопитно е да се каже, че думите *българщина* и *славянско* са написани с по-черни букви, за да се открояват като особено важни, не само в настоящото изложение, но и в оригиналното издание на речника. Всичко това има пряка връзка с разбиранията на Ст. Младенов за запазване на националния характер на българската терминология и за това, че научните понятия и явления трябва да имат свойствени и ясни за езика ни названия. Затова на много места в речника има опити за замяна на чуждия термин с домашен. Напр. терминът *абнегация* може да се замени с *отричане*, *въздържание* (с. 53), *акропол* – с *вишеград* или *твърдел* (с. 65), *амфибия* – с *двоеживка* (с. 73), *декларация* – с *изявление*, *декорация* – с *украса* (с. 519), *депозит* – с *влог* (с. 523), *ентомология* – с *насекомословие* (с. 655), *инсталация* – със *стъкмеж*, *натъкмяване*, като тук има и пояснение *съвкупност от неща за съответна работа* (с. 971), *инсталатор* – с *изстъкмител*, ка-

то тук също има пояснение *човек, майстор, що инсталира, натъкмява нещо* (с. 971) и др. По този начин Ст. Младенов не само обогатява българската терминология с домашни по произход термини, но и успява да ни разкрие синонимията в терминологията, като най-често тя е по признака *чужд термин – домашен термин*. Макар и по-рядко, в речника се среща и синонимия между два чужди или два домашни термина. Напр. *дилема* и *алтернатива*, *безнравие* и *безнравственост* (с. 125), *безнадеждба* и *безнадежност* (с. 125) и др. Последните два примера ни представят случаи на словообразователна синонимия, т.е. когато към един и същи корен се прибавят различни суфикси, без да се променя значението. Регистрирани са и правописни варианти, като един от тях се посочва като нежелателен. Напр. *асоциация* и *асоцияция* (с. 87), *ауденция* и *аудиенция* (с. 89), *балустрада* и *балюстрада* (с. 103), *дивеч* и *дивяч* (с. 536) и др.

От терминологична гледна точка в този речник много прецизни са използваните от автора дефиниции, с които се разкрива същността на термините и терминологичната лексика. Тези дефиниции включват най-съществените признаци на съответния обект или явление и същевременно с това са кратки. Дори и днес при изготвянето на съвременни терминологични речници съставянето на такива дефиниции е доста сложна работа. Ето няколко примера: *абстракция – отвлечане, нещо отвлечено, изкарано и получено от наблюдение на повече подобни и сходни неща* (с. 53). Тук авторът дава пример, че понятието *дърво* е абстракция, получена от понятията *дъб*, *бук*, *върба* и пр. Друг пример: *амфибия – животно или растение, което живее в две среди* (с. 73). И както вече бе споменато, на базата на дефиницията се предлага и българското *двоеживка*. Още примери: *авангард – предната част на войска, която върви най-отпред и предпазва задните от изненади* (с. 54); *епопея – голямо епическо произведение в стихове* (с. 656); *индетерминизъм – философско учение, според което човешката воля е свободна и решенията на волята не се определят от външни условия* (с. 969); *инстинкт – вроден импулс или сила, що кара живини и човека да вършат несъзнателно известни действия, насочени към самопазване* (с. 971) и др. Постигане на речника е и това, че с цел по-ясното разбиране при някои термини се отбелязват и техните антоними. Напр. при *авангард* се посочва *ариегард*, при *индетерминизъм* – *детерминизъм* и др. Също така при много термини се посочва цяло гнездо от терминологична лексика, което показва словообразователните възможности на дадения термин. И днес изискването за словообразователност е едно от основните изисквания на съвременната терминологична теория към научния термин. Това означава, че формата на термина трябва да има възможност да бъде словообразователна основа за други термини и терминоеlementи. Напр. при *агитация* са посочени и *агитирам*, *агитатор*, *агитаторка*, *агитаторски*, *агитационен* и пр. (с. 57); при *апатия* – *апатичен*, *апатичност* и пр. (с. 79) и др.

Неоценимо достойнство на речника е и това, че при много термини се дават данни за техния произход и за съответствията им в други славянски и неславянски езици. Например при речниковите статии за *аклиматизация* (с. 63), *аккумулятор* (с. 66), *амуниция* (с. 73), *архив* (с. 85), *инстинкт* (с. 971) и др.

В „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав“ представянето на термини и терминологична лексика също се подчинява на изброените вече разбирания на Ст. Младенов за терминологията. Още в предговора се казва: „Трябва силно да се подчертае, че много и много от чуждиците, що се срещат в нашия книжовен език, съвсем не са ни потребни. След повечето от чуждите думи, които не са ни потребни, има един или два удивителни знака, а някои са поставени в кучкички, та да се обърне читателевото внимание върху тях и върху техните добри български заместници. Дано образованите българи престанат да си служат с тези пренепотребни чуждици.“ (Младенов/Mladenov 1932: VI). Каква точна дума е намерил авторът за абсолютно ненужните ни чуждици – *пренепотребни*. Затова и тук той превежда и побългарява много термини и терминоеlementи. Напр. *абдоминален* – *корем* (с. 2), *абстинентизъм* – *въздържателство* (с. 3), *акведукт* – *водопровод* (с. 14), *анексия* – *присъединяване* (с. 31), *аплодисмент* – *ръкопляскане* (с. 43), *аргумент* – *доказателство* (с. 43), *дефект* – *недостатък*, *повреда* (с. 137), *диморфизъм* – *двоевидност* (с. 145), *екстраординарен* – *извънреден* (с. 171), *авангарден* – *предноотряден* (с. 3), *кохезия* – *сцепление* (с. 283), *йероглифи* – *свещенодълбания*, *алиментация* – *прехрана* и др. Много нужно и необходимо постижение на речника е въвеждането на специални означения за ненужните и излишни в езика ни чуждици с направената още в увода препоръка те да бъдат избягвани. Тъй като авторът е радетел за разумното използване на чуждите термини, като необходими такива в речника са отбелязани *бацил* (с. 69), *аспект* (с. 51), *баланс* (с. 63), *бандерол* (с. 65), *елемент* (с. 174), *рента* (с. 448) и др.

И в този речник правят впечатление кратките, ясни и точни дефиниции, чрез които се разкрива същността на научните понятия. Ето няколко примера: *аналгезия* – *състояние, при което се губи усещането за болка* (с. 28); *хипотенуза* – *най-дългата страна в правоъгълен триъгълник, която се намира срещу правия ъгъл* (с. 576); *рента* – *доход от недвижим имот, ценни книжа и от лихва на вложени капитали* (с. 448) и др.

Синонимията е представена най-вече по оста *свое* – *чуждо*. На места се посочват и словообразователни варианти като *дилетантизъм* и *дилетанство* (с. 145), *детронация* и *детронирание* и др. С цел по-ясното разбиране на значението при някои термини се посочват и техните антоними. Например при *анализ* се посочва *синтез* (с. 28), при *дефанзива* – *офанзива* (с. 137) и др. Ст. Младенов на места обръща внимание и на паронимни термини, които е възможно при употреба да бъдат объркани. Например при

анексия – присъединяване, присвояване на чужди земи се посочва да не се бърка с *анекс – притурка, приложение към някакъв договор* (с. 31); при *хипотеза – предположение* е посочено да не се бърка с *хипотенуза – най-дългата страна в правоъгълен триъгълник* (с. 576).

Терминологично много точно и прецизно авторът представя многозначните термини, които имат няколко значения в рамките на една и съща научна област, като за всяко значение се дава отделна дефиниция. Напр. *артилерия* 1. *Всички топове и техните принадлежности*; 2. *Войскава част, що действа с топове*; 3. *Наука за огнестрелните оръжия* (с. 47). Този начин на представяне на многозначни термини поради своята яснота се прилага в издадени по-късно терминологични речници.

За разлика от по-късните речници обаче тук омонимните термини са дадени в една статия независимо от факта, че се употребяват в различни научни области с различно значение и назовават различни обекти или явления. Напр. *абсида – арх. полукръгла или ъгеста сводеста част в храм*; *астрон. абсиди са крайните точки по-голямата ос на планетния елиптичен път* (с. 3); *асимиляция – ез. уподобяване на звукове*; *ист. Претопяване на народно малцинство* (с. 50); *диморфизъм – хим. свойщина на някои тела да се явяват в или да образуват два вида кристали*; *бот. двойка обогреност на някои растения* (с. 145); *инкубационен – който се отнася до периода на излюпването на пилетата от поставени в инкубатор яйца*; *мед. периодът от времето на заразяването на организма до появата на болестта* (с. 214).

Постижение на речника е и това, че при някои термини е въведен енциклопедичен елемент в речниковата статия. Той присъства след дефиницията и дава допълнителни сведения за означения обект, които улесняват разбирането. Напр. *авангард – войскови преден отряд при настъпателно движение*. След тази дефиниция следва обяснението, че *авангардът води бой, докле следващите главни сили се натъкват в боен ред* (с. 3). Друг пример: *индулгенция – папско писмо за опрощаване на грехове*. В пояснителната част се казва, че *търговията с индулгенции била една от най-основните причини за борба против католичеството и повод за поява на протестанството* (с. 212).

Както в тълковния речник, така и тук авторът дава сведения за произхода на термините, на места посочва преводите им в други езици, както и цяло гнездо от производна терминологична лексика, което говори за словообразователните възможности на дадения термин.

4. Изводи

От всичко казано дотук може да се обобщи, че терминологията също е езиковедска област, в която научното наследство на Ст. Младенов се оказва доста ценно и актуално и днес. Неговите приноси са основно следните:

1. Борба за повече *българщина* в терминологията. Със своя умерен пуризм в това отношение Ст. Младенов е пример за следващите поколения терминологизи. Той казва „*да*“ на тези чужди термини, за които няма равностойни български съответствия, и „*не*“ на тези, за които има такива съответствия и които с нищо не обогатяват езика ни. С цел запазване на националния характер на българската терминология Ст. Младенов дава предпочитание на домашния термин и затова често превежда или калкира чуждите. Така се създава паралелна терминология на роден език, която подпомага по-широкото разпространение на научните знания сред обществото.

2. Търсене на най-ясните и точни дефиниции при тълкуването на термини и терминологична лексика. Тези дефиниции трябва едновременно и да бъдат кратки, и да съдържат всички основни признаци на понятието.

3. Представяне на лексикално-семантичните отношения между термините – многозначност, синонимия, омонимия, антонимия и пр. В това отношение разгледаните два речника не са загубили своята актуалност и днес.

4. Търсене на връзка между теоретичните научни занимания и практическия живот на хората. Ст. Младенов с цялата си огромна научна дейност е убеден, че научното знание трябва да бъде достъпно и полезно за обществото и да достига до по-широк кръг от хора. Само по този начин науката може да осъществи своята важна мисия в съвременния свят.

Литература / References

- Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник. София, Държавно книгопечатно предприятие „Дечо Стефанов“. [Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik. Sofia, Darzhavno knigopечатno predpriyatie Decho Stefanov.]
- Младенов 1932: *Младенов, Ст.* Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав. София, Придворна печатница. [Mladenov 1932: *Mladenov, St.* Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasneniya za poteklo i sastav. Sofia, Pridvorna pechatnitsa.]
- Попова 1981: *Попова, М.* Лингвистичната терминология в трудовете на академик Стефан Младенов. – Български език, 31, № 4, с. 353–358. [Popova 1981: *Popova, M.* Lingvistichnata terminologiya v trudovete na akademik Stefan Mladenov. – Balgarski ezik, 31, № 4, s. 353–358.]

Zu einigen Besonderheiten in der lexikografischen Darstellung des terminologischen Vokabulars in den Werken des Akademikers Stefan Mladenov

Kristiyana Simeonova
Institut für bulgarische Sprache
Bulgarische Akademie der Wissenschaften
krisil@mail.bg

Zusammenfassung: Dieser Bericht lenkt unsere Aufmerksamkeit auf einen sehr wichtigen Bereich breiter und vielfältiger wissenschaftlicher Interessen von Acad. Mladenov – das Gebiet des Wortschatzes. Es wäre keine Übertreibung zu sagen, dass Acad. Mladenov ist einer der Schöpfer der modernen bulgarischen wissenschaftlichen Lexikographie. Das terminologische Vokabular wird auch in den mit seiner Teilnahme veröffentlichten Wörterbüchern vorgestellt. Es enthält nicht nur Begriffe, sondern auch alle von ihnen produzierten Spracheinheiten, die eine semantische Verbindung zu ihnen haben. Acad. Mladenov interpretiert dieses Vokabular mit wissenschaftlicher Objektivität, Zuverlässigkeit und Präzision und weist nicht auf alle Merkmale und Eigenschaften wissenschaftlicher Konzepte hin, sondern nur auf die typischsten.

Schlüsselwörter: Begriff, terminologisches Vokabular, Terminographie, Vokabular, sprachlicher Purismus

ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Наемният труд в средновековното българско общество през погледа на езика – напъ, напътъ / напътъ, напътъ, напътъ

Елка Мирчева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
elka_mircheva@ibl.bas.bg

Резюме: Статията разглежда няколко думи за назоваването на „наемен работник“ и „възнаграждение за наемен труд“ в преписи на средновековни български ръкописи (напъ, напътъ/напътъ, напътъ, напътъ). Въпреки че са от домашен славянски произход, те не са оставили следи в славянските езици. Авторът взема отношение и по някои въпроси, свързани с опита за етимология на тези лексеми.

Ключови думи: славянска книжнина, старобългарска лексика

Икономическият и културният разцвет на много древни цивилизации е базиран на робски труд, а робството е характерно за голяма част от обществата в древността.

Едно от големите изключения е отношението към робството в юдаизма. Робите са за вкъщи и са малко. Евреите не ценят високо робския труд и предпочитат да наемат за селскостопанска работа свободни работници. Редица текстове от Стария завет постановяват, че гражданинът евреин никога не трябва да бъде роб – Левит 25. 55. Той може да бъде принуден от обстоятелствата да се продаде в робство за определен период, но това не може да трае повече от 6 г. – Изход 21. 2, Левит 25. 39, Второзаконие 15. 12. На седмата година трябва да бъде освободен и да се върне при семейството и рода си. Когато имат нужда от работна ръка в стопанствата си, собствениците наемат работници. Наетите за работа получават предварително уговорено възнаграждение, което трябва да се изплати веднага след изтичането на уговорения срок (ден, седмица, месец).

При превода на византийска книжнина, както и при създаването на оригинални старобългарски произведения, нашите книжовници е трябвало да намерят адекватен начин как да предадат понятия като „възнаграждение за положен труд“ и „наемен работник“, а резултатът са множество преводачески решения.

Доколкото може да е съди от лексикографските справочници, това са доста богати синонимни редове: за „наемен работник“ – наемникъ, наимитъ, напъ, напътъ/напъта, дѣлатель, ратаи, тѣжатель, и за „Въз-награждение за положен труд“ – мъзда, оброкъ, обѣщание, наимъ, напъда/набъда, цѣна, въздаѣние, правда¹.

Предлаганото изследване си поставя за цел да разгледа някои от изброените лексеми, които се срещат рядко и имат неясен произход – напъ, напътъ/напъта „наемен работник“ и свързаните с тях напъда/набъда „Въз-награждение за положен труд“. От тях се оформят: напъ, напъта, напътъ, напъда, напъда, набъда, набда, които въпреки различията се смятат не за словообразователни, а за чисто формални варианти (Трубачев/Trubachev 1972: 28).

Преди да разгледаме въпроса с произхода на тези думи, да се насочим към конкретните примери, като обърнем специално внимание на това в какъв тип паметници се срещат словоупотребите, както и какви техни контекстови синоними се появяват в други писмени паметници. Един от основните източници за извличането на материала в речниците на Фр. Миклошич и И. И. Срезневски (Miklosich 1862–1865: 410; Срезневский/Sreznevskii, 2 1902: 314–315) е извънредно подробното „Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки“ (Горский/Gorskii 1855), където под №№ 1–3 най-подробно са описани три от най-старите пълни преписи на Библията, датирани в периода XV–XVI в. Те са описани заедно въз основа на най-древния препис измежду тях и това е знаменитата Генадиевска библия от 1499 г. – най-древният пълен кирилски текст на книгите от Стария и Новия завет. Във всички случаи в по-нататъшното изложение, в които става дума за текстове от Стария завет, цитирани в двата лексикографски справочника, се има предвид Генадиевската библия и свързаните с нея преписи.

Напъда/набъда

Лексикографските справочници не предлагат обилен материал за тази лексема.

Наблюдават се известни колебания в избора на заглавната дума, защото малкото на брой примери предлагат фиксация на два различаващи се варианта: напъда, набъда. В речника на Фр. Миклошич под представителна форма напъда като паметници, в които се среща тази дума, са изброени

¹ Тези лексеми се разглеждат в друга публикация.

Симеоновият изборник от 1073 г., Учителното евангелие на Константин Преславски, преводът на Второзаконие (Miklosich 1862–1865: 410). В речника на И. И. Срезневски тези посочки са придружени от илюстративен материал. Под двойната заглавка *напѣда*, *навѣда* авторът добавя още два източника, в които среща лексемата – Пророчеството на Михей от Стария завет и Синайския патерик (Срезневский/Sreznevskii, 2 1902: 316). Двата речника не дават тълкувание. Като гръцки съответствия са посочени *μισθός* и *μισθωμια*, а латинското е *merces*.

Регистрираните словоупотреби дават основание за отделянето на следните значения на *напѣда*:

На първо място това е „възнаграждение за положен труд, надница“. Примерите са малко на брой. Повечето от тях са свързани с текстове от Стария завет. И. И. Срезневски посочва текст от Петокнижието – да не лишиши *навѣды* *въбогаго* Второзаконие 24. 14 от Библия от XIV в., като отбелязва, че в други преписи на мястото на *навѣда* стои *наимѣ*. Към цитираната употреба на *навѣда* от трите пълни текста на Библията от Синодалната сбирка – Син № 1, Син № 2, Син № 3 можем да добавим и един препис на книги от Стария завет от 1493 г. – Волоц № 8² – да не лишиши *навѣды* *оубогаго* и *нищаго*. *въ брѣи твоѣи*. или *ѡ прихѣ въ градѣ твоѣмъ* – Οὐκ ἀπαδικήσεις μισθὸν πένητος καὶ ἐνδεοῦς ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου ἢ ἐκ τῶν προσηλύτων τῶν ἐν ταῖς πόλεσίν σου (л. 353б). Във Волоц № 8 *навѣда* се среща и в следващия стих (Второзаконие 24. 15): *си днѣ да ѡдаси навѣдѣмъ* *даже до заидетѣ слнѣце*. В един от южнославянските преписи на Стария завет, Григ № 1³, вместо *навѣда* стои *мъзда* – да не лишиши *мъзѣ* *въбога*. и *просеца въ братѣи твоѣи* или *ѡ прихода въ градѣ твоихъ* (л. 148а). Второто споменаване на *навѣда* в Григ № 1 (Второзаконие 24. 15) също е заменено – и *дню* *да ѡдаси наемничѣство емъ*, *даже не заидѣ слнѣце*. В църковнославянската Библия също намираме *мъзда*⁴. Съвременният превод на този

² Колекция на Йосифо-Волоцкий манастир, Руска държавна библиотека (РГБ), фонд 113, руски ръкопис, 1493 г. <https://lib-fond.ru/lib-rgb>.

³ Колекция на В. И. Григорович, Руска държавна библиотека (РГБ), фонд 87, първа половина на XVI в.

⁴ <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik>

стих от Петокнижието акцентира върху онеправдаването на бедните и сиромасите, които са наети на работа⁵, за разлика от старобългарския превод, който казва, че не трябва да лишаваш от надница бедните и изпаднали в нужда свои братя.

Симеоновият Изборник от 1073 г. също предлага употреба на *напъда*. В Исидоровото послание към епископ Евсевий (л. 88б) е използван цитат от Иеремия 22. 13: и отъ кѣихъ зълии съзъда са и лишенъихъ нападъ проса, и отъмыштенина врьжденъихъ възиска (Симеонов сборник/Simeonov sbornik 1991: 88б). А ето библейския текст от църковнославянската Библия – горе съзидающе домъ свои съ неправдою и гърници своа не въ сздѣ, оу негоже ближній дѣлаетъ тѣне, и мзды егѡ не воздастъ емоу⁶.

Към примерите със значение „възнаграждение за положен труд“ можем да добавим още една употреба от Синайския патерик: шьдъша же ова работаща зиждующимъ. и напъдоу възимаща цѣноу или наимъ. възпадъ иже въ блоудъ възимаше отъ обою напъдоу. и по вса дъни възхожааше въ градъ. и въздааше скверньнаго дѣла дѣла от Слово 122 (по гръцкия текст 97) (Голышенко/Golyshenko 1967: 170) Ἀπελθόντες οὖν οἱ δύο ἀδελφοὶ ἕκαστον ἐκεῖσε ἐργασίας, καὶ ἐλάμβανον τὸν μισθὸν καὶ ὁ ἐμπεισὼν εἰς τὴν πόλιν, καὶ ἐδαπάνᾳ αὐτὸν εἰς ἀσωτίας (PG 87: 2956). Слово 122 от Синайския патерик разказва за двама братя, които работели като зидари, за което получавали надница. Единият от тях вземал надниците и на двамата и харчел парите, за да блудства. В приведения пример от Синайския патерик преводачът е избрал да използва срещу една гръцка лексема – *μισθός*, три съществителни със значение „възнаграждение за положен труд“. Това са *напъда*, *цѣна* и *наимъ*. Причината за появата на трите съществителни не е в гръцкия текст, където имаме само *μισθός*. Това е типичното за старобългарските паметници глосиране. Смятам, че *напъда* е поставена на първо място като по-рядка и вероятно по-малко

⁵ Синодална Библия: *Не онеправдавай бедния и сиромаша наемник от твоите братя или пришълци, които са в земята ти, в жилището ти* <https://dveri.bg/bible/>; Превод на Българското библейско дружество: *Не онеправдавай изпадналия в нужда сиромаш, когото си наел на работа – бил той от братята ти или от пришълците, които живеят в твоята страна, в твоите селища* <http://bulgarian.bible/>

⁶ <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavianski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavianski-ezik>

позната, като е пояснена с *цѣна* и *наимъ*. Веднъж пояснена, лексемата няма нужда от уточнения при повторната си употреба.

Един особено интересен пример за употребата на *напѣда* дава Учителното евангелие на Константин Преславски. В една от беседите се тълкува известната от евангелието на Матей *Притча за работниците на лозята* (Матей 1–16), в която Иисус Христос иносказателно говори за това какво представлява Царството небесно. Тази притча завършва с крилатата фраза *Последните ще станат първи*. В съгласие със записаното в Стария завет в края на работния ден собственикът на лозето, който 5 пъти в различно време през деня наел работници, повикал своя помощник и му наредил да им изплати надниците. В евангелския текст това е представено със стиха: *призови дѣлаател. ꙗ даждь имъ мѣздѣ. наченъ отъ послѣдъннихъ до пръвѣнхъ* Мт 20. 8 М, 3, А, СК. Тълкувайки Евангелието, Константин Преславски представя момента, в който за различен труд мъжете получили еднакво възнаграждение, по следния начин: *да иже аще съдѣлаахъ отъ прѣвааго часа. приди веселъ. прими мѣзда своѣ. иже ли трѣдилъ сѣ ѿ третиаго часа. не стѣи да с приди въззати напѣдѣ. иже ли призванъ бѣ въ шетѣи часѣ. не посрамли с въззати обѣщание. иже ли пакы въ ѿтѣи часѣ приде. не сѣмаса пристѣпи въззати по цѣтѣ иже ли послѣжде въ .аѣ. пристѣпилъ. хвалаа подателе въззми оброкъ свои* 236a–236b⁷. Малко по-долу в същата беседа Константин Преславски заключава: *кѣна же соутъ мѣзды и напѣды. и възздааныа. непричастые ли стѣихъ таниъ. тѣмъ бо достоинно причащюще с обѣщии бѣваемъ кѣмъ* 236b. От приведените примери единствено по *цѣта* не назовава „възнаграждение за положен труд“, а визира размера на заплащането. *Въздааение* в класическите старобългарски паметници е тълкувано като „отплата, възмездие, въздаяние“, което отвежда към абстрактно значение на лексемата (СтбР/СтбR 1999: 224, СС/SS 1994: 134–135, SJS). Речникът на Срезневски съдържа още старобългарски примери от Изборника от 1073 г., Пандектите на Антиох, 13-те слова на Григорий Богослов и др. (Срезневский/Sreznevskii, 1 1893: 349). Може да се каже, че Учителното евангелие на Константин Преславски добавя едно ново значение на лексемата през старобългарския период и съответно синоним на *напѣда* – това значение на *въздааение* е „възнаграждение за положен труд; надница“. За разлика от глосирането в цитирания по-горе откъс от Синайския патерик, в Учител-

⁷ <http://histdict.uni-sofia.bg/>

ното евангелие използването на синоними за „надница“ има ясно изразена стилистична функция.

Второто значение на *напѣда/навьда* е „заплащане, такса“. Към това значение се отнася един пример от Стария завет – този път от Второзаконие 23. 18, препис от XIV в. – да не даси навды ѿ блѣдници. След примера И. И. Срезневски дава гръцкото съответствие, *μισθωμο*, и отбелязва, че в други преписи на тази библейска книга стои *мъзда*. За сравнение привеждам този стих по Волоц № 8 – да не даси навды блѣдници, ни исмѣненіа скверны. в домъ гѣ бѣа своего въ всю мѣтѣхъ (л. 352а). В църковнославянската Библия стихът от Второзаконие е: да не принесеши мзды блѣдници, неже цѣнѣ песѣи въ домъ гѣа бѣа твоего на всѣхъ вѣбѣхъ⁸. Имат се предвид проституиращите от двата пола, посветили се на служение на езическите божества. Размерът на паричното приношение в скинията не трябва да е тъждествен със заплащането, което се дава на блудниците⁹. Специфичен нюанс към това значение предлага още една библейска книга – пророчеството на Михей 1. 7 от неназован от И. И. Срезневски препис на книги от Стария завет – всѣ напѣдѣ с запалѣть огнемъ Михей 1. 7. Църковнославянският библейски текст на този стих от пророчеството вместо *напѣда* използва *мъзда* – и положь самарію во овоцное хранилище сѣльное и въ садѣхъ винограда, и развергъ въ пропасть каменіе еѣ, основаніе еѣ ѿкрыю. и всѣ изваннаѣ е сокршатъ, и всѣ мзды е запалѣть огнемъ, и всѣ кзыры еѣ положь въ пагъбѣхъ. понеже ѿ наима блѣда собѣра и ѿ наима блѣденіа соврати¹⁰. С тези стихове се предрича гибелта на Самария, чиито кумири и дарове, натрупани с блудство, ще бъдат унищожени¹¹. Според тълкувателите на Библията заедно със Самария ще бъдат унищожени и самарийските идоли и любодейните дарове. Обяснението, което предлага А. П. Лопухин, е двойко. Тези дарове може да са приношения в храмовете на езическите богове. Склонна съм да приема втората хипотеза на учения – това са

⁸ В дома на господѣ, твоя Бог, не внасяй блуднишка плата, нито цена от псе, срещу някакъв оброк, понеже едното и другото е гнусота пред Господѣ, твоя Бог <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik>

⁹ https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblia/

¹⁰ <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik>

¹¹ <https://dveri.bg/bible/>

дарове, събрани в светилищата с „постъпленията“ от блудстващи, които упражняват храмова проституция (Лопухин/Lopukhin 1904–1913).

Оформя се синонимен ред, в който напѣда/навьѣда стоят до наимъ,
мъзда, цѣна, оброкъ, обѣщание, въздавание.

Напз, напзтз/напзта

Преобладаващият брой от срещащите се употреби са на съществителното напъз 'наемен работник'. В речника си Фр. Миклошич отбелязва само него (Miklosich 1862–1865: 410). Заглавна дума напъзта се появява в речника на И. И. Срезневски. При това с един-единствен пример от Житие на Нифонт от XIII в. – *стоу́жающе си ѿгонхоу напъзты своа, дру́зи же рабъи своа* (Срезневский/Sreznevskii 2, 1902: 316). Речникът на руския език XI–XVII в. не прибавя нови примери. Употребата от този житиен текст остава единствена (СРЯ/SRYa, 10 1983: 204). В публикация, посветена на напъз, напъда, навъда, О. Н. Трубачов напълно справедливо добавя като възможна вариантна заглавна форма напъзтъ (Трубачев/Trubachev 1972). При липса на други примери не е възможно да се определи родът на съществителното (вин. мн. и при мъжки род о-основи, и при женски род а-основи има окончание -и). Бих добавила, че реалното съществуване на тази дума за мен при явни грешки, дължащи се на неразбиране, за които ще стане дума по-долу, също е под въпрос, но държа да отбележа, че във въпросното Житие на Нифонт напъзта/напъзтъ е употребена 2 пъти.

Част от примерите за напъ са от старозаветни библийски текстове. Преди да преминем към тези библийски примери обаче, ще насочим вниманието си към един от знаковите за Преславския книжовен център преводи в старобългарската книжнина – 13-те слова на Григорий Богослов – и употребеното в тях абстрактно съществително напъство, което естествено е свързано с разглежданите в тази публикация напъ/напътъ, напъдъ/набъдъ.

Доколкото може да се съди по лексикографските справочници, думата е известна само с тази си употреба (Miklosich 1862–1865: 410, Срезневский/Sreznevskii 2, 1902: 317). Ето и контекста от слово на стое просвъщение ꙗꙋ ꙗꙋ ꙗꙋ о крщеніе, в който е употребено напъство: три во въдѣ спсающ чинъ ра-
ботѣ, напъство, сновъство тѣмъ аще не рабъ, оубои са ранъ, аще ли напъ, то въз-
зриши на въззатию тѣчию, аще паче сею снъ то яко оца оуспрамлиши са. съдѣвши
добро, яко добро оцю покарти с (Л. 106б) – τρεῖς γὰρ οἶδα τάξεις τῶν σωζο-

μένων, δουλείαν, μισθαρνίαν, ὑότητα (Будилович/Budilovich 1875). Този пример е важен за особеното положение на хората на наемния труд. Те заемат средно място между безправните роби и истински свободните хора. Според св. Григорий Богослов робът трябва се подчинява под страх от сурово наказание. Наестият да работи срещу заплащане трябва да гледа да получи справедливо възнаграждение. Ако стоиш по-високо от роба и наемника, бой се от Бога като от баща, прави добро, защото е добре да се подчиняваш на баща си.

Според евангелския текст хората на наемния труд се интересуват само от заплащането и не поемат отговорност да защитават от посегателства чуждата собственост. За това разказва *Притчата за добрия пастир* от Евангелието на Йоан 10¹². За това говори и следният пример от Пандектите на Антиох¹³: *ω ιγοϋμενѣхъ — бѣваетъ во ѣко оучитель. вѣ бечѣстьє вѣ-падаеть сѧ. дѣвание сильно. истина пастоуѣа. оучителя оуказоуеть. раздѣрѣиан бездѣль имѣ заповѣдѣ. и оучѧ бесподѣзнимѣ словесемѣ. малѣ наречеть сѧ. паче же и напѧ бѣгоуниѧа приемень сѣдѣз (л. 247b)*. Сравнението на изпадналия в безчестие духовен учител със страхливия наемник, който бяга и оставя стадото на вълците, прави връзка със споменатата притча от Йоан 10. По повод на този пример И. И. Срезневски отбелязва, че във втората редакция на Пандектите вместо *напѧ бѣгоуниѧа* стои *толпа бѣгоуниѧа* (Срезневский/Sreznevskii, 1 1893: 213), което се дължи на неразбиране от страна на преписвача.

Сходен по смисъл за специфичното място, което заемат хората на наемния труд, е и един пример от Книга Йов, в който е използвана *напѣ*. Примерът е цитиран в Речника на Срезневски и е доста неясен: *ѣко напѣ видѣнанѣ (видѣньна — подѣннаго) жиѣнь его Йов 7.1*. Той е извлечен от Библия от XVI в. За сравнение привеждам текста от църковнославянската Библия, където вместо *напѣ* отново имаме *наемникъ*¹⁴: *не искъшенїе ли житїе челоѡѡвѣкъ на земли, и ѣкоже наемника повсѣднеѡнагѡ жиѣнь егѡ. или ѣкоже рабѣз бѡи сѣ гдѣа своегѡ и оулачнѣз сѣнь; или ѣкоже наемникъ ждыи мѣды свое.*

¹² Аз съм добрият пастир: добрият пастир полага душата си за овците; а наемникът, който не е пастир, комуто овците не са негови, вижда вълка, че иде, оставя овците и бяга; а вълкът разграбя и разпръсва овците. Наемникът пък бяга, защото е наемник, и не го е грижа за овците – Йоан 10. 11–13 <https://dveri.bg/bible/>

¹³ <https://cyrilmethodiana.uni-sofia.bg/>

¹⁴ <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik>

Както беше споменато, Старият завет постановява редица права на наетите на работа, призовава те да не бъдат третирани като роби и да не бъдат експлоатирани. Заедно с това обаче наемникът не може да се общава към светите тайнства. В това отношение наемниците са изравнени с пришълците от други народи, с които евреите живеят в съседство в Ханаан. Те стоят извън кръга на посветените дори ако става дума за гости на свещенослужители. Ще приведа примери от Книга Изход и Книга Левит. Част от тях са от речника на И. И. Срезневски. По причина, че цитираните там текстове са пределно лаконични и затова в голяма степен са неясни, добавям съответните стихове от църковнославянската Библия и от достъпни ръкописни преписи на Стария завет. Един от извънредно кратките примери на Срезневски е напъ обиталникъ – πάροικος καὶ μισθωτός от Исход 12. 45. Авторът посочва, че в други преписи вместо напъ на това място стоят наимитъ и обитателникъ. А ето и стихът от църковнославянската Библия: и рече гдѣ къ мѡѡсею и аарѡнъ: сен законъ пасхи: всакъ иноплеменикъ да не ѣстъ ѿ не и всакаго раба или кзпленаго вбръжеши его, и тогда да ѣстъ ѿ не пришелецъ или наемникъ да не ѣстъ ѿ не¹⁵ – πάροικος ἢ μισθωτὸς οὐκ ἔδεται ἀπ’ αὐτοῦ¹⁶. Тази корекция в превода намира опора в ръкописи като Волоц № 8 от 1493 г., Волоц № 7 от XVI в., Григ № 1 от XVI в., МДА № 1 от XVI в.¹⁷. Тя не следва гръцкия текст и оставя без превод μισθωτός.

Другият кратък пример в речника на Срезневски е от Книга Левит 22. 10: напъ еврѣевъ – καὶ πᾶς ἀλλογενὴς οὐ φάγεται ἁγία· πάροικος ἱερέως ἢ μισθωτὸς οὐ φάγεται ἁγία. Отново е отбелязано, че в други преписи на мястото на напъ стоят наимитъ и населникъ. В тази глава става дума за споменатата вече забрана за споделяне на тайнствата с непосветени. За сравнение привеждам и текста от църковнославянската Библия, където на мястото на напъ стои наемникъ: и всакъ иноплеменикъ да не снѣтъ сѣтънь: приселникъ иереевъ или наемникъ да не снѣтъ сѣтънь¹⁸. В ръкописи с книги на Стария завет, които предхождат кодифицираната църковнославянска Биб-

¹⁵ <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik>

¹⁶ <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-1xx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/2/10001/19999/ch/2e87c5cc8b4c85736be48e1048c7fd2/>

¹⁷ Колекция на Московската духовна академия, фонд 173.I <https://lib-fond.ru/lib-rgb>

¹⁸ <http://www.sveta-nedelia.org/index.php/biblioteka/27-bibliya/bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik/231-bibliya-na-tzarkovnoslavyanski-ezik>

лия, се натъкваме на съхранени употреби на *напъ*. Такъв е например МДА № 1 – и всѣ иноплемѣнникъ не ѣстъ стѣхъ. и напъ да не ѣстъ. и ѡбитаникъ жрець, да не ѣа стѣхъ (л. 124 б).

В Описа на ръкописите от Синодалната сбирка на Държавния исторически музей А. Горски и К. Невоструев посочват още употреби на *напъ*. Те са от Книга Левит 25. 40, 52, където се среща още *напъ* ѣ (Горский/Gorskii 1855: 15). Същата дума откриваме и в други ръкописи. Ще приведа текста на Левит 25. 40¹⁹ по Петокнижието от 1493 г. (Волоц № 8) – аще смирит сѧ брѧ твои в тебе то продасть сѧ тебе да ти не рабѡтаеть рабѡты рабѡа акы напъ или ѡбиталець (227a–227b) – ἐὰν δὲ ταπεινωθῇ ὁ ἀδελφός σου παρὰ σοὶ καὶ πρῶθῃ σοι, οὐ δουλεύσει σοι δουλείαν οἰκέτου· ὡς μισθωτὸς ἢ πάροικος ἔσται σοι²⁰. Идентични са и Волоц № 7, л. 155а и МДА № 1, л. 129. Църковнославянската библия отново предлага различението *наемникъ* – аще ѡсвожаеть брѧтъ твои оу тебе, и продаст с тебе, да не порѡбѡтаеть тебе рабѡты рабскѡа. акы наемникъ или пришлецъ да вѡдетъ тебе, да же до лѣта ѡставленѣ дѣлати вѡдетъ оу тебе²¹. *Наемникъ* намираме и в един от малкото южнославянски преписи на Петокнижието – Григ № 1, л. 94б.

Един интересен пример за употребата на *напъ* предлагат Беседите върху Евангелието на папа Григорий (Погод № 70²²). Примерът е отбелязан в Речника на Чешката академия – *коль мнози напи въ домоу ѡца моего ѡбилюють хлѣби* (SJS, 2 1958: 305). Това е стих от *Притчата за блудния син* Лука 15. 17. Сравнението със старобългарските евангелски текстове сочи, че *напъ* там стои на мястото на *наимъникъ* – *колико наимъникъ отъца моего. изъживаѣтъ хлѣби. азъ же гладомъ гъиваѣхъ* М Лк 15.17 3, А, СК (СтбР/StbR, 1 1999: 907). Интерес представлява един друг препис на Беседите – Увар № 509²³ от XV в., където вместо *напи* намираме *на пиръ* (SJS, 2 1958: 305).

¹⁹ Кога осиромашее у тебе брат ти, и ти се продаде, не го товари с робска работа: той трябва да ти бъде като наемник, като преселенец. <https://dveri.bg/bible/>

²⁰ <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/2/10001/19999/ch/2e87c5cc8b4c85736be48e1048c7f0d2/>

²¹ <http://www.sveta-nedelia.org/images/pdf/biblia/stzc/03-lewit.pdf>

²² Колекция на М. П. Погодин, Руска национална библиотека (РНБ), Санкт Петербург, руски ръкопис от XIII в.

²³ Колекция на С. С. Уваров, Държавен исторически музей (ГИМ), Москва, руски ръкопис от XV в.

Това написание без съмнение е вследствие на неразбиране от страна на преписвача.

Сред примерите с *напъ*, които посочва Срезневски, са и 2 от чети-минеини ръкописи. Предполагам, че заради погрешно цитиране не успях да намеря този от Житието на Евтихий в чети-минея за април – МДА № 93²⁴. Вторият пример е от същата чети-минеина колекция и това е Житието на Пафнутий от чети-минея за февруари: *пришедъ же въ виталище строаховъ сѧ. наимъша ключата .г. въземъша еже трѣбѣ на поуть излъзохъмъ. бѧахъмъ на поуть пѧтъ насъ. самъ блжении. и азъ и два напа и инъ слоуга оунъ* (МДА № 92.1²⁵, 287). Този ръкопис нееднократно е привличал вниманието на изследователите (Срезневский/Sreznevskii 1874; Афиногенов/Afinogenov 2006; Мирчева/Mircheva 2018). И. И. Срезневски го нарежда по езикови особености до Супрасълския сборник. Налага се мнението, че ръкопис № МДА 92.1, а и част от останалите томове на чети-минеината колекция на Московската духовна академия, носят характерни черти на преславските преводи.

Напъ, *напътъ/напъта* образуват синонимен ред с *наимъникъ/наемъникъ* и *наимитъ*.

Можем да обобщим, че разглежданите в тази публикация лексеми се срещат в следните паметници: книги от Стария завет (основно от Петокнижието); Симеоновия изборник от 1073 г.; Учителното евангелие на Константин Преславски; Синайския патерик от XI в.; Житието на Нифонт от XIII в.; 13-те слова на св. Григорий Богослов, XI в.; Пандектите на Антиох, XI в.; Беседите на папа Григорий Велики, XIII в.; чети-минеини сборници от XV–XVI в. Всички те са в руски преписи. Това създава впечатление, че думите са запазени само в църковнославянски (руска редакция)²⁶, както заключва О. Трубачов (Трубачев/Trubachev 1972: 21). Голямата част от изброените паметници обаче са част от продукцията на Преславското книжовно средище. Към знаковите преславски Симеонов изборник, Синайски патерик, Учително евангелие, Пандекти на Антиох и т.н. трябва да добавим и превода на пълния чети текст на Осмокнижието, който възниква в България в началото на X в. и се отнася към Симеоновата епоха (Пич-

²⁴ Колекция на Московската духовна академия, Руска държавна библиотека (РГБ), Москва, руски ръкопис от XVI в. <https://lib-fond.ru/lib-rgb>

²⁵ Колекция на Московската духовна академия, Руска държавна библиотека (РГБ), Москва, руски ръкопис от XVв. <https://lib-fond.ru/lib-rgb>

²⁶ Според терминологията на О. Н. Трубачов.

хадзе/Pichhadze 1996; Викул/Vikul 2015)²⁷. В науката е прието мнението, че първият превод на книги от Стария завет е направен от св. Методий, но този превод явно е бил унищожен. По времето на цар Симеон пълният чети текст на Старият завет е преведен по негова поръка.²⁸ Изследователите отделят три групи преписи на този превод – южнославянска, руска и междинна. Без да навлизаме в темата, за нас е важен изводът, че в руската група, въпреки пропуските и грешките, по-добре е запазен изходният текст. Южнославянските преписи (тук използвахме като техен представител Григ № 1) представят по-късна преработка и сверка с гръцкия текст (Пичхадзе/Pichkhadze 1996: 16). От гледна точка на присъствието или отсъствието на *напъ*, *напътъ*/*напъта*; *напъда*/*набъда* в някои преписи на старозаветни текстове, това означава, че по мое мнение въпросните лексеми трябва да се смятат за свойствени на първоначалния превод. Те са се съхранили в руските преписи. В южнославянските вероятно са били заменени при редактирането на текста.

Единственият паметник, в който срещаме *напъ* и който не е свързан с Преслав, са Беседите върху Евангелието на папа Григорий Велики – вероятно западнославянски по произход превод от латински.

Напъ, *напътъ*/*напъта*, *напъта*, *набъда* са провокирали нееднократно етимолозите, а направените хипотези са многобройни. През 1972 г. руският лингвист О. Н. Трубахов им посвещава един от своите етимологически етюди, а разглежданите думи получават квалификация лексикални локализми (Трубахов/Trubachev 1972). Изследователят пояснява, че това са думи с ограничено разпространение и отбелязва, че **нарътъ* / **наръта* са запазени само в руски ръкописи, а глагол **нарътати* е засвидетелстван само в чешки диалекти.

О. Трубахов прави преглед на някои от опитите за етимологизиране. Той даже не отбелязва написаното от И. И. Срезневски в речниковата статия на *напъ*, че това може да е съществително нарицателно, образувано от собствено име (Срезневский/Sreznevskii, 2 1902: 315). А. Фик предполага, че **на-аръ* е свързан е производно от *āra* „дело, действие, свещенодейст-

²⁷ Библиографската справка посочва само някои от многобройните трудове, посветени на този въпрос, тъй като конкретният проблем е извън поставените в това изследване въпроси.

²⁸ Така нареченият Юдейски (Архивски) хронограф от XV в. е съхранил известната приписка на Григорий презвитер и мних: книги *завѣта вѣѣа ветѣа* *сказꙋюще ѡбразы новаго завѣта истинны соущы. преложены ѡ грѣскѣ ꙗзыка вꙋ словенскыи. при кнзи блзгарстѣ симеоне снѣ вориши. григоріе презвитерѣ мнихѣ, всѣ цркви блзгарскы цркѣи повелѣніе того кнѣзюца кнѣ семіѣ. истинѣ рꙋци болюца л. 199а* <http://histdict.uni-sofia.bg/>.

вам“. Й. Микола смята, че думата е заемка и посочва ствнем. Кнарро = нем. Кнарре „юноша, паж“. Хипотезата на П. О. Потапов отвежда към връзка с глагола „патия“ в южнославянските езици, но Трубачев отбелязва, че „патия“ е заемка от балканския латински *patior, pati*, итал. – *patire* „търпя, страдам“. М. Фасмер също прави свое предположение. Според него думата произхожда от „надница“ и има етимология: на + **pidā*, където **pi-* е древна представка, а коренът е и.е. **dō* „давам“ (Трубачев/Trubachev 1972: 29–31).

О. Трубачев категорично отхвърля направените преди него опити. За него думите са от домашен произход, но заедно с това са със силно ограничена употреба. На практика са непознати за съвременните славянски езици. Изключение правят някои чешки диалекти. Изследователят привежда неоспорими примери за грешки, допуснати от преписвачите поради неразбиране: да въздѣть емъ за напа даемъ / да въздѣть емоу за напастъ / да въздѣть емъ запона напредн. Тези грешки, както и няколкократно коментирани в предходното изложение подобни примери, дават ясна представа за това, че напъ, напъта, напъда не са били познати за преписвачите. Това имах предвид, когато изказах известни съмнения в съществуването на напътъ или напъта. О. Трубачев отбелязва, че напъ, напътъ не се асоциират с нищо и са неясни. По тази причина ги смята за най-авторитетни варианти. Що се отнася до напъда/напъта, то те са производни, а формообразуването им е повлияно от семантично близкото мъзда. По-нататъшните разсъждения на Трубачев водят към извода, че напъ, напътъ/напъта имат вид на отглаголни образувания, т.е. етимонът трябва да е глагол. „Так или иначе, **ръта* (прошедшее время) – **pytati* (инфинитив на -*ati* с продлением корневого гласного) – **ръtati* (инфинитив, не содержащий упомянутого продолжения), при всей локальности следов вокализма **ръtati*, отражают старые апофонические отношения еще праславянского времени“ (Трубачев/Trubachev 1972: 31–32).

В края на своето изследване О. Трубачев заключава: „Хотя существует мнение об общеславянском характере связи форм **ръtō* – **pytajō* (итератив с удлинением *ъ→у*), мы не можем игнорировать того, что свидетельства о **ръtati* есть только в чешском, почему и говорим здесь о праславянском диалектизме. Только чешскими являются и отмеченные в современных диалектах следы приставочного глагола **наръtati*. Исключительно на чешской языковой почве могло возникнуть и производное отглагольное имя **нарътъ*, **наръта*, содержащие все ту же отмеченную краткость гласного в корне. Свидетельства географии слов и корневого чередования гласных (только чешская ступень краткости в **ръtati*, **наръtati*, **нарътъ*)

позволяват да се счита *напъ*, *напътъ*/*напъта* в русско-церковнославянските текстове още един много достоверен чехоморавизъм на лексиката на церковнославянската писменост“ (Трубачев/Trubachev 1972: 32).

Със сигурност големият етимолог О. Н. Трубачев е имал своите основания да не приеме цитираните по-горе предходни етимологии. Тук искам да обърна внимание на нещо друго – на извода, че форми с „ъ“, а не с ери са характерни само за чешкия език.

Съществува предположение, че в първоначалната глаголица не е имало знак за ери, тъй като в солунския говор на мястото на *ѣ* има *ъ* (Гълъбов/Galabov 1974). Според Ив. Гълъбов диграфите са по-късни и са свързани с разпространението на глаголицата в други говорни области. Ранният развой на *ѣ* има 2 посоки – към *ъ* и към *и*. В глаголическите паметници се отклоняват *сѣшати*, *бѣвъше*. Има случаи и в Савина книга, в Първомайския надпис от XI–XII в. В солунския говор се срещат *бѣл*, *късал* (кисел), *мѣшка* (мышь), *сѣн* (син). Преход на ери в *ъ* има и в Хасковско, и в павликянския говор (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 74).

В този смисъл категоричността за чехоморавския произход на *напъ*, *напътъ*/*напъта*, *напъта*, *набѣда* е доста крайна. Във всеки случай относително рядко срещаните лексеми постепенно изчезват от старата славянска книжнина. Повечето съхранени преписи на Стария завет дават възможност и за още едно заключение. *Напъ*, *напътъ*/*напъта*, *напъта*, *набѣда* са запазени в руските преписи, представящи текст, по-близък до първообраза на преславския превод. Южнославянските преписи от своя страна отвеждат към по-късна ревизирана версия на превода, в която покрай другите направени редакторски промени тези лексеми биват последователно заменени. Едва кодифицираната църковнославянска редакция на Стария завет слага край на разпространението им в руските преписи.

Литература / References

- Афиногенов 2006: Афиногенов, Д. Е. Новгородское переводное четъе-минейное собрание: происхождение, состав, греческий оригинал. – In: Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des metropoliten Makarij. Kodikologische, miszellenologische unterzungen. Band 2 = Monumenta linguae slavicae. Dialecti veteris. Fontes et dissertations, T. 49. Freiburg i BR, Weiher, s. 261–283. [Afinogenov 2006: *Afinogenov, D. E. Novgorodskoe perevodnoe chet'e-mineinoe sobranie: proiskhozhdenie, sostav, grecheskii original.* – In: Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des metropoliten Makarij. Kodikologische, miszellenologische unterzungen. Band 2 = Monumenta linguae slavicae. Dialecti veteris. Fontes et dissertations, T. 49. Freiburg i BR, Weiher, s. 261–283.]

- Будилович 1875: *Будилович, А. С.* XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт Петербург, Типография Императорской академии наук. [Budilovich 1875: *Budilovich, A. S.* XIII slov Grigoriia Bogoslova v drevneslavianskom perevode po rukopisi Imperatorskoi publicnoi biblioteki XI veka. Sankt Peterburg, Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.]
- Викул 2015: *Викул, Т.* Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI вв. Москва, Квадрига. [Vikul 2015: *Vikul, T.* Kniga Iskhod. Drevneslavianskii polnyi (chetii) tekst po spiskam XIV–XVI vv. Moskva, Kvadriga.]
- Гольшненко 1967: *Гольшненко, В. С., В. Ф. Дубровина.* Синайский патерик. Москва, Наука. [Golyshenko 1967: *Golyshenko, V. S., V. F. Dubrovina.* Sinaiskii paterik. Moskva, Nauka.]
- Горский 1855: *Горский, А. В., К. И. Невоструев.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел первый. Священное писание. Москва, Синодальная типография. [Gorskii 1855: *Gorskii, A. V., K. I. Nevostruiev.* Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi sinodal'noi biblioteki. Otdel pervyi. Sviashchennoe pisanie. Moskva, Sinodal'naia tipografiia.]
- Гълъбов 1974: *Гълъбов, Ив.* Глаголическото ъ, началната история на глаголическата азбука и една особеност на диалектната микроструктура на южните български говорни области. – В: В памет на професор Стойко Стойков (1912–1969): Езиковедски изследвания. Сборник. София, Издателство на БАН, с. 515–521. [Galabov 1974: *Galabov, Iv.* Glagolicheskoto ъ, nachalnata istoria na glagolicheskata azbuka i edna osobenost na dialektната mikrostruktura na yuzhnite balgarski govorni oblasti. – In: V pamet na profesor Stoyko Stoykov (1912–1969): Ezikovedski izsledvania. Sbornik. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 515–521.]
- Иванова-Мирчева 1999: *Иванова-Мирчева, Д., И. Харалампиев.* История на българския език. Велико Търново, Фабер. [Ivanova-Mircheva 1999: *Ivanova-Mircheva, D., I. Haralampiev.* Istoria na balgarskia ezik. Veliko Tarnovo, Faber.]
- Лопухин 1904–1913: *Лопухин, А. П.* Толковая библия Ветхого и Нового завета. Санкт Петербург. https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblia/ (20.08.2020). [Lopukhin 1904–1913: *Lopukhin, A. P.* Tolkovaia bibliia Vetkhogo i Novogo zaveta. Sankt Peterburg. https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblia/ (20.08.2020).]
- Мирчева 2018: *Мирчева, Е.* Новгородски ли са Новгородските чети-миней? – Старобългарска литература, 57–58, с. 143–162. [Mircheva 2018: *Mircheva, E.* Novgorodski li sa Novgorodskite cheti-minei? – Starobalgarska literatura, 57–58, s. 143–162.]
- Пичхадзе 1996: *Пичхадзе, А. А.* К истории четьего текста славянского Восмикнижия. – В: ТОДРЛ, Т. 49, с. 10–21. [Pichkhadze 1996: *Pichkhadze, A. A.* K istorii chet'ego teksta slavianskogo Vosmiknizhiia. – In: TODRL, T. 49, s. 10–21.]
- Симеонов сборник 1991: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. Под общата редакция на акад. Петър Динеков. София, Издателство на БАН. [Simeonov sbornik 1991: *Simeonov sbornik (po Svetoslavovia prepis ot 1073 g).* T. 1. Izsledvaniya i tekst. Pod obshtata redaktsiya na akad. Petar Dinekov. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

- СтбР 1999, 2009: Старобългарски речник. Под редакцията на Дора Иванова-Мирчева. Т. 1, Т. 2. София, Валентин Траянов. [StbR 1999, 2009: Starobalgar-ski rechnik, Pod redaktsiyata na Dora Ivanova-Mircheva. T. 1, T. 2. Sofia, Valentin Trayanov.]
- СС 1994: Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, Русский язык. [SS 1994: Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov). Pod redaktsiei R. M. Tseitlin, R. Vecherki i E. Blagovoi. Moskva, Russkii iazyk.]
- Срезневский 1874: *Срезневский, И. И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Приложение к XXX-му тому Записок Императорской академии наук. 4. Санкт Петербург. [Sreznevskii 1874: *Sreznevskii, I. I.* Svedeniia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh. Prilozhenie k XXX-mu tomu Zapisok Imperatorskoi akademii nauk. 4. Sankt Peterburg.]
- Срезневский 1893–1903: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт Петербург, Типография Императорской академии наук, Т. 1, 1893, Т. 2, 1902, Т. 3, 1912. [Sreznevskii 1893–1903: *Sreznevskii, I. I.* Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikom. Sankt Peterburg, Tipografia Imperatorskoi akademii nauk, T. 1, 1893, T. 2 1902, T. 3 1912.]
- СРЯ 1983: Словарь русского языка XI–XVII вв., выпуск 10. Москва, Наука. [SRYa 1983: Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv., vypusk 10. Moskva, Nauka.]
- Трубачев 1972: *Трубачев, О. Н.* Наблюдения по этимологии лексических локализов (славянские этимологии 48–52). – В: Этимология, с. 20–41. [Trubachev 1972: *Trubachev, O. N.* Nabliudeniia po etimologii leksicheskikh lokalizmov (slavianskie etimologii 48–52). – In: Etimologiya, s. 20–41.]
- Miklosich 1862–1865: *Miklosich, Fr.* Lexicon palaeoslovenico–graeco–latinum. Vindobonae.
- SJS 1958–1997: Slovník jazyka staroslověnského. Praha. <http://byzantinorossica.org.ru/> (21.08.2020).

Wage Labor in Medieval Bulgarian Society Through the Eyes of Language – НАПЪ, НАПЪТЪ / НАПЪТА, НАПЪТА, НАВЪДА

Elka Mircheva

Institute of Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

elka_mircheva@ibl.bas.bg

Abstract: The article discusses a few words referring to ‘employee’ and ‘remuneration for hired labor’ in the copies of medieval Bulgarian manuscripts (НАПЪ, НАПЪТЪ/НАПЪТА, НАПЪТА, НАВЪДА). Despite their native Slavic origin, they were not preserved in the Slavic languages. Some issues of the etymology of these words, are also considered.

Keywords: Slavic literature, Old Bulgarian vocabulary

Обща генетична характеристика на думите от тематичната група „Облекло“, документиран в средновековни славянски текстове

Татяна Илиева
Кирило-Методиевски научен център
Българска академия на науките
ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме: В тази статия се разглеждат според произхода им думите от тематичното обединение „Облекло“, документиран в средновековните писмени паметници. Във връзка с работата по темата бяха извлечени от основните палеославистични лексикографски трудове лексикалните единици, отнасящи се смислово към посочената предметна област. В резултат на анализа се установяват два контингента в словния състав на изследваната лексико-семантична група – изконна лексика (домашна) и лексика от чужд произход (заета). На свой ред в изконната лексика се обособяват праславянски пласт от общославянски думи, съответно наследени от индоевропейския праезик или образувани в епохата на славянското езиково единство, както и собствено старобългарски думи. В заетата лексика се отдиференцират общославянски заемки и такива, зети след отделянето на старобългарския като отделен език, респективно преди и след писмената му кодификация. От всеки пласт се дават многобройни примери заедно с техните съответствия в другите индоевропейски езици и съществуващите хипотези за тяхната етимология.

Ключови думи: българска историческа лексикология, старобългарски език, църковнославянски език, тематичен речник към средновековни славянски текстове, тема „Облекло“

Известно е, че лексиката е най-податливата на промени област на всеки език – бил той стар или съвременен. Словникът му се формира в резултат на продължителен и сложен процес, свързан пряко с историята на обществото, чийто инструмент за комуникация е.

В тази статия за пръв път чрез комбинирано прилагане на методите на полевата структура и етимологичния анализ ще бъде направена генетична характеристика на думите от тематичното обединение „Облекло“, документиран в средновековните славянски текстове. Като източници за изследването са използвани основните палеославистични лексикографски трудове, между които: за лексиката от класическите старобългарски па-

метници (КСП) – *Старобългарски речник* под редакцията на Д. Иванова-Мирчева (СтБР) и *Старославянский словарь* под редакцията на Р. Цейтлин, Р. Вечерка и Е. Блахова (СС); за лексиката от старобългарските паметници, запазени по късни преписи от други редакции, както и за тази от древноруски, сръбски и хърватски текстове или такива с неизяснен произход – речниците на Фр. Миклошич (Микл), И. И. Срезневски (МДРЯ), *Slovník jazyka staroslověnského* на ЧАН (SJS), *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* на РАН (СДРЯ); за църковнославянската лексика – речникът на Ат. Бончев (ЦслР). От тях бяха ексцерпирани думите, отнасящи се смислово към посочената предметна област, и бяха систематизирани под формата на тематичен речник¹. На базата на сравнителния метод бе направена проверка на всяка отделна лексикална единица по речници, като се извършиха наблюдения в няколко посоки: за наличието или отсъствието на думата във всеки един от справочниците, за паметниците, в които е документирана, за значенията, с които се среща, за гръцките съответствия, на които отговаря.

При извеждането и посочването на общославянската лексика в тематичното обединение „Облекло“, възникнала на праславянска почва, много полезни ми бяха изработените на базата на задълбочени проучвания и богат съпоставителен материал от славянските езици етимологични речници, между тях Праславянският речник под редакцията на Фр. Славски (ПР), и Етимологическият словарь славянских языков под редакцията на О. Н. Трубахов (ЭССЯ), който, включвайки в словника си само изконни славянски думи, фактически прави реконструкция на праславянския лексикален фонд. От речниците към отделни езици бяха направени справки с *Этимологический словарь русского языка* на М. Фасмер, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* на Ст. Младенов и *Български етимологичен речник*, издание на Института за български език при БАН (БЕР), които също съдържат ценни данни за определяне на различни пластове лексика – праславянска и старобългарска.

Наблюденията показаха, че думите от темата „Облекло“ са твърде различни по произход и времепоява. Речниковият състав на анализирания лексико-семантична група² се състои от два пласта: 1. изконна (домашна) лексика и 2. чужда (заимствана) лексика.

¹ Ексцерпираният от привлечените в изследването лексикографски трудове словен материал, организиран под формата на тематичен речник, се издава в *Годишник на Софийския университет*, Факултет по славянски филологии, т. 105 (2020).

² Термините ‘тематично обединение’ (ТО) и ‘лексико-семантична група’ (ЛСГ) тук се използват като синоними със значение ‘комплекс от думи, систематизирани въз основа на своите предметно-логически връзки в множества, диференцирани по отношение към действителността’.

1. Изконна лексика

Към изконната лексика на един език принадлежат думи, които са били част от лексикалната му система от най-далечно историческо минало. За изконни думи в ЛСГ „Облекло“ на старобългарския език трябва да смятаме всички онези думи, които са възникнали в него или са наследени от праславянския език, независимо че етимологически техните корени могат да бъдат заети от други, неславянски езици. В този смисъл в ЛСГ „Облекло“ изконни са думи като *рѣмѣнь*, праслав. **гемѣнь*, което според някои учени е праславянска заемка от старовисоконемски, и *чѣпъць*, праслав. *щерьсь*, чийто произход се свързва с гр. *σκέλη* ‘покрив’, ср.-лат. *sarra*. Вж. по-подробно под 1.1.2.3.

Изконните думи са най-важната част от речниковия състав на ЛСГ „Облекло“ в старобългарския език. Именно те определят нейната качествена характеристика, разкриват спецификата и самобитността ѝ. В изконната лексика съответно се включват две групи: 1.1. общославянски думи и 1.2. собствено старобългарски думи.

1.1. Общославянски думи в ЛСГ „Облекло“ на старобългарския език

Общославянски са думите, които са наследени още от времето, когато българските славяни са били в своята обща славянска прародина, т.е. от праславянската езикова общност, съществувала до V–VI в. сл. Хр. Това са думи, общи за всички славянски езици, които с малки изключения се употребяват в тях и до днес.

В общославянската лексика на свой ред се различават два пласта: 1.1.1. думи, наследени от индоевропейския праезик (съответно преобразувани на славянска почва) и 1.1.2. думи, образувани в епохата на славянското езиково единство.

1.1.1. Думи, наследени от индоевропейския праезик

Към първия пласт спадат редица думи, общи за индоевропейското езиково семейство, в т.ч. наименования на конкретни предмети, признаци и основни действия, принадлежащи смислово към ЛСГ „Облекло“.

Ще посоча някои примери от това ТО в старобългарския език заедно с техните съответствия в другите индоевропейски езици, където те, естествено, имат друг фонетичен облик. Тук влизат названия на някои от суровините и материалите за производство на дрехи, на дейности по направата им, както и признакови означения, семантично отнасящи се към разглежданата предметна област:

Босъ – срхр. *bōs*, словен. *bōs*, рус. *босой*, *бос*, укр. *босий*, чеш. *bosý*, пол. *bosy*, луж. *bosy*. Сродно с лит. *bāsas*, латв. *bass*, ствиснем., срвиснем. *bar*, стнорд. *ber*, арм. *bok* (БЕР/BER, 1 1971: 69).

Вѣтъхъ – Срхр. *vētaḥ*, вѣт, рус. *ветхий*, чеш. *vetchý*, словаш. *vetchy*, пол. *wiotki*. От праслав. **vetъхъ*. Сродно с лит. *vētusas*, латв. *vēcs*, лат. *vetus*, гр. (F)έτος. От ие. **wetuso-*.

Власъ, *мн. власи* – срхр. vlâs, словен. lās, рус. волос, чеш. vlas, пол. włos, горлуж. włós, доллуж. los. Сродно с авест. varəsa- ‘коса, козина’, стперс. vars ‘коса’, válsas ‘клон’, от ие. *wolk’-o- (БЕР/BER, 1 1971: 162).

Вљна – срхр. вљна, словен. vólna, рус. диал. волна, укр. вовна, чеш., словаш. wlna, пол. wełna, горлуж. wołna, доллуж. wałna. Ие. *wьlənā от корен *wel- ‘тегля, влача’ (БЕР/BER, 1 1971: 207).

Нагъ – срхр. nāg, словен. nág, рус. наг, нагой, укр. нагий, чеш., словаш. Na-hý, пол. nagi, горлуж. nahí, доллуж. nagi. Ие. *nogu (БЕР/BER, 4 1995: 462).

Плѣсти – срхр. плѣсти, словен., рус. плестѣ, укр. плестѣ, белорус. плесць, чеш. plésti, словаш. pliest’, пол. pleść, горлуж. plesć, доллуж. plasć. От праслав. *plesti, *pletā. Ие. *plek- / *plet- (БЕР/BER, 5 1996: 345).

Шити – срхр. шѣти, словен. šíti, рус. шить, укр. шити, белорус. шыць, чеш. šiti, пол. scuć, горлуж. šić, доллуж. šyś. От праслав. *šiti. Срв. стинд. sīvyati ‘шие’, syūman ‘шев’, ствиснем. siūwan, лит. siūti, siuvù ‘шия’, лат. suo, -ere, sui, sutus (Фасмер, 4 1987: 443).

1.1.2. Думи, образувани в епохата на славянското езиково единство

В сравнение с индоевропейските по произход думи в общославянската лексика от анализираната ЛСГ много повече на брой са словните единици, които са образувани на славянска почва. Те са възникнали на основата на индоевропейски корени и отчасти – на основата на някои заемки. За разлика от индоевропейските по произход названия, които принципно спадат към категорията на първообразните думи, съдържащи само корен без афикси, при образуването на славянска почва е много по-голяма ролята на славянските словообразователни елементи. Посредством славянските афикси думата придобива нов облик. За илюстрация ще приведем някои от тези думи с кратки етимологически бележки. В изследвания материал отдиференцирахме:

1.1.2.1. Генерични термини от областта на облеклото, образувани в епохата на славянското езиково единство

Като генерични термини определям думи, които според своето първично значение в първезика на славяните принадлежат към ЛСГ „Облекло“. Такива са:

Кожоуѣхъ – срхр. ко́жух, словен. kóžuh, рус. ко́жух, чеш. kožích, словаш. ko-žich, пол. kożuch, горлуж. kožuch, доллуж. kóžuch. От праслав. *kaz-j-uxъ със стара непродуктивна в историческия период наставка (БЕР/BER, 2 1979: 520).

Нить – срхр. нѣть, словен. nit, рус. и укр. нить, белорус. ниць, чеш. и словаш. nit’, пол. и горлуж. nić, доллуж. nić. От праслав. *nitъ. Ие. *(s)nēy- (БЕР/BER, 4 1995: 656).

Обоути – срхр. обути, словен. obúti, рус. обувь, укр. обути, белорус. обуць, чеш. abouti, словаш. obut', пол. obuć, горлуж. wobuć, доллуж. hobuś. От праслав. *ab-u-ti, *ab-u-jā (БЕР/BER, 4 1995: 759).

Обоувъ – рус. обувъ, укр. обув'я, чеш. obuv, словаш. obuv, пол. obuwać. От праслав. *ab-u-vъ (БЕР/BER, 4 1995: 759).

Обоуца – бълг. обуца, срхр. обућа, словен. obuša. От праслав. ю.-слав. ab-u-tjā (БЕР/BER, 4 1995: 758–759).

Одежда – срхр. ђежда ‘свещеническа служебна дреха’, одея, одѣја, рус. одѣжа ‘дрехи, облекло’, словаш. остар. odedza ‘горно облекло’, пол. odzież ‘облекло, дреха’, odzieża, odziedza ‘покривка’, горлуж. wodźżece ‘покривка, покривало, пелена’. От праслав. *adedjā, *adějā (БЕР/BER, 4 1995: 798).

Одѣти – срхр. о-дјѣти -һу, словен. o-deti, -dene, рус. о-деть, одевать, укр. о-дягати, o-diti se, -dėje se, словаш. o-diat' (sa), odevy, пол. odzież. От представка о и ие. *dhe-jō. Сродно с глагола **дяна** ‘сложа’/ **дявам** ‘слагам’ (БЕР/BER, 1 1971: 470 – под **дявам**).

Платно – срхр. плàтно, словен. plàtno, рус. полотно, укр., белорус. полотно, чеш., словаш. plàtno, пол. plòtno, горлуж., доллуж. plotno. Праслав. *palt-ьна, субст. прил. от ср. р. с наст. -ьн- от незасвидетелствана в слав. ез. основа *palt-, сродна със стинд. pata- ‘парче, дреха’, гр. πέλτη ‘лек щит’ < ие. *pel- (БЕР/BER, 5 1996: 319–320).

Плащ – срхр. плашт, хърв.-кайк. plašč, словен. plašč, рус., укр. плащ, чеш., словаш. plašt', пол. płaszczy, горлуж., доллуж. plašč. От праслав. *plāščь, произв. с наст. -jъ от *plāsk- ‘плосък, широк’ (БЕР/BER, 5 1996: 327).

Повѣсмо – срхр. пòвесмо, словен. poveśmo, рус. повѣсмо ‘снопче обработен лен’, укр. повісмо, чеш. rověśmo, словаш. rovesno, диал. rovesmo, доллуж. rowěśmo, диал. rojesmo. Наследено от праслав. *ravěsma, образувано с наст. -ма от основа *paves- на глагола *ravěsiti ‘окачвам, овесвам’, префигирана форма от vēsiti ‘веса’ (БЕР/BER, 5 1996: 403–404).

Пояс – срхр. појās, појаска, појасак, пās, словен. rojas, pas, рус. и укр. пояс, чеш. и словаш. pás, пол. pas, горлуж. и доллуж. pas. От праслав. *raјāsъ, поствербал от *ra-jāsāti от jāsāti, откъдето рус.-цсл. **пояс**, гр. λεντίον. (БЕР/BER, 5 1996: 575; Станков/ Stankov 2016: 247).

Прътъ – срхр. прт ‘дреха, багаж, магаре (товар)’, словен. prt ‘платно’, рус. порт ‘груба прежда от лен или коноп’, укр., белорус. порт ‘конопена или ленена нишка, кърпа от платно’, чеш. prt, пол. part ‘грубо платно от коноп или лен’. От праслав. *рътъ. Според Фасмер сродно със стб. прати, пориж ‘дѣра, поря’ (срв. дреха, дрипи: ‘късам’), от ие. *rog- : reg- (Фасмер, 3 1986: 334). Според Ст. Младенов (ЕтР/ЕтR 1941: 412) сродно със стб. **пърати**,

перж от ие. *per-, *pr- ‘удрям’, (дрехи, които се перат) (БЕР/BER, 6 2002: 103–105).

Рѹно – срхр. рун, рѹно, словен. rúno, рус. руно́, рунь диал. ‘стара износена дреха’, укр. , белорус. рѹно, чеш. rouno, словаш. rúno, пол. ruно. От праслав. *rūna, rūnъ. Ие. *rou-: *reu- ‘дърпам, ръвам’ (БЕР/BER, 6 2002: 345).

Ржкавъ – срхр. rŭkāv, словен. rokáv, рус., белорус. рукав, чеш., словаш. rukav, пол. rąkaw, горлуж., доллуж. rukaw. Праслав. *rąkāvъ, произв. от rąkā със стара непродуктивна в историческия период наставка -āvъ (БЕР/BER, 6 2002: 373).

Ржковица – срхр. рукавица, словен. rokavica, рус. рукавица, чеш. rukavice, словаш. rukavica, пол. rękawica, горлуж., доллуж. ruкајса. От праслав. *rąkāvīcā < *rąkāvъ (БЕР/BER, 6 2002: 373).

Чрѣвиѣ – бълг. чреве, срхр. чрѣвља, словен. črêvŏlj, др-рус. черевик, укр. череві́к, белорус. череві́к, чеш. střevík, словаш. črevík, пол. trzcewík, горлуж. črīj, доллуж. crěj, crêw. праслав. *červī-, смята се производно от *čer-vo ‘корем’, ие. *(s)ker- ‘отрязано, кожа’ (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 336).

Шъвьць – рус. швецъ ‘шивач’, укр. и белорус. швецъ ‘обущар’, срхр. шá-вац, чеш., словаш., šves, пол. szewc. От праслав. *šъvъсь (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 419).

Шъвъ – рус. шов, бг. шев, срхр. шāв, словен. šêv, чеш., словаш. šev, пол. szew, г.-луж. šow, д.-луж. šaw. От праслав. *šъvъ, поствербал от *šiti (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 463).

1.1.2.2. Вторично терминологизувани общославянски думи от областта на облеклото

Това са думи, които според своето първично значение в праезика на славяните са принадлежали към друга ЛСГ, но в резултат от семантични промени впоследствие са добили и вторично значение от анализираната предметна област. Ето няколко примера:

Гащи – срхр. гаће, словен. gāše ‘тестикулна торбичка на животно, долни гачи’; рус. гачи ‘слабини; гачи’, укр. гачи ‘долни гачи’, чеш. hase, пол. gacie ‘долни гачи’ в стпол. ‘препаска’. От праслав. *gatja < *ghābhtjā, откъдето заето във фин. kaatio ‘бедро, крак’. Сродно със ст.-инд. gabhās ‘vulva’. Ие. *g^wā ‘ходя, вървя’ (БЕР/BER, 1 1971: 233). Езикова съпоставка навежда на мисълта за вторично семантично развитие от наименоване на част от тялото на човек или животно (анатомичен термин) към наименоване на облекло, покриващо тая част.

Кожа – срхр. кѹжā, словен. kōža, рус. ко́жа, чеш. kůže, словаш. koža, пол. koža, горлуж., доллуж. koža. От праслав. *kaz-jā, производно от *kazā, ‘коза’, означаващо букв. ‘козя кожа’. Значението ‘изобщо кожа’ се развива в резултат на семантично разширение (БЕР/BER, 2 1979: 519).

Пазоуха – срхр. пазухо ‘рамо, подмишница’, словен. rāzuha, rāzduha ‘подмишница’, рус. пазуха ‘пазва’, укр. пазуха ‘гърди, пазва; нагръдник на риза’, чеш. и словаш. razucha ‘подмишница’, пол. razucha ‘пазва, подмишница’. От праслав. представка rāz- и *duxā, което е сродно със стинд. dos ‘долна част на предната лапа на животно’, авест. daōš ‘рамо’, срв. и латв. paduse ‘подмишница’ (БЕР/BER, 5 1996: 10). Вторичното значение ‘част на дреха’ се развива в резултат на метонимичен пренос от първичното наименование на част от тялото.

Пола – срхр. пѡла ‘половинка; парче от килим’, словен. rōla ‘крило на врата, на прозорец’, рус. пола ‘долен край на дреха, пола; завеса’, укр. пола ‘долен край на дреха, пола; платнище’, словаш. pola ‘половина; част от дреха’, пол. остар. pola ‘долен край на дреха, пола; завеса’. От праслав. *palā от основа *pal- в *palъ ‘половина’. За значението ‘долен край на дреха’ срв. тълкуване на рус. пола у Даль (Даль/Dal’, 2 1881: 249) ‘нижняя часть распашной одежды, считая две полы, правую и левую’ (БЕР/BER, 5 1996: 492). Вторичното значение ‘част на дреха’ се развива в резултат на семантично стесняване от първичната по-обща семантика ‘половина’.

Пѡта – срхр. пѣта ‘пета; ток на обувка’, словен. pēta ‘пета; долна част на легло’, рус., белорус. пята, укр. п’ята, чеш. pata, словаш. pāta, пол. pięta, горлуж. pјata, доллуж. pēta. От праслав. *pęta ‘пета, долна част на предмет, край на нещо’. Вторичното значение ‘част на обувка’ се развива в резултат на метонимичен пренос от първичното наименование на част от тялото (БЕР/BER, 5 1996: 191–192).

Рѡса – срхр. рѣса ‘цвят на орех, леска и др.; ресна’, словен. rěsa, рус., укр. ряса ‘ресна’, чеш. řasa ‘ресница; водорасло’, словаш. ríasa, пол. rzęsa ‘ресница, растение Lemna gibba’, горлуж. rјesa ‘раст. водна леща’, доллуж. rěsa ‘цвят на дърво – върба, елха, бреза’. От праслав. *ręsā, вер. < *rędsā, производно от *rędъ (БЕР/BER, 6 1996: 231). Вторичното значение ‘гарнитура към дреха’ се развива в резултат на вторична терминологизация на ботанически термин въз основа на метафоричен пренос.

Чрѣвь – срхр. чрѣв, словен. čřv, стчеш. črv, чеш и словаш. červ, пол. czerw, горлуж. čerw, доллуж. serw. От праслав. čьgvъ, родствено с čьгь (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 335–336). Вторичното значение ‘цвят, тъкан и дреха в този цвят’ се развива в резултат на вторична терминологизация на зоотермин въз основа на метонимичен пренос от първичното наименование на животински вид към продукт от него.

Сред названията от ЛСГ „Облекло“, принадлежащи към общославянския пласт в старобългарската лексика, са още следните: от наименованията на видове дрехи – **врѣтище**, **оноуѣца**, **пелена**, **понѡва**, **оуѣроуѣсъ**; от наименованията на суровини за дрехи – **платъ**, **плѣстъ**, **соуѣкъно**; от наименованията, свързани с производството на облеклото – **врѣтѣно**, **кросно**, **жѣтъ**.

къ, игла, ножъница, вазание; от прилагателните, означаващи качествени признаци на облеклото – бѣлъ, макъкъ, остръ, пьстръ; от глаголите, означаващи основни действия по обличане, поддръжка и производство на дрехи – облѣши (сѧ), облачати (сѧ), съвлачити, съвлачати, изоути, гладити, пьрати, прѣсти, съкати / соукати, тѣкати, макати³.

1.1.2.3. Общославянски заемки

Както бе казано по-горе, към изконната лексика принадлежат и прастари заемки, усвоени от славяните още на етапа на техния праезик. Такива в разглежданата ЛСГ са:

Ремень/ремыкъ – срхр. рѣмен, словен. rémen, рус. ремень, укр. ремінь, чеш. řemen, словаш. remej, пол. rzemień, горлуж. ģjemjeñ, доллуж. ģjemjeñ. От праслав. *remenъ, remy. Според Миклошич и Младенов праслав. заемка от ствиснем. ġumō (БЕР/BER, 6 2002: 220).

Чепъць – бълг. чепик ‘обувка’, срхр. чѣпац, словен. čêpâc, рус., белорус. чепец, укр. чепець, чеш. словаш. čerâc, пол. czerpiec, горлуж. čêrc, доллуж. серс, сорс. От праслав. čerъсь. Произходът се свързва с гр. σκέπτη ‘покрив, ср.-лат. сарра (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 333).

В някои случаи, напр. за **лънь**, не е установено дали е налице древно културно заемане или изконно родство:

Лънь – срхр. lǎn, словен. lǎn, рус. лён, чеш. len, словаш. lán, по., горлуж. len, доллуж. lan – От праслав. *lъпъ. Сродно с лит. linaĩ, латв. lini, стпрус. linpo, гр. λίνον, лат. linum, гот. lein. Според Хофман славянската дума има латински произход, което е неправдоподобно според Фасмер (БЕР/BER, 3 1986: 359).

При други думи като **конопль** / **конопля** са изказани различни хипотези относно източника на заимстването им:

Конопль / **конопля** – срхр. коноп, конопльа, словен. konóplja, рус. конопля, диал. конопел, укр. коно́пля, белорус. колопня, чеш., словаш. копоре, пол. копор, горлуж., доллуж. konopje. От праслав. *kanapъ, kanapjā (БЕР/BER, 2 1979: 592). Според Младенов това е обща културна арио-алт. дума, а не заемка от германски, както мисли Hirt, или прастара заемка от неизвестен произход по мнението на Sławski (БЕР/BER, 2 1979: 592–593).

Сред общославянските заемки има и по-късни, навлезли по книжовен път в старобългарския език и разпространили се в другите славянски езици чрез богослужебната литература. Такива са:

³ Вж. по-подробно за всяка една от тези думи на съответното място у Илиева/Ilieva 2020 на адрес: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/22122>.

Клобуѣкъ – срхр. клѣбук ‘шапка’, словен. ‘шапка; шлем’, рус. клобук, чеш. klobouk, словаш. klobúk, пол. klobuk, kobluk, горлуж., доллуж. klobuk. Стара тюркиска заемка от един произход с колпакъ, първично *kalbuk, което се смята за вариант на тур.-татар. kalpak (БЕР/BER, 2 1979: 462).

Кошуѣла – срхр. кошуѣла ‘риза’, словен. košulja също, рус. кошуля ‘женска риза с широки ръкави’, диал. ‘овчи кожух’, укр. кошула ‘риза’, белорус. кашула, чеш. košile, словаш. košela, пол. koszula, горлуж. košla, доллуж. košula. Чрез балк. лат. *casulla, от нар. лат. casula, деминутив от casa ‘дом, жилище, постройка’, разпространено в останалите славянски езици чрез богослужебната литература⁴ (БЕР/BER, 2 1979: 696).

Основание да считаме всички посочени по-горе праславянски думи като принадлежност и на старобългарския речников състав ни дава обстоятелството, че те се срещат в КСП, както и в съчинения от старобългарската епоха – преводни и оригинални – достигнали до нас в покъсни преписи. В КСП са засвидетелствани: **вѣтъхъ**, **вѣстъ**, **вѣна**, **овѣти**, **кожа**, **одежда**, **нагъ**, **одѣти**, **пазоуха**, **плащъ**, **плѣсти**⁵, **пола**, **погасъ**, **прѣтъ**, **ремень**, **роуно**, **соуѣно**, **чрѣви**. В старобългарски паметници, достигнали до нас по късни преписи⁶, са документирани: **вѣстъ** (Сб.1073), **гаща** (Упир^{Дан3:24}), **льнъ** (Гр.Наз.XIV), **нитъ** (Панд.Ник), **овѣща** (Гр.Наз.XI), **овѣвъ** (ТриодНовг), **платъно** (Втз^{22:11} XIV), **рѣса** (Коз.Инд.Топогр), **шити** (Златостр.XII), **шѣвъць** (Панд.Ник), **шѣвъ** (Изх^{28:17} XIV). С примери от руски паметници речниците отбелязват думи като **кожоухъ** (Уст.Ст.XII–XIII), **рѣжакъ** (Хроногр.1494), **рѣжавица**, **чѣпъць** (Сб.Дуб.XVI). В църковнославянски паметник от сръбска редакция Фр. Миклошич регистрира **повѣсно** (Prol.-Mart.XVII).

Още едно доказателство за принадлежността на всички тези думи към българския речников състав е, че много от тях се откриват в съвременния български език – в обиходната реч или в неговото диалектно многообразие (по данни на НГ, РСБКЕ, РБЕ, Младенов ЕТР, Младенов БТР, БЕР).

Словообразователният строеж на посочените лексеми носи определено древни черти. В морфемния състав на редица от думите се откриват стари непродуктивни в историческия период наставки и представки, някои от които част от вече свързани основи с избледняла и непрозрачна структура, остатъци от непроеизводителни модели, наследени от дълбока старина и

⁴ Вж. подробен коментар на думата, както и библиография за нея у Станков (Станков/Stankov 2016: 147–148).

⁵ Тази първа регистрация е в състава на фразеологичното съчетание **ковъ плѣсти** Супр 85.12.

⁶ Списъка със съкращенията на цитираните тук и по-надолу паметници, както и по кои речници са цитирани вж. у Илиева/Ilieva 2020 на адрес: <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/22122>.

съхранени до днес като езикови „вкамелости“ в териториалните диалекти. От друга страна, обаче още тук се откриват и словообразователни форманти, получили широко разпространение в историческия период на писмено фиксирания език. Няма сложни думи или такива с първи компонент *вѣз-* и *нѣ-*, калкиращи обикновено гр. *ἀ-privativum*, които са така характерни за собствено старобългарската лексика главно след създаването на книжовния старобългарски език. От съществено значение е фактът, че сред общославянската лексика в ЛСГ „Облекло“ виждаме производни на корени, които не се срещат в КСП като *гѣцѣ*, *кросно*, *плѣсть*, *рѣса*, *чѣпѣць*.

Думите от пласта общославянска лексика са най-съществените и най-важните дял от ЛСГ „Облекло“ на старобългарския речник, нейно основно ядро – както по своята употребителност, така и поради факта, че означават понятия, свързани с един толкова съществен елемент от човешката култура, какъвто е облеклото. Наследените общославянски думи са най-устойчивата част от разглежданото тематично обединение, дълбоко навлязла в неговия речников състав. Мнозинството от тях битуват в езика както през целия старобългарски период, така и в по-сетнешния исторически развой на българския език (макар и някои като *чѣпѣць* да променят своята семантика).

Възхождащите към праславянския език думи от ЛСГ „Облекло“ като стилистично неутрални лексеми са се ползвали както в устната реч на старобългарския говорител, така и в книжната. Тези думи са били общоупотребителни и по своето разпространение по цялата старобългарска говорна територия. Според ролята си в речниковата система на старобългарския език наследените от праславянски думи съставляват ядреният контингент на ЛСГ „Облекло“ – най-архаичният и базов елемент от словния ѝ инвентар. Те се отличават с голяма устойчивост и с активна употреба и служат за основа при образуване на многобройни производни думи през историческия етап на книжовния език.

1.2. Праславянска лексика с ограничено разпространение в по-сетнешните славянски езици

Като отделна група се обособяват думи, които имат праславянски произход, но същевременно се характеризират с по-ограничено разпространение само в част от сетнешните славянски езици. Те могат да бъдат засъществени в една или две от славянските езикови групи, дори в един отделен език. Такива са:

Копороула – срхр. диал. копраља ‘плосък железен наконечник на тояга’, рус. диал. копаруля ‘лопатка, с която се чисти лемежът на плуг’. От праслав. *карагулѣ ‘дълъг ораторен остен, на дебелия край с лопатка за чистене ралото от кал’, произведено от основа *корог (< karāti + наст. -ог- за оръдия или дейтели) и продуктивен суфикс -улѣ или от глаг. осн. -корог-

/-корг-/коруг- (срв. срхр. копорати, копирати ‘движи се, клатя се, мърдам’) (БЕР/BER, 2 1979: 619).

Мялица ‘мъналка’ – рус. мялица, чеш. mědlice, пол. międlica. Праслав. *mędicā, производно от mędlā, а то от męti, mъnъ ‘мачкам, меся, тъпча’ (БЕР/BER, 3 1986: 727).

Ободъ – срхр. обод ‘край’, словен. obōd ‘дървена част на сито’, рус. обод ‘кръгъл широк ремък на конска шия’, укр. обід, белорус. вобод, пол. obód ‘ремък’. Праслав. *ab-vađъ (стб. ов-водити) (Фасмер/Fasmer, 3 1987: 104).

Подрагъ – рус.-цсл. подрагъ, горлуж. podrohi. От праслав. *podorgъ, поствербален конверсив с отглас на вокалите от *dъrgati ‘дъргам, скубя, късам’. (Фасмер/Fasmer, 3 1987: 300).

Понава – срхр. понава ‘покривка, постилка’, словен. ponjāva ‘платно, чаршав, одеяло’, рус. понява ‘покривка, кърпа, превръзка на глава’, укр. понява ‘долна къса пола’, белорус. понёва също. От праслав. *panjavā. Фасмер свързва със стб. опона, пати, пьнж ‘опъвам, натягам’ (БЕР/BER, 5 1996: 519).

Прѣвои – срхр. превѣј, словен. prevōj. От праслав. *pervajъ, съотносимо с *perviti.

Ротъ – срхр. От праслав. rutā.

Рясница / **ръсна** – срхр. ресница ‘раст. Juniperus communis’, словен. rēsница ‘сорт пшеница’, рус. ресница ‘ресница’, укр. рясниця ‘гънки, плисе (на дреха)’, чеш. řasnice ‘ресница’. От праслав. *ręsňnā покрай *ręsā (БЕР/BER, 6 1996: 233).

Свѣита – бълг. свита ‘вид плат’, срхр. свита ‘сукно’, словен. svīta ‘дреха’, рус., укр. світа ‘вид връхна дреха’, белорус. світа също, пол. świta ‘вид връхна дреха’. От праслав. *svitā. Неприемливо е обяснението от *sъviti (БЕР/BER, 6 1996: 558–559).

Тези думи свидетелстват за наличието на диалектно деление още в праславянски език. Казаното за словообразователния строеж на общославянската лексика от праславянски произход важи и за този словен ресурс. Изначално принадлежащи към периферията, те проявяват нестабилност в историята на езика и на даден етап отпадат от неговата лексикална система.

1.3. Собствено старобългарски думи

Най-значителният по количество лексикален пласт в ЛСГ „Облекло“ съставляват собствено старобългарски думи. Тук се числят словни единици, които са възникнали в старобългарския език, след като той се отделя от праславянската езикова общност и започва своето самостоятелно съществуване, т.е. от VI в. Още тогава, преди южнославянските племена (чийто източна група са българските славяни) да са прекосили Истр и да са се настанили в южните части на Византийската империя, старобългар-

ският вече се е отделил като самостоятелен език със свои индивидуални, характерни само за него лингвистични особености, включително и лексикални, които го диференцират от езиците на останалите славянски племена (Илчев/Ilchev 1981: 16). За тези особености от дописмения период заключаваме по косвен път от данните, които ни предоставят контактните неславянски езици, от сведенията в исторически извори и т.н. От IX в. насетне, когато се извършва книжната кодификация на езика, главен източник на информация за собствено старобългарската лексика са писмените паметници (макар и от по-късно време – X–XI в.).

Собствено старобългарските думи в ЛСГ „Облекло“ са създадени на основата на наследени от праславянския език корени (в по-голямата си част) по законите на старобългарското словообразуване⁷. Друга част са възникнали на основата на заети от чужди езици думи, които са се приспособили към старобългарската фонетика и морфология. По такъв начин почти всички старобългарски думи са производни – суфиксални и префиксални образувания. Коренни думи, неизвестни на другите славянски езици, следователно и на праславянски, са изключения.

Не е възможно с абсолютна точност да се докаже кои лексеми от тематичната група „Облекло“ принадлежат към този пласт, тъй като твърдо установени критерии за определяне на една дума като собствено старобългарска в науката няма (Давидов/Davidov 1996: 62). Все пак основен показател за отнасянето на една словна единица към старобългарския лексикален фонд се явяват свидетелствата на писмените извори, като най-висока доказателствена стойност имат най-старите писмени паметници – книжовни и епиграфски (Давидов/Davidov 1996: 63). Следва староруската писменост, която е втора по старшинство славянска писменост след старобългарската и която в началото на своето съществуване показва ярко изразени старобългарски лексикални особености. Най-сетне старобългарски думи се откриват и в църковнославянски текстове, които също са се придържали стриктно о класическата старобългарска норма.

1.3.1. Старобългарска лексика от ЛСГ „Облекло“ в КСП

От принадлежащите към анализираният тук ТО в КСП са регистрирани следните думи, които могат да се определят като собствено старобългарска лексика: общи думи – *одѣвание*, *одѣвало*, *прѣтище* / *прѣтищь*, *обнажати* / *обнажити*, *обнажение*; наименования на части от облекло – *въскрилие*⁸, *подрагъ*, *подъметъ*; наименования на видове дрехи – *ризно*, *ризница*,

⁷ Ако дадена дума от КСП я няма в речника на Фр. Славски или в ЭССЯ, значи тя не се счита за част от общославянския речников фонд. Това са несъмнено думи, възникнали на старобългарска почва, и те могат да се характеризират като принадлежност само на старобългарския език.

⁸ Вж. коментара у Станков (Станков/Stankov 2016: 239, 240).

срачица, покровище, прапръжда, прапръждъ / прѣпръжда, прѣпръждъ + прилагателното прапръждьнъ, багърѣница.

1.3.2. Старобългарска лексика от ЛСГ „Облекло“, документирана в старобългарски паметници, достигнали до нас в късни преписи

Очевидно КСП отразяват само една неголяма част от старобългарската лексика за облекло. Нейното възстановяване и установяване може да стане с помощта на косвени източници. Редица старобългарски оригинални и преводни съчинения извън старобългарския канон притежават далеч по-голямо богатство от думи за облекло отколкото КСП.

Голяма част от преводната и оригинална литература, създадена в средновековна България, се е съхранила до днес в източнославянски преписи, възникнали в руска среда. Това са и най-ранните паметници на староруската книжнина. Както може да се види от МДРЯ и СДРЯ, в тях са зафиксирани значителен брой думи от интересувашото ни тематично обединение, извлечени от библийските книги, Симеоновите сборници от 1073 и 1076 г., Пандектите на Антиох и 13-те слова на Григорий Назианзин, запазени в ръкописи от XI в., Синайския патерик от XI–XII в., Пандектите на Никон Черногорец по преписи от 1296 г. и от XIV в., Хрониката на Георги Амартол по писмени свидетелства от XIII–XIV в., Огласителните поучения на Теодор Студит и други съчинения, възникнали или преведени в България през периода IX–X в. Такива думи са: от общата лексика – одѣвало + произв. прил. одѣвальнъ (Панд.Ник), одѣло (Пс.Тк.XII^{101:27}), платище (Пат.Син, Златостр.XII), прѣтъць (Т.Студ.Ост), роухло (Бт^{34:29} XIV); от названията на части (елементи) на дрехата и гарнитури към нея – запастие (Упир^{Ис3:19}), затокъ (Хрон.Г.Ам.XVI), въскрай (Ев.Йов), напръсьникъ и напръськъ (Хрон.Г.Ам.XIII–XIV, Панд.Ант.XI), напръсье (Изх^{28:4} XIV), отокъ (Хрон.Г.Ам.1456), подолъ (Изх^{28:33} XIV), подѣкрилие; подѣвлака/подѣвлакъ (Хрон.Г.Ам.1456) + произв. прил. подѣвлачьнъ (Хрон.Г.Ам.1456), понасьница (Хрон.Г.Ам.1456), приполкъ (Панд.Ник), пжгы/пжгъва (Изх^{39:25} XIV) + умал. пжгъвица (Изх^{28:33}) и прил. към него пжгвичьнъ (Изх^{28:33} XIV); от наименованията на видове дрехи – пазоушница/пазоушьница (Пч.к.XIV); повлака (Йос.Флав.Юд.В., Числа^{4:4} XIV, Сб.1073), приполъ (Ев.Тк. Теофил^{Й21:7}), надраги (Изх^{28:42} XIV, Изх^{36:35} XIV), повивало (Панд.Ник.), повои (Златостр.XII), прѣвои (Ез^{23:15} XIV), оушьвъ (Естир^{8:15} XIV), платище (Панд.Ник), покръвение (Гр.Наз.XI, Ник), овоувище (Иис Нав^{9:13} XIV), плесьница (Новг.Чин.XIV, Прол.XIII, Уст.Ст.1193), плесьньць (Прол.XIII), подѣшьва (ИсНав^{9:5} XIV), прѣвѣжа (Гр.Наз.XI), врѣтище (Бт^{43:23} XIV); от наименованията на суровини и материали за производство на тъкани и дрехи + имена на дейтели – брачина / брачинъ (Гр.Дв.Бес) + произв. прил. брачиньнъ (Сказ.Акир.), коприна (Гр.Наз.XIV), свила (Й.Екз. Бог) с производните

му свилие (Корм.Ефр) и свильнъ/свиланъ (Панд.Ник, Корм.Уст, Златостр. XII), синета/синота (Изх^{25:4} XIV) + произв. прил. синетънъ (Числ^{4:6} XIV), овъчина (Ев.1307), оузма (Изх^{35:7} XIV, Й.Екз.Бог, Т.Студ. Ост) + произв. оузмие (Корм.Новг)/оузмие (Т.Студ.Ост), оузмарь (Й.Екз. Шест), оузмарьскъ (Й.Екз.Шест), и композ. оузмошьвъць (Панд.Ник), оузмошьвение (ЕфрКрм), сапожъникъ (Прол.Май), гъзънаръ (Панд.Ник), гърина (Мин.Окт.1096), багъ-рѣнь (Гр.Наз.XIV), чръвъць (Коз.Инд.Топогр), чръв(л)ень (Бт^{8:28} XIV, Ипол. Антихр), чръв(л)еница (Упир^{Ез23:6}); наименования от подтемата „Поддръжка на дрехите“: бѣльникъ (Панд. Ант. XI), извивати (Г. Ам. XIII-XIV)⁹, испърати (Изх^{19:14} XIV), съвлакъ/съвлекъ (Г. Ам. XIII-XIV)¹⁰; наименования на действия, свързани с обличането – облѣчати/сѣ/ (Хрон.Г.Ам 1456), облѣчение, облѣкати/сѣ/ (Ап.Тк.XV^{Еф4:24}), съвлачити/съвлачати (Сб.1076), съвлѣкати, съвлѣчение (Мин.Ноем.1097), надѣти (Корм.Новг), приодѣти, прѣодѣниие съодѣниие, (Мин.Септ.1096), съдѣяниие (Гр.Наз.XI), ношениие (Пар. XIII), измѣнити сѣ/измѣняти сѣ (Панд.Ник), прѣпоасати/сѣ/ (Упир^{Ис3:23}), распоасъ (nom.-bulg).

За установяване на собствено старобългарската лексика от интересуващото ни ТО интерес представляват старобългарските паметници с установено авторство (макар и запазени в по-късни преписи). В много случаи думите, които днес извличаме от творбите на средновековните ни писатели, са въведени в книжно обръщение от тях. Така у Йоан Екзарх откриваме следните незафиксирани другаде думи и изрази от ЛСГ „Облекло“:

Бългърънитъ ‘мозаичен, определение на тъкан’ – *ище сѣ прилоуѣтитъ ѿмоу и къназѣ видѣти сѣдѣща въ срацѣ висромъ покыданѣ, гривнѣ цѣтавъ на въи носѣща и обрѣчи на рѣкоу, поасомъ въльрънитомъ поасана и мѣуъ златъ при вѣдрѣ висѣщъ; и обаполъ ѿго волѣръ сѣдѣща въ златахъ гривнахъ и поасѣхъ и обрѣуъхъ. Й.Екз.Шест.*

Коюга ‘обушарски калъп’, гр. καλόπους – *Швъць показѣтъ оученикоу како ... коюгоу дрѣжащи, шити сапогы Й.Екз.Бог.*

Прѣпоасъ ‘пояс, опоясание’ – *Прѣпоасъ си притворѣше, листвие во смѣкъвъно възмѣ, прѣпоасѣа Й.Екз.Бог.*

Рѣзальникъ ‘нож, резец’, гр. περτομεύς – *Рѣзальникъ дрѣжати. Й.Екз.Бог.*

Това са думи с малка честота, те са рядко употребявани и затова са показател за лексикално своеобразие на старобългарския език.

⁹ Вж. също коментара на думата у Станков (Станков/Stankov 2016: 261).

¹⁰ Вж. подробен коментар на думите у Станков (Станков/Stankov 2016: 261, 262).

1.3.3. Старобългарска лексика от ЛСГ „Облекло“, извлечена от староруски паметници

Източник на информация за собствено старобългарското словно богатство се явяват също преводни и оригинални книжовни паметници, създадени в Русия, но плътно следващи старобългарски образци.

Лексиката в правените на руска почва копия от южнославянски (в по-ранната епоха от старобългарски) преводи на църковно-богослужерна литература като цяло се съхранява съвсем съзнателно в автентичния ѝ старобългарски вид, което се е приемало като белег за достойнството на ръкописа (Давидов/Davidov 1996: 64). Това се отнася най-вече за времето от XII в., отчасти и XIII в., когато в летописни и агиографски съчинения започва да навлиза по-широко народна руска лексика (Шански/Shanskii 1972: 810; Фомина/Fomina 1973: 82).

Старобългарски думи от ЛСГ „Облекло“ могат да бъдат открити в произведения на древноруски автори като Нестор, Кирил Туровски, в средновековни руски летописи, между които Новгородски, Переяславов, Ипатски, Псковски, Лаврентиевски както и Повест за отминалите години. Тук ще изброя: от общата лексика – *прѣтъно* (Златоуст XIV), нвб. диал. *пъртено* ‘вид домашна дреха’; наименования на части (елементи) от дрехата и гарнитурите към нея – *крѣжико* (Л.Ип.), нвб. срв. *кръжило* остар. ‘накит за глава’; *рѣжакъ* (Хроногр. 1494), *рѣснѣ/рѣсна* (Ж.Григ. Арм), *чѣпагъ* (Ж. Андр. Юр. XV–XVI), нвб. диал. *чипаг* ‘къса женска дреха без ръкави’; *запрѣжъникъ*, *прѣжъка* (Бор. Год. 1589), нвб. диал. *прежка* ‘резе’, срв. също *запрежка* ‘ключалка’; наименования на видове дрехи – *окрѣнище* (Дан. иг), срв. нвб. диал. *окроя*, *окройвам*; *ризъникъ* (Л.И. Псков), нвб. диал. *ризник* ‘женска дреха от бяло платно’, *прѣстѣтица* (Л.И. Псков), срв. нвб. *прѣстат*; *соуѣманьць* (Пут), *ногавици* (Сб. Дуб. XVI), нвб. диал. *ногавица* ‘крачол’; *чуѣлъкъ* (Път. Ген. Позн), нвб. диал. *чулка*; *повои* (Сказ. Ант. Новг), *покрывало* (Ж. Андр. Юр. XV–XVI), *копытыѣ* (Нест. Ж. Теод), *плѣтыѣ*, срв. нвб. диал. *плетец*; названия на суровини и материали за производство на тъкани и дрехи и имена на деятели – *соуѣкъныѣ* (Ж. Андр. Юр. XV–XVI), *кожевъникъ* (Л.И. Новг), нвб. остар. *кожевник*; *козѣлина* (Нест. Ж. Теод), нвб. срв. *козина*; названия на действия, свързани с обличането и направата на дрехи – *облачити сѧ* (Нест. Ж. Теод), *припоасати* (Л.Ип.), *припоасывати* (в късни рус. пам.), срв. нвб. диал. *-поясвам се*; *повлачати* (Мин. Леоп. XVI), *сѣплѣтѣние* (Нест. Ж. Теод).

За да се докаже или отхвърли принадлежността ѝ към историята на българския език, за всяка лексема следва да се съпоставят данните и от косвените източници.

1.3.4. Лексика от ЛСГ „Облекло“, извлечена от църковнославянски паметници

Източник на информация за словния състав на ЛСГ „Облекло“ се явяват и по-късни църковнославянски текстове, които съзнателно са се придържали към класическите старобългарски първообрази. Разбира се, и тук за всеки индивидуален случай е необходимо да се прави конкретен съпоставителен анализ и с други косвени източници, за да се удостовери наличието на тези думи в историята на българския език. От църковнославянски текстове са ексцерпирани следните думи: обща лексика – *одеждица* (Ж. Авкс.►Мин.-ч.Февр), *приодѣвало* (Библ.Остр); наименования на части (елементи) от дрехата и гарнитури към нея – *сѣкраи* (Аг^{2:13}), *прѣпоасало* (Микл¹¹), *прѣпоасѣка* (Микл), *чрѣслѣникъ* (Йер^{13:1}); наименования на видове дрехи – *остегнѣ* (Сир^{45:10} ЦслР), *нарамѣница* (Ж.Т.Сик.►Мин.-ч.Апр), *окроинница/оукроинница* (Ж.Й.Зл.XV, Ж.Т.Сик.Мин.-ч.Апр), *остегѣ* (Прол. Дек), *приодѣвало* (Библ.Остр^{Щр24:5}), *сѣвитина* (Ж.Ант.►Прол.XV), *овѣзало* (ЦслР, Дѣяч), *покрѣвъ* (Изх^{34:33}), *овоутиѣ* (Библ. 1499^{Песен7:1}), *овоутиѣ* (Песен^{7:1} XVI), *настегны* (Библ.Остр); наименования на суровини и материали за производство на тъкани и дрехи – *изгрѣбѣ* + произв. събир. *изгрѣбѣниѣ* (Ж.Мар.Ег.►Мин.-ч.Апр), *вѣлница* (Ж.Теодул►Мин.-ч.Февр), *вагѣрѣбѣностѣ* (Сир^{45:13}), *азно* (Библ.Ген^{Йов40:26}), *чрѣмѣница* (Библ.Ген^{Ез27:7}); наименования на действия, свързани с обличането – *наготѣствовати* (Сб.Дуб.XVI), *изодѣяти/издѣяти* (Служ.арх, Прол.март) + отгл. същ. *изодѣяниѣ* (Мин. Септ), *приодѣвати* (Осмогл), *прѣодѣвати* (Мин. юни), *опоасати/опасати* (Ж. Март.►Мин.-ч.февр) + отгл. същ. *опоасаниѣ* (Мин.Авг), *опоасоватисѣ/опоасовати сѣ* (Служ.Серг), *припоасаниѣ* (Триод), *прѣпоасовати /сѣ/* (Пс^{17:33}, Ез^{44:18}), *распоасати* (Ис^{5:27}), *распоасовати /сѣ/* (Trigl).

Ценен лексикален материал от църковнославянски паметници, принадлежащи към сръбска редакция, предлага речникът на Фр. Миклошич. Тук ще отбележа: от общата лексика – *овлача* (Ис.Сир.), *овлачило* (Glag), *овлачилицѣница* (Glag), *овлѣкло* (Alex.-Mih), *оудѣвати* (Ant XIV), *приодѣло* (Kruš), *одѣла* (Микл), *сѣодѣти /сѣ/* (Men.-Mih), *прѣодѣти* (Nom.-Mih XIII), *накрѣи* (Pent.-Mih), *окрѣи* (Chrys.-Duš), *раклѣ* (PatXIV); *ракно* (Š-gl); от наименованията на части (елементи) от дрехата и гарнитури към нея – *крилиѣ* (Триод Загр), *крѣжило* (Prol.-Mart.XVII); от наименованията на видове дрехи – *ризица* (Prol.-Mih), *подѣризѣникъ* (Микл), *кошоулица* (Nom.-Mik), *гоуна*

¹¹ При неуказване на източника на ексцерпция се посочва речникът, от който е взета думата.

(Chrys.-Duš), крѣзно (Микл), окрилъ (Prol.-Mih, Sabb), порамица/порамъница (Men.-Vuk Prol.-Lab), приодѣло (Kruš); от наименованията на суровини и материали за производство на тъкани и дрехи – повѣсно (Prol.-Mart.XVII.), платъць (Mon.-serb.).

Единството на всички тези източници в лексикално отношение личи по общия набор от производящи основи, който се констатира в тях и с който се образуват думи от всички категории (имена на действия, лица, оръдия, места, умалителни, събирателни; прилагателни и пр.). В руски и църковно-славянски паметници се откриват продуцирани посредством продуктивни през историческия период афикси производни на изконни (общославянски и собствено старобългарски) първообразни думи, засвидетелствани в старобългарски паметници (класически и запазени по късни преписи), в които на свой ред присъстват деривати, чиито мотивиращи основи са регистрирани в по-късни по произход паметници. Така като производни от изконни думи в КСП се срещат признаковите наименования *лъньнъ/лънѣнъ* (Супр), *кожънъ* (Супр), *платънъ/платѣнъ* (Лев.^{6:10} XIV, Панд.Ник), *ризнъ* (Супр), *оуслиѣнъ* (Зогр), *оуслианъ* (Мар, Ас, Сав); в запазени по късни преписи старобългарски паметници – *вльньнъ/вльнѣнъ* (Гр.Наз. XI, Съд^{6:37} XIV), *кожи/кожанъ* (Мин.Пут, Мин.Ноем.1097), *конопънъ* (Гр. Наз. XI), *изгръбънъ/изгръбънъ/изгръбънъ* (Лев.^{13:59} XIV), *соуѣтънъ/соуѣтънъ* (Естир^{4:2} XIV, Пат.Син, Панд.Ник), *овлѣченъ* (Хрон.Г.Ам 1456), *пъзънъ* (Сб.1073); в руски паметници – *подъризнъ* (Разх.Кн. 1584-1585), *кропънъ* (Пов.вр.л), *прѣтънъ* (в късни рус. пам.); в църковнославянски паметници – *кошоульнъ* (Men.-mih.), *платънѣнъ* (Pent.-Mih.), *сапожънъ* (Корм. Новг), *неопасанъ* (Типик ЦслР), *непокръвенъ* (Типик ЦслР), *невоуѣвенъ* (Панд.Ник).

За съществуването на някои думи съдим косвено по наличието на техни производни. Така, въпреки че деятелското име *синьникъ* от подтема „Поддръжка на облеклото“ не е засвидетелствано в паметниците, за него със сигурност можем да предположим, че е било част от лексикалното богатство на старобългарския език, по присъствието на относителното прилагателно *синьничъ* в Йос.Флав.Юд.в.

Един и същ контингент основи се открива и в словосложенията от групата: *багъръвъльнъ* (Chrys.-Lab.), *благопасанъ* (Chrys.-Lab, Men.-mih), *добропасънъ*, *юдинопасънъ*, *юдинопасъникъ* (Гр.Наз.XIV), *кратополие/кратополие* (Л.Переясл), *оусмарѣжънъ* (Мъч.Геор.Мин.-ч.Апр), *доброодеждънъ*, *новоодеждънъ*, *железноодеждъникъ* (Хрон.Ман), *прѣтомыа*, *ризохранилице*, *жестоковласѣнъ* (Прол.Март), *златоплетенъ* (Прол.Авг), *златопраденъ* (Прол.Авг), *златотѣканъ* (Мин.Празн.XIV), *златошѣвенъ* (Типик). *главотѣ-*

гъ (Иак. Ист. 2), главоѣжъ (Ж.Андр.Юр.XV-XVI), четвърскоутънъ (~апа риза) (К.Тур.Мон.Чин).

Забелязват се обаче и отлики. Така напр. при деривацията от една мотивираща основа в паметници с различен хронотоп се откриват успоредни образувания, оформени по различни модели с различни форманти: подолъ (Изх^{28:33} XIV – стб. пам.) : подолъкъ (Ев.Гал^{Мт23:5} – рус. ред.) : подольникъ (Pent.-Mih – сръб. ред.) – и трите със значение ‘край на дреха, обшивка по края на дрехата’; платъкъ (Пов.вр.л. – рус. пам.) : платъць (Mon.-serb. – сръб. пам.) – и двете със значение ‘парче плат, дрипи’ и пр.

От изнесения материал се вижда, че в словообразователно отношение почти всички собствено старобългарски думи са образувани с продуктивни афикси. Тук спадат също сложни думи, прилагателни с *нѣ-*, глаголи, усложнени с различни форманти – наставки и представки, морфологично-синтактични производни.

2. Заета лексика

Културно-историческите, икономическите и политическите връзки и отношения на славяните в праисторическата им родина, и в частност на българите след установяването им на Балканите, с разни народи и цивилизации, двуезичието в пограничните райони и спецификата на лексиката като най-податливата на въздействие система на езика са предпоставки за проникване на значителни количества чуждоезикови лексикални елементи – отделни думи, съчетания, морфеми или словообразователни модели. Когато славяните, респ. българите от една чужда реалност вземат предмети и понятия, в конкретния случай видове облекло, елементи от него или суровини и технологии за направата на такова, те заемат от съответния чужд език и думите, които ги назовават.

Лексикалните заемки в ЛСГ „Облекло“ не са разпределени еднакво в количествено отношение спрямо езика източник. Сравнимо с лексиката от други езици, във всички области най-значителен е броят на заетите гръцки думи. Това личи и в ЛСГ „Облекло“. Тук също най-много са заемките от гръцки език, след тях следват латинските, а по-малко по численост са германските, тюркските и други думи.

2.1. Гръцки заемки

В изследвания материал не открих гръцки заемки от предписания период на старобългарски език. Всички ексцерпирани гръцки думи от ЛСГ „Облекло“ са заети след християнизацията. Тук се числят думи, заимствани при преводите на богослужебна и патристична литература, както и такива, усвоени при църковните практики.

2.1.1. Думи, навлезли чрез преводната литература

В КСП са засвидетелствани: от наименованията на видове дрехи – *матизмъ* (и *матизмъ*, *матизма*), *хитонъ*, *хланѹда*, *сандалина*; от наименова-

нията на суровини и материали за производство на тъкани и дрехи: *милотъ* (*милотин*), *вусъ* (*воусъ*, *вусонъ*, *оусонъ* – еврейска дума, заета чрез гръцко посредство).

В старобългарски паметници, запазени по късни преписи, са документираны: от наименованията на видове дрехи – *ѣпенѣдитъ* (Мин.Пут), *лома* (Изб 1073), *подиръ/подиръ* (Зах^{3:4} Упир, Хрон.Г.Ам.1456), *кидаръ/кидаръ/кидарина/кидарисъ/кыдъръ* (Зах^{3:5} Упир) – персийска дума, заета чрез гръцко посредство; от наименованията на аксесоари към облеклото – *маргени*, *марсипионъ*, *моузикиѣ/моузикионъ* (Пат.Син), *роиска* (Сб.1073); от наименованията на суровини и материали за производство на тъкани и дрехи – *накинѣ* (Хрон.Г.Ам.ХІІІ-ХІV).

В руски и църковнославянски паметници са регистрирани: от наименованията на видове дрехи – *хлена* (Ж.Андр.Юр.ХV-ХVІ), *анаволи* (Дьяч.); *дипла* (Прол.Дек); *ѣпомида* (Изм^{25:7}, Сир^{45:10}), както и *ѣфоудъ* (Лев^{8:8}, Щр^{30:7}) – еврейска дума, заета чрез гр. посредство; от наименованията на гарнитури към дрехи – *сѣрѣдъ* (Слм); от наименованията, свързани с производство на дрехи – *крока* (Лев^{13:48}), *милотаръ* (Бер); *оксамитъ/аксамитъ* (Л.Ип).

2.1.2. Думи, усвоени при църковните практики

Почти цялото тематично подразделение „Облекло на монасите и духовенството“ от анализираната тук ЛСГ се състои от гръцки заемки – материални¹² и преводни¹³.

2.1.2.1. Материални заемки

В църковната терминология се срещат много непреведени думи, адаптирани към старобългарската фонетична и морфологична система. В интересувашата ни предметна област това са термини за богослужебно облачение, монашеско и свещеническо ежедневно облекло: *аналавъ*, *дифѣра/дифѣра*, *ѣгкопни/ѣгкопниѣ*, *ѣпигонати/ѣпигонатионъ*, *ѣпитрахили/ѣпитрахиля*, *камилавка/калимавка*, *митра*, *омофоръ/омофорин*, *ораръ/орарин*, *параман(д)ъ*, *сак(к)осъ*, *стихаръ*, *схи́ма/ски́ма/скы́ма*, *фелонъ/фелонин*.

2.1.2.2. Преводни заемки

Покрай някои от непреведените заемки се създават и техни преводни варианти, т.нар. калки: *нанѣдрѣникъ*, гр. *ἐνκόλπιον*; *нарѣжавъница*, гр. *ἐτζα-νίκα*; *настиѣны*, гр. *περικνημῖς*; *порам(ъ)ница*, гр. *ἐπόμιον*; *надѣрамение*, гр. *ἐπωμίδιον*;

¹² При материалните заемки външната форма е заета в непроменен вид и е еднаква или сходна по своя звуков състав с изходните чужди думи.

¹³ При преводните заемки (калките) е преведена вътрешната форма на чуждата дума, пресъздава се със средствата на приемащи език словообразователната ѝ структура.

Към един гръцки термин може да съществуват и повече от една калка: **напличьникъ** – **напличьница** – **нарамьникъ**, гр. ἐλωρίς; **напръсьнѣ** – **напръсьникъ**, **нагрѣдъникъ**, гр. περιστήθιον; **наведрьникъ** (**наведрьница**), гр. ἐπιγονάτιον.

2.2. Латински заемки

Не са малко и латинските заемки от ЛСГ „Облекло“ в старобългарски език, а по-късно и в църковнославянски. Те са могли да проникнат чрез преки контакти със завареното романизирано население около Дунав и по бреговете на Адриатика – това е най-старият пласт. Такава балкано-романска заемка е напр. съществителното **кошоула**, възходящо към балканския латинизъм *casulla (Милев/Milev 1979: 149), а той към народното латинско casula, деминутив от casa ‘дом, жилище, постройка’. При устен контакт е навлязла, както може да се съди според фонетичния ѝ облик, и думата **котыга** / **котоуга** с най-ранна писмена регистрация в Супр, заимствана от ср.-лат. cotuca < cotta ‘tunica clericis propria’. Днес се пази само в срхр. диалекти.

По-късно чрез посредничеството на гръцки език по книжен път са заети:

– от думите, регистрирани в старобългарски паметници – класически и запазени по късни преписи: **лентии** / **лентиионъ** от лат. linteum ‘ленена ивица’ (< linum ‘лен’) през гр. λέντιον Зогр, Мар, Ас, Сав, Супр; **коукоуль** / **коукоуль** от лат. cuculla ‘качулка, покривало за глава’ през гр. κουκούλλιον Евх; **соударь** от лат. sudarium < sudor ‘потник’ през гр. σουδάριον Ев. Тетр1144^{Й20:7}; **мантиня** от лат. mantum през сргр. μαντίον, μάντιον Пат. Син.

– от засвидетелстваните в руски и църковнославянски паметници думи: **калига** от лат. caliga през гр. καλίγιον Корм.Новг, Сб.Дуб.XVI; **пал(л)ии** от лат. pallium през гр. παλλίον Треб.Мал.сх, **капа** от къснолат. capra ‘врѣх-на дреха с качулка’ през гр. κάππα Микл. (заимствано и в срхр., словен. и севернослав. езици. (БЕР/BER, 2 1979: 213); **раса** от сргр. ράσον ‘изтъркано облекло’, а то от лат. rasum. Типик (възприето и в срхр., струс., укр.). От среднобългарската Хроника на Йоан Малала ексцерпирях заемката **тоуганъ**, лат. toga, а от Дьяч. **вѣститѣрь**, лат. vestitor.

Чрез други езици в старобългарски, а по-късно и в църковнославянски от латински навлизат: **шапъка** Лев^{8:13} XIV – заемка през срвиснем. Chapěl от стфр. chapel, shape, а то от лат. capra (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 406), (заето и в срхр., рус., чеш.); **матъль** Панд.Ник – заемка от лат. mantellum възм. през герм. *mantil, срвиснем. mantel (Фасмер/Fasmer, 3 1987: 31); **шида** Ж.Ал. Мак.Хрон.XVI – заемка през ствиснем. sîda ‘коприна’ от лат. seta (sērica) ‘(китайска) вълна’ (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 437); **шълкъ** Панд. Ник – от др.-сканд. silki ‘коприна’ от лат. sēricus ‘копринен’ (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 423), (налично в др.-рус., рус., укр., белорус.).

2.3. Заемки от други езици

2.3.1. Прабългарски заемки¹⁴

Част от прабългарските заемки са тюркски по произход, други са тюркизирани монголски, китайски и ирански думи (Андонова/Andonova 2003: 244). От ЛСГ „Облекло“ с различна степен на вероятност в списъка на прабългаризмите се включват следните думи:

Гапогъ Зогр, Мар, Ас, Сав, Син – заемка от прабълг. *sabag-/ *sabug-, *saray- / *saruy- ‘висока обувка’ (Фасмер/Fasmer, 3 1987: 559).

Брачина/брачинъ Ипол.Антихр, Златостр.ХІІ – прабълг. заемка *barčyn, чув. purčyn. (Фасмер/Fasmer, 1 1986: 208–209), (намира разпространение в рус.-цсл. и стср.).

Канъпилии Пат.Син. ‘колан, кожен пояс за пренасяне на монети’ (Андонова/Andonova 2003: 246).

Ст. Младенов прибавя към тях и думите **чипаг**, стб. **чъпагъ**, и **чепик**, стб. **чъпъцъ**, които определя като преки остатъци (Младенов/Mladenov 1920–1921). Е. Боев отнася тук и думата **сукман**, стб. **соукманъ** (Боев/Boev 1965), а други автори – и **вагъръ**, сттюрк. baquq, baууq ‘бакър, мед’ (Андонова/Andonova 2003: 245).

2.3.2. Тюркски заемки

Част от тях са стари, остатъци от предтурско тюркско влияние върху българския език, други възстановени чрез руски и такива, които са навлезли през турското владичество. Тук ни интересуват първите две групи. От ТО „Облекло“ в списъка на старите тюркизми се включват следните думи:

Ёноурулюкъ в късни рус. пам. (основно от ХVІІ в.) Срезн. – от тюрк. jaymur ‘дъжд’.

Калпакъ / **колпакъ** ‘мъжка шапка от кече’ в късни рус. пам. Срезн. – стара тюркска заемка от един произход с **клобоукъ** (БЕР/BER, 2 1979: 462).

Клобоукъ Упир^{Дан3:24} – общослав. Стара тюркска заемка от един произход с **калпакъ**, първично *kalbuk, което се смята за вариант на тур.-татар. kalpak (БЕР/BER, 2 1979: 462).

Каптоуръ ‘полукръгла монашеска шапчица от рода на калимавките’ Л.І. Псков – от тюрк. kartuγai ‘дълбока торба’ (Фасмер/Fasmer, 2 1986: 187–188), (налично в укр., белорус., чеш., пол.).

Чоулъкъ ‘чорап’ в рус. пам. Срезн. – заимствано от тюрк., срв. чув. tšulga ‘чорап’, тат. çolğau ‘партенка’. (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 381). Нвб. чулка *диал.*

¹⁴ Вж. още у Симеонов (Симеонов/Simeonov 1979: 130–138).

Шаръ/шара в произв. **шаровънъ** Панд.Ник и **ншаровънъ** Мин.Окт.1096 – от тюрк. *sāğā* ‘краска’ (Фасмер/Fasmer, 4 1987: 407), (налично и в срхр. и словен.).

2.3.3. Заемки от персийски език

Кидаръ/кидаръ/кидарина/кидаристъ/кыдъръ Хрон.Г.Ам.ХІІІ-ХІV, Мин. Пут, Мин.Май ХІІІ – от персийски през гр. *kīdāriç*.

Боубакъ Крън.дам – от перс. *panbūk*, *pānbāk*, *penbe* (БЕР/BER, 5 1996: 36).

2.3.4. Германизми

Годовапль/годовабъль/годобъль/гъдовабъль ‘коприна’ – заемка от стгерм. Срв. гот. **gudawabi*, ствиснем. **gotawebbi* ‘фина скъпа материя’, (налично в ср.-цсл., рус., чеш., словаш., пол.) (Фасмер/Fasmer, 2 1986: 426)¹⁵.

Скоутъ/скоутъ ‘пола на дреха’ Хрон.Г.Ам.ХІІІ-ХІV, Чис.^{15:38} ХІV, Златоуст ХІV – стгерм. заемка, срв. гот. *skaut(s)* ‘скут, пола’, стисл. *skauti* ‘четириъгълно парче плат’, норв. *skaut* ‘кърпа за глава’.

Лоудъ ‘плащ, мантия’ – заемка от др.-сканд. *lodi* ‘груба върхна дреха’. Срв. също ствиснем. *ludo*, *lodo* ‘грубо сукно’ (Фасмер/Fasmer, 2 1986: 253), (налично в др.-рус., укр.).

2.3.5. Заемки от италиански език

Скоуфина ‘шапка’ Стеф.Новг.Пут – от итал. *scuffia* през гр. *скоуфіа* гръцки (БЕР/BER, 6 2002: 815).

Не са малко и спорните етимологии. Така за етимологията на думата **соукманъ** ‘сукнян кафтан’ съществуват няколко научни хипотези. Според една от теориите тя е заета от тюркски чрез чуваш. *səkmān*, *sexmān* ‘кафтан’. Radloff сравнява с татар. *čikmān*, алт. *čekmen*. Според Е. Боев БЕЗ 15/1, 1965, 13–14, сукман е прабълг. дума, вер. повлияна от слав. *сукно*. Други учени, между които Фр. Миклошич, Ст. Младенов, Преображенски, А. Соболевски, са привърженици на изконнославянския произход, сравняват със **sukāti* и **sukъna*. Niederle смята, че сукманът е общославянска дреха. Според Кр. Миятев дрехата първоначално е била българска болярска, заета от Византия, а след покоряването ни от турците става народна дреха. Според Ив. Шишманов първоначалното значение на сукман е ‘вид пантофи’, а под влияние на *сукно* се развива значението ‘фистан’. (БЕР/BER, 7 2010: 561–562).

Думата **коучъма** със значение ‘вид кръгла шапка’ (Макарјоска/Макарјоска 2003: 270), която се пази и в съвременните български диалекти¹⁶,

¹⁵ Вж. подробен коментар на думата у Станков/Stankov 2016, както и у Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2020.

¹⁶ Нвб. *кучма диал.* ‘украшение за глава – топка от памучен плат, поставено на главата на булката; вид прическа за жалеене’.

едни учени извеждат от праслав. *kuka, kuša и смятат за сродно с кыка. Според други тя е заемка от гот. hiuhma ‘купчина’.

Относно думата кързно, отбелязана у Микл, авторите на БЕР я свързват етимологически с бълг. диал. кържа ‘кир, кожна нечистотия’ и извеждат от праслав. *kъrznа (кързъна) (БЕР/BER, 3 1986: 42). Според Фасмер славянската дума е заета от източни езици, срв. согд. kr’z’kh, осет. krærc ‘мех’, уйг. kraža ‘вид дреха’ (Фасмер/Fasmer, 2 1986: 328). Днес думата се пази в срхр. крзно, крзница ‘кожа, обработена с козината; кожена дреха, кожух’, словен., рус., чеш.

Неизяснена е етимологията на думата оүсма ‘кожа (одрана и обработена)’, разпространена в голяма част от славянските езици (срхр., словен., рус., чеш., словаш, полаб.) (БЕР/BER, 8 2017: 655).

Остава неясен произходът и на думата риза, присъстваща днес в речника на голяма част от славянските езици (срхр., рус., укр., белорус., чеш.). Измежду многото предположения, вкл. и за заимстване от арабски или тюркски, ще спомена двете най-достовърни според мене хипотези – на Ст. Младенов, който извежда корена ѝ от отгласна степен *rēig- ‘режа, кроя’ на ие. *reig-, застъпено в *rēzati, и на Фасмер, който допуска заемка и смята за изходна дума лат. gasum < гр. ῥάσιν ‘тъкан’ (БЕР/BER, 6 2002: 254).

Неустановен генезис има и багъръ, налична освен в български също в руски, украински и белоруски. Фасмер (Фасмер/Fasmer, 1 1986: 103) смята за малко вероятно допускането от Младенов (Младенов/Mladenov 1941: 39) родство с хол. baggaert ‘тиня’. Отхвърля също така като погрешно и извеждането от гот. fagrs, ствиснем. fagar. Като възможна посочва връзката с гр. φάω. Според авторите на БЕР коренът възхожда към ие. bhāgh- ‘потапям, мокря’ (БЕР/BER, 1 1971: 25). А. Андонова приобщава думата към прабългаризмите (вж. по-горе).

Някои от заемките в ЛСГ „Облекло“ остават чужди за приемащия език и не образуват производни (ѡмоу̀роу̀къ, каптоу̀ръ, чѣпъць, чоу̀лтъкъ, скоу̀фия). Други са с висока фреквентност и продуцират деривати със старобългарски наставки, както и сложни думи в съчетание с домашна дума: багърѣница, багърѣвалънънъ, брачинънъ, клобоу̀чаръ, сапожъникъ, соу̀кманъць, оүсминанъ, оүсмошьвъць.

Обобщение

И така, на предходните страници бяха разгледани според произхода им думите от ТО „Облекло“, документиращи в средновековните писмени паметници. В резултат на анализа се установиха два контингента в словния състав на изследваната ЛСГ – (1) изконна лексика (домашна), в която се отделя праславянски пласт от общославянски думи, съответно наследени от индоевропейския праезик или образувани в епохата на славянското езиково единство, както и собствено старобългарски думи; (2) лексика от

чужд произход (заета). Ядрото на ТО „Облекло“ съставляват думите с праславянско потекло, а най-значителният по количество лексикален пласт се пада на собствено старобългарската лексика. Що се отнася до чуждите думи, те заемат различно място в системата на анализираната ЛСГ. Едни от тях като *кошоуля*, *скоуѣтъ*, *рѣмень* са навлезли в активния речник и трудно се отделят от изконната лексика. Други като названията на църковното облачение са принадлежали на пасивния речник, специализирали са се за съвсем ограничена употреба като специални термини. Обособяват се следните групи от думи: общи и конкретни наименования за облекло и дейности, свързани с обличането; части на дрехата и гарнитури към нея; видове дрехи; допълнения и аксесоари към облеклото; суровини и материали за производство на тъкани и дрехи, самото производство, грижи за поддръжката на облеклото, социална функция на облеклото. Равносметката за речниковия състав на ЛСГ „Облекло“ показва неговото голямо разнообразие откъм произхода на думите, което е пряко отражение на културните, политическите и икономическите връзки на славяните, и в частност на тяхното българско разклонение, с други народи.

Литература / References

- Андонова 2003: *Андонова, А.* Прабългаризми. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Гл. ред. Л. Грашева. Т. 3, София, Акад. изд-во „М. Дринов“, с. 244–250. [Andonova 2003: *Andonova, A.* Prabalgazizmi. – In: Kirilo-Metodievskia entsiklopediya. Gl. red. L. Grasheva. T. 3, Sofia, Akad. izd-vo “M. Drinov”, s. 244–250.]
- Боев 1965: *Боев, Е.* За предтурското тюркско влияние в български език – още няколко прабългарски думи. – Български език, XV, № 1, с. 3–17. [Boev 1965: *Boev, E.* Za predturskoto tyurksko vliyanie v balgarski ezik – oshte nyakolko prabalgarski dumi. – Balgarski ezik, XV, № 1, s. 3–17.]
- Давидов 1996: *Давидов, А.* Старобългарска лексикология. Велико Търново, Унив. изд-во „Св. св. Кирил и Методий“. [Davidov 1996: *Davidov, A.* Starobalgarska leksikologiya. Veliko Tarnovo, Univ. izd-vo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.]
- Илиева 2020: *Илиева, Т.* Материали за тематичен речник към средновековни славянски текстове. Тематична група „Облекло и начин на носене“ – Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 105 (под печат). [Ilieva 2020: *Ilieva, T.* Materiali za tematichen rechnik kam srednovekovni slavyanski tekstove. Tematichna grupa “Obleklo i nachin na nosene”. – Godishnik na Sofiyskiya universitet, Fakultet po slavyanski filologii, t. 105 (in print).]
- Илчев 1981: *Илчев, П.* Старобългарският език – класически език на славянството. – В: Българският език – език на 13-вековна държава. София, Народна просвета, с. 16–31. [Ilchev 1981: *Ilchev, P.* Starobalgarskiyat ezik – klasicheski ezik na slavyanstvoto. – In: Balgarskiyat ezik – ezik na 13-vekovna darzhava. Sofia, Narodna prosveta, s. 16–31.]
- Макаријоска 2003: *Макаријоска, Л.* Лексиката на материјалната култура во македонските црковнословенски текстови. Скопје, Институт за македонски јазик.

- [Makarijoska 2003: *Makarijoska L. Leksikata na materijalnata kultura vo makedonskite crkovnoslovenski tekstovi*. Skopje: Institut za makedonski jazik.]
- Милев 1979: *Милев, Ал.* Латинските думи в българския език. – В: Помагало по българска лексикология. Съст. Хр. Първев. София, Наука и изкуство, с. 147–160. [Milev 1979: *Milev, Al. Latinskie dumi v balgarskiya ezik*. – In: *Pomagalo po balgarska leksikologiya*. Sast. Hr. Parvev. Sofia, Nauka i izkustvo, s. 147–160.]
- Младенов 1920–1921: *Младенов, Ст.* Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. – Год. Соф. у-т, Ист. фил. ф-т, т. XVII, с. 201–288. [Mladenov 1920–1921: *Mladenov, St. Veroyatni i mnimi ostatatsi ot ezika na Asparuhovite balgari v novobalgarskata rech*. – God. Sof. u-t, Ist. fil. f-t, t. XVII, s. 201–288.]
- Симеонов 1979: *Симеонов, Б.* Прабългарската съставка на нашия език. – В: Помагало по българска лексикология. Съст. Хр. Първев. София, Наука и изкуство, с. 130–138. [Simeonov 1979: *Simeonov, B. Prabalgarskata sastavka na nashiya ezik*. – In: *Pomagalo po balgarska leksikologiya*. Sast. Hr. Parvev. Sofia, Nauka i izkustvo, s. 130–138.]
- Станков 2016: *Станков, Р.* Древнеболгарские переводные тексты и проблема лексических моравизмов. София, Унив. изд-во „Св. Климент Охридски“. [Stankov 2016: *Stankov, R. Drevnebolgarskie perevodnye teksty i problema leksicheskikh moravizmov*. Sofia, Univ. izd-vo “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Фомина 1973: *Фомина, М. И.* Лексика современного русского языка. Под ред. Н. М. Шанского. Учеб. пособие для вузов. Москва, Высшая школа. [Fomina 1973: *Fomina, M. I. Leksika sovremennogo russkogo iazyka*. Pod red. N. M. Shanskogo. Ucheb. posobie dlia vuzov. Moskva, Vysshaya shkola.]
- Цибранска-Костова 2020: *Цибранска-Костова, М.* Средновековни названия за коприната на славянския Юг. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020). Отг. ред.: В. Мичева, Д. Благоева, М. Витанова, М. Цибранска, С. Колковска, Т. Александрова. [Tsibranska-Kostova 2020: *Tsibranska-Kostova, M. Srednovekovni nazvania za koprinata na slavyanskia Yug*. – V: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2020). Otg. red.: V. Micheva, D. Blagoeva, M. Vitanova, M. Tsibranska, S. Kolkovska, T. Aleksandrova.]
- Шанский 1972: *Шанский, Н. М.* Лексикология современного русского языка. Учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. „Рус. яз. и лит.“. Изд. 2-е, испр. Москва, Просвещение. [Shanskii 1972: *Shanskii, N. M. Leksikologiya sovremennogo russkogo iazyka*. Ucheb. posobie dlia ped. in-tov po spets. “Rus. iaz. i lit.”. Izd. 2-e, ispr. Moskva, Prosveshchenie.]

Източници / References

- БЕР: Български етимологичен речник. Т. 1–8. София, Издателство на БАН, 1971–2017. [BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1–8. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1971–2017.]
- НГ: *Геров, Н.* Речник на българския език. 1975, София, Български писател. [NG: *Gerov, N.* 1975: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia, Balgarski pisatel.]
- Даль: Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. Авт.-сост. В. И.

- Даль. 2-е изд. СПб., Типография М. О. Вольфа, 1880–1882. [Dal': Tolkovyi slovar' zhivogo velikorusskogo iazyka: V 4 t. Avt.-sost. V. I. Dal'. 2-e izd. SPb., Tipografija M. O. Vol'fa, 1880–1882.]
- Дьяч: Дьяченко, прот. Гр. М. Полный церковнославянский словарь. Москва, 1900. Репр. Москва, Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. [D'iač: D'iachenko, prot. Gr. M. Polnyi tserkovnoslavianskii slovar'. Moskva, 1900. Repr. Moskva, Izdatel'skii otdel Moskovskogo Patriarkhata, 1993.]
- Младенов БТР: Младенов, Ст., А. Теодоров-Балан. Български тълковен речник. С оглед към нар. говори. Т. 1. А–К. София, Печ. Д. Стефанов, 1951. [Mladenov BTR: Mladenov, St., A. Teodorov-Balan. Balgarski talkoven rechnik. S ogled kam nar. govori. T. 1. A–K. Sofia, Pech. D. Stefanov, 1951.]
- Младенов ЕТР: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Изд-во „Христо Г. Данов“, 1941. [Mladenov EtR: Mladenov, St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Izd-vo Hristo G. Danov, 1941.]
- МДРЯ: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. I–III, Санкт Петербург, Изд. ОРЯС, 1893–1903. Репр. Москва, 1989. [MDRIA: Sreznevskii, I. I. Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam. T. I–III, Sankt Peterburg, Izd. ORIAS, 1893–1903. Repr. Moskva, 1989.]
- Микл: Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Wien, 1862–1865.
- ПР: Słownik prasłowiański. Pod red. Fr. Slavskiego. Т. 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1974–.
- РБЕ: Речник на българския език. Т. 1–15. София, БАН, 1977–. [RBE: Rechnik na balgarskija ezik. T. 1–15. Sofia, BAN, 1977–.]
- РСБКЕ: Речник на съвременния български книжовен език. Т. I–III. 1955–1959, София, БАН. [RSBKE: Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. I–III. 1955–1959, Sofia, BAN.]
- СДРЯ: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. В 10 т. Гл. ред. В. Б. Крысько. Москва, РАН. Ин-т русск. яз., 1988–. [SDRIA: Slovar' drevnerusskogo iazyka XI–XIV vv. V 10 t. Gl. red. V. B. Krysko. Moskva, RAN. In-t russk. iaz., 1988–.]
- СС: Старославянский словарь (по рукописям X–XI в.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, Русский язык, 1999. [SS: Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI v.). Pod redakciei R. M. Tseitlin, R. Vecherki i E. Blagovoi. Moskva, Russkii iazyk, 1999.]
- СтБР: Старобългарски речник. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София, В. Траянов, 1999. Т. II. София, В. Траянов, 2009. [StbR: Starobalgarski rechnik. Otg. red. D. Ivanova-Mircheva. T. I. Sofia, V. Trayanov, 1999. T. II. Sofia, V. Trayanov, 2009.]
- Фасмер: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. Москва, Прогресс, 1986, 1987. [Fasmer: Fasmer, M. Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka. T. I–IV. Moskva, Progress, 1986, 1987.]
- ЦслР: Бончев, Ат. архим. Речник на църковнославянския език. Т. I, София, НБКМ, 2002; Т. II, София, НБКМ, 2012. [TsslR: Bonchev, At. arhim. Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. T. I, Sofia, NBKM, 2002; T. II, Sofia, NBKM, 2012.]

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Под. ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–. Москва, Наука, 1974–. [ĖSSJa: Ėtimologičeskii slovar' slavjanskikh jazykov. Praslavjanskii leksičeskii fond. Pod. red. O. N. Trubacheva. Vyp. 1–. Moskva, Nauka, 1974–].

SJS: Slovník jazyka staroslověnskeho. T. I – III. Praha: AV ČR, 1958–1994.

A General Genetic Characterization of the Words of the Topical Group *Clothing* Documented in Medieval Slavic Texts

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre, Bulgarian Academy of Sciences

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract: The paper deals with words of the thematic group of *Clothing* (according to their origin) found in the Slavic written monuments. The lexical units semantically belonging to the group, have been excerpted from the standard palaeoslavic lexicographic works. The analysis has found two subgroups in the vocabulary of the lexico-semantic group under consideration – words of domestic origin (native) and words of foreign origin (loanwords). Further, a palaeoslavic layer of all-Slavic words, derived from the Indo-European parent language or formed in the period of the common Slavic language, on the one hand, and native Old Bulgarian words, on the other hand, are differentiated within the native layer. Within the loan-words, a differentiation is made between all-Slavic borrowings and words borrowed after the emergence of Old Bulgarian as a separate language, before and after its written codification. Numerous examples of each layer are given along with their equivalents in other Indo-European languages and existing hypotheses about their etymology.

Keywords: *Bulgarian historical lexicology, the Old Bulgarian language, Old Church Slavonic, Topical glossary to the medieval Slavic texts, topic Clothing*

Ръкопис ЦИАИ 1160 от XIV в. и българското монашество

Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
tzibran@ibl.bas.bg

Резюме: Статията доказва голямото значение на най-ранния каноничен сборник от XIV век, запазен в България, за историята на византийското канонично право и неговата рецепция във Второто българско царство. В първата част на статията се коментират езикови формули – фраземи, сентенции, паремии, типични за монашеската среда. Във втората се излага хипотеза за възможна локализация на ЦИАИ 1160 въз основа на текстови и езикови факти.

Ключови думи: канонични сборници, правен и библейски дискурс, монашество

Ръкопис № 1160 от Църковния историко-архивен институт към Св. Синод на Българската православна църква в София (нататък ЦИАИ 1160) е най-ранният запазен юридически сборник в България. По филиграноложки данни се датира от 60–80 г. на XIV в. (Атанасова/Atanasova 1984; Своден каталог/Svoden katalog 1982: 55–56). През 2007 г. бе възпроизведен фототипно с въвеждаща студия от Цв. Янакиева, но въпреки това безценно издание българската наука все още му е длъжник (Архивски номоканон/Arhivski nomokanon 2007). Това е така по следните причини:

– ЦИАИ 1160 е един от най-богатите по обем и състав представители на така наречения *Псевдозонар*, *Псевдозонарин номоканон* (оттук нататък *ПсЗ*), известен още с названията *Номоканон на Котелерий*, *Номоканон на Slavia Orthodoxa*. Това е най-популярният юридически образец сред славянството, преведен от неидентифициран все още гръцки източник, за който се знае само, че е близък, но не и идентичен с изданията от Ж. Б. Котелие номоканон (Cotelerius 1677: 68–158). След първия му голям изследовател А. С. Павлов на него бяха посветени редица изследвания в последните петнадесет години (Павлов/Pavlov 1897: 40–43; библиография в обобщаващи трудове: Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2011: 259–410; Ženuch 2018). Всички названия са терминологични конструкти на изследователите, преследващи или утвърждаващи своя гледна точка по въпроса за неговия произход и роля. Оригиналното заглавие е превод от гръцкия източник: Правила стѣ апѣл ѿ стѣ. з. съборѣ рѣшени ѿ бгѣносныхъ ѿцѣ нашихъ.

ѡ ѣпископѣ ѡ мнѣхоу ѡ ѣреѣхъ ѡ людѣ мирскѣ заповѣди вѣсѣкѣ ѡ поучении. (ЦИАИ 1160, 346; Cotelierius 1677: 68). До момента са известни само пет славянски преписа от XIV в. в едно българско и четири руски книгохранилища. Всички те носят белезите на българската книжовна норма (ЦИАИ 1160, ГИМ. Хлуд. 76, РНБ Q. II. 90, РГБ Муз. собр. 3169, РАН 13.3.17). След XIV в. се появяват редакции на Пс3; преписването му продължава през епохата на османското владичество, преминава през първите печатни номоканони на кирилица от XVI в., за да се стигне до печатната книжнина на руските старообрядци през XVIII – XIX в. Териториалният обхват на славянските преписи са Балканите, Русия, Украйна, Влахия, Молдова, Полша, Унгария, Словакия (Найденова/Naydenova 2019).

– ЦИАИ 1160 предлага все още неизползвани данни за духовната и правната култура на Второто българско царство и Византия.

В последните години най-активно бе работено върху археографията на преписите на Пс3, върху отделни тематични казуси или техния език; издадоха се конкретни, но все по-късни по време преписи и дори речник индекс на препис от Пловдивската народна библиотека, XVI в. (Кемалова/Kemalova 2016). Все още обаче няма категорично мнение за мястото на превода на Пс3. Предварителните хипотези го локализируют в източнобългарска среда или на Атон; той безспорно е възникнал в монашеска общност, но без доказано, поне засега, поръчителство от страна на светска или духовна институция. Може със сигурност обаче да се твърди, че *този юридически образец се вписва в традицията на сборниците – патерични, монашеско-аскетически, енциклопедични*, която завещава богато документираното с писмени паметници царуване на Йоан Александър (1331–1371).

Ще проследя една от най-важните характеристики на ЦИАИ 1160, типична за самия текстов прототип – силната катехитично-морализаторска линия, и ще предложа хипотеза къде би могъл да е възникнал този конкретен препис.

1. Езикови формули: фраземи, паремии, сентенции

Цялостната текстова структура на Пс3 разкрива изключителното внимание към духовенството в различните му степени и рангове. Тази особеност е открояна в нарочни изследвания, като например монографията на Я. Волски за манастирската култура в българските земи (Wolski 2018: 154–187). За този интерес свидетелстват синонимните множества от специализирани термини за духовенството: иерѣи, попъ, презвѣтеръ, свѣщеникъ; инукъ, монахъ, мѣнишица, инукѣина, свѣщенѣнаѣ дѣѣа (мѣжъ), чрѣноризица; аггальскѣи образъ (126а); архиерѣи, архимандритъ, епископъ, игуменъ, намѣстѣнѣи епископъ (64а), хорѣепископъ (79а), црѣкъвѣникъ (71а), както и обобщаващото отѣць доуховѣи. От длѣжностните названия се образуват

дериватите попъство 69б, иереиство 69б, свѣщеничество 78а. Срещат се локуси от манастирската култура – лавра, ставропигии (64б): аще котѡры инокъ въ общѣѣ житїи или въ лаврѣ сыи... 103б („ако монах в общежитие или лавра заспи без молитвата на игумена, трябва да направи 150 поклона и да прекара една безсънна нощ в молитви“). Специално внимание е отделено на кенобитите, които живеят в общежития и лаври и се подчиняват на игумен. Те се придържат към каноничното наследство на св. Василий Велики, който неслучайно е най-често цитираният автор (Gribomont 1961 : 99–113).

Ето защо не може да буди изненада, че в монашеска среда се развива силен морализаторски и катехитичен елемент в правния текст. Това се постига с различна степен на метафоризация и символизация на ключови елементи в устойчиви съчетания и паремии. Поначало сред монасите възникват специфични жанрове на християнската литература, като например така наречените Јоса monachorum във въпросо-ответна форма, които отразяват начина им на възприемане на света и техните ценности. В голяма степен в монашеска среда се възпроизвежда и интерпретира библейското паремиологично наследство и мъдрост. В хода на изложението целта няма да бъде теоретичната класификация на ексцерпиранияте примери, а групирането им по ключов елемент. Монашеските афоризми и сентенции попадат в обсега на налагащия се със своята функционалност термин *паремия*. Разликата между фразеологизъм и паремия е не само в обема и цялостната завършеност, но в поредица структурни, функционални и семантически особености (Еремеева, Мацук/Eremeeva, Matsuk 2018; Калдиева-Захариева/Kaldieva-Zaharieva 2013: 36–39). През Средновековието и двете са маркери за взаимодействието между библейския и правния дискурс, между народната и християнската култура (Вътов/Vatov 2002).

А. Фразеологизми и паремии с опорен анатомичен компонент

Власъ ‘косъм’. На базата на този елемент в две правила се изолира фразеологизмът ‘да не се даде ни един косъм/нито малък косъм’: 1. аще кто игоуменъ оумрѣ нѣкоего манастирѣ. и бѣдѣ въ дни живота своѣ принеслъ въ манастирѣ иманїа нѣкакова. или бѣдѣ притажаа чѡ въ монастыри тѣмъ. и по смърти ѣго прїидѣ нѣцїи рождаци ѣго и възыщѣ и просѣ ѡ иманїа ѣго чѡ. **да не дасть са имъ ни малыи власъ.** ниже да възниматъ имъ. нѣ да иженѣ ихъ съ безчѣстїемъ (ЦИАИ 1160, л. 93а); 2. Аще ерעה нѣкоего жена прѣлюбы сътвори. таковаа да пострижет са въ монастыри. възавше ѡ своѣмъ прикїа третїа чѣ. а двѣ части своѣмъ дѣтищѣ да остави. аще иѣ родила. аще ли не има дѣта, да възємъ половинѣ ѡ своѣмъ прикїа та да са пострижѣ. аще ли не хощѣ пострици са, нѣ тако ходити свободно **то да не дасть са еи ѡ прикїа еж ни единъ власъ.**

Аще ли хоще попъ еа имѣти а пакы, да оставитса ѿ сѣеничѣтва еже сажити (ЦИАИ 1160, л. 170а). И двата казуса са свързани с обявяването за нищожни на имуществени претенции от страна на роднини на замонашил се или пък на обвинена в прелюбодейство презвитера. Символичният елемент тук е веществен символ на идеята за нещо нищожно и малко, каквото е косъмът – единица от огромно множество, за да се подсили по категоричен начин забраната. Това е универсална фразама в правната християнска книжнина. Такава тотална забрана на действия с правно последствие да се отнема нещо, може да срещнем в правната книжнина в различни точки на Балканите, сред народи в орбитата и на Византийската, и на Римската църква. В грамотите на босненските банове още от XII в. се открива вариантът да се не змѣ ни тънькъ коньць (Turbić-Hadžagić 2011: 18). Очевидна е безспорната асоциация с материални обекти с минимализиращо значение. Ранна писмена поява на изследвания фразеологизъм и неговите варианти се открива в монашески сборник от Троицко-Сергиевската лавра РГБ F 304, № 12, описван като староруски Флорилегий от края на XII – началото на XIII в. (Popovski 1988: 50). Ръкописът съдържа богат цикъл от съчинения, чиито преводи възникват през цар-Симеоновата епоха (893–927). Тук се съдържа и български номоканон с преобладаващо монашески норми, където четем следното: аще калолугеръ принесетъ въ манастирь любо и до кентинарѣ. да не иматъ ѿ него власти ни власъ. По същество канонът отново се отнася до забрана за ползване на лична собственост, едно от основните изисквания към монах.

Върхъ ‘постригано място на косата, връх на косата; теме’ и глава. Едно правило санкционира епископ, който ръкополага недостоеен за сана поп срещу материални облаги. Това е проява на тежкия грях, наречен симония, по името на Симон маг. Върху главата на съгрешилия епископ се стоварва Божието наказание: да обрѣтит са болѣзнъ ѿго на главѣ ѿго. и на врѣ ѿго неправда ѿго съидѣ. и да съложит са ѿкоже симонъ влахвъ въ ѡсѣженіе ЦИАИ 1160, 38а. Популярният библейски фразеологизъм може да срещнем в Пс. 7: 17, познат още на Синайския псалтир (СтбР/StbR 1999: 193). От съвременния превод на Библията се изолират съчетанията: „да падне болестта върху главата му“ и „да слезе върху темето му неправдата“ (Библия/Bibliya 1982: 632). Главата при човека е поливалентен символ. Според библейската парадигма грехът и наказанието падат върху главата на виновния (Деян. 18: 6 и др.). За духовенството тя е място за извършване на християнските тайнства и особено на ръкоположението, затова всеки грях е осквернение на посвещението. В ЦИАИ 1160 има още едно правило, което ни убеждава в това. Въпреки че на съгрешили монаси се налагат предимно покаяните мерки пост, поклони, рецитация на псалми и молитви, простириания на земята, съществуват също форми на публичното уни-

жение и опозоряване пред братята. На л. 193а, от едно правило, което възхожда към монашеския устав на Теодор Студит (+826) – основата на общежителната организация във Византия и славянския свят – се извлича пример за следното опозоряващо наказание: иже разбиетъ грънецъ или паницѣ или ино что таково съгрѣшивъ. да положитъ е на главѣ своѣ и да обыде въса братѣа глаще ги помави и да проси прощеніе ѿ всѣхъ съ метаніа, и тако да приимѣ прощеніе (Wolski 2018: 186; BMFD, 1 2000: 113). Символичният жест – разбитият съд да се слага на главата, е форма на покаяние. Можем да го сравним с поместения аналогичен текст под името на препод. Теодор, игумен на Студийския манастир, в Устюжката крѣмчая от началото на XIV в., ръкопис ГБЛ Рум. 230 (ф. 256): аще разбиетъ грънецъ или котѣлъ или скѣврадѣу или инъ съсоудъ вареніа ѿ небрѣженіа. да поклонитъ сѧ ꙗ. и ѣ. и ꙗ., 1256 (повече за ръкописа у Maksimović 1998). Пак там на л. 125а така нареченото разбиение предвижда алтернатива на поклоните, като виненият стои пред братята, докато те се хранят, държа съсоудъ на вѣю навазанъ. Алтернативното покаяние – отломките от съда да се вържат на шията, е асоциация с въжето, примката, мрежата, с които се съотнася самият грях (сравни фраземите „в плен на греха“, „в греховни мрежи оплетен“, свързването и развързването на греховете и др. – Калдиева-Захаријева/Kaldieva-Zaharieva 2013: 245–164). Разликите са очевидни в локуса на символичното наказание *шия/глава*, но основно в интерпретацията на източника, а не в неговия символичен смисъл.

Рѣка. Тръніе растетъ въ рѣкѣ пѣаници *ЦИАИ 1160*, л. 1096, ‘тръни растат в рѣката на пияницата’. Среща се във въпросо-ответен текст без оглавление, но в съседство с извадки от раннохристиянското съчинение *Constitutiones Apostolorum* от около 380–400 г., откъдето точно се идентифицира според гръцкия оригинал: ἁκανθαί φθονταί ἐν χειρὶ μεθύσου (Funk 1905: 554). По-нататък пиянството се отбелязва като общ грях за духовниците, владетелите и обикновените хора: презвитѣри бо и дѣакони хѣви сѣще, трѣзвити сѧ длѣжни сѧ въсѣгда и къ себѣ и къ ѿнѣ, ꙗко да могѣтъ ѿ ѿнѣ наказовати. Както е известно, библейският постулат е да се пие вино умерено, но не и да се опива с вино. В израза тръните са символ на греха и метафорично растат в рѣката на пияницата, защото с този орган се извършва греха на пиянството.

Човешката ръка се схваща като белег на тленността, за разлика от Божествената десница. Това проличава в следния сентенциозен израз по повод изискването към епископа да извършва своя пастирски дълг с отдаденост, а не с невнимание и небрежност, небрѣженіемъ: въсѣко оубо дѣло рѣчноѣ подѣлѣе ѣ, а сѣщоѣ дѣло бѣе ѣ *ЦИАИ 1160*, 39а. Противопоставя-

нето между божествено и човешко, духовно и материално визира светските, мирски занимания на епископ, защото над тях трябва да стои пастирското служение. Всякакви други дейности са подълѣе. Тази рядка старобългарска лексема, засвидетелствана в класическия старобългарски корпус само като хапакс от Клоцовия сборник (СтбР/StbR 2009: 264), може да означава както ‘награда, придобивка’, така и впоследствие да развие значението ‘изделие, материален продукт с по-низша стойност; фалшификат’.

Очи. Сини очи. От свободно съчетанието се превръща в устойчиво само в сравнение с гръцкия първообраз, от който е преведено. С опорната дума *око* в християнската книжнина е свързано популярното суеверие за лошото око, така наречената *βασκανία*, *βασκοσύνη* (LS 1996: 310), разпространено от дълбока древност: способността на зли, алчни, злобни и завистливи хора да пренасят негативна енергия върху други хора. „Лошото око“ е символичен източник на редица суеверия, практики, амулети, молитвени заклинания. Ранен метафоричен образ намираме у Марко 7: 21–23, където сред пороците на човечеството е споменато „лукавото око“, *ὀφθαλμός πονερός* (Nestle-Aland 1993: 113). На л. 110а в ЦИАИ 1160 се казва следното: *комъ лютѣ, комъ млъва, комъ скарадѣа и прѣа, комъ съкрѣшенѣа въ тѣце, комъ сини ѿчи. непръбываащѣи ли въ винѣ, ѿ назираащѣи гдѣ пьровѣ бывааѣтѣ*. Изброени са пороците злоба, предизвикване на смут, блудство, кавги и прения, пиянство, пирове и др. Изключително интересният фрагмент се идентифицира като цитат от Притчи Соломонови 23: 29–30, включен в книга осма на раннохристиянското съчинение *Constitutiones Apostolorum* в раздела срещу пиянството. Оригинален гръцки текст: *τίνι οὐαί; τίνι θόρυβος; τίνι κρίσεις; τίνι δὲ ἀηδία καὶ λésχαι; τίνι συντρίμματα διακενῆς; τίνος πελιδνοὶ οἱ ὀφθαλμοί* (Funk 1905: 556–557, 8: IV: XLIV). От това следва, че гр. прилагателно *πελιδνός* ‘сиво-син, с оловен цвят’ е преведено метафорично като „сини очи поради пиянство, обзети от ярост, бяс под въздействието на алкохола“ (LS 1996: 1357; *livid*). В съвременния български официален превод на Библията, както в редица други преводи на съвременен език, тази ярост се асоциира с червения цвят на очите, сравни „у кого – зачервени очи“ (Библия/Bibliya 1982: 732).

Оүдъ ‘орган, анатомична част, член’. Изискването към епископа при извършване на ръкоположение е да изпита добре свещеника, и едва ако се докаже, че е свършен по нрав и непорочен, да го приеме като част от себе си, „като свой собствен орган“: *да хириротонїсаѣтѣ его и да прїимѣтѣ его ѿко свои ѿдъ ЦИАИ 1160*, 38а.

Оүста. Оүсты къ оүстомъ глаголати ‘от уста в уста говоря’, т.е. ‘предавам, споделям’, контекстово ‘изповядвам се тайно’: *ѿ пакы заповѣдаѣтѣ ѿцѣ дховный написаны на хартїи да подаваѣтѣ таковы заповѣди ѣлики хоцѣтѣ*

дати. простѣѣ же члкъ оусты къ оустѣмъ глати по единомѣ словѣ и тако врачевати ихъ *ЦИАИ 1160*, л. 44а. Правилото визира необходимостта миряните да споделят в тайната на изповедта директно с духовния отец своите грехове, а той да дава съответните предписания за епитимии в писмена форма (ἐντολή) за грамотните от тях, за да не се пропусне някой грях.

Б. Паремии с метафоричен природен компонент

От лукави семена, лукави плодове. По повод на това, че децата, родени от блудство с чужда робиня, стават роби на господаря на въпросната робиня, се допълва: *лжквыхъ сѣмень, лжквыи плоди* *ЦИАИ 1160*, 81а. Употребата на родителен безпредложен падеж е старинна черта.

Клетвата на биологичните родители изкоренява, а на духовните погубва: тѣлесны^ѣ бо родителѣи клтва^ѣ ѣкоренѣва^ѣ ѡ основанїа, а дѣшны^ѣ дѣш^ѣ погубѣ^ѣ *ЦИАИ 1160*, л. 42а; втори вариант: *ѡце бо по плзти родѣтелѣи клтва основанїа ѣкоренѣва^ѣ чдомѣ. колми паче дѣшны ѡцѣ и вѣрч дѣшны. ѡце кто прогнѣва^ѣ. что оубо бѣдѣтъ ѡ сіхъ нѣ горѣ* *ЦИАИ 1160*, л. 79б. Двата цитата застъпват тезата за по-голямата роля на духовното спрямо биологичното родство като сакрално отношение, създадено чрез тайнството кръщение. Темата за клетвата на родителя търпи вариации. В ценностната йерархия най-силна е тази на духовните наставници, защото погубва душата, докато клетвата на биологичните родители лишава личността от нейните родови корени, т.е. от интегритет и идентичност, метафорично изсушава, изкоренява.

Монашеското дело е огън и където влезе, изгаря: мнишско бо дѣло ѡгнь ѣ и ѣдѣже ѡце вѣнидѣ^ѣ попалѣтъ *ЦИАИ 1160*, л. 93а; дѣло бо мнихово ѡгнь ѣ и ѣдѣже ѡце вѣнидѣ^ѣ пожиса^ѣтъ и пали *ЦИАИ 1160* л. 188а. Става дума за абсолютното отдаване на монашеския обет и най-тежки морални санкции при неговото нарушение, сравнени с опустошението на огъня.

В. Граматикализирани фраземи

По малочѣ^ѣ тачѣ по малочѣ^ѣ ‘малко по малко, постепенно’ *ЦИАИ 1160*, 63а. На този фразеологизъм се спрях в предишно изследване (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2011: 375). Тук само ще обобща, че структурата му може да се постави във връзка с балканската тенденция към разрастване на употребата на частицата *по* в компаративи на прилагателни и наречия, които изместват старите синтетични конструкции с *по* и синтетичната сравнителна степен (от типа на днешното наречие *повече*), налагайки аналитичния модел на *по* и *позитив* (тип днешното *по-много*, *по-малко*). В атонските богослужебни преводи се наблюдава предаване на

сравнителна степен на наречия с предлог по, граматикализиран в служба на аналитичен компаратив. Те са отражение на жив български говор. И дативната формула по малочу ‘по малко, в малко количество’ за гр. κατὰ μικρόν, κατὰ μέρος, и свързващият елемент яче издават източнобългарски диалектни влияния и са застъпени още в съчетания от Супрасълския сборник (СтбР/StbR 2009: 836, 1252).

Г. Предпазни императивни формули

При изброяването на осемте типа кръвосмешение се посочва, че това между син и майка е най-тежкото. По повод на него се произнася днешната формула „да пази Бог да не се случи“: еже ꙗѣ бѣ да съхранѣ не быти сѣ ЦИАИ 1160, 44а. Същият фразеологизъм се среща отново по отношение на кръвосмешението с майка във варианта ꙗѣ да не поѣсти, „да не дава Господ“ ЦИАИ 1160, 47а.

2. Къде е писан ЦИАИ 1160?

Трябва да се признае, че без допълнителни метаданни този въпрос не може да бъде решен категорично. За западнобългарска локализация на преписа се е произнесъл Р. Константиnescу, но без никакви доказателства, сравни „originea sa este bulgărească occidentală, Vidin, sec. XIV” (Constantinescu 1984: 37). Най-сигурната отправна точка остава забележителният факт, че това е единственият препис на ПсЗ от XIV в., който съдържа името на своя основен преписвач Симеон в бележка на книжовника. Първата и най-лесната асоциация е да се търси сред лицата със сходно име, документиран в ръкописи от XIV в. Такава аналогия възниква с преписвача на Рилското четвроевангелие от 1361 г., ръкопис НБКМ 31 (Своден каталог/Svoden katalog 1982: 40)¹. Това дава основание на В. Гюзелев много преди актуализацията около така наречения ПсЗ да свърже ЦИАИ 1160 с рилския монах Симеон (Гюзелев/Gyuzelev 1985: 161)².

А. Общи текстови данни

– Интересен момент от структурата на ръкописа е, че бележката на основния преписвач Симеон е поставена непосредствено след текст за ролята на аскетите пустинници. Тя не е в истинския смисъл на думата марги-

¹ Дигитализиран на: https://www.europeana.eu/bg/item/9200353/BibliographicResource_3000096072606.

² Бих искала да спомена още един преписвач със сходно име. Това е грешният Симеон тах, оставил името си в Служебник, писан на Света гора (днес в Санкт-Петербург, ГПБ Погод.37). Ръкописът е от третата четвърт на XIV в. За това у Христова/Hristova 2003: 61, 175.

нален запис, доколкото заема последните 24. и 25. ред от еднотипното структуриране на писменото поле на страница в целия ръкопис. Трябва да има особена причина за поставянето ѝ точно на това място: Аще ли кто оустранил са ѿ въ пстынѣ далнѣи ба ради, и прѣбываѣ въ вса дни живота своего постѣи и въздржаніе, то такового законъ не ище. понеже выше закона быѣ таковыи. / Писавшаго сѣе, ги, помѣни въ црѣви своемъ. Сѹмѣмъ тѣ ѿрѣшмѣна (ЦИАИ 1160, 192а). Това са текст и паратекст, изписани в съседство. Казусът преди бележката издига ролята на пустинника и аскета в еталон, неподвластен на какъвто и да било закон. В ЦИАИ 1160 се обособява отделно оглавление о пстынникѣ, л. 111а, и се изяснява каква категория са пустинниците, или ермитите. Съвсем не е случайно, че в съзвучие с исихастките тенденции в редица Йоан-Александрови сборници, като поп-Филиповия от 1345 г. и Лаврентиевия от 1348 г., се помества *Житието на Паисий пустинник*, а в ЦИАИ 1160 е налице фрагмент от *Житието на Пахомий* (+346), образец на египетското монашество и модел за отшелничество с основния символичен локус на отшелника – пещерата (Куев/Киев 1981; Wolski 2018: 189). Така се постига тематично единство между агиографските фрагменти и правната регламентация на отшелничеството. Паратекстът стои непосредствено след това правило. Фактът създава асоциация с изключителния по своя характер светителски култ към св. Йоан Рилски в неговата обител, който от локален и оригинален български се превръща в общославянски и балкански и в модел за аскезата на западнобългарските анахорети, но разбира се, подобен акцент може да се постигне и другаде, включително на Света гора.

– Симеон има типичната титулатура на монах със свещенически функции, разпространявана в ръкописи от XIV в.. Така сѣенноинока стои към името на преписвача Лаврентий в Иван-Александровия сборник от 1348 г. (Куев/Киев 1981: 401). Следователно Симеон принадлежи към духовенството в манастир, който обслужва мирското население и може да изпълнява функциите на духовен отец. Бележката е пестелива откъм данни, но в цялостния текст на ЦИАИ 1160 Симеон оставя множество указания какво вече е преписал, сравни на л. 96а: естъ же писано въ книзѣ сѣи таковыѣ правило и да сѣматрѣеть ѿць дѣховныи, или пък изписва маргинални бележки: винѣ бо ѿже прѣрекохѣ вещи на л. 119а. Той има ясното съзнание за целостта на каноничния сборник, защото именно в частта извън основното ядро на *ПсЗ* ясно посочва: а ѿнѣ оубывыи его да прѣимѣ заповѣ сѣтворшаго воное бѣиство, ꙗкоже въ началѣ книги сѣѣ рѣхѣ; на друго място по повод на покаянието на зъл и жесток владетел: да свършыи постѣи и поклони ꙗкоже в началѣ книги сѣа ѿказа са (190а, 195а). Вставките са безспорно свидетелство за интегралност на преписвания труд в представата на неговия

преписвач. Симеон в бележката от *НБКМ 31* на л. 16 се представя гръбнаго и смъренааго мниѡа симеѡна. Той дава точна датировка и локализация на Евангелието – 1361 г., Рилския манастир. Идентификацията му не противоречи на титлата тах йеромонах от *ЦИАИ 1160*. Прилика може да се открие в спомагателните обяснителни вставки, макар че в *НБКМ 31* те са далеч по-кратки и стандартизирани: иѡи наꝑꝛѣ, на конци, наꝑꝛѣ и по-редки въ мѧ ꙗꝗ ꙗꝗ и тамо ꙗꝗ ꙗꝗ 200а.

Б. Палеографски и езикови данни

– Прилики има в лигатури, особено в подчертаването на *р* и *ѣ*, като втората буква изглежда като кръст върху първата и я разполюва на две симетрични части на места в *ЦИАИ 1160* (189а, 195а). Изписването на лигатурата *Ѣ*, наподобява същия характерен знак в две части от *НБКМ 31*, който обаче тук е заменен по-често от *оу*. Откроява се еднаквото изписване на *Т* с висока мачта над реда. Най-отличаващ остава знакът за двойно *оо*, който се включва в графичните варианти за отразяване на звук *о*. Цв. Янакиева с абсолютно основание отбелязва, че реализацията му в *ЦИАИ 1160* е на второ място по честота след омегата (Архивски номоканон/Arhivski nomokanon 2007: 24). Такова изписване на двойно *о* се среща и в двата ръкописа, но категорично преобладава в номоканона (*НБКМ 31*, 95а и др.). От други западнобългарски ръкописи също от XIV в. заслужава да се спомене употребата му в Бдинския сборник от 1360 г., съставен за царица Ана, съпругата на цар Йоан Срацимир. Знакът е характерен и за ръкописите от Рилския книжовен център (Христова/Hristova 1983: 140).

Разликите между сравняваните два ръкописа на пръв поглед са много повече. На първо място, почеркът в рилския ръкопис е по-едър, при положение че размерите на двата ръкописа са практически еднакви и разликата в редовете е съвсем малка: 209х145 мм. и 21–22 реда на страница в *НБКМ 31* срещу 200х145 мм. и 24–25 реда в *ЦИАИ 1160*. Това може да се обясни с традиционно по-тържествен характер на Евангелието и неговите специални литургически функции в живота на манастирското братство, докато номоканонът има съвсем друго предназначение. Във връзка с това само рилският ръкопис притежава многоцветни заставки, докато в номоканона украса липсва.

– Най-важната разлика е самият правописен тип: *безюсов* и *едноеров*, само *ь*, в *НБКМ 31*; *двуюсов*, *двуеров*, със смесване на *носовки* и *ерове* в *ЦИАИ 1160*. Рилският препис има значително по-слаба диакритика, а развитата система на буквени титли в номоканона, превърнали се в норма за преписвача, в него са още само зачатъчни. Става въпрос за примери като *ꙗꝗ*, *ꙗꝗ*, по-рядко в морфеман облик *ꙗꝗꙗꝗꙗꝗ*, т.е. за отделни думи, а не за норма на изписване. В *ЦИАИ 1160* буквените титли практически са повсе-

местни и освен най-честите Г, Д, М, С, Т, Х, се срещат К, ОУ, Ъ и др. Графемният инвентар и правописните норми не могат да бъдат обаче категорична вододелна черта, защото рилските монаси са владеели и юсовата, и безюсовата норма, ако се съди по ръкописи от XIV в. от същия скрипторий. За пример ще посоча Тактикона на Никон Черногорец от втората половина на XIV в. – ръкопис *HMPM 1/16*, търновски двуюсов, двуеров (Своден каталог/Svoden katalog 1982: 47; за липсата на единна писарска школа в Рилския манастир и типовете правописни системи повече у Христова/Hristova 1983: 95, 124). Затова един и същ преписвач с лекота е можел да се приспособи към протографа и характера на преписваната книга.

– Отделни правописни черти или отклонения от основната писмена норма в *ЦИАИ 1160* заслужават внимание. Изброявам само най-важните факти с ограничен брой примери:

а. Пренебрегнатата йотация на *е* и *а* е норма за ръкописа: боати сѧ 36б, въ сѧа 36б, покаати сѧ 38б, боазни 38б, очааніа 143а; обоа 143б (двама), продаати 145б, стоавше 159а, тоагы 171а.

б. Реализации на етимологични юсове и ерове, различни от основните правописни норми: мѣжаснѣ 40а, съ снѣхѡа 47а, прѣтѣщѣа 42б, расъжѣнѣ 49б, въ рѣкѣ 109б, снѣхами, съ сънѣхѡа 137а, никѣа ползи 145а, снѣшинѣ 165б, изписване на чѣсть и чѣсть поради изравняването на гласежа на ѡ и ѣ в е. Поначало юсовият правопис познава варианти между етимологическа норма и смесване на носовки в различно изписване на една и съща дума – ѣа 35б, ѡа 137б, книги сѣа, книги сѣа 190а, 195а; нарушения в правилото за събиране на две носовки ѣа.

в. Затвърдяване на съгласни и консонантни взаимодействия: чръсь 37б, 111а, чръзь 199б и чрасъ 133б, чразъ 199б; ѿщѣцааь 125а, облъваѣт, облъви сѧ 137а;

г. Спорадични размествания при изписването на сонантичните съчетания и протези на *ъ* в близост до сонор: *жрътъвникъ* 37а, *чювьствныа* 142а и др.

д. Префигиране с -оу: *отрѣпаащими* <*сѣтрѣпѣти* 143а, *счѣчити*<*ощоути*ти ‘усещам’ 181б; причастната форма *оубоужденъ* 103а; *оузаконено* 37б, *оукъснѣти* 67а, 68а, 94а, *оупасти* < *сѣпасти* ‘да спася, съхраня, запазя’. Префиксът *оу-* не може да бъде категоричен признак за локализация, но според СтбР в същото значение глаголът *оупасти* се среща само в един глаголически паметник – Синайския псалтир (СтбР/StbR 2009: 1080). Глаголното префигиране с *о-* също е типично за целия ръкопис: *обладословѣти* 90а, *озлословѣти* 41б, *оклеветати* 70а, 80а, *ограмолити* 96б, *оелъгѣти* 132б и др.

– Симеон от *ЦИАИ 1160* владее и възпроизвежда богатата българска лексика от преводите на преписваните текстове с много архаични черти, която отразява типичната особеност на преводите от XIV век да се съчетават първичен кирило-методиевски пласт и преславска, или по-точно източнобългарска лексика от най-ранния период в развоя на старобългарския книжовен език. Нека направим съпоставка между две открояващи се думи в двата ръкописа. В Рилското евангелие преобладава гърцизмът *алекторъ*, *ἀλέκτωρ*, в известния библейски цитат *прѣѣже* даже вторицею *алекторъ* не възгласить 128а, 155а и др., която обаче се заменя от *прѣѣже* же *пѣтель* не възгласить два крѣты 130а (Мат. 23: 34; Марк. 14: 30, 14: 72). В *ЦИАИ 1160* няколкократно е употребен композитът *патлоглашение* за означение на час от литургическото време за произнасяне на молитви, на зазоряване, на разсъмване, при това в различни рубрики (108б, 114а). Този композит заменя по-старинната калка от гръцки *коуρροглашение* от глаголическите евангелия (СтбР/СтбR 1999: 768). Някои други лексеми от *ЦИАИ 1160* са разпространени в западнобългарски паметници и са запазени в днешните западнобългарски говори, например *свѣсть*, *свѣсть*, л. 96б ‘сестра на съпругата, балдъза’; *запинати са*, л. 175а ‘запиням се, т.е. бивам спрян от нещо, спирам се, запъвам се’ и др., а доколко те са останали без промяна в последвали по-късни преписи на *ПсЗ*, е все още неизследван въпрос, важен за установяване къде е възникнал преводът.

Приведените разсъждения са недостатъчни за категорична локализация, но заслужават по-нататъшно доразвиване. Всичко казано обаче очертава *ЦИАИ 1160* като водещ монашески сборник с правен състав през XIV в. Той не само е продукт на българското монашество в епоха, когато то е едновременно път, средство и опора на православието, стожер в борбата с ересите, организатор на дисциплинарният живот на Църквата, пазител на свещеното предание на светоотческото канонично наследство. За самото монашество този сборник е бил необходимост, а стремежът към възраждане на правото и всеобхватно изложение на дисциплинарно-покаяната практика е била основната цел на подбора, превода и съставителството му. През XIV в. това е основна тенденция във византийското право за обединение на светското и каноничното право в нов тип канонични сборници. По-късно каноничният образец е променял структурата и състава си съобразно променения исторически контекст. Ръкописите от групата на *ЦИАИ 1160* от XIV в. очертават модел на пространствено преместване по оста България, Влахия, Молдова, Русия, която засега се очертава като най-плодотворния географски коридор за разпространението на преводния образец в първичния му вид.

Ръкописът е безспорен влог на средновековна България в православната правна култура.

Благодарности

Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и РА.

Литература / References

- Архивски номоканон 2007: Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен, УИ. [Arhivski nomokanon 2007: Arhivsi nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV v. Fototipno izdanie. Izdaniето podgotviha A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen, UI.]
- Атанасова 1984: *Атанасова, Н.* Филиграноложки проблеми на български ръкописи от XIV–XV в. (запазени в България). Дисертация. [Atanasova 1984: *Atanasova, N.* Filigra nolozhki problem na balgarski rakopisi ot XIV–XV v. (zapazeni v Bulgariya). Disertatsiya.]
- Библия 1982: Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. Издава Св. синод на Българската православна църква. София. [Bibliya 1982: *Bibliya sirech Knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet.* Izdava Sv. Sinod na Balgarskata pravoslavna tsarkva. Sofia.]
- Вътов 2002: *Вътов, В.* Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход. Велико Търново, Слово [Vatov 2002: *Vatov, V.* Rechnik na fraseologismite s bibleyski proizhod. Veliko Tarnovo, Slovo.]
- Гюзелев 1985: *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в. София, Народна просвета. [Gyuzelev 1985: *Gyuzelev, V.* Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znaniya v Bulgaria XIII–XIV v. Sofia, Narodna prosveta.]
- Еремеева, Мацук 2018: *Еремеева, М., А. Мацук.* Трудности разграничения паремии и фразеологии. – В: Лингвистика, лингводидактика, лингвокультурология: актуальные вопросы и перспективы развития. Отв. ред. О. Г. Прохоренко. Минск: Изд. центр БГУ, с. 20–25. [Eremeeva, Matsuk 2018: *Eremeeva, M., A. Matsuk.* Trudnosti razgranicheniia paremiologii i frazeologii. – In: *Lingvistika, lingvodidaktika, lingvokul'turologiia: aktualnye voprosy i perspektivy razvitiia.* Otв. red. O. G. Prokhorenko. Minsk: Izd. tsentr BGU, s. 20–25.]
- Калдиева-Захаријева 2013: *Калдиева-Захаријева, Ст.* Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология. София, АИ „Проф. М. Дринов“. [Kaldieva-Zaharieva 2013: *Kaldieva-Zaharieva, St.* Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 2. Balgarska frazeologiya. Sofia, AI “Prof. M. Drinov”.]
- Кемалова 2016: *Кемалова, А.* Един юридически сборник от XVI век. Речник-индекс. Пловдив, УИ [Kemalova 2016: *Kemalova, A.* Edin yuridisheski sbornik ot XVI vek. Rechnik-indeks. Plovdiv, UI.]
- Куев 1981: *Куев, К.* Иван-Александровият сборник от 1348 г. София, Издателство на БАН. [Kuev 1981: *Kuev, K.* Ivan-Alexandroviyat sbornik ot 1348 g. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Найденова 2019: *Найденова, Д.* Из историята на славянските юридически текстове. Ръкопис № 34 В от ръкописната сбирка на музея в Пшемисъл. – *Slavica Slovaca*, 54, 1, с. 11–19. [Naydenova 2019: *Naydenova, D.* Iz istoriyata na slavyan-

- skite juridicheski tekstove. Rakopis № 34 B ot rakopisnata sbirka na muzeya v Pshemisal. – *Slavica Slovaca*, 54, 1, s. 11–19.]
- Павлов 1897: *Павлов, А. С.* Номоканон при Большом Требнике. Москва, Типография Г. Лисснера и А. Гешеля. [Pavlov 1897: *Pavlov, A. S.* Nomokanon pri Bol'shom Trebnike. Moskva, Tipografiia G. Lissnera i A. Geshelia.]
- Своден каталог 1982: *Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова.* Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. Т. 1. София, НБКМ. [Svoden katalog 1982: *Hrisitova, B., D. Karadzova, A. Ikonomova.* Balgarski rakopisi ot XI do XVIII v., zapazeni v Baltaria. Svoden katalog. T.1. Sofia, NBKM.]
- СтБР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1, 2. София, Изд. „Валентин Траянов“. [StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik.* Vol. 1, 2. Sofia, Izd. “Valentin Trayanov”.]
- Христова 1983: *Христова, Б.* Рилският книжовен център през XV век: Палеографско и литературно-историческо изследване. Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на филологическите науки“. София, НБКМ [Hristova 1983: *Hristova, B.* Rilskiyat knizhoven tsentar prez 15. vek. Paleografsko i literaturno-istoricheskoto izsledvane. Disertatsiya. Sofia, NBKM.]
- Христова 2003: *Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.* Бележки на български книжовници X–XVIII. Т.1. X–XV в. София, НБКМ. [Hristova 2003: *Hrisitova, B., D. Karadzova, E. Uzunova.* Belezhki na balgarski knizhovnitsi X–XVIII. T.1. X–XV. Sofia, NBKM.]
- Цибранска-Костова 2011: *Цибранска-Костова, М.* Покаяната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти). София, Изд. „Валентин Траянов“. [Tsibranska-Kostova 2011: *Tsibranska-Kostova, M.* Pokaynata kniznina na Balgarskoto srednovekovie IX–XVIII v. (ezikovo-tekstologichni i kulturologichni aspekti). Sofia, Izd. “Valentin Trayanov”.]
- BMFD 2000: *Byzantine Monastic Foundations Documents.* Ed. by J. Thomas, A. Constantinidis-Hero. Vol. 1–5. Dumbarton Oaks Studies 35. Washington, Dumbarton Oaks Library.
- Constantinescu 1984: *Constantinescu, R.* Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340–1640. București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România.
- Cotelerius 1677: *Cotelerius, J.-B.* Ecclesiae Graecae Monumenta. T. 1. Paris, pp. 68–158.
- Funk 1905: *Funk, F. X.* Didascalia et Constitutions Apostolorum. Vol. 1–2. Paderbornae.
- Gribomont 1961: *Gribomont, J.* Saint Basile. – In: *Théologie de la vie monastique. Études sur la tradition patristique.* Faculté de Théologie S.J. de Lyon-Fouvière. Paris, Aubier, pp. 99–113.
- LS 1996: *A Greek-English Lexicon.* Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford, Clarendon press.
- Maksimovič 1998: *Maksimovič, K.* Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. – In: *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte.* Band 22. Fontes Minores 10. Frankfurt am Main, pp. 477–508.

- Nestle-Aland 1993: *Nestle, E., B. Aland*. Novum Testamentum Graece. Stuttgart.
- Popovski 1988: *Popovski, J., Fr. Thomson, W. Veder*. The Troickij sbornik. Cod. Moskva GBL F 304 Troice-Sergieva lavra N 12. Text in transcription. – Пола́та кѣнигописнаѣ, ка-кѣ.
- Turbić-Hadžagić 2011: *Turbić-Hadžagić, A.* Bosanički pravni tekstovi v srednjovekovnoj Bosni. Cradačac, JU Javna biblioteka „Alija Isaković“.
- Ženuch 2018: *Ženuch, P. E. Belyakova, D. Naydenova, P. Zubko, Š. Marinčák*. Užhorodský rukopisný Pseudozonar. Pravidlá mniškeho a svetského života z prelomu 16.–17. storočia. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. 5. Bratislava–Moskva–Sofia–Košice.
- Wolski 2012: *Wolski, J. M.* (Pseudo-)Basilian Rules for Monks in Late Medieval Bulgaria. A Few Remarks on a Bulgarian Nomocanon from the end of the 14th Century. – *Palaeobulgarica*, 36, 2, pp. 39–44.
- Wolski 2018: *Wolski, J. M.* Kultura monastyczna w późnośredniowiecznej Bułgarii. Byzantina Lodziensia. 30. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

The 14th Century Manuscript CHAI 1160 and the Bulgarian Monasticism

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract: The article aims at proving the great importance of the earliest 14th century canonical miscellany, preserved in Bulgaria, for the history of the Byzantine Canon law and its reception in the Second Bulgarian kingdom. In the first part of the article, some linguistic formula typical for the monastic milieu – phraseological units, proverbs (paremia), and sentences – are analyzed. In the second part, a hypothesis about the possible localization of the manuscript is offered on the basis of linguistic and textual evidence.

Keywords: canonical miscellanea, juridical and Biblical discourse, monasticism

Фасадният надпис на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско)

Георги Митринов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
g_mitrinov@abv.bg

Резюме: В настоящата публикация е разгледан фасадният надпис на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско). Видни са следите от преправянето му, след като селището попада в гръцка територия. Вследствие на това оригиналният текст може да се възстанови частично. Надписът е нагледен пример как българските писмени паметници в Беломорието са били преправяни от гръцките власти.

Ключови думи: Възраждане, епиграфски писмени паметници, история на българския език, фасадни надписи

Над входа на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско) е разположен фасаден стенопис, на който са изобразени двамата водители на безплатните сили – архангелите Михаил и Гавриил. Архангел Михаил е представен като войн. Всеки от двамата архангели държи в едната си ръка скиптер. С другата си ръка държи кръгъл медальон с лика на Иисус Христос. На заден фон са изобразени ангели. Подобен тип стенописи са характерни за християнската иконография, като „Съборът на Михаил и Гавриил“ се изобразява и до вратата на храма. Такова изображение има в стенописите от горния етаж на Боянската църква (Геров/ Геров 2009: 437–438). Стенописът от църквата в с. Ловча е ограден от три сферични ивици, най-вътрешната е боядисана в червено, средната – в зелено и външната – в бяло. Бялата ивица е по-къса и по-широка, като на нея е разположен основният фасаден надпис. Тя започва от нивото на горния край на прозорците в храма. Трицветната комбинация наподобява българския трибагеник.

На червената ивица в средата е разположен двуредов кирилски надпис с дребен шрифт: [с]ѡборъ / беспл(о)[т]нихъ др[хи]стратиъ. Откриват се диграфи на р. 2: ѡ + ѣ; т + ѣ; т + ѡ. Както на надписите на фасадните стенописи, разположени по сводестите тавани на екзонартекса от западната страна, така и по запазените фасадни кирилски надписи над входа на



Фигура 1. Фасадният надпис над входа на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча

храма, се откриват следи от опити за преправяне на текстовете (Митринов/Mitrinov 2016: 109, 114–126). Целта на тези, които са ги преправяли, е била да ги направят неразчитаеми. В отделни случаи с преправянето, което включва изтриване на отделни кирилски графеми, се променя значението на думата. От думата *сѡборъ*, разположена на горния ред, е изтрита началната буква *с*, което променя смисъла ѝ. Вместо *сѡборъ* се чете *ѡборъ*. Дума *сѡборъ* се употребява в църковнославянски със значение ‘събор, събрание; събрание, съвет на епископите; главен законодателен орган в църквата’ (Бончев/Bonchev 1995). Открива се още значение: ‘собрание вѣрующихъ на другой день праздника для прославленія того лица, которое имѣло важное участіе въ воспоминаемомъ событіи... – в) дня Архистратига Михаила и прочихъ бесплотныхъ силъ (8 ноября) – соборомъ Архангела Михаила...’ (Дяченко/Dyachenko 1900). Несъмнено преправянето е направено с цел да бъдат уязвени българските християни богомолци. Думата *ѡбор* в българския език се употребява със значения: ‘сграда, в която се отглежда едър добитък’, прен. ‘замърсено запуснато, неподдържано жилище, помещение’ (БЕР/BER 1995). От първата дума на долния ред е заличена дясната полуокръжност на графема *ѡ*, както и следващата графема *т*. Най-интересна е втората дума, която включва диграфи: в началословие *ѡ* +

р и в средисловие т + р; т + и. Заличено е буквено съчетание хи между началословен диграф а + р и графема с.

Отгоре, над този надпис, на зелената ивица е отбелязана дата 1877 г. За съжаление, досега не са открити сведения за църквата, свързани с изписаната година. За дата на построяването ѝ се сочат в различни източници 1848 и 1849 г. (Митринов/Mitrinov 2016: 108). Едва ли оформянето на трицветната ивица, наподобяваща българския национален флаг, и годишнината 1877 са свързани с Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г., но не става ясно как тези символи на българската история и национална идентичност не са били премахнати при унищожаването на всичко, свързано с българското минало на местното население, в църквите и другите обществени сгради (училища и др.), извършено от гръцките власти след попадането на района в територията на Гърция.



Фигура 2. Надписът на червената ивица на триколюра

Най-отгоре, по протежението на бялата ивица е разположен кирилски надпис с едри букви. Той, подобно на надписа на червената ивица, е повреден, като са му добавяни гръцки букви, за да стане неразчитаем. Първата дума е изтрита и от нея са запазени началната графема и и крайната графема а. Пред графема а личат контурите на буквено съчетание сас. След началната графема и се различават елементи от графемите зпи, като или е

имало диграф п + и, или буквеното съчетание е било пи. Така може да се възстанови, с известни уговорки, съчетание и[зпи](са с)а. Прави впечатление, че графема с е оформена с остри върхове.

В следващата дума сѐи графемите с и е са с елипсовидна форма, за разлика от оформлението на графема с в изтритата първа дума. По-нататък се разчита дума, променена до неузнаваемост ΣΝΠΡΕΝΕΗ(ΣΟ)... Под изписаните гръцки графемите личат контурите на букви от предишния надпис. Левите краища на графема Σ опират в контури на отвесна греда, част от графема в стария надпис. Задната хаста на графема η е с наклон наляво в долния край, като е видима диспропорцията в разстоянията между горните и долните краища на хастите. А наклонената греда може да се приеме за елемент от графема в стария надпис (вероятно α или λ). Над графема η е отбелязана титла. В оформлението на следващата графема ρ е включена тънка хоризонтална черта, надясно от долния край на хастата. Освен това самият долен край е с оширение, в сравнение с горния, което показва, че буквеният знак е бил преправян. Горните краища на съседните графемите η и ρ са свързани с тънка хоризонтална линия, като се оформя лигатура η + ρ + ρ. Следващата графема ε е с по-широка елипсовидна форма от тази в думата сѐи. По-нататък се открива и алогограф Ε, оформен с отвесна греда и прикрепени към нея под прав ъгъл три къси хоризонтални греди. Те са с различна дължина, като най-късата е най-отгоре, а най-дългата – най-отдолу, но не са спазени пропорциите, тъй като долната хоризонтална греда е с по-голяма дължина от отвесната греда. Крайната различима графема Η в оформеното буквено съчетание е с несъразмерни елементи, като хоризонталната свързваща греда е с дължината на отвесните греди. Несъмнено и в този случай е налице оформяне на нов буквен знак с елементи от графемите в стария надпис. По-нататък се различават контурите на графема Σ и на изписана с червена боя графема ο.

По-голямата част от следващата дума е унищожена, като се разчитат само крайните кирилски графемите [λ]ньи. По-скоро става въпрос за диграф η + ъ, а втората съставка на графема ъ – отвесната греда, е оформена като част от графема и. В случая лявата хаста на графема и се състои от две близко разположени отвесни линии, свързани в двата края с къси хоризонтални линии. Дясната греда е също толкова широка, но изцяло почернена. Свързващата наклонена греда е с елипсовидна форма. От следващата дума

личат добре началните две графеми $\chi\rho$, а по контурите могат да се възстановят останалите $\alpha\mu\zeta$ – $\chi\rho[\alpha\mu\zeta]$.

Следва поле с изтрит надпис, в което се откриват контури или елементи на отделни букви. Различават се контури на оформена с червена боя графема ν . Следващите два буквени знака не могат да бъдат възстановени. По-нататък е разположено словосъчетание ... $\overline{\text{гвенн}}\zeta$ и $\text{сценн}\zeta$ по(w)... Открива се на две места диграф $\eta + \nu$ (ν). В първата част на пасажа от надписа са видни следите от преправяне при буквен знак η . Елемент ν , оформящ диграф с предходната графема η , е преправен в буква ν , с добавяне на горна полуокръжност. Елемент η е с неестествено широк ствол. Предната графема ν е по-висока от останалите и отвесната ѝ греда е с лек наклон надясно в долния край. Под най-изпъкналата част на долната ѝ полуокръжност личат следи от предишна графема. В десния край на краесловната графема се откриват следи от графема от по-стар надпис. В старобългарски писмени паметници се открива съкращение $\overline{\text{блгвен}}$ – $\overline{\text{благословен}}\zeta$ (CP/SR 1999: LXXXVI). По него може да се възстанови предишният облик на думата в надписа: (ν)[$\alpha\alpha$] $\overline{\text{гвенн}}\zeta$. Съюз η е бил изписан първоначално с червена боя, което личи по двете хасти в долните краища на отвесните греди.

Началната графема ϵ в дума $\text{сценн}\zeta$ е оформена с твърде удебелена изпъкнала част на полуокръжността. Долният ѝ край излиза под реда. Между съюз η и графема ϵ от следващата дума, както и под нея се откриват следи от по-стар надпис. Долният край на задната хасти на графема η и графема ϵ са свързани с наклонена линия, която може да се приеме за елемент от графема α или λ в стария надпис. Графема ϵ в думата е оформена с отвесна греда и прикрепени към нея три хоризонтални греди, а не е с елипсовидна форма, както е в предишната дума. И тук липсва титла над съкратения вариант на думата. В старобългарски писмени паметници е засвидетелствано съкращение $\overline{\text{сштен}}$ на дума $\overline{\text{сшцен}}\zeta$ (CP/SR 1999: XC).

Предлог по е разположен върху изписана с червена боя графема ω , чиито две полуокръжности са оформени с доближаващи се, но не свързващи се извити орнаментирани долни краища. В средата над тях е поставена червена точка. Върху дясната полуокръжност е изписана графема $\circ$ с черна боя. Разполагането на буквено съчетание по върху изписаната с червена

боя графема *w* показва, че полагането на кирилския надпис с черни букви е по-ново, насложено върху по-стар надпис, включващ графеми с червена боя.

Следва буквено съчетание ЕПТ(І)А *ептіа*. Графема *е* е с успоредни хоризонтални горна и долна греда, прикрепени към отвесната греда. В средата е оформена леко наклонена надолу линия, завършваща с голяма точка (капка). Между графеми *т* и *а* е разположена наклонена греда, успоредна на предната хаста на графема *а*. Несъмнено тя е елемент от изтрит буквен знак в стария надпис, който не може да се възстанови. В този си вид буквеното съчетание е неразчитаемо, като най-вероятно буквите са били преправяни. Например горната хоризонтална греда на буква *п* представлява тънка линия, която се слива с хоризонталната греда на следващата графема *т*. Графема *а* е с леко извита навътре в средата задна хаста, която е по-къса от предната.

След крайната графема *а* има следи от заличени буквени знаци, които не могат да се възстановят. Следва буквен знак *и*, който е с еднакво дебели хасти, а свързващата наклонена греда е оформена като две извити линии с пресичащи се горни краища. По разположението му може да се приеме, че изпълнява функции на съюз в синтактичната конструкция. От следващата дума се различават добре първите няколко буквени знака *пит*, като първите два са оформени в диграф: *п + и*. Освен това графема *и* е с наклонена свързваща черта. Следва отвесна греда като част от неразчитаем буквен знак, а сред заличените останали графеми на две места се открояват контурите на графема *и* със свързваща наклонена греда, оформена от две извити линии с пресичащи се горни краища. В края се различават контурите на графеми от буквено съчетание *цѣнь*. Първите две отвесни греди на графема *ц* трудно се различават, а пред графемата се откриват контури на буквен знак *с*. Прави впечатление, че графема *е* е с много къси хоризонтални греди, прикрепени към отвесната греда. Различава се диграф *н + ъ*. След графема *ъ* се различават две близко разположени хасти, свързани в долния край с хоризонтална линия. От задната хаста надясно се откриват следи от линии, оформящи в горния край на хастата хоризонтална греда, а в долния край – долна част от полуокръжност. Но тези елементи не дават възможност да се възстанови графема. Все пак може да се предположи, че гра-

фема ъ от диграфа н + ъ оформя със задпоставената хаста кирилски буквен знак ы. Така може да се оформи съкращение [с](ц)ены...



Фигура 3. Част от преправения, на места заличен, фасаден кирилски текст

Следва поле с изтрити графеми. Пред буквено съчетание *све* се откриват контури на изписана с червена боя графема *к* или *х*. А между нея и графема *с* се различава хаста, върху която е разположена най-изпъкналата част на полуокръжността на графема *с*. В долния край на хастата има следи от къса хоризонтална греда вляво, която би могло да се приеме и за сериф. Видни са следите от преправяне на съседната графема *в*. Ясно личат отвесна и горна хоризонтална греда, оформящи графема *г*. Също ясно се различава добавката на две полуокръжности, особено на горната, която започва от края на горната хоризонтална греда. Следващият буквен знак *Е* е оформен с отвесна греда, към която се допират къси хоризонтални горна и долна греда. Двете къси хоризонтални греди завършват с издължени триъгълни серифи, насочени към средната греда, като върховете им почти стигат до нея. Самата средна греда е с лека извивка надолу в края си, който също е оформен със сериф. По своето начертание графема *Е* представлява алогограф, който не се среща на друго място в надписа. Важно е да се отбележи, че между графемите в буквеното съчетание *све* са вмъкнати малки букви. Между графеми *с* и *в* е разположена на нивото на реда малка графема *Ω*. Между графеми *в* и *е* се открива наклонена линия с извивка надясно, на височината на малка буква. Не може точно да се разчете прибавеният буквен знак.

В следващата дума *сеѡ* началната буква е изписана с червена боя. Гра-

феми с и є са оформени с полуокръжност. Графема л е с добавена хоризонтална свързваща черта между двете наклонени греди, което я превръща в л. Така дума село е променена в буквено съчетание сѣло.

От последната дума са запазени първите два буквени знака лѡ, както и следваща хаста със сериф в долния край ъ. Не се откриват контури от други части на буквения знак, както и на следващите буквени знаци. Несъмнено началното буквено съчетание е част от името на селото лѡвча, като останалите графеми са били заличени. Така може да се възстановят последните две думи от фасадния надпис сѣло лѡ[вча].

Заклучение: От прегледа на фасадния надпис над входа на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Драмско е видно, че по запазените буквени съчетания и части от синтактични конструкции старият текст може само частично да бъде възстановен като отделни думи и съчетания от думи: и[зпи](сѣ с)ѣ сѣи ...[л]нѣи ... хр[амъ]... (б)[лѡ]гѣннѣи... сѣннѣи... ептѣи ...[с](ц)ѣнѣи... сѣло лѡ[вча]. Видно е, че старият кирилски текст е бил променян повече от един път. За това свидетелства наличието на алографи на букви в целия текст и дори в отделни думи. С повече от един алограф е графема є, оформена с полуокръжност и със серифи в краищата; с полуокръжност и с точки в краищата; с островърхи краища на овала; с отвесна греда и свързани с нея хоризонтални греди; с отвесна греда и свързани с нея горна и долна хоризонтална греда, както и леко наклонена средна линия, завършваща с голяма точка. С по няколко алографа са графеми с (с полуокръжност и с остри краища на полуокръжността; със серифи на краищата или с точки; гръцка графема Σ); и, ъ. Редно е да се отбележи, че в отделни случаи рисункът на графемата е свързан с използването на елементи от графеми в по-стар надпис. Налице е изписване на отделни графеми с червена боя, без да се схване последователността на употребата им. С известни уговорки би могло да се приеме за част от най-стар текст началната дума, която е почти изтрита. За него е характерна употребата на графеми с и є с остри върхове на полуокръжностите. Открива се насложен по-късен текст, в който двете графеми са оформени с полуокръжности и серифи в краищата. Засвидетелстван е и кирилски текст, оформен с ъглести букви, които имат широки греди, някои оформени от две тънки линии, заградили незапълнено с боя пространство. Трябва да се отбележи също употребата на гръцко писмо, но в буквено съчетание, оформено с цел да стане неразчитаем кирилският текст. Може би при бъдещи детайлни проучвания на място, за което са нужни подходящи условия, ще има въз-

можност за възстановяване на по-голяма част от надписа, както и да се разширят наблюденията върху преправянето на кирилски графеми от по-старите текстове. Ще може да се установи по-прецизно в хронологически ред кой е най-старият текст, а и последователността в употребата на графични знаци при преправянето на надписа. Целта на настоящите бележки е да се покаже нагледно как са били преправяни от гръцките власти кирилските фасадни текстове на някогашните български църкви в Беломорието.

Благодарности

Докладът е подготвен в изпълнение на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от МОН.

Литература / References

- БЕР 1995: Български етимологичен речник. Т. 4. Минго – падам. София, Издателство на БАН. [BER 1995: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 4. Минго – падам. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Бончев 1995: *Бончев, А.* Църковнославянска граматика. Речник на църковнославянски език. Велико Търново, ЕТ „Христо Червенаков – Митко“. [Bonchev 1995: *Bonchev, A.* *Carkovnoslavyanska gramatika. Rechnik na carkovnoslavyanski ezik. Veliko Tarnovo, ET “Hristo Chervenakov – Mitko”.*]
- Геров 2009: *Геров, Г.* Ангелите – пазители на входа. – В: Сборник радова Византолошког института. XLVI, SANU. с. 435–442. [Gеров 2009: *Gеров, G.* *Angelite – paziteli na vhoda.* – In: *Zbornik radova Vizantološkog instituta. XLVI, SANU. s. 435–442.*]
- Дяченко 1900: *Дьяченко, Г.* Полный церковнославянский словарь. Москва. (Репринт: Дьяченко Г. М. Полный церковно-славянский словарь. Москва, Издательский отдел Московского Патриархата, 1993.) [Diachenko 1900: *D'iachenko, G.* *Polnyi tserkovnoslavyanskii slovar'.* Moskva. (Reprint: *D'iachenko G. M. Polnyi tserkovnoslavyanskii slovar'.* Moskva, Izdatelskii otdel Moskovskogo Patriarkhata, 1993.)]
- Митринов 2016: *Митринов, Г.* Български следи по стенописите на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Ловча, Неврокопско (дн. Драмско). – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, кн. 29, с. 107–131. [Mitrinov 2016: *Mitrinov, G.* *Balgarski sledi po stenopisite na tsarkvata “Sv. Arhangel Mihail” vs. Lovcha, Nevrokopsko, dn. Dramsko.* – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, kn. 29, s. 107–131.]
- CP 1999: Старобългарски речник. Т. 1. А–Н. София, Издателство „Валентин Траянов“. (SR 1999: *Starobalgarski rechnik*. T. 1. А–Н. Sofia, Izdatelstvo “Valentin Trayanov”.)]

**The Facade Inscriptions of the Church “St. Archangel Michael”
in the Village of Lovcha, Neurokop Region
(Today Drama Region)**

Georgi Mitrinov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

g_mitrinov@abv.bg

Abstract: The present publication focuses on the facade inscription of the church “St. Archangel Michael” in the village of Lovcha, Neurokop region (today Drama region). Traces of its alteration after the settlement falls into Greek territory are visible. As a result, the original text may be partially restored. The facade inscription is a clear example of how the Bulgarian written monuments in the Aegean were remodeled by the Greek authorities.

Keywords: Revival, epigraphic written monuments, history of the Bulgarian language, facade inscriptions

ЕТИМОЛОГИЯ

Омонимите в „Българския етимологичен речник“

Христина Дейкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

hristina.deykova@gmail.com

Резюме: В статията се разглежда представянето на омонимите в „Българския етимологичен речник“, като се изясняват някои принципи, цели и проблеми при тяхното разработване в речника. По-специално внимание е отделено на някои проблеми, свързани с обяснението на семантичния развой при т.нар. несъщински, вторични или неетимологични омоними, възникнали чрез семантична дивергенция, както и с обяснението на т.нар. словообразователни омоними, получени в резултат на различни по време и място словообразователни процеси.

Ключови думи: българска етимология, етимологичен речник, омоними

„Триумф етимологического исследования –
это умение решать задачи на омонимы.“

О. Н. Трубачев

Проблемът за омонимите в етимологичните речници отдавна вълнува етимолозите, защото, както отбелязва О. Н. Трубачев, „тълкуването на думата и подаването на словника в речника изискват постоянно отчитане на тяхната специфика“ (Трубачев/Trubachev 2004: 445), а „свидетелствата на речниците са най-добрият материал при обсъждането на проблема с омонимите“ (Трубачев/Trubachev 2004: 445). Според автора „критическият анализ и потенциалната редукция на инвентара от омоними в езика е най-отговорната задача на етимологичната реконструкция“ (Трубачев/Trubachev 2004: 449).

На омонимите в етимологичните речници е посветена специално статия на Е. Хавлова, в която тя разглежда представянето на омонимите в шест славянски етимологични речника, между които е включен и „Българският етимологичен речник“ (по-нататък БЕР) (вж. Havlová 1999). Авторката проследява как са разработени и тълкувани омонимите в два чешки етимологични речника (този на Махек и този на Холуб, Лиер, вж. Machek 1968 и Holub, Lyer 1992), два словенски речника (този на Безлай и този на Сной, вж. Bezljaj 1976–2007 и Snoj 1997), в украинския етимологичен реч-

ник (вж. ЕСУМ 1982–2012) и в БЕР, като проучва част от буква М (*та-мо/ма-мо*). Два от речниците – този на Холуб, Лиер и този на Сной са речници от популяризаторски тип, предназначени за широката общественост, а останалите са речници от научен тип, които освен книжовна лексика включват и множество диалектни думи.

Хавлова проследява броя на омонимните речникови статии в шестте речника, като най-общо ги типологизира – родствени или неетимологични омоними, получени чрез семантична дивергенция или различни словообразователни процеси, и неродствени, същински или етимологични омоними, получени чрез формална конвергенция, като сред последните отделя различни групи – на домашни по произход омоними, на домашни и заети омоними или на заети омоними. Като изхожда от спецификата на отделните речници, Хавлова с основание предполага, че речници като БЕР и като украинския етимологичен речник, в които се включва голямо количество диалектни думи, броят на омонимите ще е по-голям и те ще представят по-големи омонимни групи. При това макар и да са речници от гнездови тип, в редица случаи, особено в БЕР, има отстъпление от строгия гнездови принцип и самостоятелно представяне в отделни речникови статии на диалектни думи с цел да се обясни специфичен формален или семантичен развой или за да се експлицират омонимни отношения при производни думи, които се представят в отделни речникови статии просто с препратка към основното етимологично гнездо. Като резултат авторката наистина установява, че най-голям брой омоними – 16, 3 % (408 омонимни от 2515 общ брой речникови статии в изследвания фрагмент от словника), са представени в БЕР, следван от ЕСУМ с 12,7 % омоними. Тъй като най-малко омоними имат речниците, предназначени за широката общественост, в които се обясняват предимно съвременни книжовни думи (тези на Холуб, Лиер и на Сной), тя заключава, че колкото повече диалектни думи се привеждат самостоятелно, толкова по-голям е броят на омонимите, като тази причина е по-важна дори от отношението на автора/авторите към омонимията по принцип (вж. Havlová 1999). Разбира се, колкото по-голям е езиковият корпус на словника, толкова по-голям ще бъде и броят на омонимите в него особено когато е включена и богата диалектна лексика, какъвто е случаят с БЕР, защото, както отбелязва и Трубачев, природата както на синонимията, така и на омонимията е диалектна (вж. Трубачев/Trubachev 2004: 452)¹. Броят на омонимите в етимологичните речници обаче зависи също така и от вида на речника, от неговата концепция и от целите, които си поставя.

¹ Според Трубачев „разнодиалектная омонимия, а из нее – омонимия междиалектная сопровождала глоттогенезу, в частности образованию праславянского языка“ (вж. Трубачев/Trubachev 2004: 452).

„Българският етимологичен речник“ има за цел да обясни откъм произход максимално широка част от българския речников състав, поради което неговата цел е и да представи максимално пълно омонимната система на българския език (на макроезиково равнище). За разлика от тълковните ни речници в БЕР се отбелязват (с числов индекс) и т.нар. лексикограматически омоними, т.е. омоними, които принадлежат към различни части на речта (вж. Балкански/Balkanski 1979: 338–339; Балкански/Balkanski 1985: 483), като например *воля*¹ диал. ‘любя, обичам’ и *воля*² ‘способност на човек да ръководи желанията си’ (вж. БЕР/BER 1971, 1: 175–176) или *вран*¹ диал. ‘черен’, *вран*² диал. ‘птица врана; дявол (в баене)’ и *вран*³ диал. ‘капак за страничен отвор на бъчва’ (Ново село, Видинско) (вж. БЕР/BER 1971, 1: 180). Наред с основните т.нар. абсолютни, същински или етимологични, неродствени омоними, които имат различен произход (домашен и/или чужд) и са получени в резултат на формална конвергенция, традиционно в БЕР се представят и т.нар. неетимологични или родствени омоними, определяни още като семантични омоними, получени в резултат на разпаднала се полисемия (вж. Балкански/Balkanski 1979: 339), или по-общо казано, на семантична дивергенция. Според Хавлова последните омоними са проблем по-скоро на тълковните речници, при които трябва да се реши дали става въпрос за полисемия или омонимия, отколкото на етимологичните. Според нея този въпрос не стои при етимологичните речници от гнездови тип, които традиционно представят семантичния развой на думата в една речникова статия, докато етимологичните речници, предназначени за широката общественост, представят подобни омоними в отделни речникови статии, ако тяхното родство не е така ясно за лаиците (вж. Havlová 1999). Макар и да е речник от гнездови тип, това не важи в пълна степен за БЕР, в който в редица случаи се представят родствени омоними в отделни речникови статии. Причините за това са различни.

Като единствен съвременен етимологичен речник на българския език БЕР е ориентиран и към широката общественост, поради което в редица случаи той отразява наложените се в резултат на семантична дивергенция омонимни отношения в съвременния български език, следвайки тълковните речници. Срв. напр. речниковите статии за *любя*¹ ‘бея кора, люспа, черупка и др.’ и *любя*² ‘(за птица) седа на яйца, мътя’ (вж. БЕР/BER 1986, 3: 580, и срв. РБЕ/RBE), етимологичната връзка между които не е съвсем прозрачна. Едновременно с това обаче като речник от научен тип БЕР има за цел да подаде възможно най-пълна информация за произхода и историята на думите в българския език, като се изяснят спецификите във формалния и семантичния развой в съответните хронологични граници – промени, извършени още на праславянско равнище и унаследени в отделните славянски езици, или промени, осъществени на един по-късен етап в рамките на самостоятелния развой на българския език. Това е и една от причините в редица случаи да се извеждат в отделни речникови статии вто-

ричните или родствени омоними, претърпели семантичен развой на един по-ранен етап, в рамките на праславянския език. Например старинността на омонимното отношение между *люня*¹ и *люня*² се изяснява при техните диалектни варианти *лүня*¹ ‘лющя, беля’ с варианти и *лүня*² ‘(за птица) люпя, мътя пилета’ с варианти (вж. БЕР/BER 1986, 3: 519–520), където се обяснява техният праславянски произход, като се привеждат точни славянски съответствия. В омонимни отношения с *лүня*¹ и *лүня*² влизат и още два сродни диалектни глагола, претърпели също на един по-ранен, праславянски етап семантичен развой, но в съвсем друга посока – *лүня*³ ‘бия, удрям’ с варианти и *лүня*⁴ ‘впускам се, втурвам се, хуквам; избягвам бързо’. В речниковите статии за тях се привеждат славянски съответствия и едновременно с това се изяснява специфичният семантичен развой, подкрепен с други семантични паралели. Срв. ЭССЯ (ЭССЯ/ESSIA 1990, 16: 183–185), където всички славянски продължители с посочените четири типа значения се привеждат съвместно под статията за праслав. *lupiti* (*se*), тъй като това е етимологичен речник от гнездови тип, чиято основна цел е да реконструира праславянския речник, като обясни произхода на думите, без да проследява тяхната история. Водеща в него е етимологичната гледна точка, затова там се представят основно същински или етимологични омоними.

Могат да бъдат посочени още десетки примери от БЕР, където в отделни речникови статии са представени родствени, неетимологични омоними, за да се експлицира хронологията на тяхното възникване, а и за да се обясни семантичният им развой. Срв. напр. омонимната група *ток*¹ – *ток*⁶, сред която откриваме три същински, етимологични омонима от чужд произход – *ток*¹ ‘издадена част на обувка под петата на крака’ (чрез гръцки от италиански или направо от италиански), *ток*⁵ диал. ‘грамада, куп’ (от албански) и *ток*⁶ диал. ‘вътрешна част на прозорец, която се поставя върху кирпича’ и др. (от румънски). Останалите омоними – *ток*² ‘електрическа енергия, проведена през жица’ и рядко ‘течение на течност, обикновено на вода’ (от праслав. **takъ*, поствербално образуване от **tekti*, **teka* ‘тека’), *ток*³ ‘място за вършитба, ток, харман’ [от праслав. **takъ* ‘гумно’, еднакво с праслав. **takъ* > бълг. *ток*² с първоначално значение ‘място за бягане (на коне, с които се вършеело с диканя)’] и *ток*⁴ диал. ‘дълга дъска, която се влачи върху почвата, за да се изглади’ и др. (отново от праслав. **takъ*, като първоначалното значение може да е било ‘дъска, която „бяга“, която „тича“, влачи се по земята’) са домашни по произход думи с общ произход, претърпели семантичен развой както още на праславянско ниво – *ток*³, така и по-късно на българска диалектна почва – *ток*⁴ (вж. БЕР/BER 2017, 8: 98–99). Общобълг. *ток*¹, *ток*² и *ток*³ са представени като омоними в съвременния български език, вж. РБЕ/RBE.

В други случаи е въпрос на авторово решение да се представят в отделни омонимни речникови статии диалектни думи, претърпели различни

семантични (метафорични) преноси в отделните български диалекти, доколкото на макроезиково равнище те биха могли да бъдат представени в една речникова статия, тъй като се отнасят към едно и също етимологично гнездо и не би могло с категоричност да се определи дали става въпрос за разпаднала се полисемия. Представянето на такива случаи в отделни речникови статии е обосновано и от гледна точка на по-подробното изясняване на семантичния развой с привеждане на редица семантични паралели. Типичен пример за това са статиите *л̀у̀пам*¹ – *л̀у̀пам*⁵. Първичното *л̀у̀пам*¹ диал. и разг. ‘удрям, бия, тупам, блъскам’ и под. (от праслав. **lupāti*, **lupājq*, съотносително с **lupiti*, вж. по-горе *л̀у̀ня*¹ и *л̀у̀ня*³) е претърпяло в отделни диалекти различен семантичен развой: *л̀у̀пам*² ‘работя много’ и ‘работя безрезултатно’, *л̀у̀пам*³ ‘лапам, ям много’, ‘пия много’ и под., *л̀у̀пам*⁴ ‘скитам, ходя много’ и *л̀у̀пам*⁵ ‘futuo’. Всички тези преносни значения представят регулярен семантичен развой, който в посочените речникови статии е подкрепен с различни семантични паралели от български, но също и от славянски и други европейски езици (вж. БЕР/BER 1986, 3: 515–516). Срв. обаче *лю̀скам*¹ диал. ‘лющя, беля зърна от шушулките’ (от праслав. **luskāti*, **luskājq* < **leusk-*: **lusk-*: **lousk-*) и еднаквото по произход с него *лю̀скам*² диал. ‘удрям’, но също и разг. ‘пия много’, като във втората статия се обясняват едновременно и основното значение ‘удрям’ чрез сравнение с *лю̀щя* ‘бия’ и ‘беля’ и вторичното преносно значение ‘пия, пиянствам’ чрез сравнение с паралели, като: *тря̀скам*, *пр̀а̀скам* ‘удрям’ и *на̀тря̀скал се е*, *на̀пр̀а̀скал се е* ‘напил се е’, рус. *лу́знуть* ‘удрям’ и ‘пия’, срхр. *л̀у̀шитити* ‘беля’ и ‘пия’ (вж. БЕР/BER 1986, 3: 581).

В други случаи е задължително родствените омоними да бъдат представени в отделни речникови статии, тъй като е необходимо да се експлицират различният път на проникване в българския език или пък резултатите от семантично калкиране, доколкото изясняването на историята на българските думи е една от целите, които БЕР си поставя. Класически пример са *вла̀к*¹ диал. ‘брана от вършини; вид голяма рибарска мрежа’ и др. и *вла̀к*² ‘железница’, първото от които е продължител на праслав. **valkъ*, именно производно от **velkti*, **velkq* > бълг. *влекà*, а второто е заето от сродното чеш. *vlak*, което на свой ред е калка на нем. *Zug* (срв. БЕР/BER 1971, 1: 161). Срв. също така и родствените омоними *тѣ̀ргам*¹ нар. ‘дърпам, тегля, скубя’ [от праслав. **tъrgāti* (*se*), **tъrgājq* (*se*)], *тѣ̀ргам*² диал., *трѣ̀гвам* и *трѣ̀гна* ‘потеглям, запътвам се, отивам’ и под. (резултат от семантичен развой на българска почва, за което са приведени и семантични паралели от български и други славянски езици) и *тѣ̀ргам*³ диал. ‘меря, измервам, тегля’, което е калка на тур. *çekmek* ‘тегля, дърпам, влача’ и ‘поставям на кантар, тегля, меря’ (вж. БЕР/BER 2017, 8: 531–534). Срв. и техните варианти *трѣ̀гам*¹, *трѣ̀гна* диал. ‘тръгвам’, *трѣ̀гам*², *трѣ̀гна*

диал. ‘слагам, поставям’, *mъхам*³ диал. ‘пия, изпивам’ и *mъхам*⁴ диал. ‘меря, тегля’, последните три от които са обяснени като калки от тур. *çek-* (вж. БЕР/BER 2017, 8: 195–196).

Едно от най-големите предизвикателства пред етимолога по отношение на омонимите е откриването на общия или различния произход на унаследени думи, чиито продължители в съвременния език са омоними със значения, които трудно могат да се изведат едно от друго. Откриването на свързващо семантично звено при разпаднала се далеч назад във времето полисемия, при това без да се спекулира при семантичния анализ, е доста трудно начинание, което изисква както отчитането на множество езиковотипологични факти, така и отчитането на екстралингвистичен, етноисторически и културен аспект (Трубачев/Trubachev 2004: 449)². Сравни например в БЕР обясненията на глаголите *mòча*¹ ‘пускам течност да тече; изтеглям нишка от пашкул, от къделя; разтеглям, разтягам тесто на тънки кори (за баница); приготвям баница’ и *mòча*² ‘остря сечиво с брус, точило, пила и по друг начин’, които се обясняват като вторични, родствени омоними с отдавна разпаднала се полисемия, доказателство за което са и славянските съответствия на всеки един от двата глагола. Глаголът *mòча*² се извежда от праслав. **tačiti*, **tačq* ‘остря’, еднакъв с **tačiti*, **tačq* ‘пускам течност да тече’, каузатив към праслав. **tekti*, **tekq* ‘тека’, като за значението ‘остря’ се допуска, че е възникнало от първоначално значение ‘точа, изливам вода върху брус, за да наостря на него нож, ножица, брадва и др.’ или от първоначално значение ‘точа (оставям да тече) на тънка струя’, откъдето може да се развие (по метафоричен път) значение ‘правя нещо да стане тънко като струя на оставена да тече вода, тъня’ и после ‘остря’. Допуска се и друг път на възникване, а именно от праслав. **takъ* ‘точило (острило) във форма на колело, на кръг’, поствербално образуване от **tekti*, **tekq* ‘тека; тичам, бягам’ (вж. БЕР/BER 2017, 8: 154–159), което означава, че двата глагола могат да се определят като словообразователни омоними, възникнали по различен словообразователен път – единият като каузатив към изходния глагол, а другият – производно от поствербално образуване от същия изходен глагол. За разлика от РБЕ/РВЕ, където значението на *mòча* ‘разтеглям, разтягам тесто на тънки кори (за баница); приготвям баница’ е представено като омонимно в отделна заглавка, в БЕР то се разглежда като част от полисемната структура на *mòча*¹ заедно със

² Срв. у О. Трубачев: „Категория омонимов больше, чем иные лексические категории, связана с фактором времени. Синонимизация, т. е. употребление другого слова в том же значении, – не обязательно длительный процесс, ср., например, заимствование нового синонима из другого языка или диалекта. Но омонимизация первоначально близких словоупотреблений – дело немалого времени. Отраженная в омонимах смена значений иногда столь глубока, что ее можно приравнять к миниатюрной ломке сознания, а ломка сознания, как известно, – самый трудный вид ломки“ (Трубачев/Trubachev 2004: 448–449).

значението ‘изтеглям нишка от пашкул, от къделя’ (представено в РБЕ/ RBE като второ значение на *тòча*¹). За двете значения в БЕР се предполага, че са възникнали от значение ‘точа, пускам вода да тече на тънки струи’, откъдето е могло да се развие по метафоричен път значение ‘правя нещо да стане тънко като тънка струя на оставена да тече вода, тъня’, а от него и двете посочени значения (вж. БЕР/BER 2017, 8: 158).

Не такова е решението в БЕР при глаголите *л̀̀пам*¹ ‘гълтам лакомо и бързо’ и *л̀̀пам*² диал. ‘хващам, грабвам’, обяснени като същински, неродствени омоними, т.е. като думи с различен произход. И двата глагола имат свои славянски съответствия, като *л̀̀пам*¹ ‘гълтам лакомо и бързо’ се извежда от праслав. **lāpāti*, **lāpājq* < ие. **laph-* ‘лоча лакомо, ненаситно; сърбам, лапам’ с приведени и други индоевропейски съответствия, а *л̀̀пам*² – от формално идентична праславянска форма, но с несигурна етимология, като се цитира Славски, който предполага звукоподражателен произход (вж. БЕР/BER 1986, 3: 310–311). Трудно е да се реши дали това е правилното обяснение, защото подобен паралелен семантичен развой се наблюдава при един друг праславянски глагол, а именно праслав. **xāpāti*, **xāpājq*, **xār’q* ‘хващам, улавям (с уста); хващам, сграбчвам, грабвам нещо бързо, неочаквано’. Полското *chapać*, което е продължител на този праславянски глагол, е засвидетелствано с разговорно и диалектно значение ‘хващам, грабвам нещо бързо, неочаквано, изведнъж (обикновено с уста, зъби)’, от една страна, и диалектно значение ‘ям бързо и лакомо’, от друга страна. Бълг. *х̀̀пна*, а от него и *х̀̀пвам* ‘ям малко и набързо; опитвам, като ям, вкусвам’ е продължител на праславянската форма за свършен вид **xāpnqti* (вж. по-подробно за семантичния развой на тези глаголи в български и полски Дейкова, Гарова/Deykova, Garova 2015: 19–20). Повечето от останалите продължителите на този праславянски глагол и на неговите производни са със значение ‘хващам, улавям’ (вж. ЭССЯ/ESSIA 1981, 8: 18–19). На цитираното място в ЭССЯ продължителите с всички тези и други подобни производни значения са приведени съвместно под праслав. **xapati*, **xapiti*, **xapnqti*. В ЭССЯ така е решен и въпросът с праслав. **lāpāti*, като бълг. *л̀̀пам* ‘гълтам лакомо и бързо’ и някои други подобни славянски значения са приведени наред с останалите славянски съответствия със значение ‘хващам, улавям, грабвам’ (вж. ЭССЯ/ESSIA 1987, 14: 28, под **lapati*, където бълг. диал. *л̀̀пам* ‘хващам, грабвам’ не е посочено). В ЭССЯ праслав. **xapati* и **lapati* се обясняват като звукоподражателни по произход глаголи, като свързващото семантично звено между двете основни значения според нас се сочи под **lapati* – ‘хващам, улавям с уста’, което най-вероятно е първичното значение и на **xapati* предвид значението и на изходното междуметие **xarъ*, изразяващо хващане със зъби изведнъж (вж. Дейкова, Гарова/Deykova, Garova 2015: 19–20).

За да се представи възможно най-пълно омонимната система на българския език, в БЕР се привеждат и обясняват и т.нар. словообразователни

омоними, които са производни думи, получени в резултат на различни словообразователни процеси. Според Балкански това е най-многобройната и най-трудната за лексикографска обработка група лексикални омоними, тъй като словообразователните процеси, които са единственият критерий за тяхното определяне, понякога могат да са затъмнени (вж. Балкански/Balkanski 1979: 339–340). Той определя няколко подтипа словообразователни омоними: 1. Омоними с омонимни основи и тъждествени афикси; 2. Омоними с омонимни основи и омонимни афикси; 3. Омоними с тъждествени основи и омонимни афикси; 4. Омоними с тъждествени основи и тъждествени афикси; 5. Омоними с различно членима структура (Балкански/Balkanski 1985: 483–484). От етимологична гледна точка внимание заслужават третата и четвъртата група, които обикновено не се отбелязват в много от етимологичните речници, особено в тези от гнездови тип. Именно на тях обръща внимание Парашкевов, като ги отнася към различен генетичен тип в противовес на етимологично тъждествените думи с единно изходно начало. Този втори генетичен тип авторът определя като етимологично адекватни думи, които имат идентичен строеж, но не биха могли да се изведат от една и съща изходна форма. Макар да имат еднаква структура, тези думи възникват независимо една от друга, по различно време и на различно място и назовават съответно различни денотати. С основание авторът акцентира и на идентифицирането на етимологично адекватните лексикални калки сред словообразователните омоними, което има голяма културно-историческа стойност – срв. посочените у него омоними *нарèчие*¹ грам. термин (чрез руски от латински, а там от гръцки) и *нарèчие*² ‘говор, диалект’ (чрез руски от гръцки), както и *причàстие*¹ грам. термин (чрез руски от латински, а там от гръцки) и *причàстие*² църк. ‘комка; причестяване’ (чрез руски от гръцки) (вж. Парашкевов/Parashkevov 2020: 202–203; за примерите срв. и БЕР/BER 1995, 4: 510 и БЕР/BER 1996, 5: 743–744, където се дават малко по-различни обяснения).

Макар и да е речник от гнездови тип, в редица случаи в БЕР производни думи, в това число и словообразователни омоними, се представят в отделни речникови статии не само за да се обяснят самостоятелно унаследени от праславянския език производни думи, т.е. за да се изяснят хронологията на възникването им или някои формални и семантични специфики на по-късни производни на българска почва, но и за да се експлицират възникнали омонимни отношения в лексикалната система на българския език, включително в резултат на семантично калкиране. В този смисъл БЕР се отличава от редица други етимологични речници от научен тип, защото в него обикновено се представят словообразователните омоними от т.нар. от Парашкевов „генетичен тип на етимологично адекватните думи“. Срв. на пример омонимната група *мòтка*¹ – *мòтка*⁵, сред които *мòтка*³ диал. ‘мо-

тика’ (с изпадане на неударено *и* от *мòтика*) и *мòтка*⁴ диал. ‘дълъг прът, дърво’ и под. (от срхр. *мòтка* ‘прът, дърво; пръчка’) са омоними с различен произход от *мòтка*¹ диал. ‘кълбо прежда’ и под., *мòтка*² диал. ‘заплетена работа’ и *мòтка*⁵ диал. ‘голямо момиче; човек, който се мотае’, които са родствени словообразователни омоними, производни от гл. *мoтaя* (вж. БЕР/BER 1995, 4: 260). Думите *мòтка*¹ и *мòтка*² са паралелно възникнали словообразователни омоними от четвъртия подтип – с тъждествени корени (основи) и тъждествени афикси, а на свой ред те по отношение на *мòтка*⁵ са словообразователни омоними от третия тип – с тъждествени корени (основи) и омонимни афикси. Сrv. още и паралелно образуваните от прилаг. *сляп* производни омоними *слепàк*¹ диал. ‘прилеп’ и *слепàк*² диал. ‘гъсталак, непроходима ниска гора с храсти’ (вж. БЕР/BER 2002, 6: 868) от третия тип словообразователни омоними – с тъждествени корени и омонимни афикси.

Обяснението на словообразователните омоними от посочените типове обаче понякога е проблематично особено когато става дума за възникнала по-рано във времето омонимия между сродни производни думи, образувани с омонимни афикси, както и за трудно проследими словообразователни процеси. Така например в БЕР (БЕР/BER 2010, 7: 110–111) са представени три сродни производни омонима – *слòжен*¹ диал. ‘полегат, нисък, слабо наклонен’ и под., *слòжен*² ‘послушен, покорен; сговорен, добър’ и *слòжен*³ ‘съставен; (диал.) хубав; красив, напет’³. Първият и третият омоним са обяснени като паралелни производни от гл. *слòжа*, а вторият като производно от сродното *слог*³, *слòга* ‘сговор, съгласие’, т.е. представени са като словообразователни омоними с тъждествени корени и тъждествени афикси (суфикс *-ен* от праслав. *-ьнъ*). Всъщност смятаме, че *слòжен*¹, *слòжна*, *слòжно* и *слòжен*³, *слòжна*, *слòжно* трябва да се съотнесат с два различни омонимни глагола, от една страна, и да се изведат от произвеждащо съществително *слог* както *слòжен*², а не директно от глагол, от друга страна. В речниковата статия за глагола *слòжа* със значение ‘туря, поставя’ и с други производни от него значения са приведени и диалектни глаголи *слòжа се* със значения ‘наведа се, спусна се ниско (и за слънце)’, *слòжам се* ‘падам тежко болен на легло’, *слòжи се* ‘полегна, легна’, *слòжи се* ‘наклони се’, *слòжила се* ‘(за жена) която е родила’, *слòжим се* ‘легна; седна; сниша се, наведа се’, *слòжуям се* ‘падам тежко болен на легло’. Всички тези глаголи са изведени от праслав. **sъlaziti*, **sъlazq*, производно с представка **съ-* от **laziti* > бълг. *лòжа* (вж. БЕР/BER 2010, 7: 110). По подобен начин е постъпено и при глагола *слòгам* ‘турям, пос-

³ Тук в БЕР би трябвало да са приведени и другите общобългарски значения на *слòжен*³, за които вж. РБЕ, под *слòжен*¹ и второто значение на *слòжен*³.

тавам'⁴, където наред с това основно и други производни от него значения се привеждат и диалектни значения 'свалям', 'навеждам', както и диал. *слàгам се* 'навеждам се, наклонявам се', 'снишавам се', 'слизам', 'навеждам се ниско, за да се скрия', 'снишавам се, дебна, вървя след някого безшумно', 'сядам, свивам се, скривам се' (вж. БЕР/BER 2002, 6: 838–839). По наше мнение тук става въпрос за два словообразователни глаголни омоними с тъждествени корени и омонимни префикси. Глаголът *слòжа* 'туря, поставя' е от праслав. **sъlažiti*, **sъlažq*, производно с представка **съ-* със значение 'заедно, съвместно' от **lažiti*. От праслав. **sъlažiti*, **sъlažq* е образуван праслав. итератив **sъlāgāti*, **sъlāgājq* > *слàгам* 'турям, поставям'. Срв. стб. *сълòжити*, *сълòжж* 'сложа, поставя някъде', *сълàгатн*, *сълàгаж* 'слагам, нагласявам (заедно), съединявам' (вж. СтбР/StbR 2009, 2: 823–825). От омонимни праславянски форми **sъlažiti* (*se*), **sъlāgāti* (*se*), производни отново от същия изходен глагол, но с представка **съ-* със значение 'отгоре надолу', трябва да се изведат глаголите *слòжа се*, *слàгам (се)* със значение 'навеждам (се), наклонявам се, снишавам се' и под., посочени по-горе (за двете значения на праславянския глаголен префикс **съ-* вж. ESSJ 1973, 1: 253–254). Дотолкова, доколкото на този етап няма засвидетелствани сигурни точни славянски съответствия с това второ омонимно значение на префикса, тези български глаголи може да са образувани и по-късно на българска почва. Що се отнася до прилаг. *слòжен*¹ диал. 'полегат, нисък, слабо наклонен', то би могло да се изведе по-скоро от *слог* със засвидетелствано значение 'малка стръмнина, бряг' (приведено в БЕР под *слог*² 'граница между две ниви, синор, межда'), отглаголно образуване от *слòжа се*, *слàгам (се)* със значение 'навеждам (се), наклонявам се, снишавам се', отколкото направо от омонимния глагол. Прилаг. *слòжен*³ 'съставен; (диал.) хубав; красив, напет' и с други неприведени в БЕР общобългарски значения, за които вж. РБЕ/RBE, под *слòжен*¹, би трябвало да се изведе от *слог* с незасвидетелствано значение 'съединение, сливане, съчетание' от стб. *сълòгъ* със същото значение (вж. БЕР/BER 2010, 7: 109, под *слог*²) и със засвидетелствано значение 'граница между две ниви, синор, межда', т.е. 'място, където две ниви или два имота се сливат, съединяват', от праслав. **sъlagъ*, отглаголно производно от **sъlažiti*,

⁴ Самостоятелното разглеждане на *слàгам* и *слòжа* в две отделни речникови статии не е основателно, тъй като праслав. **sъlāgāti*, **sъlāgājq* > *слàгам* е итеративно образуване от **sъlažiti*, **sъlažq* > *слòжа*, а не е паралелно „префигирано производно с представка **съ-* от праслав. итеративна основа **lāgāti*, **lāgājq* с удължен вокализъм на корена“, както е обяснено в БЕР/BER (2002, 6: 839). Срв. *лàгам*¹, за което правилно се предполага, че е „вторично образувано по префигиранни форми, като *излàгам*, *налàгам*, *полàгам*... *слàгам*“ и др. ..., от праслав. **-lāgāti*, като се препраща към *лòжа*¹ (вж. БЕР/BER 1986, 3: 268–269).

**sъlāgāti* ‘слагам на едно място, нагласявам заедно, съединявам’ (в БЕР/BER 2010, 7: 108, под *слог*¹, **sъlagъ* се обяснява като производно от **lagъ*; срв. обаче тълкуванията в БЕР на *влог*, вж. БЕР/BER 1971, 1: 166, *залог*, вж. БЕР/BER 1971, 1: 595, *налог*, вж. БЕР/BER 1995, 4: 482, които се обясняват като отглаголни образувания). А иначе правилно в БЕР се отделят като словообразователни омоними с тъждествени корени и с тъждествен начин на образуване *слог*¹ ‘граница между две ниви, синор, межда’, *слог*² книж. ‘сричка; стил’ и *слог*³ диал. ‘сговор, съгласие’. Книж. *слог*² ‘сричка; стил’ е калка на гр. συλλαβή, но предвид значението едва ли е унаследено от старобългарската калка сълөгъ ‘слово, дума’, както е отбелязано в БЕР/BER 2010, 7: 109 под *слог*², по-скоро е заето от рус. *слог* ‘сричка; стил’, което на свой ред може да е повлияно от старобългарската калка. Диал. *слог*³ ‘сговор, съгласие’ е образувано паралелно със *слог*¹ от **sъlāžiti*, **sъlāgāti*, но със значение ‘уговарям се, сговарям се, споразумявам се’, развило се на южнославянска диалектна почва от първичното ‘слагам на едно място, нагласявам заедно, съединявам’.

Друг изследователски проблем при етимологичните речници от гнездови тип, който засяга словообразователните омоними и по-специално тези от първите два типа: 1. Омоними с омонимни основи и тъждествени афикси и 2. Омоними с омонимни основи и омонимни афикси, е свързан с точното съотнасяне на производни омоними към етимологичното гнездо, към което действително принадлежат. В преобладаващата част от случаите единствено семантичните критерии са тези, които могат да доведат до разкриване на омонимията, но когато семантичният развой при производните е по-усложнен, се стига до трудности при взимането на еднозначно етимологично решение. По-подробно с конкретни примери от БЕР сме разисквали това на друго място (вж. Дейкова/Deykova 2004 и Дейкова/Deykova 2010).

В заключение бихме могли да обобщим, че по-големият брой на омонимите в БЕР е резултат както от по-пълното представяне на българска диалектна лексика, така и от конкретните изследователски принципи и цели, които този етимологичен речник от научен тип си поставя. Някои от разискваните тук проблеми при разработване на омонимите са свързани предимно с изясняването на семантичния развой при т.нар. несъщински, вторични или неетимологични омоними, възникнали чрез семантична дивергенция, както и с обяснението на т.нар. словообразователни омоними, получени в резултат на различни по време и място словообразователни процеси.

Благодарности

Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни

средства между Българската академия на науките и Сръбската академия на науките и изкуствата.

Литература / References

- Балкански 1979: *Балкански, Т.* За някои трудности при изучаване на омонимията (Към въпроса за класификацията на омонимите). – Български език, XXIX, № 4, с. 337–341. [Balkanski 1979: *Balkanski, T.* Za nyakoi trudnosti pri izuchavane na omonimiyata (Kam vaprosa za klasifikaciyata na omonimite). – *Balgarski ezik*, XXIX, № 4, s. 337–341.]
- Балкански 1985: *Балкански, Т.* Към въпроса за изработването на „Речник на омонимите в съвременния български език“. – Български език, XXXV, № 5, с. 480–485. [Balkanski 1985: *Balkanski, T.* Kam vaprosa za izrabotvaneto na “Rechnik na omonimite v savremenniya balgarski ezik”. – *Balgarski ezik*, XXXV, № 5, s. 480–485.]
- БЕР 1971–2017–: Български етимологичен речник. Т. 1–8–. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. [BER 1971–2017–: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1–8–. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.]
- Дейкова 2004: *Дейкова, Хр.* Проблеми при производните в етимологична статия от гнездови тип (върху материал от „Български етимологичен речник“). – Български език, LI, № 4, с. 74–78. [Deykova 2004: *Deykova, H.* Problemi pri proizvodnite v etimologichna statiya ot gnezdovi tip (varhu material ot “Balgarski etimologichen rechnik”). – *Balgarski ezik*, LI, № 4, s. 74–78.]
- Дейкова 2010: *Дейкова, Хр.* За някои проблеми при разработване на етимологична статия от гнездови тип (върху материал от „Български етимологичен речник“). – Български език, LVII, № 4, с. 62–67. [Deykova 2010: *Deykova, H.* Za nyakoi problemi pri razrabotvane na etimologichna statiya ot gnezdovi tip (varhu material ot “Balgarski etimologichen rechnik”). – *Balgarski ezik*, LVII, № 4, s. 62–67.]
- Дейкова, Гарова 2015: *Дейкова, Хр., М. Гарова.* Историко-типологично изследване на речниковия състав на българския и полския език (думи с начално *x/-ch-, h-*). – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. Книга XXVIII. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 7–52. [Deykova, Garova 2015: *Deykova, H., M. Garova.* Istoriko-tipologichno izsledvane na rechnikoviya sastav na balgarskiya i polskiya ezik (dumi s nachalno *x/-ch-, h-*). – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*. Kniga XXVIII. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, s. 7–52.]
- ЕСУМ 1982–2012: Етимологічний словник української мови. Т. 1–6. Київ, Наукова думка. [ESUM 1982–2012: *Etymologichnyj slovnyk ukraïns'koï movy*. T. 1–6. Kyïv, Naukova dumka.]
- Парашкевов 2020: *Парашкевов, Б.* Етимологична тъждественост и етимологична адекватност. – В: Лингвистични и етнолингвистични изследвания. В памет на акад. Владимир И. Георгиев (1908–1986). София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ (Второ издание), с. 201–206. [Parashkevov 2020: *Parashkevov, B.* Etimologichna tazhdestvenost i etimologichna adekvatnost. – In: *Lingvistichni i etnolingvistichni izsledvaniya. V pamet na akad. Vladimir I. Georgiev (1908–1986)*. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov” (Vtoro izdanie), s. 201–206.]

- РБЕ: Речник на българския език. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (дата на достъп: 10.-15.09.2020). [RBE: Rechnik na balgarskiya ezik. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (10.-15.09.2020).]
- СтБР 2009: Старобългарски речник. Том II (ѡ – ѱ). София, Издателство „Валентин Траянов“. [StbR 2009: Starobalgarski rechnik. Tom II (ѡ – ѱ). Sofia, Izdatelstvo „Valentin Trayanov“.]
- Трубачев 2004: *Трубачев, О. Н.* О семантической теории в этимологическом словаре. Проблема омонимов подлинных и ложных и семантическая типология. – В: Трубачев, О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 1. Москва, Языки славянской культуры, с. 441–452. [Trubachev 2004: *Trubachev, O. N.* O semanticheskoi teorii v etimologicheskomo slovarе. Problema omonimov podlinnykh i lozhnykh i semanticheskaiа tipologiia. – In: Trubachev, O. N. Trudy po etimologii: Slovo. Istoriia. Kul'tura. T. 1. Moskva, Iazyki slavianskoi kul'tury, s. 441–452.]
- ЭССЯ 1974–2018–: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 1–41–. Москва, Наука. [ESSIA: Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond. Vyp. 1–41–. Moskva, Nauka.]
- Bezljaj 1976-2007: *Bezljaj, F.* Etimološki slovar slovenskega jezika. Knj. 1–5. Ljubljana, Mladinska knjiga – Založba ZRC.
- ESSJ 1973: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 1. Předložky. Koncové partikule. Praha, Academia.
- Havlová 1999: *Havlová, E.* Homonyma v etymologických slovnících. – In: Zd. Hladká – P. Karlík (eds.). Čeština – univerzália a specifika. Sborník konference ve Šlapanicích u Brna 17. –18. 11. 1998. Brno, Masarykova univerzita, s. 107–116.
- Holub, Lyer 1992: *Holub, J., S. Lyer.* Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. Praha, Státní pedagogické nakladatelství.
- Machek 1968: *Machek, V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia.
- Snoj 1997: *Snoj, M.* Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Homonyms in the Bulgarian Etymological Dictionary

Hristina Deykova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

hristina.deykova@gmail.com

Abstract: The paper examines the presentation of homonyms in the Bulgarian Etymological Dictionary to clarify some principles, goals and problems. In particular, attention is paid to some issues related to the explanation of semantic development of the so-called non-real, secondary or non-etymological homonyms, arising through semantic divergence, as well as to the explanation of the so-called word-forming homonyms obtained as a result of different, in time and place, word-forming processes.

Keywords: *Bulgarian etymology, etymological dictionary, homonyms*

За произхода, строежа и значението на 14 думи

Людвиг Селимски
Шльонски университет в Катовице
selimski@wp.pl

Резюме: В статията се анализират 14 думи. По 4 се поправя БЕР/BER: 1.1. *втрещявам се* – не от *трещя*, а от *треска*; 1.2. *ихтѐ-нихтѐ* – от **и хте – не хте* ‘ще – не ще’; 1.3. *мечàва* – от **мет’àва, мекява* ‘виелица’; 1.4. *наювà* – от тур. *yuva* ‘гнездо’; 1.5. *убива*, не **убива*, а ‘смалява се’. Другите 9 са от католишката книжнина: от „Абагар“ с погрешен прочит (2.1.–2.2.), а 2.3. *Ѕскелицà* – не ‘развесели се’, а ‘(хрв.) възвеличава’; 6 от ръкописи: 2.4. *Jndi* – прочетено като *Judi/Юди*, а е от тур. *imdi* ‘и така’; 2.5. *kairi* – не ‘раздор, кавга’, а тур. следлог ‘освен’; 2.6. *conesctisovasc* – не от лат. *conexio*, а от тур. *konişmak*; 2.7. *calics* ‘потир’ – не турско, а латинско; 2.8. *ghiüclendissa se* – не от *gülinmek* ‘смеят ми се’, а от *güçlenmek* ‘ставам по-корав’; 2.9. *müscefare* – не от *müsaferet* ‘сбор на угощение’, а от тур. *müşavere* ‘консултация’. Грешките започват от прочита на буквите и буквосъчетанията.

Ключови думи: словообразователен строеж, дешифриране на буквите и съчетанията

На базата на анализа на 14 думи откъм произход, словообразователен строеж и значение, което е основната задача на статията, както и с оглед на фонетичния им и графичния облик, а в много случаи с оглед и на католишката книжнина, от която са ексцерпирани, се стига между другото и до изводи за (не)правилното им тълкуване или/и превеждане в отделни случаи. Изложението е по азбучния ред на анализираните единици, на първо място 4-те разглеждани вече в БЕР/BER и една, която в него липсва, а на второ място – други 9 думи: 3 от „Абагара“ (1651) на Филип Станиславов и 6 от публикувани изследвания върху Ръкопис № 778 на еп. П. К. Царски от 1773 г. и други.

1. Бележки върху думи, анализирани в БЕР/BER и една невключена в него

1.1. Има ли връзка между *втрещявам (се)* и *трещя*, *трясък*?

„**Втрещявам (се), втрещя (се)** диал. ‘вцепенявам се от студ’, **втрещявам, втрещя (очи)** ‘вглеждам се, вирам се’. – Вж. *трещя, трясък*“ (БЕР/BER 1: 198). – Обаче интересуващите ни глаголи *втрещявам (се)* и т.н. не

са взети под внимание при анализа на *треця* ‘издавам [...] трясък’, *тряскам* ‘удрям, блъскам силно, та се чува остър шум [и т.н.]’ и *трясък* ‘гръмлив, остър шум [и т.н.]’ (БЕР/BER 8: 242, 340, 341) и това е съвсем правилно. От словообразователно и семантично гледище глаголт **втрещявам (се)** е от типа на *вдървявам (се)* ‘правя нещо да е както дърво’, *вкамениявам се* ‘ставам на камък, или като камък’, както и на синонимния (от дефиницията на *втрещявам [се]*) – *вцепенявам (се)* ‘правя нещо да стане ‘вцепено’; вцепя’ (Младенов/Mladenov 1951: 269, 312, 370) и др. под. Това са отименни префиксно-суфиксни формации, в чиято словообразователна основа са залегнали съществителни, като *дърво*, *камък* (стара основа *камен-*), *цепен-ица* ‘голям къс плоско разцепено дърво за горене’, или прилагателно/причастие *в-цепен-*.

Прочее, в основата на интересуващите ни тук **втрещявам (се)** и под. трябва да е залегнало съществителното **треска** ‘късче дърво, паднало или зацепено при сечене, дялане и др.’. А поради алтернацията *-ск-* : *-иц-* (< *-иш-*), която е съпровождала възникването на глагола *в-трещявам (се)*, при анализа на този глагол е било забелязано само фонетичното му сходство с глагола *треця* и сродното му *трясък*. Но даже и да е основателно – в крайна сметка – свързването на съществителното *треска* ‘късче дърво [и т.н.]’ с *треця* ‘издавам [...] трясък’, *тряскам* и *трясък* (БЕР/BER 8: 242, 340, 346), глаголт *втрещявам (се)* ‘вцепенявам (се) [...]’ притежава словообразователно-семантична структура на отименна префиксно-суфиксна формация, в чиято основа е залегнало съществителното име *треска* ‘късче дърво [и т.н.]’. За съжаление, този глагол – поради изтъкнатите по-горе причини – не е включен сред производните от **треска**¹ ‘късче дърво’ в БЕР (БЕР/BER 8: 235), където все пак ще намерим и твърде близки до него префиксно-суфиксни формации, като *изтрещчувам* ‘препичам хляб или баница, та стават твърди’ (Самоков), *изтрещчен* ‘твърд като треска (за хляб)’ (Самоков), *утрещчувам* ‘престоявам (за хляб във фурна)’ (Софийско)“.

1.2. Ихтѐ-пихтѐ ‘щѐ – не щѐ; волею-неволею’

„Ихтѐ-пихтѐ само в примера: *като стойи на дервѐня, / тѝ си ѿрчиши ихтѐ-пихтѐ, / рѡйно вѝно, рѡм ракѝйка* (Черни Вит, Тетевенско). – Неясно“ (БЕР/BER 2: 94). Ако инициалното **и-** отделим като съюз **и**, средисловното **-и-** сметем за редуцирано **е* (> *и*), а това ***и хтѐ-пехтѐ** си представим с най-общото му значение *‘така или иначе (= така или – **не** така)’, зад причката **не-** на компонента ***пехтѐ** ще съзрем отрицателната частица **не**.¹

Прочее, загадъчното *ихтѐ-пихтѐ* се реконструира като **и хтѐ – не хтѐ*, паралелно на чешкото *chtě nechtě* ‘волею-неволею’.

¹ Относно смесването на буквите *п* и *н* срв: **кануш* вм. *канѹш* (БЕР/BER 2: 210), **нахур* вм. *нахур* (Селимски/Selinski 2014: 309 [= Селимски/Selinski 2016: 146]), **прѣп* вм. *герѣп* (Селимски/Selinski 2006: 186 [= Селимски/Selinski 2016: 1 19]).

Относно архаичното **хтѣ* срв. ср.-бълг. *хѣхѣхѣ*, *хѣхѣ* и под. от глагола *хѣхѣхѣ* (Младенов/Mladenov 1979: 136) и живите диалектни *нехта* ‘не ща’, *нехта̀*, *нихтѣх* ‘не исках, не щях’ и др. (БЕР/BER 4: 632, 658).

1.3. Мечàва ‘виелица’ (Софийско), диал. ‘снежна буря’

„**Мечàва** ‘виелица’ (Софийско), диал. ‘снежна буря’, ‘дъжд със силен вятър; врява, олелия’ (Краище, Кюстендилско), **Мечава** ‘североизточен вятър, който носи сняг’ (Перник). – Според Н. П. Ковачев, ТВПИ 5, 28 от *макѣкѣ* ‘мек’ или *мек-*, *меч-* в *мокрѣ*, *мочур* и наст. *-ава*, от типа на *Кошàва* ‘вид вятър’, което е неубедително“ (БЕР/BER 3: 776). – В приведения цитат от БЕР 3 няма опит за анализ, нито се казва защо обяснението на Ковачев „е неубедително“. Затова най-напред трябва да се изтъкне, че *кошàва* се различава от *мечàва* по морфемен състав и езиков произход – то е „от тур. синтагма *koş / kuş* ‘бърз’ и *hava* ‘въздух’“ (БЕР/BER 2: 692 и лит.). А въпросното *мечàва* е вариант на диал. *мекя̀ва* ‘вихрушка’ (Преколница, Кюстендилско) (БЕР/BER 3: 763, s.v. *метà*), с „нова първа палатализация“ (Стойков/Stoykov 1971), съответствие на срб. *Mèha-va* / хрв. *měcava* ‘веявица, виявица; виелица’, с наст. *-java* от глагола *městi*, *mětēm* ‘пада (за сняг)’, от псл. **metti* с първично значение ‘мета (чистя дом)’ (Skok 2: 411), или с наст. *-’ava* (ЭССЯ/ESSIa 18: 119).

1.4. Наювà ‘на свободна паша’

Наювà ‘на свободна паша’ (Кукуш) се извежда „от *на явà*, вж. *явà*“ (БЕР/BER 4: 579). Но препратката „вж. *явà*“ никак не помага на читателя. Да е била поне към **ювà** (Милев/Milev 1964: 732), с извеждане „от тур. *yava*“ (макар и без семантика), но с подробно обяснение на **ювà**: „1. Ски-тащ се добитък, изгубен добитък. 2. *прен.* Човек без постоянна работа и свърталище“. Още повече, че и в източника (БДиал/BDial 3: 331) формата е **нъ йувà**. С почти същата семантика **ювà** намираме и в БТР (БТР /BTR 1963: 1015). Същото **ювà**, с първото от приведените му значения, е поместено и в РСБКЕ/RSBKE (3: 670), а с второто – в РРОДД/RRODD (1974: 583), с извеждане „от тур. *yuvasız*“, т.е. ‘без постоянно свърталище’, което в общи линии съответства и на родоп. (Девечи) **йувà** ‘птиче гнездо’ (Род. сб./Rod. sb. 5: 308), от тур. *yuva* ‘гнездо’. Без посочена изходна форма заемката **ювà** ‘забегнала живина’ отразява може би най-напред Младенов/Mladenov (1941: 699). Според един от най-новите речници на турцизмите в българския език заемката **ювà** ‘1. Човек без постоянно свърталище и работа. 2. Изгубен или безстопанствен добитък’ е застъпник на тур. „*yuva*, *yova* (dial.)“ (Grannes 2002: 296), в значението преди всичко на ‘гнездо; легло; *прен.* дом’, отделно и ‘приют’ (АкТБР/АкТБР 1584), а след това и на ‘лице, което не е вписано в регистъра на населението’ (срв. Gülensoy 2007: 1184).

1.5. Какво ли е това „убиване“ на полисемията?

В езиковедски публикации се среща съществителното „убиване“ в предполагаемия смисъл ‘намаляване’. Авторът/авторите като че ли все пак си дава(т) сметка за необикновения характер на термина, за да бъде поставен в кавички. Без подозрението, че пред нас не е някакво оригинално определение, а пренос на руски термин, дешифриран и схванат съвсем „посвоему“, макар че в случая дори не става въпрос за междуезикова омонимия: „С увеличаване на броя на значенията количеството на многозначните думи намалява. Това е така нареченият закон за „убиване“ на полисемията“.²

Въпросното „убиване“ (на полисемията) е било замислено като субституция на рус. *убывание*, с наставка (българ.) *-не* за рус. *-ние* и коренна гласна (българ.) *-и-* за рус. *-ы-*. То е от глагола *убывать* ‘намалявам се, снизявам се; спадам [etc.]’, който е **непреходен**: рус. *убывание* полисемии означава ‘намаляване на полисемията’, т.е., че – на руски – „полисемията *убывает*“. Но в българския език *убиване* се свързва с глагола *убивам*, който е **преходен**. И така въпросното „убиване“ на полисемията трябва да си представим като *,„полисемията убива“ (кого ли, що ли?), или *,„полисемията я убиват“ (кой ли, що ли?).

Простата първопричина за несполучливия „превод“ е липсата на съобразяване/знание, че българ. „убиване“ е в действителност точно словообразователно-семантично съответствие на рус. *убывание* (от *убывать*, несв. вид от *убить* ‘(да) убия’), а не на рус. *убывание*. Различен по същност и словообразователно-семантична функция е и префиксът *у-* в българ. *убивам* (и рус. *убивать*), от една страна, и рус. *убывать*, от друга.

2. Из лексиката на католишката книжнина

С тези бележки се връщам най-напред към някои проблеми, свързани с четенето или „дешифрирането“ на онова другото, което може би се крие зад кирилицата в „Абагар“ (1651) на еп. Филип Станиславов, друго – не по негова вина, не като негова грешка или поради това, че той „не знае“ родния си език/говор (Селимски/Selimski 2000). Много неща, много места от текста на „Абагар“ се четат и превеждат/интерпретират по инерция; към текста се подхожда с предубеждение, та в крайна сметка се внушават на читателя и неща, които може би са далече от истината. А трябва да я търсим тая истина в анализа на всяка дума/име, с оглед не само и не толкова на потеклото/етимологията, колкото на преобразения облик на изследваната единица, получен в езика/говора посредник, ако не най-напред в заместването на латинската буква с неподходяща от кирилицата или обратно.

² Георгиев/Georgiev 1979: 80; Русинов/Rusinov 1972: 229 (погрешно е подадено 299).

А подобни проблеми възникват и при четенето на ръкописи на латиница.

2.1. *Аз съм*, а не – *Аз не съм*

Сред именa Гwспwдни е и забележителното *Яз не сам еже не сам* (Абагар/Abagar 1979, № 2/1a–16). В краткия фрагмент два пъти явяващата се дусрична дума, каквато е сказуемото, от изходната форма [хрв.] *jèsam* (= стб. *jesmь*) ‘съм’, в *Абагара* е субституирано като двусъставна единица (= две отделни думички), което най-вече е могло да подведе преводача да прочете въпросното *не сам* не като *несам* ‘съм’, а като съвсем противоположното *не сам* ‘не съм’: „Аз не съм, което не съм“ (Абагар/Abagar 2001: 48).

Подобно разделяне на думата на две части, както и случаите на *scriptio continua*, не са единично явление в *Абагара*. А до коментираната грешка е могло да се стигне и поради „смесване на графически съвсем близките знаци за „и“ и „н“ (Абагар/Abagar 1979: 27).

Според В. Пундев (Пундев/Pundev 1926: 328, 332, препр. 25), тази част от *Абагара* съвпада с известен апокрифен текст, като се отнася за репликата, с която Бог Отец се представя пред Мойсей: *азъ есмь иже есмь* (‘Аз съм [този], който съм’), срв. и новобълг. „И Богъ рече на Мойсея: **Азъ съмъ Оня, Който съмъ.**“ (Изход 3: 14 [Библия/Bibliya 1924: 55]).

2.2. Фрагмента *пwнwши ракоу Бwжиоу и исцели еноу wd недоуги нени* от същия текст (№ 2) ще намерим с ярки несъответствия относно рода на имена и местоимения, а и с други промени в превода на „Абагар“ от 2001: срещу *ракоу Бwжиоу* (във вин. п. ед.ч. за ж.р.), на което съответстват и местоименията от ж.р. *еноу* и *нени*, в превода от 2001 г. се намират форми от мъжки род: „помогни на божия *раб* и *го* изцели“; а срещу *недоуги нени* в превода се явява: „недъзите на *душата*“ (Абагар/Abagar 2001: 48).

2.3. В текст № 20 (*Мwлитва кwги тоужи Доуша*) първият ред *Усвелица Доуша моуwни Гwспwда* е получил превод „Развесели се моята душа за Господа“ (Абагар/Abagar 2001: 67), в който няма място за предлог въобще – Гwспwда е пряко допълнение с оконч. -а за вин. п., дори да е верен преводът на глагола *Усвелица*. А той е съвсем неверен – 1) не е в аорист, а в сег. време, 2) не значи ‘развеселя се’, а ‘възвеличавам’. Отнася се за субституция на хрв. *uzveličā* (3 л. ед.ч. сег.вр.), а префиксът *uz-* тук завършва на -с-, в съответствие с особеност на италианския правопис, със -sv-четено като (кирил.) -зв- (Селимски/Selimski 2000: 171, т.6.6). Срв. (хрв.) *Uzvelicci dussa moyà Gospodina* (Ritual Rimski 1640: 171); (лат.) *Magnificat anima mea Dominum* (Novum Testamentum, 141); *возвеличава дѹша та ми Г(оспо)да* (Лука 1: 46 [Новъти завѣтъ 1850: 108]).

2.4. Judi/Юди вместо Jndi ‘и така (etc.)’

В “Antologia”, прибавена към края на книгата на полската изследвачка, се среща два пъти неясното Judi, в транслитерация Юди (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 210), което, в началото на стиха, някой би взел дори за лично име. А по всяка вероятност то е резултат от неправилен прочит или препис на буквата (лат.) **n* като (лат.) *u* (кирил. у). Проблемното Judi (= Юди) не е лично име – то е с главна буква само поради това, че и в двата случая е в началото на стиха. Най-вероятно е да се отнася за просто-народния заключителен съюз *ѣнди*, с частична дисимиляция (**мд* > *нд*) от *имди* ‘и така, и тъй; прочее; дето ще рече; следователно [etc.]’, заемка от тур. *imdi* ‘и така, прочее, следователно, при това’ (Младенов/Mladenov 1951: 969; БЕР/BER 2: 77).

2.5. **Kair** (каир) ‘(пол.) *niezgoda, kłótnia*’ [‘раздор, кавга’] или нещо друго?

Сред турцизмите – **съществителни** се среща и формата **kair** (каир), на която се приписва значението „(пол.) *niezgoda, kłótnia*“, т.е. ‘раздор, кавга’, а се привежда с крайно *-i* в контекста: „*u onazi cascta nibesce imalo drughі od teh kairi*“ (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 93). Отнася се за Соломоновия съд над две майки в Трета книга Царства 3: 16–28 (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 186–187; Цонев/Tsonev 1929: 15–16). Интересуващата ни тук дума не е съществително в мн.ч. окончаващо на *-i*, което да си представяме в ед.ч. като **kaіr/каир*, а ар.-тур. следлог **gayri** ‘освен’. Ако предложението тук обяснение е приемливо, приведения по-горе фрагмент трябва да си представим малко по-различно: „в онази къща не беше имало друг **освен** тях“.

2.6. Латинизъм ли е глаголът **conesctisovasc** ‘(пол.) *łączysz się, wiązesz się*’?

За латинска заемка е счетен глаголът **conesctisovasc** ‘*łączysz się, wiązesz się*’, приведен във форма за 2 л. ед.ч. без контекст, а извеждан от лат. *conexio* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 110). Както може да се предполага въз основа на семантиката му ‘(пол.) *łączysz się, wiązesz się*’, т.е. ‘свързваш се’, за разлика от представянето му като **conesctisovasc**, става дума за възвратна форма, каквато се открива и в приведения фрагмент от ръкопис № 779 на Петър Ковачев Царски: *Ama iskal Gospod ti dase rodisc od bascti sctogod imetni, ta dasipne teh od manicko, dase conesctissovasc sas Redovnici, da nisi dalece od sveta Missa, I od sveti Ispoved* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 221). Тук между другото се открива и грешка – неизвестно на чие перо, но се налага да я поправим: не *ta *dasipne teh*, а – *ta *da si pre teh* ‘та да си **при** тях’ (т.е. при родителите [си]), с предлог – в съответствие с катол. говор – *пре* вм. *при*. Прочее, нищо чудно и в глаголната форма *dase conesctissovasc* да имаме погрешка **е** вм. **о**, което да е с хиперкоректен изговор или правопис вм. [лат.] **и** (кирил. у), т.е. пред нас да е глаголът *конѹицисвам се*, познат впрочем и в облика *коноѹицисвам се*, с тур.-грц. аористно *-t-is-*, прибавено към тур. *konuш-* на глагола (тур.) *konuшmak*

‘разговарям, общувам’.³ Срв. *коноштисоват се* у Л. Милетич: „Невеста (за дявола): Зашива им йошти и очите, да не сагледоват и сапикасоват, како прават младите, каде ходат, с каква дружина **се коноштисоват**“ (Милетич/Miletich 1903: 220).

2.7. *Calisc* „Вероятно значение *мъка, тегло, беда*“

Думата *calisc* от Ръкопис № 778 на еп. Петър Ковачев Царски от 1773 г. с „вероятно значение ‘мъка [etc.]’“, метафорично, което се извежда и от минималния контекст „*tozi calisc, sanki tazi maka*“, с контактни синоними в него, се привежда под т. „3. Османизми“, без коментар за първичното значение и произхода му (Абаджиева-Йорданова/Abadzchieva-Yordanova 2017: 140). А се отнася за добре познатото на католиците **ка̀лиш** – метална **ча-ша**, в която се благославя светото причастие, комките (// *ко̀нка*, с част. асимилация *мк > нк*). Смеслов корелат на правосл. *потѣр*, от грц. *ποτήριον* (Младенов/Mladenov 1941: 498; БЕР/BER 5: 553–554), катол. *ка̀лиш*, с редукция на *е (> и)* и обобщение на обеззвученото изгласно *-ш (< -ж)*, е от хрв. *kàlež / kaliž* ‘(църк.) чаша’, въведено тук в употреба още в началото на XVII век от босненските францисканци (при конверсията на бившите павликяни към християнството от западен обред), което се свежда в крайна сметка до лат. *calix, -cis* ‘чаша [etc.]’ (Skok 2: 20). Известен е и вариант *ка̀личе*, ср.р., от итал. *calice*, отбелязан и в книжнината, срв. „*vinoto i voda v’ kaliceto*“ (Bogomilniat xivot 1877: 30). По-нова заемка, пак от хърв. *kàlež*, е *ка̀леж* ‘църковна чаша, потир’ в банатския говор (БЕР/BER 2: 163), което Ст. Младенов извежда „от зап. слав. (кор. лат.)“ (Младенов/Mladenov 1951: 988), а неправилно – в словенски и в западните славянски езици, а чрез пол. *kielich* и в източните, съответните форми са по ср.-вис.-нем. *kelich* (Machek 1968: 236, s.v. *kalich*).

Приведеният у Абаджиева-Йорданова/Abadzchieva-Yordanova 2017 по-широк контекст „*Bascta’ moi akoe’ kabil, neka zamine’ od mene tozi calisc, sanki tazi maka, daja ni teghla, ama pak da bade tvojata voglia, ne mojata*“ отразява евангелския източник – молбата на Христа към Бога Отца: „*Отче мой, ако е възможно, нека Ме отмине тая чаша, обаче не както Аз искам, а както Ти*“ (Матей 26: 39, 42, 44); „*Отче, да щеше да отклониш от Мене тая чаша! Но нека бъде не Моята воля, а Твоята*“ (Лука 22: 42)⁴. Като прибавя не съвсем от себе си *sanki tazi maka* ‘т.е. тази мъка’, П. К. Царски прави по-достъпен текста и по-ясна метафората *чаша* ‘мъка [etc.]’, която е и „символ на жертва“ (Šetka 1976: 116).

³ Срв. Геров/Gerov 2: 394; Младенов/Mladenov 1932: 275; Младенов/Mladenov 1951: 1064; Милев/Milev 1964: 314; БЕР 2: 602; Grannes 2002: 151.

⁴ Библия/Bibliya 1993: 1228, 1292. Срв. също: „Ава отче! За Тебе е всичко възможно; отклони от Мене тая чаша; но *да бъде* не каквото аз искам, а каквото Ти“ (Марко 14: 36); „да не изпия ли чашата, която ми е дал Отец?“ (Иоан 18: 11); от-носно *чаша* ‘мъчение’ вж. и Марко 11: 38, 39.

Прочее, проблемът е не за дума от народния език, за да бъде причислявана към османските заемки, а за название, тясно свързано с католическата църква, от латински произход, но тук проникнало с хърватско посредничество.

Като че ли за същата дума *ка̀лиш* започва коментарът в РБЕ/РБЕ (7: 89, s.v. *ка̀леж*): „Дуал. Потир“ и „От лат. *calix* през хърв. *kalež*“. А от приведения контекст „*ка̀леж млади невести*“ (от нар. песен) излиза, че това *ка̀леж* все пак не е фонетичен вариант на съществ. *ка̀лиш* / *ка̀леж* ‘потир’, а съвсем друга лексема – прилагателно *ка̀леш*, с диалектно озвучаване на изгласното *-ш* в позиция пред началното *м-* на следващата го дума *млади*. Словосъчетанието *ка̀леж млади невести*, според мене вместо **ка̀леш млади невести*, никак не се различава от някои употреби – също така в нар. песни – на прилагат. *ка̀леш* (РБЕ/РБЕ 7: 95): „*ка̀леш 2. Обикн. неизм.* За човек – който е с черни очи, с гъсти вежди; вакъл“ и особено на *ка̀леш 3. Разш.* Гиздав, хубав: „Невесто *ка̀леш*, убава“, „Изпружила нозе *ка̀леш* Яна“.

И така, отделната статия за „*ка̀леж м. Дуал. Потир*“ (РБЕ/РБЕ 7: 89) е грубо недоразумение. По съдържание, като се изключи неправилно приписваното значение ‘потир’ на *ка̀леж* ‘(прилагат.) *ка̀леш* (с озвучаване *-ш м-* > *-ж м-*)’ и погрешното му извеждане „от лат. *calix* [etc.]“, тя може да бъде само част от статията за прилагат. *ка̀леш* (РБЕ/РБЕ 7: 95), което е от съвсем друг произход (вж. БЕР/BER 2: 165–166, s.v. *ка̀леш*¹).

2.8. Ghiüclendissa se е различно от **gölünmek** ‘(уж) подигравам се, смея се’

Неизвестно е как авторката (Абаджиева-Йорданова/Abadzhieva-Yordanova 2017: 107) чете глаголната форма *ghiüclendissa se*, но тя няма родствена връзка с глагола *gölünmek* ‘(уж) подигравам се, смея се’.⁵ При този неправилен анализ е пренебрегната разликата между буквите (лат.) *с* и *l*: зад (лат.) *с* трябва да виждаме звука (кирил.) *ч* (= тур. *ç*), на който завършва коренът-основа (тур.) *güç*. В словоформата *ghiüclendissa se* (аорист 3 л. ед.ч.) неправилно се търси тур. (инфинитив) *gölünmek*, между другото с неправилен превод „подигравам се, смея се“ вместо ‘(медио-пасив) смеят ми се, присмиват ми се; подиграват ми се’ (‘смея се’ е превод на основното, активен залог, *gölmek*). Проблемното *ghiüclendissa se* е разширено (с тур.-грц. аористно *-di-s-*) застъпване на тур. медио-пасивно *güçlen-mek* ‘ставам по-силен, засилвам се, укрепвам’, с други думи *‘ставам по-корав; немилосърден’. Сrv. „Падна ми гюч : стана ми мъчно“, при тълкуването на заемката *гюч* (Младенов/Mladenov 1951: 497). Както се подразбира дори само от приведения контекст, агата, който простил голям дълг на слугата си, като чул, че последният не е простил много по-малък дълг на свой

⁵ Според друго изследване *ghiüclendissa se* е с „неустановено значение“ (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2016: 29).

приятел, се пометнал и вече без жал изискал да му бъде изплатен целият дълг: *Agata cato ciu' tazi rabota ghiüclendissase tvarde, i pometnase, i nesc=te' vechie damu prosti borciat, emigo ulovi, i zapre' u tamniza, i dademu goleme make dor varni sicko do' dokato.*

2.9. *Müsceferè*’ неправилно извеждано от *müsaferet*

Опитът за извеждане на *Müsceferè*’ „от *müsaferet* ‘сбор на угощение, на приказка’“ (Абаджиева-Йорданова/Abadzhieva-Yordanova 2017: 104) не е сполучлив – отнася се за две различни заемки.⁶ Не ни интересува тук *müsaferet*, с консонант *c* – не се говори за гостуване или за *угощение в приведения текст: *Sas togozi Issukras sto=ri jedna' nosc golemo müsceferè*’, i iskazamu goleme rabote, i nai mlogo od Krascteneto, i kolko besce potrebno, ci bes nei nemoxesce cilek da nameri Spassenie. Христос провел дълъг разговор, споделил **размишления** пред посетилия го с такава цел фарисей Никодем върху смисъла на кръщението като второ – духовно – раждане, като неизбежен път към спасението (срв. Йоан 3: 1–13), т.е. „сторил големо *мушеферè*“, с консонант *ш*, известно и като *мушаферè* (и *мушаверè*) ‘размишление, сговор за нещо; рус. совещание’ (Геров/Gerov 3: 94; Младенов/Mladenov 1941: 309) и в още няколко варианта (Grannes 2002: 193), от артур. *müsavere* ‘съвещание, консултация’ (БЕР/BER 4: 364, 365).

В заключение трябва да се изтъкне, че освен неизбежните фонетични промени, на които са подложени не само заемките, но и наследените от по-стари епохи думи, трябва при изследването на този вид източници да се вземат предвид и множеството различия и несъответствия между правописните системи на оказващите се във взаимодействие различни езици и диалекти.

Литература / References

- Абагар 1979: Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651. Представен от Б. Райков. Фотот. изд. София, Народна просвета. [Abagar 1979: Abagar na Filip Stanislavov. Rim, 1651. Predstaven ot B. Raykov. Fotot. izd. Sofia, Narodna prosveta.]
- Абагар 2001: Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651. Отг. ред. и предг. Ив. Радев; прев. К. Кабакчиев. Фотот. издание. Велико Търново, Изд. „Абагар“. [Abagar 2001: Abagar na Filip Stanislavov. Rim, 1651. Otg. red. i predg. Iv. Radev; prev. K. Kabakchiev. Fotot. izdanie. Veliko Tarnovo, Izd. „Abagar”.]
- Абаджиева-Йорданова 2017: *Абаджиева-Йорданова, М. С.* Павликанската книжнина от XVIII век в историята на българския език. Дисертация. София. <<http://liternet.bg>> (дата на достъп: 5.11.2018). [Abadzhieva-Yordanova 2017: *Abadzhieva-Yordanova, M. S.* Pavlikyanskata knizhnina ot XVIII vek v istoriyata na balgarskiya ezik. Disertatsiya. Sofia. <<http://liternet.bg>> (дата на достъп: 5.11.2018).]
- АкТБР: Академичен турско-български речник. Ред. Иван Добрев. Рива, 2009. [AkTBR: Akademichen tursko-balgarski rechnik. Red. Ivan Dobrev. Riva, 2009.]

⁶ В друго изследване *müsceferè* е с „неустановено значение“ (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2016: 28).

- БДиал 3: Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 3. София, БАН, 1967. [BDial 3: Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialii. Kn. 3. Sofia, BAN, 1967.]
- БЕР 1–8–: Български етимологичен речник. Т. 1–3. София, БАН, 1971–1986; т. 4–8–. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995–2017–. [BER 1–8–: Balgarski etimologichen rechnik. T. 1–3. Sofia, BAN, 1971–1986; t. 4–8–. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 1971–2017–.]
- Библия 1924: Библия или свещеното писание на стария и новия завѣтъ. София, Придворна печатница. [Bibliya 1924: Bibliya ili sveshtenoto pisanie na stariya i noviya zavet. Sofia, Pridvorna pechatnitsa.]
- Библия 1993: Библия сиреч книгите на свещеното писание на ветхия и новия завет. София, Изд. Св. Синод на бълг. църква. [Bibliya 1993: Bibliya sirech knigite na sveshtenoto pisanie na vethiya i noviya zavet. Sofia, Izd. Sv. Sinod na balg. carkva.]
- БТР 1963: *Андрейчин, Л.* и др. Български тълковен речник. Второ изд. София, Народна просвета. [BTR 1963: *Andreychin, L.* et al. Balgarski talkoven rechnik. Vtoro. izd. Sofia, Narodna prosveta.]
- Георгиев 1979: *Георгиев, Ст., Р. Русинов.* Учебник по лексикология на българския език. София, Наука и изкуство. [Georgiev 1979: *Georgiev, St., R. Rusinov.* Uchebnik po leksikologiya na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Геров 3: *Геров, Н.* Речник на българския език. Фот. изд., ч. 3, Л–О. София, Бълг. писател, 1977. [Gerov 3: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Fot. izd., ch. 3, L–O. Sofia, Balg. pisatel, 1977.]
- Милев 1964: *Милев, Ал., Й. Братков, Б. Николов.* Речник на чуждите думи в българския език. Второ изд. София, Наука и изкуство. [Milev 1964: *Milev, Al., Y. Bratkov, B. Nikolov.* Rechnik na chuzhdite dumi v balgaskiya ezik. Vtoro izd. Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Милетич 1903: *Милетич, Л.* Нашите павликяни. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XIX, с. 1–369. [Miletich 1903: *Miletich, L.* Nashite pavlikyani. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, XIX, s. 1–369.]
- Младенов 1932: *Младенов, Ст.* Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за произхода и състава им. София, Придворна печатница. [Mladenov 1932: *Mladenov, St.* Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasneniya za proizhoda i sastava im. Sofia, Pridvorna pechatnitsa.]
- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Хр. Г. Данов. [Mladenov 1941: *Mladenov, St.* Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Hr. G. Danov.]
- Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. I. А–К. София, Дечо Стефанов. [Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori. T. I. A–K. Sofia, Decho Stefanov.]
- Младенов 1979: *Младенов, Ст.* История на българския език. Превод и редакция на проф. д-р Ив. Дуриданов от немското издание през 1929 г. София, БАН. [Mladenov 1979: *Mladenov, St.* Istoriya na balgarskiya ezik. Prevod i redaktsiya na prof. d-r Iv. Duridanov ot nemskoto izdanie prez 1929 g. Sofia, BAN.]
- Новѣѣи завѣтъ 1850: Новѣѣи завѣтъ господа нашеѣо Ісуса Хріста [...] ѡт Неѡфѣѣта Іеромонаха П. П. Рылца. Изд. второ. Въ Гамбургѣ. [Novyi zavet 1850: Novyi zavet gospoda nashego Isusa Hrista [...] ot Neofita Ieromonaha P. P. Ryltsa. Izd. vtoro. V Smirne.]

- Пундев 1926: *Пундев, В.* Сборникът Абагар от епископ Филип Станиславов. – В: Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1924 г., София, с. 289–337. [Pundev 1926: *Pundev, V.* Sbornikat Abagar ot episkop Filip Stanislavov. – In: Godishnik na Narodnata biblioteka v Plovdiv, 1924 g., Sofia, s. 289–337.]
- РБЕ 7: Речник на българския език. Т. 7. София, Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1993. [RBE 7: *Rechnik na balgarskiya ezik. T. 7.* Sofia, Izd. na BAN “Prof. Marin Drinov”, 1993.]
- Род. сб. 5: Родопски сборник. Т. 5. София, БАН, 1983. [Rod. sb. 5: *Rodopski sbornik. T. 5.* Sofia, BAN, 1983.]
- ПРОДД: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. София, БАН., 1974. [RRODD: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX v.* Sofia, BAN, 1974.]
- РСБКЕ: Речник на съвременния български книжовен език. Т. 3. София, БАН, 1959. [RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3.* Sofia, BAN, 1959.]
- Русинов 1972: *Русинов, Р., Б. Байчев.* Към въпроса за количествено-семантичската характеристика на лексиката в съвременния български книжовен език. – Български език, XXII, № 3, с. 224–229. [Rusinov 1972: *Rusinov, R., B. Baychev.* Kam vaprosa za kolichestveno-semanticheskata harakteristika na leksikata v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – *Balgarski ezik*, XXII, № 3, s. 224–229.]
- Селимски 2000: *Селимски, Л.* Как е възниквал „Абагар“ – първата новобългарска печатна книга. – In: *Съкровище словесноје.* Studia slawistyczne ofiarowane prof. Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Pod red. W. Stępnia-Minczewej i W. Borysia. Kraków, s. 167–172. [Selimski 2000: *Selimski, L.* Kak e vaznikval “Abagar” – parvata novobalgarska pechatna kniga. – In: *Sakrovishte slovesnoye.* Studia slawistyczne ofiarowane prof. Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Pod red. W. Stępnia-Minczewej i W. Borysia. Kraków, s. 167–172.]
- Селимски 2006: Тридесет етимологични поправки и добавки. – В: Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Иван Харалампиев по случай 60-годишния му юбилей. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 179–187. [Selimski 2006: *Selimski, L.* Trideset etimologichni popravki i dobavki. Sbornik nauchni izsledvaniya v chest na prof. dfn Ivan Haralampiev po sluchay 60-godishniya mu yubiley. Veliko Tarnovo, UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, s. 179–187.]
- Селимски 2014: *Селимски, Л.* Бележки към етимологията на 15 български думи. – In: *Polono-Slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska.* Pod red. Naukową L. Bednarczuka, H. Chodurskiej, A. Mażulis-Frydel. Kraków, “Impuls”, s. 305–311. [Selimski 2014: *Selimski, L.* Belezhki kam etimologiyata na 15 balgarski dumi. – In: *Polono-Slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska.* Pod red. naukową L. Bednarczuka, H. Chodurskiej, A. Mażulis-Frydel. Kraków, “Impuls”, s. 305–311.]
- Селимски 2016: *Селимски, Л.* Етюди по етимология и ономастика. Studia z etymologii i onomastyki. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“. [Selimski 2016: *Selimski, L.* Etyudi po etimologiya i onomastika. Studia z etymologii i onomastyki. Veliko Tarnovo, UI “Sv. Sv. Kiril i Metogiy”.]
- Стойков 1971: *Стойков, Ст.* Новая первая палатализация в болгарском языке. (Изменение согласных [к’], [г’] в [ч’], [ц’] в разложском говоре). – В: Исследования по славянскому языкознанию. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна. Москва, „Наука“, с. 375–380. [Stoykov 1971: *Stoykov, St.* Novaia pervaia palatalizatsiia v bolgarskom iazyke (Izmenenie soglasnykh [k’], [g’] v [ch’], [dzh’] v razlozhskom govore). – In: *Issledovaniia po*

- slavianskomu yazykoznaniuu. Sbornik v chest' shestidesetiletiia professora S. B. Bernsheina. Moskva, "Nauka", s. 375–380].
- Цибранска-Костова 2016: *Цибранска-Костова, М., М. Абаджиева*. За лексиката с чужд произход в католическата книжнина от XVII–XVIII в. (По материал на Абагара на Филип Станиславов и сборник № 778 на Петър Ковачев Царски). – Известия на Института за български език, книга XXIX, с. 7–46. [Tsibranska-Kostova 2016: *Tsibranska-Kostova, M., M. Abadzhieva*. Za leksikata s chuzhd proizvod v katolicheskata knizhnina ot XVII–XVIII v. (Po material na Abagara na Filip Stanislavov i sbornik № 778 na Petar Kovachev Tsarski). – Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, kniga XXIX, s. 7–46.]
- Цонев 1929: *Цонев, Б.* Един павликянски ръкопис от втората половина на XVIII в. – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, XXV, № 6, с. 1–64. [Tsonev 1929: *Tsonev, B.* Edin pavlikyanski rakopis ot vtorata polovina na XIX v. – Godishnik na Sofijskiya universitet. Istoriko-filologicheski fakultet, XXV, № 6, s. 1–64.]
- ЭССЯ 18: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 18 (**matoga*–**mękyśka*). Москва, „Наука“, 1993. [ESSJa 18: Etimologicheskii slovar' slavianskikh yazykov. Praslavianskii leksicheskii fond. Vyp. 18 (**matoga*–**mękyś'ka*). Moskva, "Nauka", 1993.]
- Bogomilnat xivot 1877: Bogomilnat xivot sanki nauki i molitvi za dostoino ispalnovane od poglavnite duhovni dlanosti na kristianinat [...] D. Cecilio Kapuzin. Rim.
- Grannes 2002: *Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu*. A Dictionary of Turkisms in Bulgarian. Oslo, Novus Forl.
- Gülensoy 2007: *Gülensoy, T.* Köken Bilgisi Sözlüğü. Etimolojik Sözlük Denemesi. I (A–L), II (M–Z). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Machek 1968: *Machek, V.* Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opr. a dopln. vydání. Praha, Akademie.
- Novum Testamentum: Novum Testamentum Grece et Latine, curavit E. Nestle, London.
- Ritual Rimski 1640: Ritual Rimski. Istomaccen po Bartolomeu Kassichiu, Roma, 1640. <uij788r3f17a320r8h8avenf53_out.pdf> (16.09.2020).
- Skok 2: *Skok, P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. druga. K–poni. Zagreb, JAZU, 1972.
- Šetka 1976: *Šetka, J.* Hrvatska kršćanska terminologija. II. izmijenjeno, popravljeno i upotpunjeno izdanje. Split.
- Walczak-Mikołajczakowa 2004: *Walczak-Mikołajczakowa, M.* Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII w. Poznań, Wyd. Naukowe UAM.

About the Origin, Structure and Meaning of 14 Words

Ludwig Selimski
Silesian University of Katowice
selimski@wp.pl

Abstract: The article gives analysis of 14 words and offers corrections to 4 etymologies in the Bulgarian Etymological Dictionary: 1.1. *втрецявам се* 'be dumbfounded' – not from *треця* 'rattle', but from *треска* 'sliver, splinter'; 1.2. *ухтѣ-пухтѣ* – from **u xte* – *не хте* ('ще – не ще) willi – nilli'; 1.3. *мечàва* – from **мет'àва*, *мекàва* 'blizzard, snowstorm'; 1.4. *наюва* – from Turk. *yuva* 'nest'; 1.5. *убива*, not *'kills', but

‘diminish’. The other 9 are from Catholic literature: from “Abagar” with amisreading (2.1.–2.2.), and 2.3. *Усвелица* – not ‘rejoice, gladden’, but Croat. ‘(възвеличава) magnify’; 6 from manuscripts: 2.4. **Jndi* – has been read as *Judi*/*Юду*, but it is from Turk. *imdi* ‘and so’; 2.5. *kairi* – not ‘quarrel, conflict’, but Turk. postposition ‘except’; 2.6. *conesctisovasc* – not from Lat. *conexio*, but from Turk. *konusmak* ‘talk’; 2.7. *calics* ‘holy communion cup’ – is not Turkish, but Latin; 2.8. *ghiüclendissa se* – not from *gülenmek* ‘laugh at me’, but from *güçlenmek* ‘get harder’; 2.9. *müsceferet* – not from *müsaferet* ‘gathering for a feast’, but from Turk. *müşavere* ‘consultation’. Erroneous analyses have arisen from the reading of letters and letter combinations.

Keywords: word formation structure, deciphering of letters and combinations

За произхода на глагола *лапардѡсам* ‘бърбора’ (опит за обяснение чрез семантични паралели)

Красимира Фучеджиева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Резюме: Чрез изследване на семантиката на диалектния глагол *лапардѡсам*, *лапардѡсам* ‘бърбора’ се демонстрира, че методът на семантичните паралели може да бъде използван успешно за установяване на етимологията на дадена дума с неясен или не съвсем сигурен произход. Повтарящите се връзки между две значения, срещани често при различни, неродствени думи, могат да бъдат убедително доказателство за произхода и значението на думи със затъмнена етимология.

Ключови думи: етимология, семантичен анализ, семантични паралели, празно и безсмислено говорене

Диалектният глагол *лапардѡсам*, *лапардѡсам* ‘бърбора’ е пример за това, че с помощта на семантични паралели може да бъде потвърдена или отхвърлена дадена хипотеза за произхода на дума, чиято история не е съвсем ясна.

В БЕР глаголът се разглежда в речниковата статия *лапардѡсам*, *лапардѡсам*¹ ‘бърбора’ (Кесарево, Горнооряховско), която е представена като омонимна на *лапардѡсам*, *лапардѡсам*² ‘лапам бързо’ (Калофер). Вторият глагол се обяснява като произведен от *лапам*¹ ‘гълтам лакомо и бързо’ (БЕР/BER 1986, 3: 311).

За *лапардѡсам*, *лапардѡсам*¹ ‘бърбора’ се приема, че вероятно също е произведен от *лапам*¹ ‘гълтам лакомо и бързо’ с експресивна наставка, може би под влияние на *лакърдѡсам* ‘говоря много, бърба’, а за образуването се сравнява и с *цапардѡсам* от *цапам*. Не се отхвърля и предполагаемата връзка с алб. *lapërdhī* ‘мръсна реч’, за която Weigand, JIRSpr 15, 168, се позовава на Jokl, Slaven und Albaner 325, който отправя към *laparós*, а Rokorny 679 цитира алб. *laparós* и *lapërdhī* под **leip-* ‘мажа с масло, лепя’, като в БЕР се заключава, че Покорни и Йокъл смятат думата за албанска (цит. по БЕР/BER, пак там).

Що се отнася до *лакърдѡсам*, което според БЕР е повлияло *лапардѡсам*, близостта между значенията на двата глагола наистина е голяма.

Глаголът *лакърдѝсвам* (засвидетелстван всъщност като *лакардѝсвам*, със свръхстарателно *а* вм. *ѝ*) е с общобългарско диалектно значение ‘говоря много, бърба’, префигираната форма *залакардѝсувам се* съответно означава ‘заприказвам се’. Той е отименно производно от *лакардѝя* ‘дума, приказка, реч’ (Брезнишко; Дупнишко; Разложко; Прилепско; Смолско, Пирдопско; Родопи; Кюстендилско; Софийско; Щипско), ‘караница, врява, разправия’ (Тръстеник, Плевенско), ‘празна приказка, глупост’ (Говедарци, Самоковско). Съществителното е засвидетелствано и с формите *лакърдия* ‘дума, приказка’ (Кичевско; Дебърско; Охрид) (БЕР/BER 1986, 3: 289) и *лакърдѝя* ‘дума приказка, разговор’ (1855, П. Радов), разг. ‘шеговит разговор’, ‘безсъдържателен разговор’ (Банат), ‘караница’ (Страхилово, Свищовско) (БЕР/BER 1986, 3: 294). Всички приведени варианти са заемки от тур. *lâkirdi* ‘дума, реч’, откъдето думата е заета и в съседни балкански езици, срв. алб. *llakerdë*, нгр. *лакѣрдѝон*, *лакѣрдѝон*, срхр. *лакардија*, *лакрдишем*, *лакрдисати* (БЕР/BER 1986, 3: 294). Въпреки сходството в значенията обаче глаголът *лапардѝсвам* не е свързан етимологично с *лакърдѝсвам* и семантичната и словообразователната им близост не помага много за изясняване на етимологията на *лапардѝсвам*.

От друга страна, предположената в БЕР етимологична връзка между *лапам* ‘гълтам лакомо и бързо’ и *лапардѝсвам* ‘бърборя’ остава не съвсем ясна в семантично отношение.

Връзка между значения за ядене и за говорене действително може да бъде установена при някои многозначни глаголи. Семантичният преход ‘ям, дъвча’ → ‘говоря’ е налице например при глаголи като *дѝвча* ‘говоря неразбрано, не изговарям ясно, мънкам’, ‘повтарям все едно и също, предъвквам’ (от изходното значение на *дѝвча* ‘раздробявам, смачквам със зъби храна и под.’, РБЕ/РВЕ), диал. *мелявам* ‘говоря неразбрано и несвързано’ (според нас от изходно вторично значение на *мѝля* ‘храня се’, срв. и диал. *премѝлям* ‘дъвча непрекъснато’, вж. БЕР/BER 1986, 3: 729–730), диал. *мѝмулѝжа* ‘говоря бавно, през зъби, монотонно’ (от изходно значение ‘ям бавно, мързеливо; ям бавно и по малко’, БЕР/BER 1995, 4: 395)¹ и др. Подобен семантичен преход се наблюдава и в други езици, срв. напр. англ. *tumble* ‘мънкам, смутолевам’ и ‘дъвча с беззъба уста / с мъка’. Както показват тези семантични паралели обаче, и изходното, и вторичното значение имат специфична и доста конкретна семантика: ‘дъвча (бавно, трудно, без зъби)’, от една страна, и ‘говоря неясно, неразбрано’, от друга. Те съдържат определени семантични признаци, които правят възможен прехода между тях. В същността си този преход е свързан с метафоричното представяне на изговореното, думата, като нещо материално, опред-

¹ Глаголът *мѝмулѝжа* е заемка от гр. *μαμιολῖζω* ‘предъвквам без зъби’, образувано с наст. *-ῖζω* от итал. *tattolo* ‘бебе’ и с преглас *з > ж* на българска почва, както *каканиѝжа* (БЕР/BER 1995, 4: 395).

метено, което се премята в устата – така, както се дъвче храна. Семантичните признаци, въз основа на които се осъществява преносът, се съдържат не в изходно значение за ядене изобщо, още по-малко за лакомо и бързо ядене, каквото е значението на предполагаемия изходен глагол *лапам*. Подобни признаци са налице при глаголи със значение за бавно, трудно или продължително сдъвкване на храна (поради нейната твърдост, обем или поради това, че действието се извършва без зъби). Въз основа на тези конкретни семантични признаци от изходно значение ‘дъвча’ може да възникне конкретно значение за говорене, натоварено обаче със съответстващи допълнителни признаци, чрез които то се представя като бавен, труден, неефективен или неубедителен акт.

Значението на глагола *лапардѡсвам* обаче не е такова. Неговото значение ‘бърбора’ (= ‘говоря много за незначителни и излишни неща’, РБЕ/РБЕ) може да бъде разглеждано като семантичен дериват от друго изходно значение, например ‘издавам (силен, специфичен, продължителен) шум (докато извършвам определено действие)’. Този семантичен преход също може да бъде подкрепен от множество паралели, срв. например:

клàпам ‘(за камбана, клепало, клопотар) издавам звук при удряне, клепя’ → ‘говоря много, излишно и неуместно’ (РБЕ/РБЕ; БЕР/БЕР 1979, 2: 420);

трàкам ‘(за твърд предмет) издавам остри, еднообразни звукове при удар о друг твърд предмет; произвеждам отсечени еднообразни звукове, като удриям нещо твърдо о друго’ (РБЕ/РБЕ) → *трàкам*, *трàкнувам* ‘приказвам празни приказки, говоря много или глупости’ (Силистренско) (БЕР/БЕР 2017, 8: 173–174);

трàскам ‘тряскам, удриям в нещо да дрънка’ → *трàскам* ‘говоря празни неща, дрънкам’ (БЕР/БЕР 2017, 8: 188);

трòпам ‘произвеждам шум при вървене, движение или местене на нещо твърдо, тежко; произвеждам шум, като удриям по нещо, за да извикам някого, чукам, хлопам’ (РБЕ/РБЕ) → *трòпам* ‘говоря напразно’ (Трънско) (БЕР/БЕР 2017, 8: 282) (срв. и *трупàч* ‘дърдорко’ (Илинден, Гоцеделчевско) от първоначално **трупàч* също, произв. от *трòпам*) (БЕР/БЕР 2017, 8: 305);

плàскам ‘удриям някого, нещо с длан, при което обикн. се чува плясък’ (РБЕ/РБЕ) → *плàскам* ‘говоря, казвам; дрънкам, плещя, плескам, дърдоря’ (РБЕ/РБЕ), диал. ‘плещя, говоря, без да държа сметка за думите си’ (БЕР/БЕР 1999, 5, 389–392);

плèщя остар., диал. ‘кова, удриям; (за камбана и под.) удриям, бия, звъня’ (РБЕ/РБЕ) → *плèщя* разг., пренебр. ‘говоря, приказвам много и обикн. глупави, безсмислени, неверни или непристойни неща, дрънкам, дърдоря’ (РБЕ/РБЕ);

млàтя ‘удриям силно нещо или някого, бия’ (РБЕ/РБЕ) → *замлàтвам се* ‘говоря глупости’ (Доброславци, Софийско) (БЕР/БЕР 1995, 4: 163);

кълцам ‘чукам, удрям, за да сдробя’, ‘с шумни удари надробявам, троша; чукам’ (РБЕ/RBE) → кълцня ‘бъбрица, дърдорко’ (БЕР/BER 1979, 2: 478); срв. и изрза *Кълцам си зъбите (като празна воденица)* диал. ‘прекалено много говоря, и то обикн. празни приказки или без полза, безсмислено’ (РБЕ/RBE);

ломя ‘с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета; чупя, троша, разбивам’ (РБЕ/RBE) → ломотя ‘бърборя, бръщолевя’, ‘говоря глупости’ (Дебърско), ‘говоря лъжи и глупости’ (Съчанли, Гюмюрджинско), ‘говоря напразно’ (Бобошево, Дупнишко) (БЕР/BER 1986, 3: 466); и мн. др.

Въз основа на приведените примери можем да заключим, че от значение за действие, съпроводено от продължителен, силен или досаден шум, в резултат на регулярен семантичен процес би могло да се развие вторично значение ‘говоря много, обикновено незначителни неща’, каквото всъщност е и значението на *лапардосвам* ‘бърборя’. Вторичното значение може да се разглежда като резултат от метафоричен пренос, при който звукът от продължителен, еднообразен шум се уподобява на звук от безсъдържателно, безсмислено говорене.

Опирайки се на посочените паралелни значения като възможно етимологично доказателство в семантичен план, бихме могли да свържем глагола *лапардосвам* ‘бърборя’ с няколко възможни изходни глагола.

Той би могъл да е произведен от диалектния глагол *лòпам* ‘тропам, хлопам, чукам’ (ЮЗ; С; Банат). Така глаголът *лапардосвам* може да се изведе от **лопардосвам*, който словообразователно отново може да бъде обяснен като образуван с експресивен суфикс по модела на *цапардосвам* и с асимилация на неударените гласни *о – а > а – а*. Глаголът *лòпам* е от *хлòпам* ‘издавам шум, тракане с удряне, тропане’ с изпадане на началното *х-* в диалектите (срв. БЕР/BER 1986, 3: 471, под *лòпам*²), чието съответствие в рус. *хлòпать* има подобни диалектни значения: ‘говоря напразно, лъжа’ и ‘лъжа, плямпам’ (ЭССЯ/ESSIa 1981, 8: 36).

Глаголът *лапардосвам* може да е произведен и от **лàпам*, фонетичен вариант с изпадане на начално *х-* от глагола *хлàпам*, засвидетелстван в съвременния български език с твърде специфичното разговорно значение ‘(за обувка и под.) широк съм и се движа на крака’ (РБЕ/RBE) и с диал. ‘широк съм, та плещя; хлопам’ (за обувки?) и ‘ям, млещя като свиня’ (Героv/Gerov 1978, 5: 498). Глаголът *хлàпам* е продължител на звукоподражателния псл. **xlapati*, който в ЭССЯ (ЭССЯ/ESSIa 1981, 8: 24) се сравнява с псл. **xlopati*, продължител на който е общобългарският глагол *хлòпам*, също определен като звукоподражателен (ЭССЯ/ESSIa 1981, 8: 36). Въпреки че обикновено звукоподражателните глаголи възникват паралелно, в случая бихме могли да разглеждаме тези два праславянски глагола като варианти на един и същ древен звукоподражателен корен. За това свидетелстват например и общите (еднакви) значения на техните продъл-

жители в славянските езици, срв. напр. продължителите на псл. **xlapati* [срхр. *xlàntmati* ‘лоча, сърбам’, *хлантати* ‘(за обувка?) движа се на крака, шляпам’, словен. *hlàpati* ‘хващам, грабвам’, ‘хлопам’, *xlànpati* ‘хващам с уста’, ‘ям шумно’, чеш. диал. *chl’apat* ‘хлопам’, *chlapać* ‘пия, лоча (за животно)’, пол. *chlapać* ‘шляпам (по вода), ‘лоча’ и др.] и на псл. **xlopati* [срхр. *klōnām* ‘ям жадно, гълтам, без да дъвча’, словен. *hlōpati* ‘хващам с уста’, ‘дишам силно’, ‘бия’, чеш. *chlopati* ‘ям шумно, сърбам’, ‘чукам’, чеш. диал. *chlōpat* ‘бия, шляпам’, словаш. *chlop(k)at* ‘хлопам, чукам’, рус. *хлѡпать* ‘удрям, бия по нещо’, рус. диал. *хлѡпать* ‘говоря напразно, лъжа’, ‘плямпам’ и др.] (ЭССЯ/ESSIa 1981, 8: 24, 36).

В съвременния български език е съхранен и диалектният глагол *хлѣпѣм* (Елена), продължител на псл. **xlepati* (ЭССЯ/ESSIa 1981, 8: 26), за който също можем да допуснем, че е свързан чрез редуване на коренната гласна с псл. **xlopati* и **xlapati*. Освен чисто формални, основанията за това са и семантични, срв. значенията на *хлѣпѣм* ‘издавам шум, пляскане при ходене с чехли’, пренебр., неодобр. ‘дърдоря каквото и когато не трябва’, ‘хлапа (за обувка)’ и ‘ям’ (вероятно по-конкретно също ‘сърбам, лоча’, илюстрирано с примера *Той хлѣпѣ чурбѣ*) (Петков/Petkov 1974: 161–162).

И така, възможната връзка на *лапардѡсвам* с *(х)лѡпам* предполага семантичен развой, в основата на който би могло да стои значението ‘(за обувка и под.) широк съм и се движа на крака’, ‘широк съм, та плещя; хлопам’, а семантичният признак, въз основа на който би могло да възникне преносното значение ‘бърборя’, трябва да е свързан с непрестанния шум, който се издава от широка хлопаща обувка.

Както вече беше отбелязано, глаголят *хлѡпам* е продължител на псл. звукоподражателен глагол **xlopati* (ЭССЯ/ESSIa 1981, 8: 36). Той (заедно с вероятно сродните му *хлѣпѣм* и *хлѡпам*) би могъл да е експресивно образуване на праславянска почва от ие. корен **(s)klep-*, **(s)klop-*, към който насочва Ст. Младенов в речниковата статия за *хлѡпам* (Младенов/Mladenov 1941: 699). Той също определя корена като звукоподражателен и препраща към *клѡпам*, като привежда и стб. *клопотѣ* ‘шум, грохот, трясък’. Това етимологично обяснение дава възможност да се допусне съществуването на изходни вариантни корени **klep-*, **klop-* (**klap-*) и **sklep-*, **sklop-* (**sklap-*), последните от които вероятно доразвити на славянска почва в експресивен отгласен ред **xlep-*, **xlop-* (**xlap-*). Като възможен резултат от това предполагаемо редуване в съвременния българския език могат да бъдат разглеждани глаголите *клѣпам*, *клѡпам*, *клѡпам* и *хлѣпам* (*хлѣпѣм*), *хлѡпам*, *хлѡпам*.

Впрочем семантичният признак за продължителен шум, въз основа на който би могло да се развие значението на глагола *лапардѡсвам* ‘бърборя’, може да бъде открит и в първичната семантична структура на глагола *лѡпам*. Освен с общобългарското си значение ‘гълтам лакомо и бързо’, представено в БЕР под *лѡпам*¹, той е засвидетелстван и със значенията ‘хва-

щам, грабвам' (Гребенски говор; Поповско; Русенско; Разградско), 'ходя без работа' (В. Търновско), прен. разг. 'лесно, бързо схващам', 'зяпам, разсейвам се' (БЕР/BER 1986, 3: 310–311, под *lànám*¹). Глаголите *lànám*¹ и *lànám*² не се свързват етимологично в БЕР, но славянските им съответствия се разглеждат като членове на едно и също етимологично гнездо в ЭССЯ (бълг. *lànám*² 'хващам, грабвам' не се привежда там). Праслав. глагол **lapati* се обяснява като „безспорно експресивно звукоподражателно образувание, чиято семантика включва, между другото, и хващане с ръка, и хващане с уста, и приблизително предаване на отделни звукове“ (ЭССЯ/ESSIa 1987, 14: 28). При подобна хипотеза за първичното значение на **lapati* (> *lànám*) би могло и глаголят *lanaprdòсвам* 'бърборя' да се изведе от него въз основа на предполагащото „приблизително предаване на отделни звукове“. Представа за възможния характер на тези звукове можем да получим чрез значенията на сродните срхр. диал. *lànati*, *lànati* 'шляпам, падам на големи капки', стпол. *lараś*, *lарат* 'лома', кашуб. *lараś*, *lарé* 'хващам, сграбчвам, бия'. Засвидетелствани са и глаголи с идентични значения като това на *lanaprdòсвам* – срв. словен. *lápati* 'бърборя неуморно'.

И така, чрез метода на семантичните паралели, използван като доказателство за възможните връзки между две значения на дадена лексема, стигаме до заключението, че българският диалектен глагол *lanaprdòсвам* 'бърборя' може да е произведен от (х)*lòнам* или (х)*lànám*, които вероятно са свързани етимологично, включително и с *хлèнам* (*хлèпъм*), от една страна, а от друга – с *клàнам*, *клòнам*, *клèнам*². Той обаче би могъл да се изведе и от глагола *lànám*, но не въз основа на значението 'гълтам лакомо и бързо', а чрез съдържащия се в изходното значение на глагола семантичен признак „приблизително предаване на отделни звукове“. Не е изключено този изходен звукоподражателен корен да е еднакъв с ие. **lep-*, определен от Покорни също като звукоподражателен корен с продължители рус. *лепетать* 'бърборя, говоря, неясно, но мило и приятно (за малки деца и под.)', рус. *лопотать* 'бъбря, мърморя', стб. *лопотнѣъ* 'който заква' (Син. пс.), както и по-далечнородствените стинд. *lápati* 'бъбри, шепти, оплаква се, говори', *rápati* също, памир. *lówam*, *lewam* 'говоря, казвам' и др. (Pokorny 1959: 677–678).

² За *клàнам*, *клòнам*, *клèнам* (и за техни варианти и производни от тях) впрочем също са засвидетелствани значения, синонимни на 'бърборя', срв. напр. *клèня* 'приказвам напразно' (Софийско) (БЕР/BER 1979, 2: 437), *клепòсвам* 'разнасям клюки, клюкарствам' (Асеновградско) (БЕР/BER 1979, 2: 437); разг. *клàнам* 'говоря много и неясно, бърборя' (Бобошево; Кюстендилско; ЮЗ), разг. 'говоря много и безсмислено' (БЕР/BER 2: 420), *клантарисувам* 'бърборя, дрънкам' (Банско) (БЕР/BER 1979, 2: 420); *клòнам* 'говоря задочно за някого, обикн. за лошите му качества; оплаквам се, жалвам се', *наклòнам*, *наклòня*, *наклòнвам* 'подстрекавам, наклеветявам', *преклопе* 'досаждам с думи' и др. Срв. и значенията на сродното рус. диал. *кланать* 'бърборя, дрънкам глупости' (БЕР/BER 1979, 2: 420).

В българския език са засвидетелствани още много глаголни и именни образувания, които бихме могли да отнесем към същото етимологично гнездо въз основа на семантиката им и като отчитаме техните словообразователни особености: *лапа̀цям* 'говоря глупости; бръщолевя' (Малкотърновско; Монтанско; Врачанско; Копривщица), 'дърдоря, дрънкам втели-некипели'³, *лепа̀цям* 'говоря глупости, дрънкам' (Копривщица)⁴ и др. Вероятно тук могат да бъдат добавени още и *ляпу̀цям* 'говоря необмислено и глупаво, бръщолевя' (Говедарци, Самоковско)⁵, *лапу̀цям* 'говоря необмислено и глупаво, бръщолевя' (Доброславци, Софийско; Самоков; Радиул, Самоковско)⁶, както и производните *лапу̀цян* 'бърборко' (БЕР/BER 1986, 3: 313), *лапа̀цало* 'бъбрица' (И. Вазов, Елин Пелин, Т. Влайков, К. Христов; Софийско, Ломско), 'бърборко, дърдорко' (Смолско, Пирдопско) (БЕР/BER 1986, 3: 312), *лъпъ̀цало* 'бъбрица' (Кулско, Видинско, Белоградчишко) (БЕР/BER 1986, 3: 558) и др.

Литература / References

- БЕР 1971–2017–: Български етимологичен речник. Т. 18. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. [BER 19712017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1–8–. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.]
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–6. София, Български писател (фототипно издание) [Gerov 1975–1978: *Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 1–6. Sofia, Balgarski pisatel (fototipno izdanie).]
- Петков 1974: *Петков, П. Ив.* Еленски речник. – В: Българска диалектология. Прочувания и материали. Кн. 7. София, Издателство на БАН, с. 3–176. [Petkov 1974: *Petkov, P. Iv. Elenski rechnik*. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy*. Кн. 7. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 3–176.]
- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Христо Г. Данов. [Mladenov 1941: *Mladenov, St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia, Hristo G. Danov.]
- РБЕ: *Речник на българския език* <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg> (дата на достъп: 12.09.2020). [RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik* <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>> (12.09.2020).]
- ЭССЯ 1974–2014–: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Т. 1–39–. Москва, Наука <<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja>> (дата на достъп: 12.09.2020). [ESSIa 1974–2014–: *Etimologiches-*

³ Етимологизиран като звукоподражателен и сравнен с *лапу̀цям* и *ла̀пам*¹ (БЕР/BER 1986, 3: 312).

⁴ В БЕР *лепа̀цям* 'говоря глупости, дрънкам' е обяснено като образувано от *лапа̀цям* с разподобяване $e - a > a - a$, но би могло да е от засвидетелстваното в говора на Елена *хлѐпъм* 'издавам шум, пляскане при ходене с чехли', пренебр., неодобр. 'дърдоря каквото и когато не трябва', 'хлапа (за обувка)' (БЕР/BER 1986, 3: 362).

⁵ Етимологизиран като звукоподражателен и сравнен с *лапу̀цям* (БЕР/BER 1986, 3: 589).

⁶ Етимологизиран като звукоподражателен и сравнен с *лапа̀цям* (БЕР/BER 1986, 3: 313).

kii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond. T. 1–39–, Moskva, Nauka <<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja>>] (12.09.2020).]

Pokorny 1959: *Pokorny, J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch <<https://indo-european.info/pokorny-etymological-dictionary/whnjs.htm>> (дата на достъп: 12.09.2020).

On the Origin of the Verb *лапардѡсам* ‘to chatter’ (an Attempt at Explaining by Means of Semantic Parallels)

Krasimira Fuchedzhieva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Abstract: By analyzing the semantics of the dialect verbs *лапардѡсам*, *лапардѡсам* ‘to chatter’ it is illustrated that the method of semantic parallels can be used successfully to etymologize words with unclear or uncertain origin. The identical secondary or figurative meanings of some words which are not related etymologically can be convincing proof of one or another hypothesis of the origin of words with obscured etymology.

Keywords: *etymology, semantic analysis, semantic parallels, empty and meaningless speech, talk continuously in a foolish or incomprehensible way*

За някои заети названия на охлюва в българския език¹ (*òхлюв, сàляк и сюлюк*)

Симеон Стефанов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
s.stefanov@ibl.bas.bg

Резюме: Статията представя няколко названия на охлюва от българската езикова територия. Целта е чрез избраните лексеми да се покаже един от начините, по които са възниквали названията за понятието ‘мекотело, животно, което пълзи много бавно – с черупка *Helix*, без черупка *Limax*’ на българската езикова територия.

Ключови думи: охлюв, балкански заемки, етимология

Названията на охлюва на българската езикова територия са многобройни и изключително разнообразни в лексикално и словообразователно отношение и по своя произход. Една част са унаследени славянски лексеми, а друга – балкански заемки, които диференцират част от българските говори от останалите славянски диалекти (Дейкова/Deykova 2015: 149). За разнообразието от названия на охлюва на българската езикова територия виж по-подробно статията на Й. Заимов *Die bulgarischen Namen der Schnecke. Etymologische Untersuchung* (Zaimov 1960) и тома от „Общославянския лингвистичен атлас“ *Болгарские материалы/Bolgarskie materialy* 2013: 63–64².

Предмет на настоящото изследване са няколко заети названия, а именно *òхлюв, сàляк и сюлюк*. Основната цел е чрез избраните лексеми да се представи един от начините за възникване на термините от тази лексико-семантична група – заемане от съседен балкански език, като се проследят пътищата, по които заетите думи са навлизали в български. Конкретната задача е да се съберат и анализират всички употреби на избраните назва-

¹ Този текст е съкратен и преработен вариант на статията ми „Няколко названия на охлюва от българската езикова територия (върху названията *òхлюв, плъж, сàляк, сòлмен и сюлюк*)“, публикувана в сп. „Филологически форум“, год. 6 (2020), бр. 1 (11), с. 105–126.

² Списъкът с проучваните пунктове от Атласа е на с. 31.

ния, на техните варианти, производните от тях и съчетанията, в които те участват, като се направи опит да се установи защо едно от тях – гръцкото по произход *ὄхлюв* – се налага като официално номенклатурно название в българския език.

За целите на настоящото изследване беше ексцерпиран материал от Архива на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН, от Архива на Секцията за българска етимология към Института за български език при БАН, от статията на Й. Заимов *Die bulgarischen Namen der Schnecke. Etymologische Untersuchung* (Zaimov 1960), от „Българския етимологичен речник“ (БЕР/BER 1971–2017) и от Болгарские материалы/Bolgarskie materialy 2013: 63–64.

1. *ὄхлюв* ‘мекотело, животно по влажни места, което пълзи много бавно; с черупка *Helix*, без черупка *Limax*’

В българския език са засвидетелствани следните варианти на названието *ὄхлюв*, производни от него и съчетания:

ὄхльо, *ὄхлюв* (Геров/Gerov 1977, 3: 435), *ὄхлюв* (Дювернуа/Diuvernua 1885–1888), *охлеви* мн. ч. (Петко Славейков, 1852 г., Езопови басни), *ὄйлюв*, *ὄйлюф* (Кръвеник, Севлиевско), *ὄйлиу* (Страхилово, Свищовско), *ὄйлюю* (Бракница, Поповско; Страхилово, Свищовско), *ὄлюв* (Доброславци, Софийско), *ὄйлак* (Казанлък), *ὄйльк* (Шипка, Казанлъшко), *ὄлета* ‘охлювчета’ (Гостилица, Дряновско). Всички варианти са с общото значение ‘охлюв’. Засвидетелствани са и съчетанията *ὄхльо-бохльо*, *ὄйльо-бѐйльо* ‘охлюв’ (Страхилово, Свищовско), *гол ὄхлюв* ‘животно голак, *Limax agrestis*’, *крилат ὄхлюв* ‘вид охлюв, който живее в Индийския океан и Червено море’ (Хаджиселско, СБНУ 1/2, 85, по БЕР/BER 1995, 4: 983–984), *немски ὄхлюв* ‘вид сладкиш като черупка на охлюв’ (Въгленов/Vaglenov 1970: 364), *трънкуфки ὄйлюф* ‘пъстър охлюв по трънки и сливи’ (Енина, Казанлъшко), *турски ὄйлюф* ‘охлюв без черупка, *Limax*’ (Енина, Казанлъшко). Названието *ὄхлюв* се среща в българските диалекти и с вторични, метафорични значения: ‘спираловиден откос, който се свива около средата на ливадата’ (Момчиловци, Соколовци, Бостина, Смолянско), ‘част от буратната мелница’ (Русаля, Великотърновско). Употребява се и като специален термин: ‘част от турбина, която напомня черупката на охлюв’. Производни от *ὄхлюв* са: *ὄхлювица* техн. ‘прибор или устройство с охлювообразна форма; спирална камера’ (по Въгленов/Vaglenov 1970: 364), *охлювка* ‘раст. *Lotus Corniculatus*’ (СБНУ 21, 42, по БЕР/BER 1995, 4: 824), *ὄхлювче* умал., *ὄхлювчета* ‘вид украса на пръстения под’ (Ботевградско, Софийско, Врачанско, Габровско, Бургаско).

Както се вижда от представеното, названието *ὄхлюв* и неговите варианти, производни и съчетания с него имат широко разпространение на българската езикова територия. То се употребява както в книжовния език, така и в българските диалекти. Най-ранната регистрация, която открихме,

е формата за мн.ч. *охлеви* в превода на Езопови басни от Петко Славейков, издаден през 1852 г. в Букурещ. А един от източниците на приведеното у Дювернуа *охлюв* е Показалецът на Георги Сава Раковски, издаден в Одеса през 1869 г.

Названието *охлюв* (*охльов*, *охльо*) е заето от сргр. *χοχλίος*, нгр. *κόχλιας* охлюв (вж. БЕР/BER 1995, 4: 983–984, и цитираната там литература). Според М. Рачева първоначалната форма е **(x)охли(й)*, от която е образувана звателна форма *охльо* и мн.ч. *охльове* (< *охлюви*), която води до вторично образуване на ед. ч. *охльов*, *охлюв* (Račeva 1988: 95–96). Гръцката дума е заета и в тур. *kohlis*, *kahlis* ‘охлюв’ (вж. БЕР/BER, пак там). Срв. и засвидетелстваната у П. Р. Славейков форма *охлеви*, за която също можем да предположим, че е образувана от първоначално **(x)охли(й)*.³

Вариантите *ойлюв*, *ойлюф* (Кръвник, Севлиевско) са получени от *охлюв* с промяна *x > й* (вж. БЕР/BER 1995, 4: 825). Облиците *ойлиѹ* (Страхилово, Свищовско), *ойлюѹ* (Бракница, Поповско) са от *ойлюв* с промяна *v > w > ѹ*, като формата *ойлиѹ* е с делабиализация (вж. БЕР/BER 1995, 4: 824). За названието *ойлак* (Казанлък) в БЕР се допуска, че е производно от *ойльо*, вариант на *охльо* (вж. БЕР/BER 1995 4: 824). Може да се допълни, че е оформено с наставката *-ак*. По подобен начин, но с наставка *-ък* от праслав. *-ькъ* е образувана формата *ойльък* (Шипка, Казанлъшко) (срв. Болгарские материалы/ *Bolgarskie materialy* 2013: 63, Карта № 34 L 93 ‘улитка с раковиной’). Формата *олета* ‘охлювчета’ (Гостилица, Дряновско) е мн.ч. от вариант на *охльо*=*охлюв* без *-х-* и с *-е* вм. *-ьо* (вж. БЕР/BER 1995, 4: 857).

Според М. Въгленов производното *охлювица* и съставното *немски охлюв* са метафорични названия, калки в български: първото е възможа калка от рус. *улитка* със същото значение, второто – от немското *Schnecke*, метафорично наименование на означаваания сладкиш (вж. Въгленов/Vaglepov 1970: 64; БЕР/BER 1995, 4: 983).

От приведените названия за разглежданото понятие се вижда, че повечето от тях имат най-общо значението ‘мекотело, което пълзи много бавно, с черупка *Helix*, без черупка *Limax*’. Прави впечатление, че понятието ‘охлюв с черупка, *Helix*’ се изразява най-често с с едносъставното общо название *охлюв*, докато понятието ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’ може да се изразява както с общото название *охлюв*, така също и чрез съставни названия – *гол охлюв*, *турски ойлюв*, които са атрибутивно-именни синтагми. При тях определението може да запази основното си значение, както това се наблюдава в названието *гол охльов*, но може и да не участва в съчетанието с основното си значение, в който случай, според

³ В БЕР/BER 1995, 4: 983, неоснователно според нас, е възстановена форма за ед.ч. *охлев* по формата за мн.ч. *охлеви* у П. Р. Славейков.

мене, то по-скоро „сигнализира за наличието на допълнителен признак” към назоваваното понятие.

2. Сăляк ‘животно охлюв, *Helix pomatio*’

На българската езикова територия се срещат следните варианти на названието *сăляк*:

сăляк ‘животно охлюв, *Helix pomatio*’ (Висока, Солунско), *сăлек* ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’ (Дервент, Дедеагачко), ‘охлюв’ (Кръс-тополе, Ксантийско), *сôляк* ‘охлюв с черупка’ (Малък Дервент, Дедеагачко, по Болгарские материалы/Bolgarskie materialy 2013: 64, пункт 852).

Приведените названия остават в сферата на диалектната употреба. Срещат се основно в източнорупските (тракийски) говори и в западнорупския солунски говор.

Основна е формата *сăляк* ‘животно охлюв, *Helix pomatio*’, която е от сргр. *сăліакас* ‘охлюв’ (вж. БЕР/BER 2002, 6: 453). Дзидзилис извежда варианта *сăлек* също от сргр. *сăліакас* с промяна $y > e$ (Tzitzilis 1983: 65).

Вариантът *сôляк* ‘охлюв с черупка’ би могъл да е от първично *салък* също (Солунско, приведено у Zaimov 1960: 195), с дисимиляция $a - 'a > o$ - $'a$ и последвал премет на ударението (вж. Дейкова/Deykova 2015: 150).

Приведеното название и неговите варианти се употребяват със значения ‘охлюв’, ‘охлюв с черупка, *Helix*’ и ‘охлюв без черупка, *Limax*’.

3. Сюлюк ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’

На българската езикова територия се срещат следните варианти на названието *сюлюк*:

сюлюк ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’ (Тихомир, Крумовградско; Загражден, Бани Лъджа, Ардинско), *силюк* ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’ (Лилково, Пловдивско), ‘охлюв с черупка, *Helix*’ (Малък Девисил, Крумовградско).

Приведеното название и неговият вариант остават в сферата на регионална диалектна употреба. Срещат се основно в среднорупските родопски говори.

Формата *сюлюк* ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’ е от тур. диал. *sülüik* ‘охлюв’ (вж. БЕР/BER 2010, 7: 710), а вариантът *силюк* е от *сюлюк* с делябиализация $y > u$.

Приведеното название и неговият вариант имат значението ‘гол охлюв, охлюв без черупка, *Limax*’, но вариантът *силюк* се употребява и със значение ‘охлюв с черупка, *Helix*’.

В заключение може да се предположи, че гръцкото по произход название *òхлюв*, оформено в този облик на българска почва, е придобило широко разпространение на българската езикова територия, тъй като е нав-

лязло по книжовен път и се е наложило като официално номенклатурно название. Неговите териториални диалектни варианти са се развили по-късно от книжовната заемка. Останалите разглеждани тук названия са заети по устен път от гръцки и турски, в условия на непосредствен езиков контакт, и се употребяват в ограничени контактни зони на българската езикова територия.

Литература / References

- БЕР 1971–2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1–8–. София, Издателство на БАН. [BER 1971–2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1–8–. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Болгарские материалы 2013: Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Болгарские материалы. Москва–Санкт-Петербург, Издательство „Нестор-История“. [Bolgarskie materialy 2013: Obshche-slavianskii lingvisticheski atlas. Seriiia leksiko-slovoobrazovatel'naia. Bolgarskie materialy. Moskva–Sankt-Peterburg, Izdatel'stvo “Nestor-Istoriia”.]
- Въгленов 1970: *Въгленов, М.* Метафори от названия на животни. – Известия на Института за български език. Кн. 19, с. 363–369. [Vaglenov 1970: *Vaglenov, M.* Metafori ot nazvaniya na zhivotni. – Izvestiya na Instituta za balgarski ezik. Kn. 19, s. 363–369.]
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Ч. 1–6. София, Български писател (фототипно издание). [Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Ch. 1–6. Sofia, Balgarski pisatel (fototipno izdanie).]
- Дейкова 2015: *Дейкова, Хр.* За някои балкански заемки в българските диалектни пунктове на „Общославянский лингвистичен атлас“ (върху материал от т. „Болгарские материалы“, 2013). – In: Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Balleková, K., L., Králik, G. Múcsková (eds.). Bratislava, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 148–152. [Deykova 2015: *Deykova, Hr.* Za nyakoi balkanski zaemki v balgarskite dialektni punktove na “Obshtoslavyanskiya lingvistichen atlas” (varhu material ot t. “Bolgarskie materialy”, 2013). – In: Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Balleková, K., L., Králik, G. Múcsková (eds.). Bratislava, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 148–152.]
- Дювернуа 1885–1888: *Дювернуа, А.* Словарь болгарскаго языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати. 1–4. Москва. [Diuvernua 1885–1888: *Diuvernua, A.* Slovar' bolgarskago iazyka po pamiatnikam narodnoi slovesnosti i proizvedeniiam noveishei pechati. 1–4. Moskva.]
- Račeva 1988: *Račeva, M.* [Rec.] Christos Tzitzilis. Griechische Lehnwörter im Türkischen. – Linguistique balkanique, XXXI, № 1–2, p. 91–97.
- Tzitzilis 1983: *Tzitzilis, Chr.* Greek Loan-words in Bulgarian dialekts. – Linguistique balkanique, XXVI, № 1, p. 55–77.
- Zaimov 1960: *Zaimov, J.* Die bulgarischen Namen der Schnecke. Etymologische Untersuchung. – Zeitschrift für Slawistik, 5, № 2, S. 186–203.

On Some Borrowed Names of the Snail in the Bulgarian Language

Simeon Stefanov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

s.stefanov@ibl.bas.bg

Abstract: The paper presents some of the names of snail on the Bulgarian language territory. The aim is, on the basis of the selected material, to show the paths of emergence of these nouns on the Bulgarian language territory.

Keywords: snail, Balkan borrowings, etymology

**От бляска до яростта.
Славянските основи *kaz- ‘разрушавам’ и *čez- ‘изчезвам’**

Биляна Михайлова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
bilydim@gmail.com

Резюме: Статията разглежда славянските основи *kaz- ‘разрушавам’ (откъдето в български език произлизат *наказание*, *проказа* и т.н.) и *čez- ‘изчезвам’ (откъдето в български език произлизат *чезна*, *изчезвам* и др.). Праславянските глаголи *kazati, *kaziti и čeznŋti се извеждат от аблаутните варианти *kaz- и *čez-, произхождащи от индоевропейския корен *k^wōǵ-, вариант на *k^wēk-/ *k^wōk- ‘светя, осветлявам’. Това първоначално значение се развива в ‘посочвам, показвам, бележа със знак’. Оттук произлизат значенията ‘казвам’, от една страна и ‘наказвам’, от друга. Физическото наказание води до нарушаване на целостта, до повреждане или пълно унищожение. Каузативните формации със значение ‘унищожавам, разрушавам’ наследяват праслав. *kaziti, а антикаузативните със значение ‘изчезвам’ са засвидетелствани посредством наследниците на праслав. *čeznŋti.

Ключови думи: етимология, казвам, наказвам, проказа, чезна

През 1912 г. Стефан Младенов изрича следните думи: „... но кога е дума за развоя на духовната човешка култура (първоначална и по-късна), сир. кога има да се покаже как непрекъснато се издига човек в интелектуално и морално отношение, тогава историята на езика едничко може да ни послужи, защото само езикът и предадените чрез езика произведения на човешкия дух пазят особено интересни следи от изминатите стадии на човешкото духовно развитие.“ (Младенов/Mladenov 1991: 61). Тези думи на големия български езиковед ме насърчиха да поема на едно кратко пътешествие в историята на две славянски основи *kaz- и *čez-, за които в етимологичната литература отдавна се предполага връзка.

Думите *наказвам* ‘налагам наказание, причинявам някому страдания, изпитания, неприятности’¹, *наказание* ‘физическо или морално мъчение, тормоз, наложено на някого като ответна мярка за сторена вина, прегрешение или престъпление’, *посочвам* ‘посочвам’, *указвам* (книж.) ‘посочвам, показвам’, *доказвам* ‘обосновавам, разкривам, утвърждавам истинността на нещо с помощта на доводи и факти’ и т.н. са производни от

¹ Значенията на думите са представени според РБЕ/РВЕ и БЕР/BER.

глагола *ка̀звам*, *ка̀жа* ‘говоря, изричам’, но остаряло и диалектно ‘показвам нещо чрез някакво движение, жест’ (БЕР/BER 2: 138–140). От същата основа с праславянската наставка *-нь* произлиза и остарялата книжовна дума *ка̀зън* ‘наказание, посичане, умъртвяване’ < стб. *ка̀знь* ‘разпореждане, наказание’ (БЕР/BER 2: 142). Всички тези формации, засвидетелствани още от старобългарски, срв. *ка̀затн*, *ка̀жж* ‘показвам, казвам’, *ка̀зватн* ‘показвам’, *на̀ка̀затн* ‘поучавам, напътствам’, *по̀ка̀затн* ‘показвам; наказвам’, *по̀ка̀зватн* ‘показвам, посочвам’, *с̀ка̀затн* ‘съобщя; покажа’, *о̀ка̀затн* ‘покажа, насоча’, се извеждат от праслав. **kazati* от ие. **k^wōg-*, вариант на **k^wēk-/k^wōk-* ‘блестя, показвам се’ (IEW 638–639, LIV 383–385), срв. стинд. *kā́sate* ‘появява се, блести, свети’, авест. *čaš(te, -āite)* ‘учи, поучава’, гр. τέκτωρ, по-старо τέκτωρ ‘знак, знамение; край, цел’ (вж. БЕР/BER 2: 140, където праслав. форма се изписва **kāzāti*).

Очевидно е, че първоначалното значение на това етимологично гнездо е ‘показвам, посочвам’.

Семантичната връзка между понятията ‘блестя, светя, осветлявам, правя светъл’, ‘посочвам’ и ‘казвам, говоря’ е добре засвидетелствана в индоевропейските езици². За сравнение може да се посочи латинският глагол *dēclārō* ‘показвам, посочвам; обявявам, провъзгласявам’, префигирано образуване от *clārō* ‘осветявам, правя светъл’, както и цитирания от БЕР паралел (ibid.): лат. *dīcō* ‘казвам, говоря’, чието първоначално значение е ‘показвам, посочвам’, срв. оск. *deikum* ‘показвам, посочвам’, лат. *indicō* ‘също’, гр. δεικνυμι ‘посочвам, показвам’, стангл. *tācān* ‘показвам, посочвам; уча’, англ. *teach* ‘уча’ от ие. **deyk-* ‘посочвам, показвам’ (IEW: 188–189, LIV: 108). Друг показателен семантичен паралел по отношение на връзката между ‘блестя, светя’ и ‘казвам, говоря’ са два омонимични индоевропейски корена, за които се предполага общ произход (LIV: 69): **b^heh₂-* със значение ‘блестя, светя’ (стинд. *bhā* (в композити) ‘блясък, светлина’, *bhāti* ‘свети, блести’, гр. φαίνω ‘показвам, правя видим’, ‘изговарям, съобщавам, известявам’, в пасив ‘светя, блестя’ (IEW: 104–105, LIV: 68–69) и ‘казвам, говоря’ (стинд. *bhānati* ‘говори’, арм. *bay* ‘той казва’, гр. φῶμι (дор.), φημί ‘казвам, говоря’, лат. *for, fārī* ‘също’, гот. *Bandwo* ‘знак’, *bandwjan*, стнорд. *benda* ‘махвам, правя жест, давам знак’ (Kroonen 2013: 51–52).

По отношение на семантичната връзка ‘посочвам’ > ‘говоря’ БЕР цитира Славски, който предполага семантичен развой ‘правя възможно да се види’ > ‘показвам’ > ‘казвам, говоря, заповядвам, огласявам’ (БЕР/BER 2: 140). Според Славски семантичното изменение ‘посочвам’ > ‘наказвам’

² Вж. Buck 1915: 125–129.

преминава през следните стадии: ‘посочване, поучаване с жест или думи’ > ‘заповед, нареждане’ > ‘мъмрене, укор’ = ‘словесно наказание’ > ‘телесно наказание’ (цитиран по БЕР/BER 2: 142, под *kāzъn*).

Исходното значение ‘показвам, отбелязвам със знак’ се развива в две посоки. От една страна, проследяваме развитието в дуративния глагол *kazati (ЭССЯ/ESSIa 9: 168–170), чиято изходна семантика се пази в стб. *kažatъn*, което освен ‘казвам, говоря’ означава също ‘показвам, посочвам’, ‘съветвам, поучавам’ и ‘наставлявам, възпитавам’, както и в славянските езици словен. *kázati* ‘показвам, указвам’, чеш. *kazati* ‘проповядвам, поучавам’, словин. диал. *kazac* ‘заповядвам; чета проповед’. Значението ‘наказвам’ би могло да се развие по два пътя:

1. ‘отбелязвам със знак (като лош)’ > ‘наказвам’;

2. ‘показвам’ > ‘уча, поучавам, поправям’ > ‘наказвам’, срв. например израза ‘ще те науча аз тебе’ със значение ‘ще те накажа’ и също стинд. *šišŕi* ‘наказание, указание, заповед’, сродно с авест. *sāh-* ‘уча’ и вероятно с алб. *thom* ‘казвам’ от ие. **keHs-* ‘уча, показвам’ (IEW: 533, EWAai 2, 1996: 632–633, Demiraj 1997: 399–400)

От друга страна, от същия корен произлиза и каузативният праславянски глагол *kaziti ‘провалям, развалям’, засвидетелстван в стб. *kažitъn* ‘провалям, развалям, изкривявам’, *kažitъn sь* ‘скопявам се, кастрирам се, правя се евнух’, срхв. *kaziti* ‘унищожавам, развалям’, словен. *kazíti* ‘развалям’, чеш. *kaziti* ‘развалям, разрушавам’, рус. диал. *казить* ‘развалям’ и др. (ЭССЯ/ESSIa 9: 171). Тези формации се смятат за родствени с праслав. *čeznъti*, от което произлизат цслав. *čezъnъti* ‘deficere, languescere’, бълг. *чѣзна* ‘изчезвам, губя се постепенно, бавно преставам да съществувам, линея, (диал.) тъгувам’, срхр. *čěznuti* ‘жадувам, изпитвам завист; тъгувам, стремя се’, пол. *czeznąć* ‘загубвам сили, линея’, рус. *чѣзнуть* ‘изчезвам’ и т.н. (ЭССЯ/ESSIa 4: 100–101, Derksen 2008: 222). Основната семантика при тези форми е несъмнено ‘унищожавам, разрушавам, повреждам’, откъдето се развиват антикаузативни значения като ‘преставам да съществувам’, ‘развалям се’, ‘изчезвам’, ‘слабея, линея’ и в крайна сметка ‘тъгувам’.

Особено показателно е, че от праславянския корен *kaz- произлиза също и думата *проказа*, с която в Библията е преведено наименованието на тежката кожна и нервна болест, съответстващо на гр. *λέπρα*, което от своя страна предава евр. *tzaraat*. Няма значение дали тези наименования се отнасят именно до болестта на Хансен или до други кожни проблеми (вж. за това Grzybowski 2016: 3). В Библията се смята, че болестите са наказание за греховете, а страданието води до преосмисляне на човешките постъпки (Христова/Hristova 2010). *Проказата* е най-често споменаваната болест в Стария завет (Христова/Hristova 2010), появява се общо 68 пъти в

Стария и Новия завет (Grzybowski 2016: 3). Фасмер смята, че тази дума произхожда от **kaziti* в значение на ‘обезобразявам’ (Фасмер/Vasmer 1987, III: 373). С оглед обаче на това, че тя е изпратена като божие наказание, бихме могли да я свържем семантично по-скоро с глагола **kazati*.

Етимологичната и семантична връзка между болестта *проказа*, *поучението* и *наказанието* е усетена интуитивно от Пейо Яворов в неговото стихотворение „Покаяние“:

*Отрекох те, проклех те някога, о боже,
и ето ме повергнат в прах...
Не милост осенява грешното ми ложе:
чрез твоята жестокост те познах!*

*Обичам аз — и страдам... И страданието към омраза
не е ли зов?
Ти с обич и омраза духом ме **проказа**, —
проказата нарекох аз любов.*

Глаголът *прока̀звам* има значение ‘показвам, обяснявам нещо (урок и под.) на някого, за да му помогна да го усвои’, но пази своята семантична връзка с *проказа* и *наказание*. Именно тази деривационна и семантична свързаност, изхождаща от понятието ‘наказание’, е обединяващата идея в тези стихове. В контекста става ясно, че глаголът *прока̀звам* е употребен по-скоро в смисъл на урок и наказание за дързостта и греха, сторен от лирическият герой, отрекъл и проклет Бог. Значението на съществителното *прока̀за* тук също изглежда по-близо до ‘наказание’, отколкото до болестта на Хансен.

Етимологичната връзка между **kazati*, **kaziti* и **čeznŋti* позволява тези форми да получат убедително обяснение в семантичен план³. Както вече посочихме, първоначалното значение на индоевропейския корен ‘светя, осветлявам’ се развива в ‘посочвам, показвам, бележа със знак’. Оттук се развиват значенията ‘казвам’, от една страна и ‘наказвам’, от друга. Физическото наказание води до нарушаване на целостта, до повреждане или пълно унищожение. Каузативните формации със значение ‘унищожавам, разрушавам’ наследяват праслав. **kaziti*, а антикаузативните със значение ‘изчезвам’ са засвидетелствани посредством наследниците на праслав. **čeznŋti*.

Етимологичният и семантичен анализ на лексемите от етимологичното гнездо **čez-/kaz-* е интересна илюстрация за пътешествията на значенията на думите и силата на етимологията, които са били неизчерпаем извор на вдъхновение за нашия голям езиковед Стефан Младенов през целия му

³ За други етимологични хипотези вж. ЭССЯ/ESSIa 4: 100–101.

творчески път. Вълнуващо е да споменем, че от по-горе разгледаната основа **kaz*- произлизат украинските думи *сказ* ‘бяс, ярост’ (болестта и психо-емоционалното състояние) и *скажений* ‘бесен, яростен’. Така ние ставаме свидетели на семантичните обрати, които довеждат индоевропейския етимон със значение ‘светя, блеся’ до едно ново и на пръв поглед изненадващо значение ‘ярост’. Опитният изследовател обаче знае, че тези превратности са подчинени на строги закономерности в семантичните изменения, които ни разкриват как „езикът и предадените чрез езика произведения на човешкия дух пазят особено интересни следи от изминатите стадии на човешкото духовно развитие.“

Литература / References

- БЕР: *Български етимологичен речник*. София: БАН, 1971–. [BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia: BAN, 1971–.].
- Младенов 1992: *Младенов, Ст.* Обяснения на няколко български думи, означаващи мъчителни душевни състояния. – В: Младенов, Ст. Избрани произведения. София, Наука и изкуство. [Mladenov 1992: *Mladenov, St.* Obyasneniya na nyakolko balgarski dumi, oznachavashti machitelni dushevni sastoyaniya. – In: Mladenov, St. Izbrani proizvedeniya. Sofia, Nauka i izkustvo.]
- РБЕ: Речник на българския език: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg> [RBE: Rechnik na balgarskiya ezik <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>.]
- Фасмер 1987, III: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. III. Москва: Прогресс. [Vasmer 1987, III: *Vasmer, M.* Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka. T. III. Moskva: Progress.]
- Христова 2010: *Христова, Д.* Един нестандартен поглед към библейските болести. <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,96/catid,60/id,11368/view,article/> (дата на достъп: 1.09.2020). [Hristova 2010: *Hristova, D.* Edin nestandarden pogled kam bibleyskite bolesti. <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,96/catid,60/id,11368/view,article/> (1.09.2020).]
- ЭССЯ 4: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 4 (Под редакцией академика РАН О. Н. Трубачева). 1977. Москва: Наука. [ESSIa 4: Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond. Vyp. 4 (Pod redaktsiei akademika RAN O. N. Trubacheva). 1977. Moskva: Nauka.]
- ЭССЯ 9: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 9 (Под редакцией академика РАН О. Н. Трубачева). 1983. Москва: Наука. [ESSIa 9: Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond. Vyp. 9 (Pod redaktsiei akademika RAN O. N. Trubacheva). 1983. Moskva: Nauka.]
- Buck 1915: *Buck, C. D.* Words of Speaking and Saying in the Indo-European Languages: Second Paper. – The American Journal of Philology, Vol. 36, 2, pp. 125–154.
- Derksen 2008: *Derksen, R.* Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Leiden – Boston.
- Demiraj 1997: *Demiraj, B.* Albanische Etymologien: Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz. Amsterdam–Atlanta, Rodopi.

- EWAai: *Mayrhofer*, M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. Band II. Heidelberg: Winter, 1996.
- Grzybowski 2016: *Grzybowski*, A., *M. Nita*. Leprosy in the Bible. – *Clinics in Dermatology*, № 34, pp. 3–7.
- IEW: *Pokorny*, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern: Francke, 1959.
- Kroonen 2013: *Kroonen*, G. Etymological Dictionary of Proto-Germanic. Leiden – Boston: Brill.
- LIV: *Rix*, H. et al. (eds.). Lexikon der indogermanischen Verben. Wiesbaden: L. Reichert. (2., erw. und verb. Aufl.), 2001.

From Brilliance to Fury. Slavic Stems **kaz-* ‘destroy’ and **čez-* ‘disappear’

Bilyana Mihaylova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
bilydim@gmail.com

Abstract: The article examines the Slavic stems **kaz-* ‘destroy’ (from which derive Bg. *наказание, проказа*, etc.) and **čez-* ‘disappear’ (from which derive Bg. *чѐзна, изчѐзвам*, etc.). The Proto-Slavic verbs **kazati*, **kaziti* и *čeznŋti* are derived from the ablaut variants **kaz-* and **čez-* resulting from the Indo-European root **kwōǵ-*, a variant of **kwēk-* / **kwōk-* ‘shine, enlighten’. This initial meaning develops into ‘point, show, mark with a sign’. Hence the meanings ‘say’, on the one hand, and ‘punish’, on the other. Corporal punishment leads to damage or complete destruction. The causative formations meaning ‘destroy’ inherit PSlav. **kaziti*, and the anti-causative ones meaning ‘disappear’ are attested by the descendents of PSlav. *čeznŋti*.

Keywords: etymology, say, punish, leprosy, disappear

Опыт реконструкции древнеболгарского языка I–VII вв.¹

Александр К. Шапошников

Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН

possidima@gmail.com

Резюме: В статье излагается предыстория и история обособления, формирования и развития раннеболгарского диалекта позднепраславянского языка I–VII вв. н.э. Согласно историческим и предысторическим данным предложена периодизация раннеболгарского праславянского диалекта (1 период 15–99 гг., 2 период 100–150-е гг.) и древнеболгарского языка (3 период 153–440 гг., 4 период 453–603 гг., 5 период 603–668 гг.) Автор рассматривает эволюцию фонологического, морфологического и лексико-семантического уровней языковой системы раннеболгарского диалекта в тесной связи с локализацией, характером иноязычных потестарных групп и иноязыкового соседства. Приводятся лингвистические и ономастические свидетельства того факта, что уже в Старой Великой Болгарии (Приднепровье, VII в.) древнеболгарская общность пользовалась преимущественно „антским“ праслав. диалектом **grǣdъ*-типа, хотя многие этнические гетерогенные группы сохраняли ещё и свои племенные диалекты в ситуации двуязычия и многоязычия. Этот язык явно выполнял функции престижного языка межэтнического общения, языка общей культуры, уже в Поднепровье, в Северном Причерноморье и в Жглу после исхода из региона сербохорватских (антских) и хорутанских (словѣнских, славянских) племён в 560–580-е гг.

Ключевые слова: *раннеболгарский, древнеболгарский, эволюция и революция на уровнях языковой системы, исконное и заимствованное, лексические проникновения, адаптация субстратной топонимии*

Согласно „Именнику“, пять князей правили по ту сторону Дуная 515 лет (т.е. 153–668 гг. н.э.): *Авитохоль, Ирникъ, Гостоунъ, Коуъртъ* и *Безмѣръ*. Таким образом, эра Авитохола охватывает 300 лет (153–453), т. е. готский и гуннский периоды (в 350-х гг. уже засвидетельствован этноним *bulgares*), эра Ирника – 150 лет (453–603), т.е. антский и раннеболгарский период, эра Коврата – 65 лет (603–668), т.е. период Старой Великой Болгарии. Такова историческая традиция.

¹ Статья подготовлена при финансовой поддержке РФФИ по проекту 19-012-00059 „Лексика славянских языков как наследие и развитие праславянского лексического фонда: словообразовательный, семантический и этимологический аспекты анализа в лексикографическом представлении“.

Но помимо неё теперь мы знаем и предысторию выделения, обособления и распространения ещё раннепраславянской диалектной группы, много позднее известной под названием антской (предковая этническая группа для сербохорватской и болгарской подгрупп).

В результате военных действий римлян (влахов) в Паннонии, Мизии (15 г.) и Дакии (100–102 гг.) произошли вынужденные миграции этносов, входивших в состав историко-культурной общности гетов, а затем и общности даков, в частности, агафирсов.

Последние античные упоминания агафирсов помещают их уже в Северном Причерноморье, по кругу относительно Гипаниса. Так, римский писатель Помпоний Мела ок. 44 г. н.э. в своём лаконичном перечне народов „азиатской Сарматии“ (т.е. Великой Скифии) упоминает агафирсов между эседонами, буками и савроматами, амаксобиями (*scythae, arimasporae, essedones, bucae, agathyrsi, sauromatae, amaxobioe*) (Mela II, 3). Он же добавляет, что агафирсы наносили татуировки на лица и другие части тела. Плиний Старший (до 79 г.) выражается несколько определеннее. По его мнению, вокруг Гипаниса на континенте обитали авхеты, невры, гелоны, фиссагеты, будины, базилиды, агафирсы, номады, антропофаги, савроматы, эседоны (*auchetae, neuroe, geloni, thyssagetae, budini, basilidae, agathyrsi, nomades, anthropophagi, sauromates et essedones*). Из данного сообщения следует, что в I в. н.э. агафирсы оказались в окружении своих дальних родственников – скифов базилидов и номадов в Великой Скифии, по соседству с будинами.

Таким образом, первая волна раннепраславянской миграции в Северное Причерноморье пришлась на первую треть I в. н.э. (после 15 г. и до 85 г.?)

Вторая волна миграции 100-х гг. от Трансильвании до Вятры (Северского Донца), освоение агафирсами лесостепи до Орели и Вятры. За полвека (100–150 гг.) произошло обособление одного из племён агафирсов, которое, согласно традиции, стало этническим и языковым ядром древнеболгарской общности.

Согласно этим предысторическим и историческим данным можно построить периодизацию древнеболгарского праславянского диалекта (15–150-е гг.) и древнеболгарского языка (150–670-е гг.)

Для предыстории древнеболгарского языка можно предложить такую периодизацию:

I период 15–85 гг. обособление северопричерноморского ареала раннепраславянского языка, который унаследовал фонетику, грамматику и лексику диалектного ареала трансильванской прародины, а именно: просодические признаки по преимуществу оставались на уровне просодии, не перешли на уровень вокализма и консонантизма, сохранялся тернарый вокализм (*i-a-u*), различие гласных по долготе / краткости (*i-ī, a-ā, u-ū*), инновационная фонема *x* (< *-kh-* < *-ks-*, *-sk-*) стала использоваться для фонетической адаптации иноязычных лексических заимствований.

На лексикосемантическом уровне языка сохранялись архаичные потестарные термины раннепраславянского происхождения:

**bālis* ‘верховный правитель, владыка’: др.-болг *быль*

**bajāris* ‘носящий войлочную шапку’: др.-болг. *бояре* / *боѣре*, цслав. *бољаре* / *бољере*

**km’at’as* ‘глава большесемейной общины, комарх’ (однокоренное **km’anis* ‘род, клан’ и **čaimijā* ‘семья’): др.-болг. *кметъ*

и, возможно, самый древний пространственный термин, как бы указывающий вектор миграции агафиров

**čāv’aras* ‘северовосток’: ст.-болг. *сѣверъ*; то ли исконный финейский пережиток **sēverь* < **čāv’aras* < *ķāueros* (гомогенный балтийскому), то ли совместное с дарданцами новообразование, ср. лат. *Caurus*, *Cōrus* ‘сев.-зап. ветер, Аргест’.

В этот период началась экстенсивная адаптация субстратной гидронимии Великой Скифии разного происхождения

**bug-* ‘изгиб’: скиф. гидроним *Buges coreto* Maeotis – продолжают и.-е. **b^heug^(h)* - / **b^houg^(h)* - / **b^hug^(h)* - ‘гнуть, изгибать’, ‘изгиб’, ср. праслав. диал. глаг. **bъgati* ‘гнуть’ и сущ. **buga* ‘сырое, топкое место, затопленный весенними разливами береговой лес и кустарник’, лтш. *bauga* ‘топкое место у реки, плохая заболоченная почва’ (ЭССЯ/ESSIa 3: 78, 115);

*(*u*)*rānis* < **ura-anis* ‘поводье’ (?): скиф. гидроним *Hyranis*.

Вероятные лексические проникновения из позднескифского языка той эпохи:

**gad-*, **gād-* ‘гожий’: др.-болг. *годъ*, *угадамъ*, *угаждамы*, болг. простореч. *гадже* из скиф. **gadas* ‘пригожий’ или ‘почтенный, уважаемый’ в составе антропонима *Gādas* (Detschew 1967: 97), которое можно этимологизировать на базе как лит. *giūdas* ‘Ehre, Verehrung, Bewirtung’, лтш. *giūds* ‘Ehre, Ruhm’ (Fraenkel I, 159–160), так и праслав. **goditi*, **godъ*, **godjъjъ* ‘гожий’ < и.-е. **g^had^h* - (ЭССЯ/ESSIa 6: 188–190, 191–192), ср. англо-сакс. *gegada* ‘товарищ’, нем. *Gatte* ‘супруг’;

**xātā* ‘хата’ из скиф. **skaptā* ‘вырытая, выкопанная (полуземлянка)’: *cantiocaptae* (Plin.);

**kalā* ‘повозка’, болг. *колà* из скиф. **kualā* ‘повозка’: *Colaxais* = *Hama-xobios*;

**kantiā* ‘выкопанная’: болг. *кѣща* из скиф. **kantia-* ‘полуземлянка’: *cantiocaptae*;

**s’auias* ‘левый’: цслав. *шоуи* ‘левый’, *шоуица* ‘левая рука’, хорутанск. *šúj*, *šúja* ‘левый, -ая’, сербохорв. *шувāк* ‘левша’ из скиф. **sauia* < и.-е. **seuios*: *Olbia Savia* ‘левобережная Ольвия’ ~ др.-инд. *savuyá-* ‘левая’;

Туранские (восточноиранские) языковые реликты и заимствования в праславянском языке, в значительной мере унаследованные древнеболгарским, неоднократно обращали на себя внимание (Шапошников/Shaposhnikov 2006: 255–322; Шапошников/Shaposhnikov 2012; Лома/Loma 2012: 189–201).

Сам причерноморский ареал позднепраславянского языкового состояния очерчивается языковыми и культурными контактами с туранскими и синдо-меотскими языковыми общностями. Некоторые давние туранские и

аланские лексические проникновения заметны в антских диалектах и в др.-болг. языке, в частности:

**açtma*- ст.-болг. *осмъ* ‘восьмой’;

**bag*- ст.-болг. *богъ*;

**çirbi*- Σέρβοι, Σίρβοι (Ptol.), Serri / Serbi Cephalotomi (Plin.), ст.-болг. срьбьскъ из сарматск. или синдо-меотск. сложного слова **šir*- ‘голова; head’ и **bi*- ‘бить, ударять; to beat, strike’, и.-е. диал. **b^hei*-, др.-инд. *bhāyám* ‘страх, боязнь, ужас, опасность, беда’;

**xvarn*- ст.-болг. *храна, хранити* ‘еда, пропитание; забота’;

**karga[ça]*- ст.-болг. *крагоуи* ‘вид хищной птицы’;

**kārunā* „двандва“ *Каръна и Жъля поскочи* – олицетворение печали, оплакивания (Сл. о п. Игор. 1185–1190 гг.) из синдо-меотск. **kārunā*, ср. др.-инд. *karūna*- ‘жалкий, плачевный, грустный, печальный’;

**kata*- ст.-болг. *котыць* ‘клетка, небольшой хлев, загон’;

**mazg*- ст.-болг. *мозъ* ‘мозг’ из сарм. **mazga*- (авест. *mazga*-) ‘мозг’, туранск. **māzga*- ‘мозг’ (согд. *mūzw*, ягн. *mayz*, хуф. *māyz*, язг. *mūyz* ‘мозг’, ос. *mayz* ‘мозг’);

**m’ād*- ст.-болг. *мѣдь* ‘медь’ из ранне-праслав. **m’ād(i)*- < сарм. **māⁱdi*- (др.-перс. *Māda*-, др.-греч. Μηδία);

**saxā* ‘соха, рало’ < сарм.-алан. **saxa* ‘сук, ветка’;

**s’aum*- ст.-болг. *шоумъ* ‘шум’, праслав. **šumъ* ‘шум’ ~ осет. *sum* ‘звук’;

**svāragas* теоним *Сварогъ* из синдомеот. *Svarga*- идущий по небосводу, Солнце

2 период 100–150 гг. миграция и обособление протоболгарского диалекта в междуречье Ворсклы и Псёла по соседству с будущей северской общностью на реке Вягрь характеризуется продолжением лексического заимствования в др.-болг. диалект.

В этот период продолжалась экстенсивная адаптация субстратной гидронимии Великой Скифии разного происхождения:

**vingris* / **v’angris*: скиф. гидроним *Υγρίς, *Hygris* Северский Донец, ср. слав. *вагрь* ‘речной меандр’ и лит. формы *vìngris*, *vìngis (upės)* ‘излучина (реки)’ (Непокупний/Непокупный 2000а: 33–45; Непокупний/Непокупный 2000б: 226–238; Шапошников/Shaposhnikov 2015).

Появился значительный лексический фонд заимствований из сарматских, туранских (ясских, аланских) и синдомеотских диалектов:

**ajik*- болг. *яйце* из алан. **ayika*-;

**bagatūras* *богатырь* из алан. **bagatura*- (буддийск.);

**drūnas*, из сарматск. **drūn*- ‘дубина, кол, палка’ ~ осет. *ærdyn*, *ærdunæ* < **drūna*- ‘лук (оружие)’;

**gātājati*, **gatati* ‘причитать, загадывать загадки’ < туран. **gata*- ‘пение (обрядовое)’, ср. авест. *gaθa*- ‘пение (особенно религиозное)’ и др.-инд. *gātha*- тж;

**gaunjā*, **gūn’a* ‘плотная верхняя одежда из шерстяной ткани’ < алан. **gaunja* ‘верхняя одежда из крашеной шерсти’;

**gavar* болг. *говор* ‘говор, звук, восклицание’ из алан. *-gôr* (*Beorgor*);

**gipānas* ‘господин, повелитель; знатный благородный человек’ < сарм. **gu-ran-* ‘коровий пастух’ < туран. *gipāna-* ‘пастух коров’, ср. пушт. *ḡobə*, тадж. диал. *gubonak* ‘пастушок’, ср.-перс. *gipān* ‘пастух’;

**i^hzūkas* болг. *език*, праслав. **ęzyкъ* < **įzūk-* в разн. знач. ‘язык’ ~ осет. *ævzag*, *uvzag* ‘язык, речь’ из **hizwāka-*;

**kardamas* ‘короткий меч’, **kordъ* ‘короткий меч’ < алан. **kard-* < **kart-* ‘меч’ в составе алан. имён *Kartham*, *Καρτώμης* и др.-болг. *Кардамъ* *Κάρδαμος* (владелец болгар, преемник Телерига, управлял между 777 и 802 г.) (Бешевлиев/Beshevliev 1981). Антропоним *Ἐάρταμος* (эпиграфика Ольвии II в.) в словообразовательном отношении может быть аналогом Кардаму (ЭСИЯ/ESIIa 1: 151–152; Шапошников/Shaposhnikov 2006: 255–322).

**kaum'aira-* ст.-болг. *коумиръ*, *коумирьница* ~ осет. *гумери*, *гæмери*, *гуымиры* ‘великан; дубина; идол’;

**kunīgu-* ст.-болг. *кънигы*; **kunigā*, **къniga* ‘книга’ < алан. **kunig*, **kuniga*; осет. *Kiunug*, *kinug*, *чиныг* ‘книга, письмо, рукопись, грамота’ и др.-арм. *k'nik*, *knik* ‘цилиндрическая печать’;

**skar-* ст.-болг. *скоръ* ‘скорый’ ~ осет. *скъæрын* ‘гнать, выгонять, загонять’;

**vātrā*, *vampa* ~ др.-арм. **vatra* < мидийск. *atro-* ‘священный огонь’;

**xamaistaras*, *хомъстопъ* **xomēstorъ* ‘хомяк’ < сарм. **hamaistar-* ‘припадающий к земле’;

**xum'alis* болг. *хмел* (греч. *χοῦμελί*) из праслав. **хъmelъ* ‘хмель’ < алан. **humal(i)-*, ср. осет. *xumæl-læg*;

**xvarnā*, *храна* ‘еда, пропитание; забота’ < сарм. (?) **xvarna-*, ср. авест. *x^harənah* ‘еда, питье’;

**xa^hrvatāt* ‘целостность, невредимость, здоровье’: ст.-болг. *хрѣватъ* ‘хорват’ из сармато-аланского антропонима *Χορούαθος* (эпиграфика Танаиса II в.) в смысле глоссирования *sarmatae gynaeococratumeni* ‘жено-управляемый’, или, того пуше, зороастрийского язата **xaurvatat-* ‘целостность, здоровье’.

Вероятные ранние лексические проникновения из готского языка:

**kaupas*, ст.-болг. *коупъ*

**kaupjā*, ст.-болг. *коупя*

**laukas*, ст.-болг. *лоукъ*

**xlaibas*, ст.-болг. *хлѣбъ*

Скорее всего, данные примеры лексических заимствований иллюстрируют ранние языковые контакты древних болгар уже с восточными германцами (готами, гепидами, герулами) в начальный период вторжений готских племен в Восточную Европу.

Дальнейшая периодизация возможна на основе традиционной политической периодизации.

3 период 153–453 гг. (до 440-х гг.) характеризуется некоторыми инновациями на уровне фонетики: стяжением раннепраслав. дифтонгов *ai*, *au* и появлением долгих монофтонгов среднего подъёма, *ē*, *ō*, нарушивших

равновесие тернарной системы вокализма, а также лексическими проникновениями из языков гото-гуннского языкового союза.

В этот период продолжалась экстенсивная адаптация субстратной гидронимии Великой Скифии разного происхождения (синдо-меотские и сарматские гидронимы):

**bōgas* / **bōgā* ‘изгиб’: гидронимы *Боугъ, Богъ, Бугъ, Boh, Бай-Буга* – продолжают и.-е. **b^heug^(h)*- / **b^houg^(h)*- / **b^hug^(h)*- ‘гнуть, изгибать’, ‘изгиб’; Возможно, **bōgā* является диал. (сарматским или туранским?) вариантом праиран. **bauga*- ‘изгиб’, производного от глаг. **baug-* / **bauj-*, **bug-* / **buj-* ‘гнуть, сгибаться’, ср. внешнюю форму и ударение др.-инд. *bhogá*- ‘извилина, изгиб’ [ЭСИЯ/ESIIa II: 480].

**daⁿniā* Дунай доносит туземную основу **daⁿnṽā* (с ретроградной метатезой **danva*), однокоренную др.-инд. *dhan-*, *dhanv-* по глаг. *dhāv-*, *dhav-*, *dhū-* ‘to run, flow, stream; течь, струиться’.

**dⁿnuaipris*, **dⁿnuaiprus* : Дънѣпръ, Δάναπρις, *Danaprus*, скорее всего, результат ретроградной метатезы в первой основе и сандхи в словосложении **dⁿnva* + **ipri-* / **ipru-* „Дунай-Ипръ/Ибрь“ [ЭССЯ/ESSIa 5: 182; 8: 205–206] (Трубачёв/Trubachev 1968: 214–215, 216–218).

**dⁿnuaistrus*: Дънѣстръ (первые фиксации в формах *Danastrus* и *Danastrum* IV–VI вв.) скорее всего, результат сандхи в словосложении **dⁿnva* + **istr-* [ЭССЯ/ESSIa 5: 183] „Дунай-Истр“, тавтология.

Займствования из гелонского или будинского языков имеют помимо хронологического ещё и пространственное показание:

**burnā* бърна „губа“ характерной чертой именно болгарского языка является его исключительные изоглоссы с балтийскими языками, к прим., болг. бърна скорее всего является переоформлением архетипа лит. *burnà* (Непокупный/Непокупни 2003а: 14–29; Непокупный/Непокупни 2003б: 275–276).

**ĉ’āv’ar-* сѣвер „северовосток, то, что расположено за Северским Донцом“ этимологически ближе всего лит. *šiáurė* ‘север’, *šiáurės*, *šiaurinis* ‘северный’, *šiáurės rytai* ‘северо-восток’ и скиф. **saur-o-*, ведь оно уже переоформлено в составе этнонима Σαυρομάται, *Sauromatae*, известного с VI в. до н.э. Сущ. **ĉ’āvr* самое древнее подтверждённое слово др.-болг. языка, то ли исконнопраславянское, то ли адаптированное заимствование из скифск. или прабалтийск. говоров.

**i(ĉs)-* ‘из-’: др.-болг. предлог *из(ъ)* и приставка *из-* в многочисленных приставочных производных (праслав. переоформление посредством форманта *-z-* первичного **jь-*) заимствованы в конечном счёте то ли из скифск. преф. **iĉs-* < **ĕks-*, который выявлен уже в топонимах Ἰσγίτερα, Ἰσμαρος, Ἰσμάρα, *Ismarus*, *Ismara*, *Ismaron*, Ἰσμαρίς λίμνη и антропонимах Ἰσάνθης, Ἰσμαρος, *Ismarus*, Ἰσμαρτός, *Isparticus* (Detschew 1976: 216–217), то ли из будинского преф. **iĉ(s)-* (лит. *iš-*) < **ĕk-s-*, в обоих случаях, стародавнее заимствование из дарданск. *es-*, *ex*, эллин. *ἐκ-*, *ἐξ-*. Это визитная карточка всех анто-славянских диалектов позднепраславянского языка.

**var̥tā* болг. *врата* „ворота, створки, вращающиеся на осях“ родствен-
ный лит. *var̥s* ‘столб, кол в изгороди, заборе’, *ap̥ivaras* ‘загон для скота’.

При попытке указать ареал вероятных болгарско-балтийских языковых
контактов приходим в область древней промежуточной прародины бал-
тийских языков, лесостепи между Днестром и Орелью.

Заимствования из иронского (аланского) языка, языка потестарной
этнической группы древнеболгарской общности:

**a'vitāxāl-* *Авитохоль* при неотожествленной второй (глагольной?) ос-
нове **toхол-* явно содержит др.-яский преф. **avi-*, восходящий к туран.
**abi-*, ср. уже в авест. *a'wyāxšaya-*, *a'wyāxšaye'nti* ‘они оберегают, наблю-
дают, стерегут’ (praesens) и *a'wyāxštrāi-* (infinitivus) ‘наблюдать, блюсти,
оберегать’, хорезм. (')*βухш-* ‘учиться, хранить в сердце’ при ягноб. *уахш*
(**āxšaya-*, **axš-* производны от и.-е. корня **ōkʷ-* ‘глаз’).

**dēvas*, цслав. *дѣвъ* в контекстуальном знач. ‘дух (дерева)’ (Сл. о п. Иг.)

**dōlō* – имя самого известного рода *Дуло* правителей болгар, начиная с
легендарного Авитохол. Толкуется на основе эпиграфич. Δούλας
Τρύφωνος, Δούλα ὁ ... δαστος, и родового имени Ὀχωδίακος Δούλα, Φαζίου
Δούλα из Танаиса и о-ва Нисос (азиатской части Боспорского царства)
[КБН/CIRB: 865], а также осет. имени *Dula* (Marquart).

**gōr-* ‘говорящий, восклицаящий; говор, звук, восклицание’ ~
туранск. **gōr-* (*Beorgor* ‘балагур, говорливый, говорун, многоречивый’,
Iatragor ‘выкрикивающий в военном походе’);

**x'rvāt-* адаптация сармато-аланского Χορούαθος (эпиграфика Танаиса
I–II вв.), то ли туранск. **harvata-* в смысле глоссирования *sarmatae gynae-*
cocratumeni ‘жено-управляемый’, или, того пуще, зороастрийского язата
**xa'rvatat-* ‘целостность, здоровье’.

**karət* болг. *корем* ‘чрево, брюхо’ из туранск. **karm-* ‘червь’, ‘гусе-
ница’: язг. *karm* ‘червь’, ‘гусеница’, ос. *kalm* ‘змея’, ‘червь’;

**kōtrag*, **kutrig* эпоним *Комтраг* или *Кутмуг*, *Кутмуг*,

**ōtig*, **ōtug* эпоним *Утиг* или *Утмуг* напоминает этноним *вотяк*, *вотяг*
„лесной“, что делает маловероятным его тождество с рус. *ватага* ‘семей-
ство и его жилье’ (из тюрк. **otag?*) [БЕР/BER I: 123].

**uir*, **uur* наиболее общее самоназвание всех близкородственных ту-
ранских племён асов (ясов) и аланов (роксаланов) IV–VI вв. представлено
несколькими вариантами морфемы: **ēr* < **uēr* < **uaira-* (дигорский
вариант морфемы): венг. (Κουρτου)ερ(μάτου), греч. Ἦρ(ακᾶς) (Пантика-
пей), (Φο)ηρ(ανος) (Танаис); **ir* < **uēr* < **uaira-* (иронский вариант мор-
фемы): венг. (*Nand*)*ir* (ca. 1200), (*Altziag*)*ir(i)*; **or* / **ur* < **uīra-* (вариант с
редуцированным гласным): венг. (*Nand*)*ur(laka)* (1311), (*Land*)*or* (1443),
(*Nand*)*ru* (1330), (*Nand*)*or* (ca. 1200), (*Nánd*)*or* [FNESz II: 13, 221], (Ούνο-
γουνδ)οур(οι), (*Hunogund*)*ur(i)*; (Ουνογ)οур(οι), (*Hunug*)*ur(i)*; (Κουτρίγ)ούρ,
(Κουτουργ)ούρ, (Κουτρίγ)οур(οι), (Κουτούργ)οур(οι); (Ουτίγ)ούρ, (Ουτουγ)-
ούρ, (Ουτούργ)ούρ, (Ουτίγ)οур(οι), (Ουτίγ)οу́р(ων), (Ουτούργ)οу́р(οι); (*Sara-*
g)*uri*, (*Hajland*)*uri*, (*Bala*)*uri* etc. Все эти 3 варианта морфемы – рефлексy

хорошо известной и.-е. и индоиранской основы **uirā-*, авест. *vīra* ‘муж, мужчина; Kriegsmann’ (Knobloch 1991: 35). В поздней античности и раннем средневековье заметно доминирование словообразовательной модели „этнонимов“, состоящей из основы эпони́ма или псевдоэпони́ма (*Акац, Алцек, Уног-у(ы)нд, Хунуг, Котраг, Утруг, Сараг*) и основы **īr* в значении ‘мужи, воины, люди такого-то эпони́ма’.

**uind* / **und* – имя предводителя болгар в Закавказье (350-е гг.) возводят к осет. (ирон.) *уынд* ‘вид, наружность, внешность, облик’, дигор. *win-dæ* (*uindæ*) ‘с представительным, привлекательным видом’ [ИЭСОЯ/IESOIa 4: 110, 116; OPC/ORS: 388].

На этот же период истории др.-болг. языка приходится завершающий этап вост.-германского диалектного влияния (III–V вв. н. э.) на весь раннепраславянский лексический состав. Были заимствованы следующие лексемы из готского языка 250–350-е гг.:

**am'alā* сербохорв. диал. *омела*, но ст.-болг. *имела*, болг. *имело, имел* ‘омела’;

**bardū* ст.-болг. *брады, брадъве* ‘топор, брадва’;

**bōkas* болг. *бук*;

**bōkū* ст.-болг. *боуки, боукъве* ‘буква’;

**x'alma*^s ст.-болг. *штѣмъ* ‘шлем’;

**xrungū* ст.-болг. *хоржгы, хоржъве* ‘хоругви’;

**xulma*^s болг. *хълмъ*, ст.-болг. *хлъмъ* ‘холм’;

**xum'al(i)* болг. *хмел* ‘хмель’;

**l'ivas* ст.-болг. *лъвъ* ‘лев’;

**m'alka* ст.-болг. *млѣко*

**mariskas* ст.-болг. *морьскъ*

**rōmiskas* ст.-болг. *рымьскъ*

**stāda*ⁿ болг. *стадо*;

**tūnas* цслав. *тынъ* ‘стена’, серб. *ти̑н* ‘перегородка’;

**ulm* болг. диал. *вълѣм* ‘вяз, ильм’.

Вся вышеперечисленная лексика является зримым напоминанием о праславянско-прагерманско-праосетинском синойризме в составе державы готов (250–375 гг.)

В лексическом фонде древнеболгарского языка можно заметить некоторые примеры „савроматского“, т. е. угорского словообразования, иногда переоформления скифо-балто-слав. (*Saur-o-matae*) и туранск. основ (*Kouroug-er-matai*). Некоторые реликтовые имена собственные и речные названия в византийских и славянских источниках имеют облик угорских адаптаций (*Мундзук* из *Мундьюх*, *Дентцик* из *Денгицих*, *Ирникъ* из *Хернак*, *Есперих*, *Исперих* из *Аспарух*; *Этель* из *Атиль*, река *Богу* из *Боугъ*).

Займствования из поздней латыни в праславянский, а зачастую уже из вост.-романских диалектов в позднепраславянские диалекты документируются немногочисленными примерами:

**ban'a* болг. *баня* < позднелат. *banea* < *balneum*;

**бѣтаръ* *бѣтарь* < позднелат. *butarius*;

**kuma*, **kumъ* болг. кума, кумъ < вост.-ром. **cumătră* < **commater*, *cumătru* < **compater*;

**mătyka* болг. моти́ка < позднелат. *mattiuca*;

**mīsa* болг. маса < позднелат. *mēsa* < *mensa*;

**mъскъ* болг. мъскъ < вост.-ром. **muşki*, *muşkoi* ‘мул, лошак’;

**осътъ* ст.-болг. *оцътъ* < **ācētī* < *acetum*;

**rusalъka* ст.-болг. *русалъка* < вульг.-лат. **rôsal-* < **rosarius*; праздник **rosalia*;

**skъdelъ* / **skqdelъ* ст.-болг. *скждель* < *scutella* + *scandula* (контаминация);

Древнейшие заимствования из праслав. диалекта в будущие вост.-романск. диалекты [Калужская/Kaluzhskaia 2001: 21, 25, 27, 32, 33, 34, 36, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 49] свидетельствуют о бытовании следующих др.-болг. слов уже к 440–450 г.

ābur, *ābure* ‘пар’ < **ābv(i)l-* / **ābv(i)lī-* (объл),

bāltā ‘лужа, озеро, пруд’ < **bāltā* (блато),

bulgāres *българе* до 350 г., следовательно, тогда в др.-болг. языке продолжалось формирование слов с собират. суф. *-āre*; см. 1 период:

bulz ‘ком, шар’ < **būlz-* (*бълз-),

daltā ‘долото, зубило’ < **dāl(b)tā* (длато),

gard ‘забор, ограда’ < **gård-* (град),

gatā ‘готовый’ < **gātu-* (готовов),

grunz ‘кусок, глыба’ < **grū"di-* (гърди),

kama- (ка́мов 448 г.) ‘название хмельного напитка из ячменя, брага или пиво’, **komъ* (ЭССЯ/ESSIa 10: 173–174, 179–180);

kāputā ‘верхняя часть ступни, верхняя часть обуви’ < **kāpūtā* (копуто),

māgurā ‘большой холм’ < **māgūla* (могила),

māturā, *meturā*, *mieturā*, *meture* ‘метла’ < **m'atūla* (метла),

murg ‘гнедой, темно-коричневый’ < *(s)*mūgl-* / *(s)*maugl-* (мургав),

negurā ‘мгла, туман’ < **mīg(ū)la* (мъгла),

pāroi, *pīrāu*, *pīriu* ‘ручей, поток’ < **pārāj-* / **pārav-* (порой),

scrobu, *scorburā* ‘выемка, дупло’ < **jъzkūrbūla* (?) по глаг. **jъzkъrb-ati*,

stīnā ‘овечий загон’ < **stān-* (*станъ),

stāpīn ‘хозяин’ < **stāpān-(-in-)* (стопанин),

smīntīnā ‘сметана’ < **сът'antāna* (сметана),

stravam < **jъztrava* ‘поминки’ (ЭССЯ/ESSIa 9: 80–82);

şut, *ciutā* ‘лань (безрогая)’ < **kāşuta* (кошута),

vatrā ‘место в печи, где горит огонь; очаг’ < *(v)*atra* (вапра)

Совершенно очевидно, что эти языковые контакты произошли еще на „дометатезной“ стадии праславянского (-CarC-), до перестройки вокализма, т.е., до 450-х гг.

К древнейшим славянским заимствованиям в румынском языке относят *stāpīn* ‘хозяин’, *stīnā* ‘овечий загон’, *smīntīnā* ‘сметана’, *māgurā* ‘почка растения’, *māturā* ‘метла’ [Mihăilă 1960].

Место и время данных языковых контактов могут быть определены также весьма точно – все те же бывшие римские провинции Дакия, Верхняя и Нижняя Мёзия, Малая Скифия в период 440–450-е гг.

Помимо лексических влияний поздней латыни на поздний праславянский, ощутимо удивительное единообразие фонетических, словоизменительных (система именного склонения) мутаций, и даже сходство словообразования и словосочетания (сложные числительные) в позднем праславянском и позднелатинском диалектных континуумах [Сухачёв/Sukhachev 1990: 148–167].

Аналогии в системе имени.

В праславянском окончании именительного падежа I склонения *-a* / *-’a* слились прежние и.-е. окончания имен ж. и м. р. *-ǣ*, *-ā*, *-ē*, *-iē*, *-ō*, *-ū*

сърна: **ŝŕnǎ* < **kŕnǎ* < **kŕnǎ*,

ост: **osa* < **oŝĕ* < **ǣkē* < **ǣkiēs* (лат. *aciēs*, род. п. *-ēi*, арх. иногда *-ī* ж.р. ‘острие, кончик’),

оране: **or’a* < **orē*,

бреза: **berza* < **berg’ē* < **b^hergē*,

гроза: **groza* < **grog’a* < **gorgē* (греч. γοργή, ср. γοργώ)

[Журавлев/Zhuravlev 1983: 131]

А в парадигме склонения имен ж. р. на *-a* окончание им.-вин. п. мн. ч. *-y* (из *ū*) восходит к окончанию вин. п. мн. ч. основ ж. р. на *-ū*)

В румынском окончании I склонения *-ă* / *-’ă* слились прежние латинские окончания ж. и м. р. *-ă*, *-ā*, *-ē*, *-iē*, *-i*, *-ō*, *-ū*

I склонение: *apă* < *aqua*, *roată* < *rota*;

III склонение *marmură* < *marmor*, *marmoris* и *soră* < *sorōr*;

IV склонения *noră* < *nurus*).

V склонение: *amăreacă* < *amarities*, *blîndeţă* < *blanditia*;

В праславянском окончании им. пад. II склонения *-ъ* слились окончания и.-е. склонения на *-ǫ* (раннепраслав. *-as*) (**gradъ* < **gardas* < **gordōs*) и на *-ŭ* (из *-ŭ* > *-ūs*) (**synъ* < **synŭ* < **sŭnŭs* < **sŭnŭs*, ср. лат. *fructŭs*, *-ūs*, *-ui*, *-um*, *-ū*); именно из и.-е. склонения на *-ŭ* в праслав. склонении унаследованы: окончание им.-вин. п. ед. ч. *-ъ* (< *ŭ*), окончание дат. п. ед. ч. *-u* (< *-ou*), окончание тв. п. мн. ч. *-ъmi* (*-ŭmi*), окончание тв. п. мн. ч. *-y* (*ū*) [Георгиев/Georgiev 1983: 15–16].

В румынском окончании II склонения *-ø/-u* имеет продолжение латинское окончание II склон. *-us* < и.-е. **-os*.

Не раньше этих мутаций появление в праславянском сущ. сред. рода с окончанием *-o/-e*, инновации на месте раннепраслав. им.-вин. пад. ед. ч. ср.р. *-an*, чего так и не осознали исследователи этой проблемы. В позднепраслав. языке окончание им.-вин. п. ед.ч. сред. р. **o* не является и.-е. наследием, поскольку в нем утратилось противопоставление гласных по долготе и краткости [Поляков/Poliakov 1991: 311, 312], а качество „о“ появилось у праслав. *a* в результате относительно поздней диалектной вариативности *a* ~ *ǣ*.

В праслав. окончании *-b* (*-is* > *-ĩ* > *-b*) унаследовано и.-е. склонение на *-ĩ* (мышь: **myšb* < **mūs ĭ* < **mūsīs*, лат. *mus, muris*; ось: **os(t)b* < **aķi* < **aķīs*, греч. ᾠκίς ‘колючка, остриё’).

В румынском III склонении (рум. *-e, -ĩ*, молд. *-e, -b*) унаследовано лат. III склонение (*-is, -i, -em*) (*moāle* < *molis, munte, munți* < *montem, montis, moarte, morți* < *mortem, morti, pește* < *piscem, piscis, vulpe* < *vulpem, vulpis*) и V склонение (*-iēs*) (*blîndēte* < *blanditiēs*).

Эти аналогии указывают на то, что именное склонение праславянского и румынского языков претерпевали перестройку в одном ареале и в одно время (начиная с 440-х гг.), в языковом состоянии, которое может быть определено как языковой союз.

Аналогии в системе числительных.

Как полагают, румынские числительные второго десятка (12 – *doi-sprezece*) образованы из латинских элементов по славянской модели (**dъva-na-desęte*). По славянскому типу образованы и формы десятков (*doua-zeci* ~ **dъva desęte*) [Сухачев/Sukhachev 1990: 155, 160]. В славянской этимологии напротив, ссылаются на восточно-романские модели образования числительных второго десятка и десятков, как возможный источник праславянских инноваций (ЭССЯ/ESSIa 4: 98–99, 224–225; 5: 186–187; 36: 58–59). По сути дела речь идет не о генетическом родстве языковых форм, а об ареальной их природе. Перед нами еще одна праслав.-вост.-ром. совместная инновация.

Аналогии в системе глагола.

Самые продуктивные типы праслав. глагольного спряжения на *-ati* / *-’ati* и *-iti*, значительно менее продуктивен тип на *-ęti*. В румынском языке наиболее продуктивными оказались спряжение на *-a* (лат. *-āre*) и, особенно на *-i, -ĩ* (лат. *-īre*), наименее продуктивен тип *-ea* (лат. *-ēre*).

В праславянском определенно некогда бытовали отглагольные прилагательные на *-tъ* (русск. *воспeтый, грeтый, битый, литой*). Аналогичные румынские образования, восходящие к пассивной форме причастия латинских непереходных глаголов, распространились и на переходные глаголы, стали доминирующими (*cîntat* < *cantatus, plecat* < *plecatus, auzit* < *auditus, placut* < *placitus*).

Пусть эти глагольные аналогии не столь многочисленны в сопоставляемых системах глаголов, все же и они являются указанием на ареальную природу славяно-волошского схождения.

В целом развитие восточно-романских именных и глагольных парадигм не может быть сведено к соответствующим латинским или обще-романским прототипам. Для их объяснения требуется учет не только внутриязыковых тенденций развития, но и все виды иноязычных влияний [Сухачев/Sukhachev 1990: 160].

Вышеперечисленные аналогии свидетельствуют о том, что и праславянский и восточно-романский претерпели аналогичные изменения в сис-

темах имен и глагола примерно в одном месте (в одном языковом ареале) и в одно время.

Существуют и аналогии на уровне малого синтаксиса языковых систем. Это, прежде всего, развитие в позднем праславянском постпозитивного детерминатива **jъ*, **ja*, **je* (сохранился преимущественно в системе имени прилагательного), аналогичное развитию в вост.-романск. определительного постпозитивного артикля *cel/cei*, *celui/celor*, *cea/cele*, *celei/celor* в системе имени прилагательного, а также тесно сопряженное с ними развитие члена *-ъm*, *-ma/-me*, *-mo/-ta* в болгарском (в системе имени существительного и прилагательного) и определенного артикля *-l*, *-le/-i*, *-lui/-lor*, *-a/-le*, *-i/lor* в вост.-романск. группе. И в славянских и в восточно-романских диалектах и языках эти энклитики образовались на базе указательных местоимений (ср. лат. ⁱle, ⁱl^{ud}/ii(^{ll}i?); ⁱliu^s/ⁱlor^{um}; ^ea^m/ⁱlae, ^ei(ⁱliu^s?)ⁱlar^{um}). Литература на эту тему необозрима, но вывод о том, что эта совместная инновация появилась во время образования позднепраславянско-восточнороманского языкового союза 440–450 гг. отваживаются сделать немногие [Толстой/Tolstoi 1954: 12; 1956: 37–45; 1957: 43–122; 1962: 125–127; Лухт/Lukht 1970; Иванова/Ivanova 1986: 403–408; Сухачев/ Sukhachev 1990: 160].

Время определяется самим фактом существования еще общеславянского языкового состояния, пусть даже накануне распада. Место определяется фактом оторванности восточно-романского праязыка от общероманского языкового ареала. Иными словами, ареальное объединение восточнороманского и общеславянского праязыков могло иметь место только до окончательного распада последнего на славянскую, венетскую и антскую диалектные общности (т.е. до конца V в. н.э.). А отрыв восточно-романского языка от общероманского ареала датируется очень точно – 440-е гг. н.э. Именно в результате походов полчищ Аттилы по диагональному пути на Константинополь, за Дунай было угнано не менее 200 тысяч военнопленных римлян (преимущественно потомков эвакуированных из дакийских провинций в 271 г.)

Древнейшими языковыми фактами определенно славянского вида являются слова гуннского языка в описании ромейского посольства Приска к Аттиле в 448 г. и в описании тризны по Аттиле в 453 г. Иордана (СДПИ оС/SDPIoS I: 89, 93, 165): *stravam* < **jъztrava* ‘поминки’ (ЭССЯ/ESSIa 9: 80–82); *ка́цов* < **komъ* ‘название хмельного напитка из ячменя, брага или пиво’ (ЭССЯ/ESSIa 10: 173–174, 179–180); *мѣдоꙋ* < **medъ* ‘хмельной ритуальный напиток из мёда’ (ЭССЯ/ESSIa 18: 68–72). Практически, этих трёх слов достаточно для следующего утверждения: в составе державы гуннов находились славянские племена, при этом они пришли на территорию Среднего Подунавья из Северного Причерноморья.

4 период 453–603 гг. как и в остальных позднепраславянских диалектах анто-славянской подгруппы (сербохорватских, хорутанских), в др.-болг. диалекте произошла революция (в 440-450-х гг.) на уровне фоне-

тики: $\bar{a} \rightarrow a$; $\bar{a} \rightarrow \bar{e}$; $\bar{u} \rightarrow y$; $\bar{i} \rightarrow i$, $\bar{o} \rightarrow u$; $\bar{e} \rightarrow i$; $a \rightarrow o$; $'a \rightarrow e$, $u \rightarrow \bar{u}$; $i \rightarrow \bar{u}$; $an \rightarrow o$, $'an \rightarrow \bar{e}$, $un \rightarrow o$, $in \rightarrow \bar{e}$; метатеза плавных с компенсаторным продлением корневого вокализма $*garda-$ $\rightarrow *grādo-$, $*p'ar-$ $\rightarrow *prē-$; на уровне грамматики перестройка парадигм склонения ($*bulgār'a \rightarrow *b\bar{u}lgare$) и спряжения (3 л. ед. ч. $-\bar{a}jati$ / $-\bar{a}jati \rightarrow -ajeti$ / $-\bar{e}jeti$).

Вероятно, адаптацией слова скифского языка является этноним *Анты* – то ли из скифского $*anta-$ ‘живущие напротив, супротив кого-л.’, то ли из синдо-меотского $\acute{anta}-$ ‘живущие у края, крайние’.

В начале периода продолжались заимствования из готского языка, иногда с последующим переоформлением в др.-болг., но их становится всё меньше:

варь / *ворь* $*var\bar{u}$ – гидроним Ουάρ, с которым связан ойконим Ουν-voouάρ 454 г., если он обозначает р. Сухой Ташлык или Тясмин, сопоставляется некоторыми с др.-англ. *waru* ‘береговая насыпь, дамба, защита’, др.-исл. *vǫr* ‘камни, уложенные рядами на причале’, др.-в.-нем. *wuorī* ‘плотина, насыпь’;

вньты, *вньтапе* в составе антропонима *Uuinitharius* < $*winipari-$;

вждьляре $*wandiljari-$, *Uuandiliarium*, f. *Uuinitharii*

Струкунъ Στρούκουν малый порог (DAI 9: 64). из готск. $*struka-$ или сканд. $*strok(um)$ ‘теснина’, $*strukō$ ‘поток, река’ (Rozwadowski 1913: 54).

Продолжилось заимствование лексики из др.-иран. языка:

Аспар Ἀσπάρ ὁ Ἀλάνος (405–471) полководец на службе у Византии, тесть имп. Льва, *Испор* или *Испор-цар* (Аноним. Хроника).

Аспарух, Ἀσπάρουχ (Theoph. Chron.; Nikephor. Brev.), *Исперихъ* (Моск. сп.), *Есперерихъ* (Погодинск. сп.), *Есперихъ*. (Уваровск. сп.) – имя государя из рода Дуло. Очевидна фонетическая адаптация („сингармоническое“ выравнивание) имени в угорском обиходе. Предложена этимология на основе эпиграфического династического имени Ἀσποῦρος на Боспоре Киммерийском (КБН/CIRB: 840), аланских имён Ἀσπάρουκις, Ἀσπάρουκης и *Aspuraces* с вероятным значением ‘обладатель (белых?) коней’ (Цагараев/ Tsagaraev 2009) и осет. *æfsurg* / *æfsarg*, производного от аланского $*aspurg$ – название легендарной породы коней (ИЭСОЯ/IESOla 1: 112). *Есперихъ*, *Исперихъ* др.-венг. фонетическая субституция в др.-иран. *Аспарухъ*.

Есперерихъ (Погодинск. сп.) м. б. не порча текста переписчиками, а словосложение аланского имени собственного *Aspar* и германского слова $*rīk-$ ‘король’. Гибридный антропоним *Aspararich* претерпел др.-венг. фонетическую субституцию.

Оногоуры, *Оноговы иронцы* в середине VI в.: Ὀνογοῦροι (Procop.), в актах VII Вселенского собора в Никее (787 г.) епископство ὁ Ὀνογοῦρων в Хазарии – сложный этноним *Honog wu*р мужи эпонима Хоног.

Хинове др.-болг. переоформление туранск. этнонима *хуиōппи*, авест. *huiōna-* [huiōna-] ‘собирающее название противников арийских племен к северу от древнего русла Амударьи (Узбоя) в VI в. до н.э., злостных дэвопоклонников’ [Shaposhnikov 2018].

Возможны заимствования из др.-венгер. в др.-болг. язык 453–603 гг.:

вар может оказаться не германского, а угорского происхождения, со времён Ирнаха и его столицы Хунновар на Днестре, ср. венгерские слова *vár* ‘крепость’ и *varos* ‘укрепленный город’, которые восходят в своей корневой части к частотной скифской топооснове **цар-* с тем же значением, ср. арийск. *vara-*, топонимы античного времени в Скифии типа *Nau-aris* = *Neapolis* ‘новый город’. А мансийское слово *ur* с тем же значением имеет расширенную форму *wurkat*, во второй части которой угадывается сакск. *kata-* ‘выкопанное; ров, земляное укрепление; полуземлянка’ [Juhas 1985: 62].

Некоторые реликтовые имена собственные и речные названия в византийских и славянских источниках имеют облик угорских адаптаций (*Мундзук* из *Мундьюх*, *Дентцик* из *Денгицих*, *Ирникъ* из *Хернак*, *Есперих*, *Исперих* из *Аспарух*, *Этель* из *Атиль*, река *Богу* из *Боугъ*).

Имеется несколько примеров цельнолексемных заимствований из сев.-кавказск. языков 453–603 гг.

Некоторые имена собственные в грекоримских источниках IV–V вв. могут восходить к ближе неизвестному „языку гуннов или языгов“: *Апсих*, *Васих*, *Курсих*, *Эллах* или *Эллак*, *Денгицих* или *Денцик* и др. Широко распространенный словообразовательный суффикс *-х* может оказаться тождественным общеадыгскому формативу мн.ч. *-хэ* или суф. *-хы* со значением „склонный к чему-л.“ [Кумахов/Kumakhov 1989: 33–38, 68].

Девизы правления из Именника болгарских правителей, вероятно все-го, восходят именно к языку языгов (*Iazygae* = адыги = юэчжи?): *диломъ тоутомъ*, *диломъ твиремъ*, *дохъсь твиремъ*, *текоучитемъ тъвиремъ*, *шегоръ твиримъ*, *шегоръ вечемъ*, *шегор алемъ*, *сигор елем*, *верени алемъ*, *двеньшехтемъ*, *тохальтомъ*, *соморьальтемъ*, *етхъ бехти*. Встречающийся на каждом шагу конечный формант *-мъ* можно отождествить с общеадыгским определительным формативом *-м*, который маркирует лишь эргативный объектный, выражающий функции косвенных падежей (типа *уынэ-м сихъагъ* „я вошел в (этот самый) дом“, *тхыль-ым седжэ* „я читаю (определенную) книгу“). Примечателен способ присоединения этого показателя определенности имени с конца слова, который бытует только в адыгских (черкесских) языках (Кумахов/Kumakhov 1989: 33–38, 68). Если эта гипотеза подтвердится, то „болгарские“ формы типа *дилом тутом* нечаянно прольют свет на тайну возникновения постпозитивного артикля в болгарском (*кът – кътът*) и вост.-романских (*вад – вадул*) языках.

Из аварского или из др.-тюрк. 567–580 мог быть заимствован потестарный термин *хаган*, не удержавшийся в др.-болг. языке, в котором долго бытовал исконный термин *быль* „верховный правитель“.

Собственно болгарское словотворчество эпохи 453–603 удовлетворительно подтверждается нарративными свидетельствами:

**bajanъ* по глаг. **bajati*: *Баянъ* – имя аварского кагана (580-е – 610-е гг.), *бате Баянъ* (668?) и нескольких древних болгар (Заимов/Zaimov 1994:

12, 16) производно от др.-болг. глаг. *кѣати* ‘врачевать, заговаривать болезни, гадать; очаровывать; рассказывать небылицы’, имело первичное значение ‘исцеленный, заговоренный’.

**bьlgare / *bьlgari* – появляется вариативность склонения *bulgares* но *vulgari*.

**jьztrava*: 453 г. *stravam* ‘поминки’ (ЭССЯ/ESSIa 9: 80–82), ретроспективно в тексте середины VI в.

**lebedá, *lobódq / *lebeděja, *loboděja / *lebedina / *lebedyni* бот. ‘растение *Atriplex*’, болг. *лѣбѣда* : во второй половине VI в. столицей части гуннов стал город *Либудинов* τῆν Λιβιδίνων πόλιν (*Simokatta* I, 8.6), ныне г. *Лебедин* Сумской области или село *Лебедынь* в бассейне Синих Вод, который упоминается и позднее в венгерской традиции: *Λεβεδία, Λεβεδίας, Λαβαδίας* – область Хазарии, по которой текли реки *Хидмант* (*Panticapes?*) и *Зингул / Хингулу* (видимо, Жёлтые Воды, Ингул или Ингулец), и где обитали угры (DAI 38: 168). Если отождествление столицы древних венгров города Лебедии с существующими поныне с. Лебедынь на Синих Водах или городом Лебедин в Сумской обл. верно, то соседство древних венгров с болгарами (антами) и севераами (борадами) становится весьма вероятным.

**mati *çve"ta* : *мати свѣта*, в сложном имени *Matesuentha* (526–534 гг.) отметим особенность малого синтаксиса – определение следует за определяемым.

**medь, *medьve* : 448 г. *мѣдос* < **medь* ‘хмельной ритуальный напиток из мѣда’ (ЭССЯ/ESSIa 18: 68–72), это слово, хотя и встречается в тексте накануне интересующей нас эпохи, доносит новые фонологические реалии.

**měрь / *mirь* : в составе имён-композигов типа *Thiudimer, Uualamer, Uuidimir, filii Uuitimiri* (455–474 гг.)

**çve"ta* ст.-болг. *свѣта* в виде женского имени *Suintha* (526 г.)

**slav'ane / *slověne*: *славяне* – праславянская диалектная общность, ареал распространения которой в середине VI в. простирался от Днестра (Тивера) до Железных Ворот. Этноним образован посредством суф. *-jane / -ěne* от глагольных основ **slav'ati, *slověti* соответственно.

**vado-měрь*: *вадо-мѣрь(ка)* антропоним *Uadamerca* произведен с суф. *-ька* от мужского имени младшей серии *Вадомѣрь*;

**valoměрь*: в виде антропонима *Uualamer* (455–474 гг.)

**vidimirь*: *Uuidimir, filii Uuitimiri* (455–474 гг.)

**vitimirь*: *Uuidimir, filii Uuitimiri* (455–474 гг.)

5 период заключительный в истории др.-болг. диалектного ареала в Старой великой Болгарии 605–668 гг.

Продолжалась адаптация и переоформление субстратной топонимии региона:

зѣнгул / хингоулоу киноварного цвета (река): гидроним *Χιγγούλ / Χιγγουλούς / Χιγγιλούς / Συγγυλ* (видимо, Ингул или Ингулец) (DAI 38: 168) доносят переоформленные туранск. **zingul-* или синдомеотск. **hingula-* ‘киноварного цвета’.

тиверь, тиверьць – этноним позднепраславянской диалектной общности, оставшейся у реки *Тиверь* (Днестр) после миграции славян-хорутан в 580-х гг., образован посредством суф. *-ць* от субстратной основы гидронима *Тиверь* [Detschew 1976: 529–531; Шапошников/Shaposhnikov 2014].

хидманд / хилманд имеющая мост (река): гидроним *Χιδμάς / Χιλμάς / Χουμάς* (Псёл?) (DAI 38: 168) „мостовой, имеющий мост“ < туранск. **haitumant-*, производное от **haitu* (алан. **híd-*) ‘мост, дамба’.

Заметны и другие цельнолексемные заимствования из иронского:

*гбань, бань, *гъпань* < **gipān* „пастырь говядарь“;

Ерми – родовое имя наместника Гостуна, предложена этимология на основе эпиграфич. антропонима *Ερμῆ ὁ Μαστοῦς* и родового имени *Μενέστρατος Ερμῆ, Μήνιος Ερμῆ, Πάπλος Ερμῆ, Πόθος Ερμῆ* (Боспорское царство) (КБН/CIRB: 866). Похоже, это боспорское имя имеет эллинистическое происхождение (аланск. адаптация теонима Гермес?).

жоупань, др.-болг. *ζωαπαν, ζουπάνος*, ст.-болг. *жоупань* „пастырь овчарь“ < туранск. *ḡsupan* < **pasu-pan-* [Шапошников/Shaposhnikov 2016].

Коуър[а]тъ Эпоним *Xowrat* (Ашхрацуиц), *Xubraat* (монограмма на перстне из его могилы близ Перещепина), *Κοῦρ(α)τῆ* (Именник), *Κοῦβρατος, Κώβρατος* (Хроникон), от этого эпонима – этноним *хрвате, хровате, храваты* (ПВЛ/PVL: 2 об., 5, 10 об., 42) – имя правителя болгар из рода Дуло пытались толковать на основе обще-иранского **xub-* ‘доброе дело’, но более вероятна порча сармато-аланского *Χορουάθος* (эпиграфика Танаиса) в смысле глоссирования *sarmatae gynaeocratumeni* ‘жено-управляемый’, или, того пуще, зороастрийского язата **xarvatat-* ‘целостность, здоровье’. Это туранское имя претерпело фонетическую адаптацию в угорском или в каком-то ином, ближе неизвестном языке.

оуногоундоуры венг. *нандор, нандур* из аланск. сложного этнонима **hupog-wund-* вур „мужи эпонима Хюног Уынд (Хвьюног Видный);

чертог, ст.-болг. *чрътогъ* ‘чертог’ восходит к аланск. **čirtag-* на четырёх столпах (кровля);

Из др.-венг. языка заимствовано в ту же эпоху (605–670):

ивиги, vviḡi, v̋v̋zi – военно-административный термин (воинское звание) древних венгров и кабаров, др.-венг. **(v)ḡigi* ~ др.-болг. **iv̋igi* [υβήγης, καναζυβήγι, κανεζυβυγη Μαλαμῆρ] ‘полководец; воевода’, являлся старым заимствованием в угорских диалектах из диалектов таримских (хотанских) саков (оттуда же хазарск. *jabyi* ~ берсильск. *d̋zebu[y]u* ~ сред.-греч. ζεβού). Начальная буква „ижица“ в др.-болг. слове, скорее всего, обозначала йотированный редуцированный звук типа *jь-*, который имел тенденцию к выпадению. Весьма вероятен фрикативный характер интервокальных „виты“ и „гаммы“. Досадно, что для этого замечательного слова (неопровержимо представленного в др.-болг. эпиграфике и неоднократно!) не нашлось места в СтбР/StbR II: 1291–1292 (Шапошников/Shaposhnikov 2016).

канас, канес [καναζυβήγι, κανεζυβυγη Μαλαμῆρ] „свинопасы“, др.-болг. сложный военно-административный титул *καναζυβήγι* (памятная надпись

из Плиски 830 г.), *канεσυβυγη* (памятная надпись из Шумена 836 г.) подсказывает единственно верную этимологию и для др.-болг. основы *канас / канес* (*vviḡi / vvuḡi*) – „(воевода) (этнической общности) канас / канес“, что выдаёт очередное цельнолексемное заимствование из угорского (др.-венг.) в др.-болг. лексическом составе. Ср. венг. *kan, kany, kanász* ‘disznópásztor, свинопас’, *kanaz, kanasnak, kanaszkodni* и *kén, kénes, kénész; kény; Kenyes, Kínis, Kenefu* (AMNTESZ II: 338–339; 439; 445).

канасvviḡi [κανασυβήγη, *канεσυβυγη* Μαλαμη] ‘полководец; воевода свинопасов’; оба др.-венг. слова являются адаптированными давними заимствованиями из аланского, ясского (туранского) диалекта.

Собственно древнеболгарское словотворчество той эпохи (603–670) засвидетельствовано письменными источниками:

бате, батѣко (антропоним ок. 668 г. *Батбаян*);

Баянъ (антропоним ок. 668 г. *Батбаян*) по глг. *баяти* (Заимов);

Безмѣрь – антропоним правителя 668–670 гг. из уногундурского (иронского) рода Дуло, который относится к древним славянским двусоставным именам с депривативным преф. *без(ъ)-* (Журавлев/Zhuravlev 2016: 69–82) и второй основой *мѣрь, миръ* ‘участь, удел, доля, судьба’ (Шапошников/Shaposhnikov 2017, 2018, 2019), век спустя переосмысленное, возможно, по др.-болг. сущ. *безмѣрие* ‘отсутствие меры, излишество, неумеренность, несоразмерность’, всё же мало вероятно;

виръ в сотаве гидронимов *Виръ, Вир* пр. Сейма с явными южнославянскими связями;

вожвода именование родовых старшин венгров др.-болг. термином *вожвода* βοέβδοι, βοέβδος (в том числе и сам Леведь) (DAI 38: 12, 13, 16);

Вълнѣпрагъ гидроним Βουλνῆδράχ „волновой порог“ (DAI 9: 58–59);

Гостоунъ – антропоним правителя 603–605 гг. из уногундурского (иронского) рода Ерма относится к производным именам деятеля на *-ŭnъ* от праслав. диал. глг. **gostevati*, болг. *гостувам* ‘гостить, пировать, пиршествовать’ (ЭССЯ/ESSla 7: 63–64), однокоренного важному праслав. социальному термину **gostъ*, ср. ст.-болг. *гостити* ‘принимать гостей’, ‘угощать’, *гостинъ* ‘относящийся к гостю’, ‘гостеприимный’.

законъ название обычая венгров термином *законъ* ζάκανον (DAI 38: 52).

Кабърдые, кабърдо ороним по модели болг. диал. *възбърдо, низбърдо*.

Конѣстьзи топоним в форме мн. ч. *конѣстьзи, конѣстьзи* ‘конная тропа’ (ЭССЯ/ESSla 10: 187, 193–194, 197–198; Фасмер/Vasmer 1988: 752).

Копыль топоним продолжает праслав. **korylъ* ‘боковой отросток’ (ЭССЯ/ESSla 11: 30–34).

Напразѣ Напреζή, „малый порог“? (DAI 9: 64).

Неѣсыть (прагъ) Неασίτ X в. (DAI 9: 46), славянское знач. „порог пеликан“ [Максимович/Maksimovich 2006: 28]. Ср. ст.-болг. *неѣсыть* „пеликан“ – результат стяжения словосочетания *неѣти сыти* (сытости).

Островунипрагъ Ὀστροβουνιδράχ „островок порога“ (DAI 9: 40), на самом деле „островной порог“.

Парой, Порой, бас. р. Воронеж (Панин/Panin 1982; Трубачев/Trubachev 1989) – праслав. диал. **pa-rojь*, **po-rojь*, болг. *порой* ‘ливень; поток воды после ливня’, молд. *пырзу* ‘ручей’.

Тъжа сев.-причерноморск. гидроним, аналогичный болг. диал. *Тъжа* восходит к праслав. **tǫǰa*;

Жгль [ᾠγγλος] ст.-болг. *жгль*, болг. *ъгъл* из праслав. **ǫglъ*;

Всё это неопровержимые свидетельства того факта, что уже в Старой Великой Болгарии (Приднепровье, VII в.) древнеболгарская общность пользовалась преимущественно „антским“ праслав. диалектом **grāďь*-типа, хотя многие этнические гетерогенные группы сохраняли ещё и свои племенные диалекты в ситуации двуязычия и многоязычия. Этот язык уже в Поднепровье, в Северном Причерноморье и в Углу явно выполнял функции престижного языка межэтнического общения, языка общей культуры, после исхода из региона сербохорватских и хорутанских (славѣньских) племён в 560–580-е гг.

Остатки гуннов-кидаритов (Уноговых и Уногуындовых иронцев) и подчинённых им българ под предводительством *Аспаруха-Испериха* покинули Поднепровье и переселились за Днестр и Дунай в период между 668 и 679/680 гг. Тем не менее, они долго сохраняли контроль над Мунтенью, Молдавией и Углом (до зап. берега Днепра). Кардинальной осью державы Испериха-Аспаруха стал Тивер-Днестр, у которого до печенежского опустошения процветали яские городки с жилыми полуземлянками *Евукаты*, *Салмакаты*, *Сакакаты*, *Тунгаты*, *Кракнакаты* и главный город *Бѣльградъ* (Аспрокастрон – Белгород Днестровский), заселенные *туранцами* (саки), *сарматами* (салмы), *болгарами* и *влахами* (вост.-романцами).

После миграции за Дунай достаточно быстро (VII–IX вв.) др.-болг. язык ассимилировал иноязычные пережитки болгарской общности. Сам факт абсолютного доминирования древнеболгарского (680–880-е гг.) и староболгарского, сначала условно бесписьменного (использовалось греческое письмо!), а с конца IX в. письменного („кириллическая азбука“, так как церковнославянская глаголица не прижилась) языка в болгарской общности говорит сам за себя.

Литература / References

- Бешевлиев 1981: *Бешевлиев, В.* Прабългарски епиграфски паметници. София, Народна просвета. [Beshevliev 1981: *Beshevliev, V.* Prabalgarski epigrafski pametnitsi. Sofia, Narodna prosveta.]
- Вопросы славянского языкознания 1959: *Вопросы славянского языкознания*. Сб. статей. Вып. 4. Славяно-романские языковые отношения. Проблемы истории праславянского языка. Москва, Изд-во АН СССР [Voprosy slavianskogo iazykoznaniiia 1959: *Voprosy slavianskogo iazykoznaniiia*. Sb. statei. Vyp. 4. Slaviano-romanskie iazykovye otnosheniia. Problemy istorii praslavianskogo iazyka. Moskva, Izd-vo AN SSSR.]

- Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев 1976. Москва, Наука. [Voprosy etnogeneza i etnicheskoi istorii slavian i vostochnykh romantsev 1976. Moskva, Nauka.]
- Георгиев 1958: *Георгиев, Вл.* Въпроси на българската етимология. София. [Georgiev 1958: *Georgiev, Vl.* Vaprosi na balgarskata etimologiya. Sofia.]
- Георгиев 1960: *Георгиев, Вл.* Българска етимология и ономастика. София. [Georgiev 1960: *Georgiev, Vl.* Balgarska etimologiya i onomastika. Sofia.]
- Георгиев 1983: *Георгиев, В. И.* Праславянский среди других и.-е. Языков. – В: Резюме докладов и письменных сообщений. IX Международный съезд славистов. Киев. Сентябрь 1983. Москва, Наука, с. 15–16. [Georgiev 1983: *Georgiev, V. I.* Praslavianski sredi drugikh i.-e. iazykov. – In: Reziiume dokladov i pis'mennykh soobshchenii. IX Mezhdunarodnyi s"ezd slavistov. Kiev. Sentiabr' 1983. Moskva, Nauka, s. 15–16.]
- Журавлев 1983: *Журавлев, В. К.* Относительная хронология праславянских процессов по данным внешней и внутренней реконструкции. – В: Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. Киев. Сентябрь 1983 г. Доклады советской делегации. Москва, Наука, с. 120–134. [Zhuravlev 1983: *Zhuravlev, V. K.* Otnositel'naia khronologiya praslavianskikh protsessov po dannym vneshnei i vnutrennei rekonstruktsii. – In: Slavianskoe iazykoznanie. IX Mezhdunarodnyi s"ezd slavistov. Kiev. Sentiabr' 1983 g. Doklady sovetsoi delegatsii. Moskva, Nauka, s. 120–134.]
- Журавлев 2016: *Журавлев, А. Ф.* Эволюция смыслов. Москва, „Индрик“. [Zhuravlev 2016: *Zhuravlev, A. F.* Evoliutsiia smyslov. Moskva, “Indrik”.]
- Займов 1994: *Займов, Й.* Български именник. Второ издание, фототипно. София. Първо издание: София, 1988. [Zaimov 1994: *Zaimov, Y.* Balgarski imennik. Vtoro izdanie, fototipno. Sofia. Parvo izdanie: Sofia, 1988.]
- Иванова 1986: *Иванова, К.* Увод в изучаването на южнославянските езици. София, Изд-во на БАН. [Ivanova 1986: *Ivanova, K.* Uvod v izuchavaneto na yuzhnoslavianskite ezitsi. Sofia, Izd-vo na BAN.]
- Калужская 2001: *Калужская, И. А.* Палеобалканские реликты в современных балканских языках (К проблеме румыно-албанских лексических параллелей). Москва, „Индрик“. [Kaluzhskaia 2001: *Kaluzhskaia, I. A.* Paleobalkanskii relikty v sovremennykh balkanskikh iazykakh (K probleme rumyno-albanskikh leksicheskikh parallelei). Moskva, “Indrik”.]
- Кумахов 1989: *Кумахов, М. А.* 1989. Сравнительно-историческая грамматика адыгских (черкесских) языков / Ин-т языкознания АН СССР; отв. редактор Н. З. Гаджиева. Москва, Наука. [Kumakhov 1989: *Kumakhov, M. A.* 1989. Sravnitel'no-istoricheskaiia grammatika adygskikh (cherkesskikh) iazykov / In-t iazykoznaniiia AN SSSR; otv. redaktor N. Z. Gadzhieva. Moskva, Nauka.]
- Лома 2012: *Лома, А.* К проблеме раннеславянских иранизмов. – Этимология 2009–2011. Отв. ред. Ж. Ж. Варбот; Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, Москва: ИРЯ РАН, 1963–. Москва, с. 189–201. [Loma 2012: *Loma, A.* K probleme ranneslavianskikh iranizmov. – Etimologiya 2009–2011. Otv. red. Zh. Zh. Varbot; In-t rus. iaz. im. V. V. Vinogradova RAN, Moskva: IRLa RAN, 1963–. Moskva, s. 189–201.]
- Лухт 1970: *Лухт, Л. И.* Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Румынский язык. Москва, Наука. [Lukht 1970: *Lukht, L. I.* Sravnitel'no-sopostavitel'naia grammatika romanskikh iazykov. Rumynskii iazyk. Moskva, Nauka.]

- Максимович 2006: Максимович, К. „Росские“ и „славянские“ названия днепровских порогов в трактате Константина Багрянородного „Об управлении империей“: новые этимологии. – В: Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры. IV Чтения памяти академика О. Н. Трубачева, Киев – Москва, с. 26–30. [Maksimovich 2006: Maksimovich, K. “Rosskie” i “slavianskie” nazvaniia dneprovskikh porogov v traktate Konstantina Bagrianorodnogo “Ob upravlenii imperiei”: novye etimologii. – In: Severnoe Prichernomor’e: k istokam slavianskoi kul’tury. IV Chteniia pamiati akademika O. N. Trubacheva, Kiev – Moskva, s. 26–30.]
- Непокупний 2000а: Непокупний, А. П. Лит. *vingris* и др.-русс. *Вагръ*: континуанты, производные и родственные формы (на карпатском водоразделе Вислы и Днестра). – In: History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference, Poznań, 17–19 September 1998. Poznań, s. 33–45. [Nepokupnyj 2000a: Nepokupnyj, A. P. Lit. *vingris* i dr.-russk. *Vagr*”: kontinuanty, proizvodnye i rodstvennye formy (na karpatskom vodorazdele Visly i Dnestra). – In: History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference, Poznań, 17–19 September 1998. Poznań, s. 33–45.]
- Непокупний 2000б: Непокупний, А. П. Укр. *Стрв’язь* – *Стривігор* – *Стрив’язь* и прусск. *Strowange* как варианты композиты **strū-/ *strū-* + **ueng(h)/-r-* в гидро- и топонимии Днестра, Вислы и Преголи. – In: Aspekty baltischer Forschung (Schriften des Instituts für Baltistik Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Herausgegeben von J. D. Range. Bd. 1.), Essen, S. 226–238. [Nepokupnyj 2000b: Nepokupnyj, A. P. Ukr. *Strv’iazh* – *Strivigor* – *Striv’iazh* i prussk. *Strowange* kak varianty kompozity **strū-/ *strū-* + **ueng(h)/-r-* v gidro- i toponimii Dnestra, Visly i Pregoli. – In: Aspekty baltischer Forschung (Schriften des Instituts für Baltistik Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Herausgegeben von J. D. Range. Bd. 1.), Essen, S. 226–238.]
- Непокупний 2002: Непокупний, А. П. Куршско-прусский суффикс собирательности *-or-*: лит. (жем.) оз. *Béržoras* и прус. *paycoran* Е 6 ‘Плеяды’. – In: Jano Kazlauskio diena: istorinės gramatikos dalykai Tarptautinės konferencijos programa ir tezės, Vilnius, 2002 m. spalio 25 d. Vilnius, p. 23–25. [Nepokupnyi 2002: Nepokupnyi, A. P. Kurshsko-prusskii suffiks sobiratel’nosti *-or-*: lit. (zhem.) oz. *Béržoras* i prus. *paycoran* Е 6 ‘Pleiady’. – In: Jano Kazlauskio diena: istorinės gramatikos dalykai Tarptautinės konferencijos programa ir tezės, Vilnius, 2002 m. spalio 25 d. Vilnius, p. 23–25.]
- Непокупний 2003а: Непокупний, А. П. Балти та південні слов’яни в їхніх лексико-словотвірних зв’язках: назви лісів і чагарників на *-or-* / *-arь*. – Мовознавство, № 2–3, с. 14–29. [Nepokupnyi 2003a: Nepokupnyi, A. P. Balty ta pivdenni slov’jany v ihnih leksyko-slovotvirnykh zv’jazkah: nazvy lisiv i chagarnykyv na *-or-* / *-ar’*. – Movoznavstvo, № 2–3, s. 14–29.]
- Непокупний 2003б: Непокупний, А. П. Западные балты и южные славяне в их лексико-словообразовательных связях. – In: 13. Mednarodni slavistični kongres. Zbornik povzetkov. 1. del. Jezikoslovje. Ljubljana, s. 275–276. [Nepokupnyi 2003b: Nepokupnyi, A. P. Zapadnye balty i juzhnye slaviane v ikh leksiko-slovoobrazovatel’nykh svyaziakh. – In: 13. Mednarodni slavistični kongres. Zbornik povzetkov. 1. del. Jezikoslovje. Ljubljana, s. 275–276.]
- Непокупний 2006: Непокупний, А. П. Балто-слов’янський суфікс збірності *-or-* / *-arь*. – Acta Balto-Slavica, XXX, Warszawa, s. 269–281. [Nepokupnyi 2006: Nepokupnyi, A. P. Balto-slov’ianskii suffiks zbirstnosti *-or-* / *-ar’*. – Acta Balto-Slavica, XXX, Warszawa, s. 269–281.]

- Панин 1982: *Панин, Н. И.* Лексико-семантический и формантный анализ русских наименований текучих вод Окско-Донской равнины и прилегающих территорий. Автореферат канд. филол. н. Шацк. [Panin 1982: *Panin, N. I.* Leksiko-semanticheskii i formantnyi analiz russkikh naimenovanii tekuchikh vod Oksko-Donskoi ravniny i prilagaiushchikh territorii. Avtoreferat kand. filol. n. Shatsk.]
- Поляков 1991: *Поляков, О. В.* Реконструкция окончания номинатива – аккумулятива единственного числа *o-основ среднего рода в балтийском и славянском языках. – Известия АН СССР СЛИЯ, т. 50, № 4, Москва, с. 305–313. [Poliakov 1991: *Poliakov, O. V.* Rekonstruktsiia okonchaniia nominativa – akkuzativa edinstvennogo chisla *o-osnov srednego roda v baltiiskom i slavianskom iazykakh. – Izvestiia AN SSSR SLiA, t. 50, № 4, Moskva, s. 305–313.]
- Симеонов 1984: *Симеонов, Б.* Кутургур или кутригюри. – Български език, XXXIV, № 2, с. 156–159. [Simeonov 1984: *Simeonov, B.* Kuturguri ili kutriguri. – Balgarski ezik, XXXIV, № 2, s. 156–159.]
- Симеонов 2008: *Симеонов, Б.* Прабългарска ономастика. Пловдив. [Simeonov 2008: *Simeonov, B.* Prabalgarska onomastika. Plovdiv.]
- Симокатта 1996: *Феофилакт Симокатта.* История. Москва, Арктос–Вика-пресс. [Simokatta 1996: *Feofilakt Simokatta.* Istoriia. Moskva, Arktos – Vika-press.]
- Сухачёв 1990: *Сухачев, Н. Л.* Румынский язык. – В: Основы балканского языкознания. Языки балканского региона. Часть I (новогреческий, албанский, романские языки). Отв. ред. А. В. Десницкая. Ленинград, Наука ЛО, с. 141–182. [Sukhachev 1990: *Sukhachev, N. L.* Rumynskii iazyk. – In: Osnovy balkanskogo iazykoznaniiia. Iazyki balkanskogo regiona. Chast' I (novogrecheskii, albanskii, romanske iazyki). Otв. red. A. V. Desnitskaia. Leningrad, Nauka LO, s. 141–182.]
- Толстой 1954: *Толстой Н. И.* Краткие и полные прилагательные в старославянском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М. В надзаг., Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. [Tolstoi 1954: *Tolstoi N. I.* Kratkie i polnye prilagatel'nye v staroslavianskom iazyke. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. M. V nadzag., Mosk. gos. un-t im. M. V. Lomonosova.]
- Толстой 1956: *Толстой, Н. И.* Краткие и полные прилагательные в старославянском языке. – В: Краткие сообщ. Ин-та славяноведения. Вып. 18. Москва, с. 37–45. [Tolstoi 1956: *Tolstoi, N. I.* Kratkie i polnye prilagatel'nye v staroslavianskom iazyke. – In: Kratkie soobshch. In-ta slavianovedeniia. Vyp. 18. Moskva, s. 37–45.]
- Толстой 1957: *Толстой, Н. И.* Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянском языке (на материале евангельских кодексов). – Вопросы славянского языкознания. Вып. 2. Москва, с. 43–122. [Tolstoi 1957: *Tolstoi, N. I.* Znachenie kratkikh i polnykh form prilagatel'nykh v staroslavianskom iazyke (na materiale evangel'skikh kodeksov). – Voprosy slavianskogo iazykoznaniiia. Vyp. 2. Moskva, s. 43–122.]
- Толстой 1962: *Толстой, Н. И.* Опыт типологической характеристики славянского члена-артикла. – В: Всесоюзная конференция по славянской филологии. 17 – 22 дек. 1962 г. Программа и тезисы докладов. Ленинград, с. 125–127. [Tolstoi 1962: *Tolstoi, N. I.* Opyt tipologicheskoi kharakteristiki slavianskogo chlena-artiklia. – In: Vsesoiuznaia konferentsiia po slavianskoi filologii. 17 – 22 dek. 1962 g. Programma i tezisy dokladov. Leningrad, s. 125–127.]
- Цагараев 2009: *Цагараев, М. А.* Славных предков имена: сборник имен восточноиранских народов (от киммерийцев до осетин). Цымыты. [Tsagaraev 2009:

- Tsagaraev, M. A. Slavnykh predkov imena: sbornik imen vostochnoiranskikh narodov (ot kimmeriitsev do osetin). Tsymty.*]
- Шапошников 2007: *Шапошников, А. К.* Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья. – *Этимология 2003–2005*, Москва, с. 255–322. [Shaposhnikov 2007: *Shaposhnikov, A. K.* Sarmatskie i turanskije iazykovye relikty Severnogo Prichernomor'ia. – *Etimologija 2003–2005*, Moskva, s. 255–322.]
- Шапошников 2012: *Шапошников, А. К.* Языковые древности и этногенез угров. Свидетельствуют этимология и палеоономастика. – В: *Язык и прошлое народа: сб. науч. ст. памяти проф. А. К. Матвеева. Отв. ред. проф. М. Э. Рут.* Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та, с. 420–430. [Shaposhnikov 2012: *Shaposhnikov, A. K.* Iazykovye drevnosti i etnogenez ugrov. Svidetel'stvuiut etimologija i paleoonomastika. – In: *Iazyk i proshloe naroda: sb. nauch. st. pamiati prof. A. K. Matveeva. Отв. ред. проф. М. Э. Рут.* Ekaterinburg, Izd-vo Ural. un-ta, s. 420–430.]
- Шапошников 2014: *Шапошников, А. К.* Болгарский этногенез в свете новых данных гуманитарных и естественных наук. – В: *Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013. Секция „Общество и култура“, Подсекция „Българска етнология“.* София, Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“ и др., с. 9–44. [Shaposhnikov 2014: *Shaposhnikov, A. K.* Bolgarskii etnogenez v svete novykh dannykh humanitarnykh i estestvennykh nauk. – In: *Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika, 23–26 may 2013. Sektsiya “Obshtestvo i kultura”, Podseksiya “Balgarska etnologiya”.* Sofia, Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridski” i dr., s. 9–44.]
- Шапошников 2016: *Шапошников, А. К.* Скрамная лепта в болгарскую ономастику. К 95-летию со дня рождения Й. Заимова. – *Балканско езикознание/Linguistique balkanique*, LV, № 2–3, с. 179–188. [Shaposhnikov 2016: *Shaposhnikov A. K.* Skromnaia lepta v bolgarskuiu onomastiku. K 95-letiiu so dnia rozhdeniia I. Zaimova. – *Balkansko ezikoznanie*, LV, № 2–3, s. 179–188.]
- Шапошников 2018a: *Шапошников, А. К.* Аланы и Ясы. Происхождение туранских языков в свете новых данных гуманитарных и естественных наук. – In: *The Indo-European legacy in language and culture. Selected issues. Scientific editors Arkadiusz Dudziak, Andrew Zlobin, Marina Payunena. Olsztyn*, pp. 106–133. [Shaposhnikov 2018a: *Shaposhnikov, A. K.* Alany i Iasy. Proiskhozhdenie turanskikh iazykov v svete novykh dannykh humanitarnykh i estestvennykh nauk. – In: *The Indo-European legacy in language and culture. Selected issues. Scientific editors Arkadiusz Dudziak, Andrew Zlobin, Marina Payunena. Olsztyn*, pp. 106–133.]
- Шапошников 2018b: *Шапошников, А. К.* Балканский языковой союз: краткий обзор проблем и новых решений. – *Балканско езикознание/Linguistique balkanique*, LVII, № 2, с. 102–135. [Shaposhnikov 2018b: *Shaposhnikov, A. K.* Balkanskii iazykovoi soiuz: kratkii obzor problem i novykh reshenii. – *Balkansko ezikoznanie/Linguistique balkanique*, LVII, № 2, s. 102–135.]
- Detschew 1976: *Detschew, D.* Die Thrakischen Sprachreste. 2. Auflage mit Bibliographie 1955–1974. Von Živka Velkova. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Juhas 1985: *Juhas, P.* 1985. Turcs-Bulgares et Magyars. Sofia.
- Knobloch 1991: *Knobloch, J.* Homerische Helden und christliche Heilige in der kaukasischen Nartenepik. 1. Der Sonnenheld; 2. Religiöse Volkskunde der Osseten (Stichwörter zur Volkskunde und Religionsgeschichte aus V. I. Abaevs Historisch-etymologischem Wörterbuch der ossetischen Sprache). Heidelberg.
- Mihăilă 1960: *Mihăilă, G.* Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexicosemantic. București.

Pulleyblank 1962: *Pulleyblank, E. G. The Hsiung-nu language.* – Asia Major, L., New series. Vol. IX, pt. 2, pp. 29–70, 239–265.

Rozwadowski 1913: *Rozwadowski, J. Studia nad nazwami wód słowiańskich.* Kraków, 1948.

Источники / Sources

БЕР I–VII–: Български етимологичен речник. Съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др. София, БАН, 1971–. [BER I–VII: *Balgarski etimologichen rechnik.* Sast. V. Georgiev, Iv. Galabov, Y. Zaimov, St. Ilchev i dr. Sofia, BAN, 1971–.]

ИЭСОЯ I–IV: *Абаев, В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том I. А–К'. Москва–Ленинград, Изд-во АН СССР, 1958. Том III. S–T'. Ленинград, Наука, 1979. Том IV. U–Z. Ленинград, Наука, 1989. [IESOIa I–IV: *Abaev, V. I. Istoriko-etimologicheskii slovar' osetinskogo iazyka.* Tom I. A–K'. Moskva–Leningrad, Izd-vo AN SSSR, 1958. Tom III. S–T'. Leningrad, Nauka, 1979. Tom IV. U–Z. Leningrad, Nauka, 1989.]

КБН: Корпус Боспорских надписей. Москва–Ленинград, 1965. [CIRB: *Korpus Bosporiskikh nadpisei.* Moskva–Leningrad, 1965.]

ОРС: Осетинско-русский словарь. 2-е дополненное издание. Орджоникидзе, 1962; 3-е дополненное издание. Составили: Б. Б. Бигулаев, К. Е. Гагкаев, Н. Х. Кулаев, О. Н. Туаева. Орджоникидзе, 1970. [ORS: *Osetinsko-russkii slovar'.* 2-e dopolnennoe izdanie. Ordzhonikidze, 1962; 3-e dopolnennoe izdanie. Sostavili: B. B. Bigulaev, K. E. Gagkaev, N. X. Kulaev, O. N. Tuueva. Ordzhonikidze, 1970.]

ПВЛ: Повесть временных лет. Ипатьевская рукопись ПВЛ // ПСРЛ. Пг., 1923. 3-е изд. Т. 2. вып. 1; Лаврентьевская рукопись ПВЛ // ПСРЛ. Л., 1926. 2-е изд. Т. 1. [PVL: *Povest' vremennykh let. Ipat'evskaia rukopis' PVL // PSRL.* Pg., 1923. 3-e izd. T. 2. vyp. 1; Lavrent'evskaia rukopis' PVL // PSRL. L., 1926. 2-e izd. T. 1.]

СДПИоС I–II: Свод древнейших письменных известий о славянах. Том. I (I–VI вв.). Москва, Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991, 472 с. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том. II (VII–IX вв.). Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, Издательская фирма „Восточная литература“ РАН, 1995, 590 с.: карты, схемы. [SDPIoS I–II: *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh.* Tom. I (I–VI vv.). Moskva, Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury, 1991, 472 s. Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh. Tom. II (VII–IX vv.). Otv. red. G. G. Litavrin. Moskva, Izdatel'skaia firma “Vostochnaia literatura” RAN, 1995, 590 s.: karty, skhemy.]

СтбР I–II: Старобългарски речник. Т. I А–Н. Отг. ред. чл.-кор. проф. Дора Иванова-Мирчева. София, Издателство „Валентин Траянов“, 1999; Т. II О–У. Отг. ред. чл.-кор. проф. Дора Иванова-Мирчева. София, Издателство „Валентин Траянов“, 2009. [StbR I–II: *Starobalgarski rechnik.* T. I A–N. Otg. red. chl.-kor. prof. Dora Ivanova-Mircheva. Sofia, Izdatelstvo “Valentin Trayanov”, 1999; T. II O–U. Otg. red. chl.-kor. prof. Dora Ivanova-Mircheva. Sofia, Izdatelstvo “Valentin Trayanov”, 2009.]

Фасмер I–IV: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. СПб., 1988. [Vasmer I–IV: *Vasmer, M. Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka.* V 4-kh tomakh. SPb., 1988.]

ЭСИЯ: *Рассторгуева, В. С., Дж. И. Эдельман.* Этимологический словарь иранских языков. Том. 1 (a–ā). Москва, Вост. лит., 2000; Том-2 (b–d). Москва, Вост. лит., 2003, 502 с.; Том-3 (f–h). Москва, Вост. лит., 2007, 493 с.; / *Эдельман, Дж. И.* Ин-т языкознания РАН. Москва, Вост. лит., 2000. Том 4 (i–k), 2011, 415 с.

- [ESIIa: *Rastorgueva, V. S., Dzh. I. Edel'man*. Etimologicheskii slovar' iranskikh iazykov. Tom. 1 (a-ā). Moskva, Vost. Lit., 2000; Tom-2 (b-d). Moskva, Vost. lit., 2003, 502 s.; Tom-3 (f-h). Moskva, Vost. lit., 2007, 493 s.; / *Edel'man, Dzh. I.* In: iazykoznaniiia RAN. Moskva, Vost. lit., 2000. Tom 4 (i-k), 2011, 415 s.]
- ЭССЯ 1–41: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубачёва, А. Ф. Журавлёва, Ж. Ж. Варбот. Вып. 1–41–. Москва: Наука, 1974–2018 – продолж. [ESSIa 1–41 – Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond. Pod red. O. N. Trubacheva, A. F. Zhuravleva, Zh. Zh. Varbot. Vyp. 1–41–. Moskva, Nauka, 1974–2018–prodolz.]
- AMNTESz I–III: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. [Ed.] Benkő Loránd; Kiss Lajos, Papp László. [I] Első kötet A–Gy Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967; [Ed.] Benkő Loránd; Kiss Lajos, Papp László. [II] Második kötet H–Ó Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970; [Ed.] Benkő Loránd; † Kubinyi László, Papp László. [III] Harmadik kötet Ö–Zs. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- DAI: *Constantine Porphyrogenitus*. De administrando imperio / Ed. by Moravcsik Gy. Budapest, 1949.
- FNESz I–II: Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára I. kötet A–K. Budapest, Akadémiai kiadó, 1988; II. kötet L–Zs, Budapest, Akadémiai kiadó, 1988.
- Fraenkel: *Fraenkel, E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg – Göttingen, 1955.

The Experience of the Reconstruction of the Ancient Bulgarian Language of the 1st – VIIth Centuries

Aleksandr C. Shaposhnikov

Russian Language Institute V. V. Vinogradov RASc

possidima@gmail.com

Abstract: The article sets out the background and history of the isolation, formation and development of the early Bulgarian dialect of the Late Common Slavic language of the 1st – 7th centuries AD. The periodization of the Early Common Slavic / Proto Bulgarian dialect is proposed according to prehistorical and historical data (1 period of 15–99 AD, 2 period of the 100–150th AD) and the Old Bulgarian language (3 period of 153–440 AD; 4 period of 453–603 AD; 5 period 603–668 AD) The author examines the evolution of the phonological, morphological and lexical-semantic levels of the linguistic system of the early Bulgarian dialect in close connection with the localization, the nature of the foreign language potestarian groups and the foreign language neighborhood. Linguistic and onomastic evidence points to the fact that in Old Great Bulgaria (Dnieper, VII century) the ancient Bulgarian community used mainly Antes **grād*-type dialect, although many heterogeneous ethnic groups still retained their tribal dialects in a situation of bilingualism and multilingualism. This language clearly served as a prestigious language of inter-ethnic communication, a language of common culture, already in the Dnieper area and the Northern Black Sea region after the exodus from the region of Serbo-Croatian (Antes) and Khorutan (Slavěne, Slov'ane) tribes in the 560–580s AD.

Keywords: *Early Bulgarian, Old Bulgarian, evolution and revolution at the levels of the linguistic system, native and borrowed, lexical penetrations, adaptation of substrate toponymy*

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

A Linguistic Geography Analysis on Balkan-Romance Linguistic Convergences in South-Danubian Romanian Dialects

Manuela Nevaci

**“Iorgu Iordan – Al. Rosetti” Institute of Linguistics
at the Romanian Academy, University of Bucharest
elanevaci@yahoo.com**

Abstract: This paper discusses the linguistic similarities of South-Danubian Romanian dialects (Aromanian, Megleno-Romanian, Istro-Romanian) spoken in Albania, Croatia, Republic of North Macedonia, Greece and Romania with regards to the Romance and Balkan elements. We will take into consideration lexical aspects of the linguistic contact with the Balkan languages, as well as the Romance elements that define these historical dialects of common Romanian. The Aromanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian dialects of Romanian in the Balkans have built a bridge between România and the Balkans with convergence being attained with the Romance languages, on the one hand, and, on the other, with Greek, Albanian, and the official language of North Macedonia as Balkan languages.

Keywords: South-Danubian Romanian dialects, Aromanian dialect, Balkan area, concordances in the Romance languages, dialectal lexis

1. Introduction

The paper discusses the linguistic similarities of South-Danubian Romanian dialects (Aromanian, Megleno-Romanian, Istro-Romanian) spoken in Albania, Croatia, Republic of North Macedonia, Greece and Romania with regards to the Romance and Balkan elements. We will take into consideration lexical aspects of the linguistic contact with Balkan languages, as well as the Romance elements that define these historical dialects of common Romanian.

While the genetic (genealogical) language studies exploit the phenomenon of linguistic concordance, starting from the common origin of the languages, the study of the language's areal features reveal the phenomenon of language convergence. Similarities are found: a) at the syntactic level, b) in the morphological structure, c) in the composition of phonetic system, along with a large number of common cultural terms. The concordance can be traced genetically I, usually between languages with interrupted direct linguistic contact (e.g., between Daco-Romanian and southern Italian dialects – see Iorgu Iordan's study (1923–1928)). The convergences appear, on the contrary, following an evolution based on geographical proximity and direct contact between speakers: con-

tact stimulates imitation and imitation gives rise to linguistic convergence. According to U. Weinreich, "two or more languages are considered to be in contact if they are used alternatively by the same people; the persons using the languages in question constitute the place of contact" (Weinreich 1963: 1). The practice of alternative use of two (or more) languages is called bilingualism (respectively, plurilingualism), and the persons concerned are called bilingual (plurilingual). The interference phenomenon arises after the linguistic contact. The interference implies the reorganization of the system at any level (phonetic, morphological, syntactic, lexical): "An element cannot pass from one system to another unless it is reinterpreted within the system that adopts it. Because any enrichment or impoverishment of a system necessarily entails a reorganization of all the earlier distinctive oppositions of the system. To admit the possibility that an element is simply added to the system that receives it without consequences on this same system, is to destroy the very concept of a system" (Vogt 1949: 35). Our study is based on the broader topic of the relationship between the genealogical (Romanic features inherited from Romanian which, in its turn, has inherited them from Latin, as concerns concordances in the Romance languages) and the areal (convergences between the Aromanian and Megleno-Romanian dialects of the Romanian language and the languages spoken in the Balkan area).

Starting from Gilliéron's observations on the modality of linguistic innovation, Matteo Bartoli has characterized linguistic areas from the point of view of the relation between the innovative element and the conservative element, and established both the starting point of innovations and how old they are. Bartoli has established four geographic areal norms, one of which is the lateral area. The lateral areas are more conservative and opposite to the central areas, which are more innovative. In Romania, the lateral areas are represented by Iberia and Dacia, compared to Gaul and Italy, which form the central area. We will illustrate the Italian linguist's lateral areas theory with examples of Romanian, while taking into consideration the Romanian spoken in the north of the Danube river (the Daco-Romanian dialect) and the Romanian spoken in the south of the Danube, illustrated by the Aromanian dialect.

We will take into consideration lexical aspects in light of the linguistic contact with the Balkan languages, as well as the Romanic elements that define these historical dialects of common Romanian.

2. The South-Danubian Romanian Dialects

The South-Danubian Romanian dialects are: Aromanian (also known as Macedo-Romanian), Megleno-Romanian and Istro-Romanian. As their names show, these dialects are spoken to the south of the Danube, in the Balkan Peninsula, unlike Daco-Romanian, which is spoken mostly to the north of the Danube.

The South-Danubian Romanian dialects can be traced back to the Romance of the Eastern Roman Empire, which, at the end of the 3rd century AD esta-

blished its northern borders on the Danube. The preservation of the South-Danubian Romance is explained by the fact that until the 7th century Latin was the official language of the Eastern Roman Empire and also by the permanent contacts of the Romanized population to both the south and the north of the Danube. Among the Romanized population to the north and the south of the Danube, a *continuum romanicum* was formed, interrupted once the Slavs settled to the south of the Danube starting with the 6th century¹.

The presence of the Romanized population to the south of the Danube – which, starting at the 10th century, is mentioned under the name of *Vlachs* – is greatly attested in the 4th–15th-century Latin and Byzantine sources. The unity of Eastern Romance is proved by keeping the Latin term *romanus* > *român*, which became an ethnic term, by which Romanian populations, both to the south and to the north of the Danube, called themselves.

2.1. A Review of the South-Danubian Romanian Dialects

The South-Danubian Romanian dialects are spoken today in a vast area: in the north-western extremity of the Balkan Peninsula (the Istria Peninsula, Croatia), where we meet the Istro-Romanians, and in the south of the Balkan Peninsula (Greece, Albania, Republic of North Macedonia, Bulgaria, European Turkey), where we meet the Aromanians and Megelno-Romanians. The Aromanian dialect² is spoken on a vast territory in the south of the Balkan Peninsula (in Greece, Albania, Republic of North Macedonia, Bulgaria) and also in Romania.

Aromanians are spread within the Balkans: the provinces of Macedonia, Epir and Tesalia (the northern half of Greece), the southern half of Albania, the south of the Republic of North Macedonia, the south-western part of Bulgaria. In Romania, Aromanians came in greater number starting at the second half of the 19th century, settling especially in urban communities. In isolated cases, especially as traders, Aromanians came to the Romanian principalities and mostly in Austro-Hungary, in the previous centuries as well. An important Aromanian colony was formed in Vienna and Budapest at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. Between the two world wars (1925–1943), compact groups of Aromanians coming from the Balkan countries, settled in Dobrudja, where they can still be found today.

According to the existing data, the number of Aromanians is approximated between 400,000 and 600,000. In Romania, according to statistical data from a research by Nicolae Saramandu, Aromanians count as many as 70,000, most of them being found in Dobrudja (approximately 50,000).

Aromanians further form different groups, the most important of which are the *Pindeans* (most of them are found in the Pindus Mountain of the Epirus, Greece, but also in Thessaly), the *Gramosteans* (in Greek Macedonia, in the Republic of North Macedonia, in Bulgaria), the *Farsherots*, the *Moscopoleans*

¹ For further detail, see Rusu 1984.

² See a detailed description in Saramandu 1984.

and the Muzachears (these three groups are mostly found in Albania); Farsherots are also found in Greece. All these groups are represented in Romania as well – most of them are Gramosteans, followed by Farsherots. Two large groups are identified: *Pindean-Gramostean*, and *Farsherot-Moscopolean-Muzachear*.

Among the South-Danubian Romanians, the Aromanians are the only ones that have kept their ethnic name as *aromân* (< Lat. *romanus*) – with the syncope of the non-stressed protonic vowel and with the prothesis of the vowel *a* – the same as Dacorom. *român*. Peoples among which they live, often call them *Vlachs*, a term with which the Romanians to the north of the Danube are also called (cf. *Valahia*).

The Megleno-Romanian dialect is spoken by the inhabitants of several villages from the county (region) of Meglen, in the north of Greece, at the border with the Republic of North Macedonia; a part of this region is in the Republic of North Macedonia. There are 8 villages, 7 of which are in Greece (Liumnița, Cupa, Oșini, Birislav, Lundzini, Țârnarcca, Nânta) and one is in the Republic of North Macedonia (Huma). Leaving their home villages, some Megleno-Romanian families have spread in towns in Greece and the Republic of North Macedonia. Historic circumstances led, during the two world wars, to the islamisation of the Megleno-Romanians of Nânta which was taken by the European Turkey; during the same period, several hundreds Meglenoromanian families moved to Romania (in Dobruđja, where we can still find them today, in Cerna, jud. Tulcea). Today, the total number of Megleno-Romanians is close to 10,000.

They settled in Meglen at different periods and from different places (more to the north compared to the current villages). Populations speaking other languages (Slavs, Greeks) call Megleno-Romanians *Vlachs*, the same term is used in Megleno-Romanian as well (Lat. *romanus* was lost).

The Istro-Romanian dialect is spoken in a few villages on the Istria Peninsula (Croatia), at the Italian border. These speakers are divided into two groups, separated by the Učka Mountain (Ital. Monte Maggiore): *the north group*, represented by the Jeiă village, and *the south group* consisting of the villages of Sușnievița, Noselo, Sucodru, Letai, Brdo. In the past, the dialect was spoken in other villages from the area. In the above mentioned villages, the number of speakers is currently set at 1,500. Bilingualism is common, apart from the dialect, Istro-Romanians speak Croatian. The ethnic term *rumeri* (Lat. *Romanus*), attested at the end of the 17th century, was lost. Currently, Istro-Romanians call themselves *Vlachs*; Croatians call them *Vlachs* and *rumunji*.

Two aspects are to be discussed regarding the convergence of the Romance and Balkan vocabulary: a) the presence in the South-Danubian dialects of terms of Latin origin, and b) local loan-words from the Balkan languages: from Greek, Bulgarian and the official language of North Macedonia. Aromanian dialects also attest a great number of loan-words of Turkish origin, which entered the dialects either directly or indirectly (through Greek, respectively Slavic).

Recent studies on Aromanian in linguistic geography offer important data

on the current Romance structure of this Romanian dialect in the Balkan Peninsula, as well as on the contact with the Balkan languages.

2.2. The Aromanian Dialect from the Perspective of Linguistic Geography

The Linguistic Atlas of the Aromanian Dialect (author: Nicolae Saramandu, editor: Manuela Nevaci) is the amplest linguistic geography study on the Aromanian dialect. It is the result of a great field research carried out by Nicolae Saramandu in Greece, Albania, the Republic of North Macedonia, Bulgaria, subsuming in a broader image the entire Aromanian area. The volume includes all Aromanian subdialects, which are identified and described for the first time in detail in this Atlas. The Atlas includes phonetic, morphological and lexical data specific to these subdialects that have not been presented in previous works. The dialectal reality illustrated by the Atlas is much more complex than the one known previously.

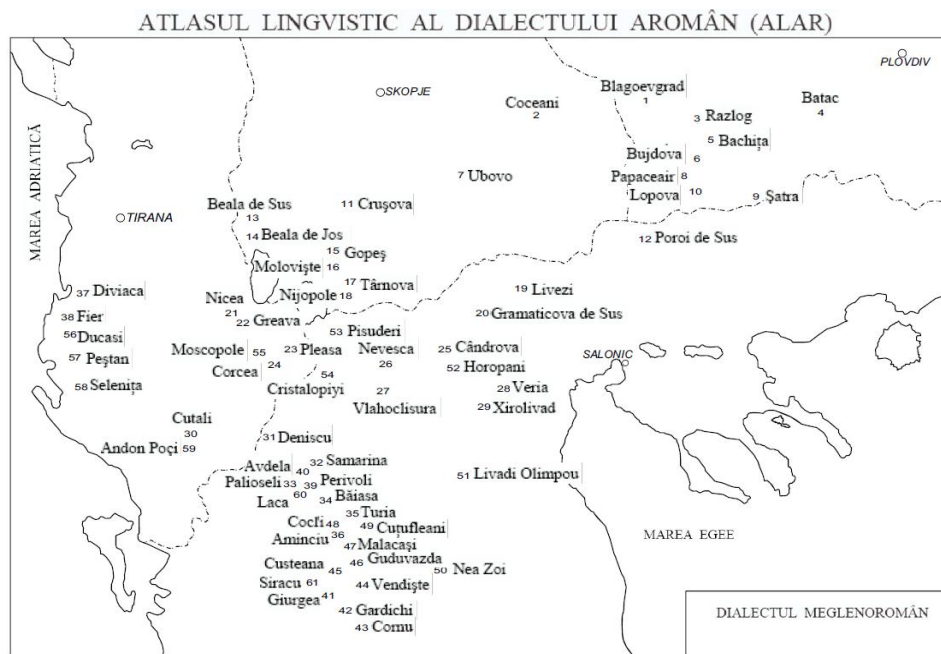
The Linguistic Atlas of the Aromanian dialect (ALAR), vol. I, by Nicolae Saramandu covers 61 research localities in Bulgaria, the Republic of North Macedonia, Greece, Albania (32 in Greece, 12 in Albania, 9 in the Republic of North Macedonia, 8 in Bulgaria) and 276 linguistic maps, along with 244 lists of linguistic material which was not included in the maps and *notes* to the linguistic maps. There is also a locality for Megleno-Romanian.

Starting with the volume II of ALAR (currently in work), by Nicolae Saramandu in collaboration with Manuela Nevaci, the maps are generated using IT software, realized by Silviu-Ioan Bejinariu, PhD, and Vasile Apopei, PhD, from the Institute of Computer Science at the Romanian Academy Iasi Branch, Iasi, Romania.

To compare the Aromanian dialect data to the data included in the regional atlases of Daco-Romanian, we will focus on the *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză – ALRR. Sinteză* [The Romanian Regional Linguistic Atlas. Synthesis] (coordinator: Nicolae Saramandu), Editura Academiei Române, București, vol. I (2007).

ALRR. Sinteză has a network of 1205 localities, of which 998 in Romania and 207 in the Republic of Moldova and Ukraine. It gathers the dialect data of the seven linguistic atlases in Romania (Banat, Crișana, Maramueș, Transylvania, Moldova and Bucovina, Muntenia and Dobrogea, Oltenia), with the addition of the *Atlasul lingvistic moldovenesc* [The Moldovan Linguistic Atlas] (published in the Republic of Moldova). The first two volumes of *ALRR. Sinteză* contain terms from the chapter “The human body and its diseases”, a total of 324 maps (vol. I: 135 maps; vol. II: 189 maps), half of which are lexical maps (163 of 324), and the rest are phonetic, morphological and semantic maps. It is one of the fundamental semantic fields, with numerous terms from the basic vocabulary of Romanian, so it was expected for the Latin element to prevail. Nevertheless, in the maps we analysed, there are similarities with the Balkan languages in vocabulary and semantics (common evolutions). Starting with vo-

lume III (currently in preparation), the maps are generated using IT software, called SURFER, which is also in use to generate the maps for *Atlas Linguarum Europae*. In parallel, a volume of commentaries to the maps published in volume I is currently under preparation.



3. The Aromanian Terms of Kinship in the Romanian and the Romance Area

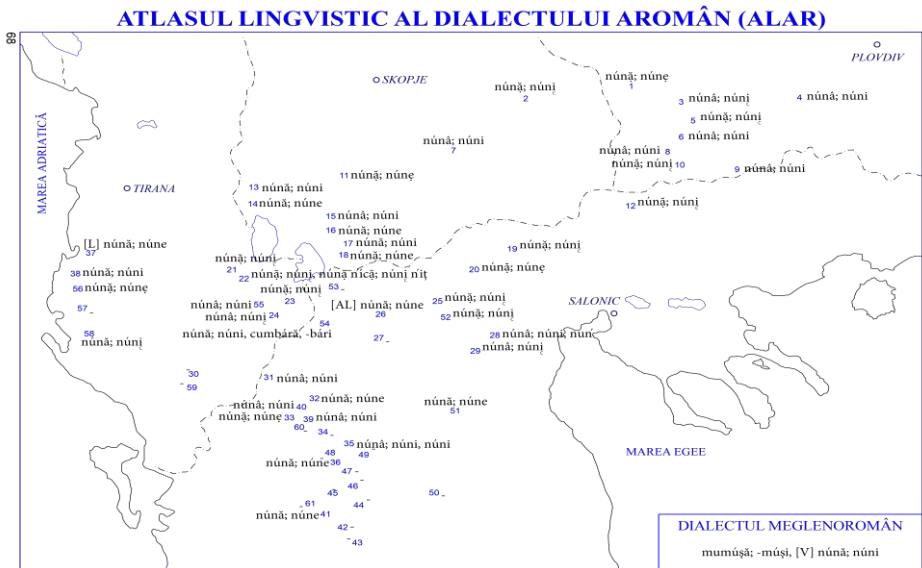
3.1. Question 496. VĂR 'COUSIN'

In ALAR II, map 297, the terms recorded for question 496 are: *cusurîn*; *cusurîn ver*; *prot cusurîn* and *ver*.

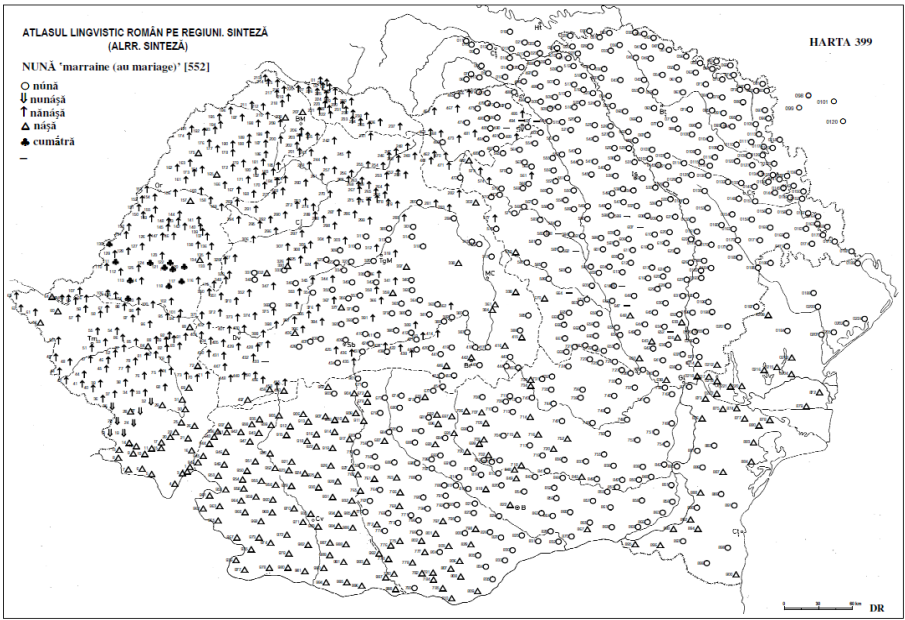
cusurîn s.m. 'degree of kinship between children of people who are brothers and sisters' < Lat. *consobrinus* (DDA) The Aromanian dialect has not kept the meaning of 'cousin germain' 'first cousin'. For this sense there are phrases such as *cusurîn ver* < Lat. (*consobrinus*) *vērus* and *prot cusurîn* < a compound from *prot* (<gr. *πρώτος*) + *cusurîn* (for semantic evolution, cf. esp. *primo*) (REW 9262). From the responses recorded in the map 297, we observe the coexistence of the terms *cusurîn* / *cusurîn ver* / *prot cusurîn* / *ver* in the localities Coceani of the Republic of North Macedonia and Fier from Albania. The same situation applies to the Daco-Romanian dialect, where next to *veri*, there is: *verⁱ bunⁱ* / *verⁱ întâi* / *verⁱ primărⁱ*. For the attestation of the term in Daco-Romanian, we consulted the map 355 of ALRR. Synthesis III (author: Mihaela Morcov):

is kept in the Istro-Romanian dialect. We highlight the preservation in the Aromanian dialect of the term Lat. *consobrinus*, which no longer exists in Daco-Romanian, a situation also attested in western Romania, with the exception of the Spanish and Portuguese languages, where only lat. *primus* (see Sp. *primo primario*, Port. *prima primária*) is registered.

3.2. Question 548. NAȘĂ ‘GODMOTHER’



HARTA 343. NAȘĂ, pl.'marraine (au baptême)' [548]



In ALAR II map 343, the terms recorded for question 548 are: *núnă*; *núnă* *hîcă*; *cumbără*.

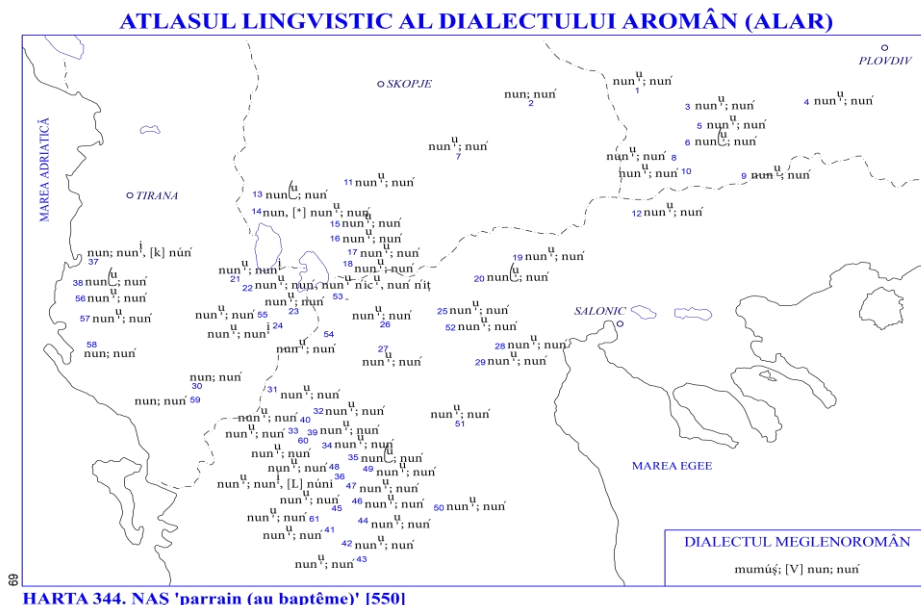
núnă s.f., 'the godfather's wife; godmother; woman holding a child on the baptismal ceremony'. The form is also found in Daco-Romanian and Megleno-Romanian: *núnă*. The word comes from Lat. *nonna* 'old woman', the female form of the name *nonnus* (Pușcariu 1905: 1207, REW 5817). In Latin, it was used as a term of address for the elderly, probably coming from the child language, reminiscent of *nana*, found among the Romance languages, in a lateral area in: Sardinian *nonna* 'godmother', Sicilian *nunna*. The term *núnă* is attested also in Daco-Romanian, in the Banat region (Nevaci 2009: 161).

núnă is the term generally spread in the Aromanian dialect, and found also in a single locality of Greece, Cristalopiya, by *cumbără* < It. *compare*, cf. Alb. *kumbar*, gr. *κουμπάρος* (DDA).

3.3. Question 550. NAȘ 'GODFATHER'

In ALAR II, map 344, the only term recorded for question 550 is *nun* 'godfather'.

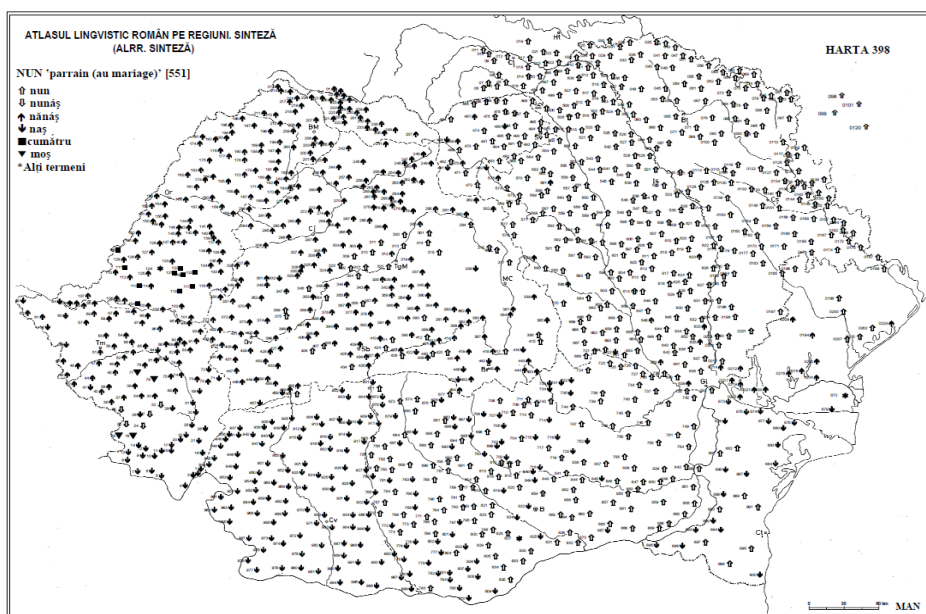
nun s. m. < Lat. *nonnus* 'godfather at the wedding and baptism'. The term is attested also in Daco-Romanian and in Megleno-Romanian *nun* and in the lateral areas of Italy: Sardinian *nonnu* 'godfather' (Atzori 1953: 246), a dialect from Apulia, Italy *nunnu* 'godfather' (Pușcariu 1905, 1207, REW 5817). For the attestation of the term in Daco-Romanian, see the map 398 from ALRR. Synthesis III (author of the map: Manuela Nevaci), where *nun* means only 'wedding father'.



In ALAR II, MN 281. NUN, pl. [551], there are the following comments in Notes: 19, 26: [the wedding godfather is the baptismal godfather of the bridegroom; if the baptismal godfather is no longer alive, the youth asks permission to choose another godfather for the wedding; there is the possibility that the baptismal godmother, if she is alive, would participate in the wedding with one of her parents representing the wedding godfather].

22: *núnlu-aţél márli* 'the great godfather'.

40: *príndi s-lu ndreb núnlu* 'il faut consulter le parrain de baptême' 'it is necessary to consult the baptismal godfather' [when you want to choose a different godfather for the wedding].

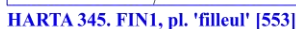


3.4. The question 553. FIN1 'GODSON'

In ALAR II, map 345, the terms recorded for question 553 are: *h'il'in*; *cumbár* (*cumbârić*); *pitiğún*.

The term *h'il'in*, s.m., is interesting: it means 'godson considered in relation to the godparents (of baptism or marriage)' < Lat. * *fīlānus*, and is formed as a derivative of *filius* (see also Alb. *fijan*, *figliano* 'little child nursed by the nurse' and Fr. *filleul*). It is widespread in Daco-Romanian. (See also lat. * *Filēnus* > Provençal *felen* 'nephew' (DER).

h'il'in is generally widespread in the Grămosteni subdialect. The term ap-



cumbár s.m. 'son considered in relation to the godparents (of baptism or wedding)' attests a great diffusion, next to the diminutive form *cumbârić* among the Fărşerot subdialect spoken in Greece and in the Pindean subdialect. The term *cumbár* was borrowed from Latin into Greek and Albanian, from where it entered into the Aromanian dialect.

pitigûn, a term not attested in DDA, is registered for the first time in ALAR II in the sense of ‘godson considered in relation to godparents (of baptism or marriage)’ among the Fărșeroṭi of Albania and Greece (near the border with Albania), in the localities Seleniṭa and Cristalopiṭi.



Map of the Mevlana dialect area in the Balkans, showing the distribution of the vowel 'u' in the word 'cumnăt' (cousin). The map covers parts of Albania, North Macedonia, and Bulgaria. Key locations marked include TIRANA, SKOPJE, PLOVDIV, and SALONIC. The map is divided into regions by dashed lines. The legend indicates that 'u' is the vowel in the word 'cumnăt' (cousin) and '-năt' is the suffix. The map shows the distribution of 'u' in the word 'cumnăt' across the region.

Legend: cumnăt^u; -năt

Map labels: MAREA ADRIATICĂ, TIRANA, SKOPJE, PLOVDIV, SALONIC, MAREA EGEE.

Map content: cumnăt^u; -năt (various numbered locations 1-61)

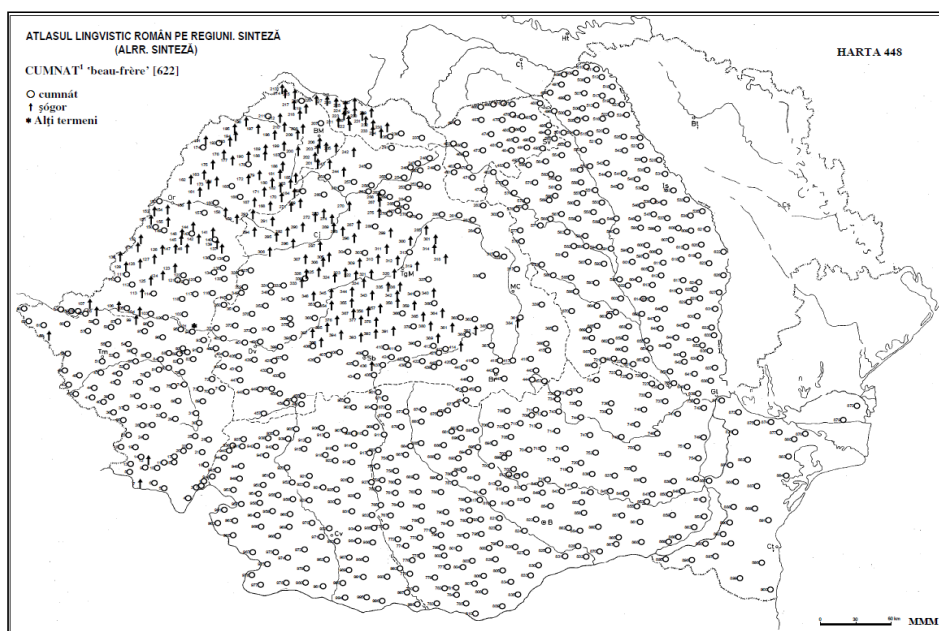
DIALECTUL MEGLENOROMÂN

cumnăt di mul'ări; cumnăt ~ ~

HARTA 394. CUMNAT (1), pl. [622]

In ALAR II map 394, the only term registered for question 662 is *cumnát*.

cumnát < Lat. *cognatus* s. m. 'the spouse's brother in relation to the other spouse'. The term is attested in Aromanian and also in Daco-Romanian, Megleno-Romanian: *cumnat*, Istro-Romanian: *cumnȝt*. The term inherited from Latin has a wide distribution in the Romance languages, as well as in the lateral areas, without being further specifically traced: It. *cognato* (see S. *cumnadu*), Prov. *cunhat*, Sp. *cuñado*, Port. *cunhado* (Pușcariu 1905, 422, CDDE 4388, REW 3755). For Daco-Romanian, see the map 448 from ALRR. Synthesis III (author of the map: Mihaela Morcov) can be consulted for the distribution of the term in Daco-Romanian.



3.6. Question 464. MAMĂ 'MOTHER'

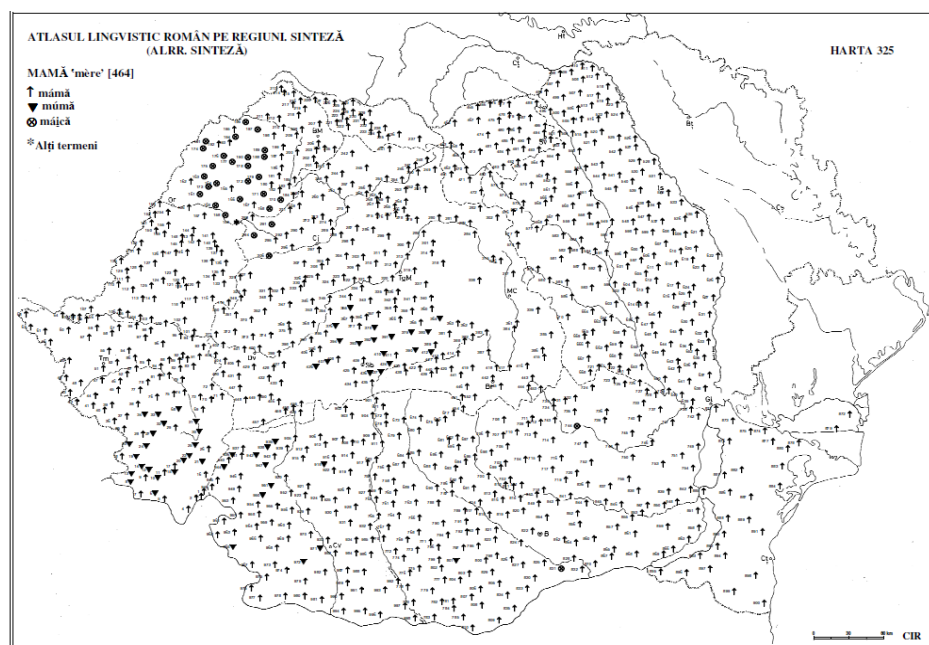
dădă '1. mother; 2. grandmother', cf. Srb. *dada*, Alb. *dadë*. It forms a relatively large area in the Aromanian dialect – Fărșerot and Grămostean subdialect – (Albania, Bulgaria, Greece, North Macedonia). The Dictionary of the Aromanian Dialect, Tache Papahagi, records it with the meaning of 'mother', preserved in the Fărșerot subdialect. In Fărșerot subdialect, there is a difference between *múmă* 'grandmother = mother of the father's child' and *dădă* 'grandmother = mother of the mother's child'.

As for the loanwords, attested in four localities in Albania, one of which is a double answer (ALAR II) – Grigore Brancu states: "Albanian influence on

Aromanian is most often expressed through marginal facts, which only affect the language system exceptionally.”

4. Conclusion

As shown by our great linguists – Sextil Pușcariu, Ovid Densusianu, Al. Philippide, Al. Rosetti, I. Iordan – Romanian cannot be studied scientifically without knowing the south-Danubian Romanian dialects and, first of all, the most important of them, the Aromanian dialect, since it has a “central position”, as Eqrem Çabej put it, geographically speaking, in the Balkan Peninsula, which explains the multiple relations between it and the Balkan languages: “The central – geographically speaking – position of Aromanian in the Balkans, some of which showing great finesse and subtlety in communication, although reaching the peripheral sides of the language, highlight the active and direct character of this influence. Thus, some old kinship names and adjectives inherited with a proclitic article, varying in gender and number, were taken in Aromanian with the agglutinated article; for example, Alb. *i atë* ‘tata’ entered in the Farserot speech in the form *jata* ‘mother’” (Brâncuș 2009: 16). In the footnote, Grogore Brâncuș states: “In Albanian, the form *i jatë* sometimes appears in the form *atë* (Demiraj 1997). Changing the meaning of ‘father’ → ‘mother’ is a phenomenon known in the Indo-European languages (cf. Capidan 1921: 517) and in some Balkan languages, for example *baba* ‘1. father, 2. old woman, aunt’. Probably the same must be the case with *jata* ‘mother’”.



Peninsula made this branch of Romanian having, pursuant to the secular cohabitation of Aromanians with neighboring peoples, various relations with the languages spoken by these peoples”.³

The Linguistic Atlas of the Aromanian Dialect allows, for the first time, the delimitation of the Aromanian subdialects, spacewise, which is not obvious from the previous dialectological works. This is an important progress in the field on linguistic geography.

The lexical concordances with the Western Romance languages highlight the fact that Aromanian represents a lateral area in Romania (see questions 496. VĂR ‘cousin’ and 548. NAȘĂ ‘godmother’, 550. NAȘ ‘godfather’); sometimes, there are situations of lexical unity in the Romance languages (see questions 553. FIN ‘godson’, 662. CUMNAT ‘brother-in-law’).

The review of the Aromanian spoken today shows the preservation of characteristics inherited from Latin, which are built as *a common base for all dialects of Romanian*. This same common base allowed for Aromanians to develop in the modern period their *Romanian awareness*, the same-people and same-language unity with the Romanians from the north of the Danube.

The long cohabitation with the peoples living in the areas where Aromanians live, has made it possible for Aromanian to loan elements from Greek, Albanian, Slavic, Turkish languages although they have never identified themselves either ethnically or linguistically with these populations. In conclusion, we observe that the Greek influence was a constant in the history of the Romanian language. As a language of culture, Greek was the language with the strongest influence in the Balkan area.

References

- ALRR. Sinteză III: Saramandu, N., C.-I. Floarea, I. Geană, M. Manta, M. M. Morcov, M. Nevaci, C.-I. Radu, D. Răuțu. Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză. Vol. III. București, Editura Academiei Române.
- Asenova 1977: Asenova, P. La notion de l'interference et l'union linguistique balkanique. – *Balkansko ezikoznanie*, № 1–2, s. 23–31.
- Atzori 1953: Atzori, M. T. Glossario di sardo antico [Documenti dei secoli XI–XIV, sotto gli auspici della Regione autonoma sarda]. Parma, Scuola tipografica benedettina.
- Brâncuș 2009: Brâncuș, G. Raporturi lingvistice aromâno – albaneze. – În: *Lucrările celui de al II-lea Simpozion Internațional de Lingvistică*. Eds. N. Saramandu, M. Nevaci, C. I. Radu. București, Editura Universității, p. 11–20.
- Capidan 1922: Capidan, T. Raporturile albano-romane. – *Dacoromania*, № II, p. 444–454.
- Capidan 1936: Capidan T. *Romanitatea balcanică*. București, Imprimeria Națională.
- CDDE: Candrea, I.-A., O. Densușianu 2006 [1907]. *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*. Ed. G. Brâncuș. București, Paralela 45.

³ Eqrem Çabej, *Zur aromunischen Wortforschung*, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXVII, 1976, 1, p. 3.

- DDA 1974: *Papahagi, T.* Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic. București, Editura Academiei Române.
- DA 1913–: Academia Română. Dicționarul limbii române, A–C, D–De, F–L (lojnică). București, Socec și C. Sfetea.
- DER 1954–1966: *Ciorănescu, A.* Diccionario Etimológico Rumano. Biblioteca Filológica, Universidad de La Laguna, Tenerife.
- Gilliéron 1902–1910: *Gilliéron, J., E. Edmont.* Atlas Linguistique de la France. Paris, E. Champion.
- Iordan 1923–1928: Iordan, I. Dialectele italiene de sud și limba română. – Arhiva, 1923, XXX; 1924, XXXI; 1926, XXXIII – 1928, XXXV.
- Iordan, Manoliu 1965: *Iordan, I., M. Manoliu.* Introducere în lingvistica romanică, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Mihăescu 1993: *Mihăescu, H.* La romanité dans le sud-est de l'Europe. București, Editura Academiei Române.
- Meyer, EWA 1981: *Meyer, G.* Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache. Strassburg.
- Nevaci 2009: *Nevaci, M.* Cumătră – pe baza ALRR. Sinteza. – Fonetica și dialectologie, XXVIII, p. 159–163.
- Nevaci 2013: *Nevaci, M.* Identitate românească în context balcanic. București, Editura Muzeului Național al literaturii române.
- Nevaci 2018: *Nevaci, M., C.-I. Floarea, I. Geană, T. Toroipan.* Convergențe lingvistice balcano-romane în dialectele românești sud-dunărene. Editura Universității din București.
- Pușcariu 1905: *Pușcariu, S.* Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen. Heidelberg.
- Pușcariu 1940: *Pușcariu, S.* Limba română. Vol. I, Privire generală. București, Editura Academiei Române.
- Philippide 1928: *Philippide, A.* Originea românilor. Vol. II, Ce spun limbile română și albaneză, Iași, Tipografia “Viața Românească”.
- REW 1911: *Meyer-Lübke, W.* Romanisches etymologisches Wörterbuch. C. Winter, Heidelberg.
- Rusu 1984: *Rusu, V.* (Coord.). Tratat de dialectologie românească. Craiova, Scrisul Românesc.
- Saramandu 1984: *Saramandu, N.* Aromâna. – În: Rusu, V. (Coord.). Tratat de dialectologie românească. Craiova, Scrisul Românesc, p. 423–476.
- Saramandu 1989: *Saramandu, N.* Raporturile dintre dialectele românești sud-dunărene și graiurile dacoromâne. – În: Dialectologica (ed.: Nicolae Saramandu), Universitatea din București, p. 39–48.
- Saramandu 2004/2008: *Saramandu, N.* Romanitatea orientală. București, Editura Academiei Române, 2004. [La romanité orientale. București, Editura Academiei Române / Tübingen, Gunter Naar Verlag, 2008.]
- Saramandu 2005: *Saramandu, N.* Originea dialectelor românești. Conferințele Academiei Române. București, Editura Academiei Române.
- Saramandu 2007: *Saramandu, N.* Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar. București, Editura Academiei Române.
- Saramandu 2014: *Saramandu, N.* Atlasul lingvistic al dialectului aromân, volumul I. București, Editura Academiei Române. (Ed. M. Nevaci).

- Saramandu, Nevaci 2013: *Saramandu, N., M. Nevaci*. Sinteze de dialectologie română. București, Editura Universității.
- Saramandu 2018: *Saramandu, N.* Teritoriul și perioada de formare a limbii române, dans "Istoria limbii române" (coord.: Marius Sala, Liliana Ionescu-Ruxândoiu). București, Editura Univers Enciclopedic Gold.
- Saramandu, Nevaci 2019: *Saramandu, N., M. Nevaci*. Atlasul lingvistic al dialectului aromân, vol. II. București, Editura Academiei Române (sous presse).
- Vătășescu 1997: *Vătășescu, C.* Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna. București, Ministerul Educației, Institutul Român de Tracologie.
- Vogt 1948: *Vogt, H.* Dans quelles conditions et dans quelles limites peut s'exercer sur le système morphologique d'une langue l'action du système morphologique d'une autre langue? – In: Actes du Sixième Congrès International des Linguistes (Ed. M. Lejeune). Paris.
- Weinreich 1953 : *Weinreich, U.* Languages in contact. New York, Linguistic Circle of New York.

Романското наследство и балкано-румънската конвергенция в южнодунавските румънски диалекти

Мануела Неваци

Институт по лингвистика „Й. Йордан – Ал. Росети“ –

Румънска академия, Букурещки университет

elanevaci@yahoo.com

Резюме: Статията разглежда езиковите сходства в южнодунавските диалекти на румънския език (арумънски, мегленорумънски, истрорумънски), които се говорят в Албания, Хърватия, Република Северна Македония, Гърция и Румъния с оглед на румънските и балканските езикови елементи. Разгледани са някои лексикални аспекти в светлината на езиковите контакти с другите балкански езици, както и някои романски елементи, които са характерни за тези исторически диалекти на румънския език. Трите диалекта – арумънски, мегленорумънски и истрорумънски – които се говорят на Балканите и които изграждат мост между Румъния и останалите балкански страни и култури, показват от една страна, конвергенция с романските езици, а от друга – с балканските езици – гръцки, албански и официалния език на Република Северна Македония.

Ключови думи: южнодунавски румънски диалекти, арумънски диалект, балкански езиков съюз, конкорданси на романските езици, диалектна лексика

GIS-Based Representation of Lexical Geolinguistic Elements of the Bulgarian Language Territory – an Interactive Map of Bulgarian Dialects

Svilena Gospodinova^a, Mariana Damova^b
Mozaika, Ltd.

svilena.gospodinova@mozajka.co^a, mariana.damova@mozajka.co^b

Abstract: Dialects as forms of spoken languages live in different adjacent geographical areas. The dialect distinctions manifest in grammar phenomena, but also in the lexicalization of different concepts. It is of interest for the scholars who study dialects to be able to visualize the areas where different dialects are being spoken. GIS – Geographic Information Systems – offer a powerful technology to construct and represent maps allowing easy user interaction. This paper discusses the creation of a GIS-based map of the Bulgarian lexical dialects in collaboration with dialectologists from the Bulgarian Academy of Sciences, while showing the variety of ways concepts of *картоф* “potato”, *клон* “branch” and *ечемик* “barley” are referred to in Bulgarian and how they are distributed in the Bulgarian linguistic land, emphasizing the advantages of adopting GIS technology for this task.

Keywords: lexical geolinguistics, interactive map, GIS, Bulgarian dialects, dialectal lexis

1. Introduction

How do languages vary in different areas? How to distinguish a dialect from a separate language? How to identify the language phenomena that qualify for a dialectal usage? How to represent them and to communicate them to the public and the scientific community. Dialectologists study the manifestations of distinctions and similarities of linguistic facts in local, regional and larger geographic contexts to describe and explain the variety of a single language, and draw the geographic boundaries of the land where it is spoken. So, the geographic maps are the most appropriate tool for dialectologists to showcase their findings. They visualize the areas where particular language phenomena form a dialect and allow at a glance view of a particular language land. They summarize the generalizations about the properties of a given dialect in a visual form. Digitizing the process of map creation has followed the stages of technology development – from paper through handmade colorful panels drawn in Corel

DRAW¹ to interactive maps with geo-located settlements where dialectological material has been collected from, to the deployment of GIS technology. We present in this paper the process of adoption of GIS technology to describe the Bulgarian language territory from the stand point of lexical semantics, building maps of the manifestations of dialectal variants of three words: *клон* “branch”, *картоф* “potato”, *ечемик* “barley”. The paper is structured in the following way: we first discuss the field of the lexical geo-linguistics, then we outline the advantages of GIS and consequently we go through the steps of creating the digital maps and the application of the interactive map to show its functionalities.

2. Bulgarian Lexical Geo-linguistics Project

Geolinguistics is an interdisciplinary field that often incorporates language maps depicting spatial patterns of language locations or the results of processes that has led to language change or variations. The project “Linguistic Geographic study of the Interrelations between the Bulgarian and the European Dialectal Vocabulary” aims at producing lexical dialect maps for Bulgarian lexical phenomena and conducting a comparative study with the lexical dialects of other European countries. The lexical dialect map locates different lexical phenomena in particular geo-located points corresponding to different types of settlements and with this makes explicit the geographic areas where the different lexical phenomena have been manifested. The basis for the study is the Generalizing volume of the Bulgarian Dialect Atlas (БДА/БДА 2001, БДА/БДА 2016). The maps for the project are sourced from field data collected and analyzed by dialectologists from the Bulgarian Academy of Sciences, other published works, and regional archival volumes (Стойков/Stoykov 1955). They show the distribution of linguistic and lexical phenomena in the whole territory of the Bulgarian linguistic continuum by linking the selected settlements (village, city, area) with the description of the specific phenomenon following the rules of constituting geographic maps. This method provides a very convenient ground for further linguistic analysis.

Dialect maps of the Bulgarian language territory exist since the beginning of the 20th century. They are depicted on paper in different sizes and formats, and as time goes by they become very difficult to preserve and maintain. That is why efforts for their digitization have been made regularly in the last several years (for example, maps for the digital edition of the BDA), by using painting software like CorelDRAW to draw the maps of linguistic features or groups of features. The drawback of using such a method of digitization is that the maps produced are static files that are not easily accessible by the scientific community or the general public. That is why the advances of the modern technologies have entered the field of the lexical geo-linguistic. For example, the European Dialect Atlas is designed and represented as an interactive map (ALE

¹ <https://www.coreldraw.com/en/>

2015) which is easy to access, but also to maintain and extend, thus enabling more substantial investigation and analysis. The project “Linguistic Geographic Study of the Interrelations between the Bulgarian and the European Dialectal Vocabulary” mirrors this trend.

3. GIS Technologies

Part of the lexical phenomena addressed by the project “Linguistic Geographic Study of the Interrelations between the Bulgarian and the European Dialectal Vocabulary” have been represented in an interactive map by adopting GIS technologies. A geographic information system (GIS) is a system designed to store, manipulate, analyze, manage, and present all types of geographical data. It can include imagery, features, and basemaps linked to spreadsheets and tables. GIS maps are easily shared and embedded in web applications. This makes them easily accessible by everyone. GIS provides flexible interactivity between users and maps such as zooming, geo-location, display of feature characteristics of geo-located objects and phenomena, filtering, etc. It allows for an easy representation of geo-located phenomena in the forms of points or more complex polygons, description of geographic areas on the map, and adding further information to them. The project “Linguistic Geographic Study of the Interrelations between the Bulgarian and the European Dialectal Vocabulary” adopts ArcGIS Desktop² of ESRI GIS software toolkit as a very powerful tool for representing and visualizing geo-spatial information. Its ArcMap³ suit not only enables the production of custom maps, but also has the capability to let the creation and deployment of a web application that ensures a wide, convenient and interactive access of users to the maps.

4. Maps of the Bulgarian Linguistic Land

The Bulgarian language territory is comprised of ten geographical areas, based on the identified linguistic phenomena of the Bulgarian language. These are *Западна Беломорска Тракия* “West Aegean Thrace”, *Вардарска Македония* “Vardar Macedonia”, *Северозападна България* “Northwest Bulgaria”, *Североизточна България* “Northeast Bulgaria”, *Източна Беломорска Македония* “East Aegean Macedonia”, *Моравски говори* “Moravian dialects”, *Южна Тракия* “South Thrace”, *Западни покрайнини* “Western Outlands”, *Югоизточна България* “Southeast Bulgaria”, *Югозападна България* “Southwest Bulgaria”. They are reflected in the digital maps.

The creation of the digital maps of the lexical dialects of the Bulgarian language territory consists of several steps. The first step is compiling a database with every settlement mentioned in the Bulgarian Dialect Atlas and geo-locating it. The settlements have been assembled based on collections from the 1930s and 1940s. The challenges that are to be faced at this step are related to the

² <https://desktop.arcgis.com/en/>

³ <https://desktop.arcgis.com/en/arcmap/>

precise identification of the settlements on the contemporary geographic map, as not every village and town still exist, some of the names have been changed, and if they are outside of the current state boundaries of Bulgaria, the names are in other languages – Greek or Turkish, for example. A strict quality procedure ensured the correct geo-location of more than 2000 settlements on the Balkan peninsula where Bulgarian language material has been collected, and thus become part of the Bulgarian linguistic land.

The second step is adding the lexical dialect phenomena information to the database, e.g., specifying which word variant for *клон* “branch”, *ечемик* “barley” and *картоф* “potato” is used in every settlement on the Bulgarian linguistic land.

The identified word variants for *клон* “branch” are 43:

ветке “vetke”, *вейке* “veike”, *гранки* “granki”,
клони “kloni”, *слъпе* “slype”, *далове* “dalove”,
далки “dalki”, *клони/гранки* “kloni/granki”, *далища*
“dalishsta”, *далове/гранки* “dalove/granki”, *чатале*
“chatale”, *ветке/гранки* “vetke/granki”, *пърсти*
“pyrsti”, *грани* “grani”, *клонки* “klonki”,
клони/клонки “kloni/klonki”, *слъпке* “slypke”,
слъпе/клони “slype/kloni”, *стебла* “stebla”, *чепе*
“chepe”, *чатале/стебла* “chatale/stebla”,
клони/далове “kloni/dalove”, *далове/вейке*
“dalove/veike”, *будащи* “budatsi”, *стълба* “stylba”,
будащи/вейке “budatsi/veike”, *клони/будащи*
“kloni/budatsi”, *будащи/стълба* “budatsi/stylba”,
стълба/вейке “stylba/veike”, *клони/вейке*
“kloni/veike”, *клони/стълба* “kloni/stylba”,
клони/грани “kloni/grani”, *пръчки/клони*
“prychki/kloni”, *пръчки* “prychki”, *съци* “sytsi”,
гранки/стебла “granki/stebla”, *стебла/клони*
“stebla/kloni”, *вейке/стебла* “veike/stebla”,
клони/чепе “kloni/chepe”, *чатале/вейке*
“chatale/veike”, *щобле/чатале* “shtoble/chatale”,
щобле “shtoble”, *щобле/чепе* “shtoble/chepe”

The identified word variants for *картоф* “potato” are 47:

патати, *патета* “patati, pateta”; *картоле*,
картоли “kartole, kartoli”; *компире*, *компири*
“kompire, kompiri”; *компир* “kompir”; *бърбулки*,
бръбулки “byrbulki, brybulki”; *компире*, *компари*
“kompire, kompari”; *кромпъл*, *кромпил*, *кумпил*,
компил “krompyl, krompil, kumpil, kompil”;
кромпир “krompir”; *картофи* “kartofi”; *картоф*
“kartof”; *румпи*, *румпа* “rumpi, rumpa”; *зимен боб*

“zimen bob”; *влашки боб* “vlashki bob”; *барабой, барамбой, брамбой* “baraboi, baramboi, bramboi”; *кромпил боп* “krompil bor”; *земен боб* “zemen bob”; *едър боп* “edyr bor”; *шърабойки* “shyрабоiki”; *картофли* “kartofli”; *картофи/барабой, барамбой, брамбой* “kartofi/baraboi, baramboi, bramboi”; *калчово, калчуу* “kalchovo, kalchuu”; *патати, патета/компири, компири* “patati, pateta/kompire, kompiri”; *комби, кумби* “kombi, kumbi”; *комбари, кумбара* “kombari, kumpara”; *гулки* “gulki”; *картоф/компир* “kartof/kompir”; *картофи/компир* “kartofi/kompir”; *компиля, компили, кромпъле, крумпуле* “kompilia, kompili, krompile, krumpule”; *картофи/патати, патета* “kartofi/patati, pateta”; *зимен фасул* “zimen fasul”; *бубета* “bubeta”; *дуващи* “duvatsi”; *зърна* “zyrna”; *маджарки* “madzharki”; *кумбарици* “kumbaritsi”; *патали, патала* “patali, patala”; *патак, патек* “patak, patek”; *патати, патета/компир* “patati, pateta/kompir”; *патеро* “patero”; *чангале* “changale”; *комбале* “kombale”; *пата* “pata”; *картофи/гулия* “kartofi/guliia”; *картофи/калчово, калчуу* “kartofi/kalchovo, kalchuu”; *гулия* “guliia”; *картошки* “kartoshki”; *кочене* “kochene”

The identified word variants for *ечемик* “barley” are 17:

йечмен, ичмен “iechmen, ichmen”; *йечумен, ичумен, ечумин* “iechumen, ichumen, echumin”; *йъчмен* “iychmen”; *йочмен* “iochmen”; *очумен* “ochumen”; *йечумен, ичумен, ечумин/йечмен, ичмен, чумен* “iechumen, ichumen, echumin/iechmen, ichmen, chumen”; *йечмък* “iechmyk”; *йячмен* “iachmen”; *ечемик, ечимик* “echemik, echimik”; *ечмик* “echmik”; *ечумик, ичумик* “echumik, ichumik”; *йечъм* “iechym”; *чумик* “chumik”; *ечмик/йечмен, ичмен* “echmik/iechmen, ichmen”; *арпа* “arpa”; *ечемик, ечимик/очемик, учемик, ючемик* “echemik, echimik/ochemik, uchemik, iuchemik”; *очемик, учемик, ючемик* “ochemik, uchemik, iuchemik”

The third step of constituting the lexical dialect map is provision of further linguistic information for each lexical dialect phenomenon related to its origin

(domestic or borrowed) and language characteristics. The linguistic characteristics vary for each lexical dialect phenomenon. For example, semantic characteristics further specify and distinguish the lexical variants of “branches” according to height, movement, offshoot, shape and effects⁴, motivation further specifies and distinguishes the lexical variants of “potatoes” like similarity with another plant or insect, shape, etc.⁵, morphology further specifies and distinguishes the lexical variants of “barley” such as the use of different affixes⁶. This information is the result of the analysis by a team of dialectologists led by Prof. Luchia Antonova-Vasileva from the Institute for Bulgarian Language at the Bulgarian Academy of Sciences and will allow to filter the lexical dialect phenomena according to the linguistic information in the interactive map (see the section Interactive map below).

The fourth step of creating the digital lexical dialect map is to produce a legend, e.g., to make symbols for each lexical dialect phenomenon and to link it explicitly. The legend of the interactive map adopts the symbols and the symbols compilation methodology used in the Bulgarian Dialect Atlas (БДА/BDA 2001, БДА/BDA 2016). Dark red and shades of red correspond to the Old Bulgarian lexical phenomena. Warm colors – brown, orange, yellow – represent domestic linguistic features, and cold colors – blue, green, purple – represent newer linguistic phenomena and borrowings (Antonova-Vasileva 2019). Except for the plain colors, combined symbols represent settlements where the gathered materials indicate that two dialect phenomena for *клон* “branch”, *картоф* “potato” or *ечемик* “barley” are used interchangeably. In these cases combined symbols depicting two of the corresponding variants are used. For example, in the case of *клон/гранка* “klon/granka” the slash indicates the above-mentioned interchangeability and the symbol of this phenomenon is a combination of the one for *клон* “klon”, and the one for *гранка* “granka”. Further, symbols with a number or a letter inside the colored background are employed to represent close word variants, for example *стебло/стъбло*. The legends for the lexical dialect variants of *клон* “branch”, *картоф* “potato” and *ечемик* “barley” were compiled by Prof. Luchia Antonova-Vasileva, based on a dialectological analysis.

After these four steps, the data of the three dialect phenomena can be visualized on the GIS software ArcMap, showing single layers for *клон* “branch”, *картоф* “potato” and *ечемик* “barley” – with the symbols as points, making explicit the clusters of usage of the different lexical dialect variants.

⁴ Elements of a tree that are located one above the other, branching – blowing, twisting, waving, moving, or stabbing like thorns.

⁵ Exhibiting similarity with another plant or with an insect including according to form or distribution; looking like a beak; naming according to its use.

⁶ Zero suffix, suffixes -ен and -ик, other phenomenon – loanword.

Figure 1 shows the point layer for *клон* “branch”.

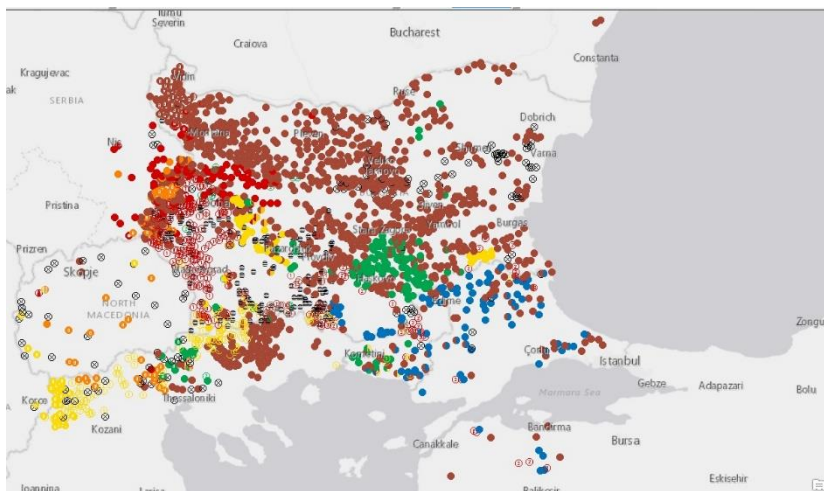


Figure 1. *Клон* “branch” – point layer

Figure 2 shows the point layer for *кармоф* “potato”.

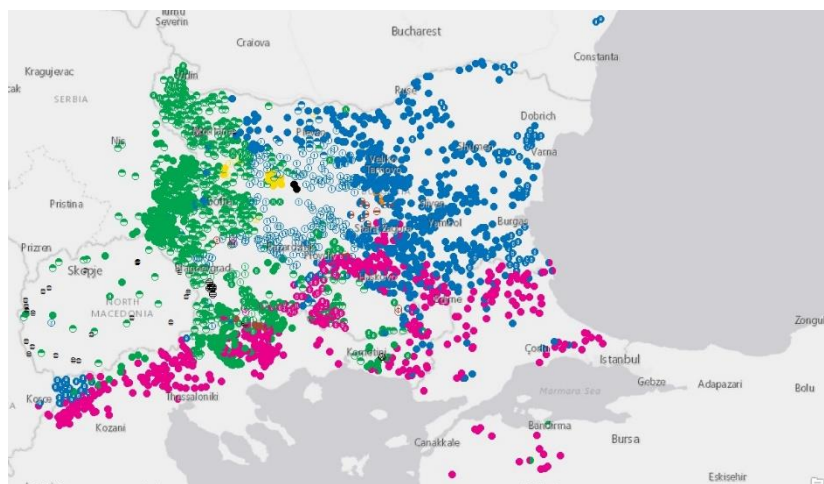


Figure 2. *Кармоф* “potato” – point layer

The clusters of points of the distinct lexical dialect phenomena allow to constitute geographic areas and encode them with the colors of the corresponding symbol. The first step in this process is to determine the geographic areas. They are automatically calculated by the GIS software, but orchestrated and validated by human experts. The second step is the application of the color coding, issued from the points legend on the distinct areas. Thus, we obtain color coded lexical dialect phenomena area maps. The colors used for the areas correspond to these used in the point layer legends.

Figure 3 shows the point layer for *ечемик* “barley”.

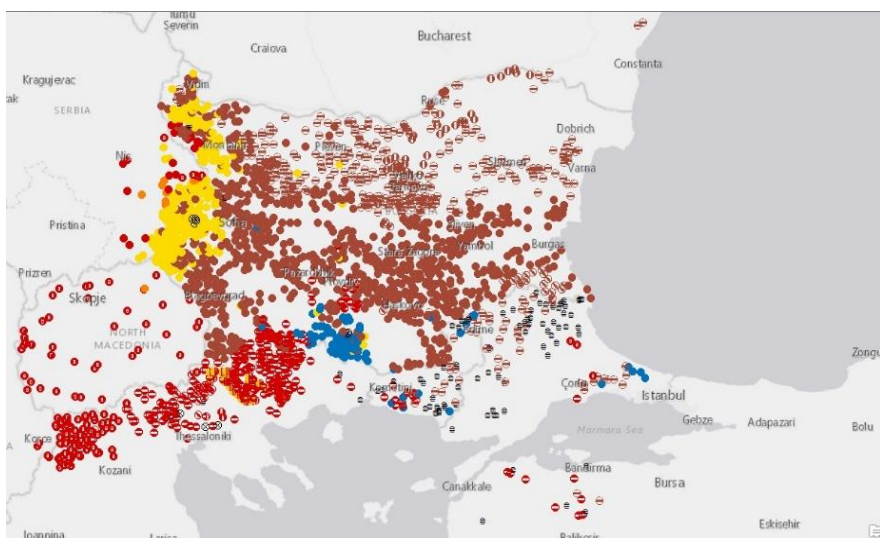


Figure 3. *Ечемик* “barley” – point layer

Figure 4 shows the area map of the lexical variants of *клон* “branch”.

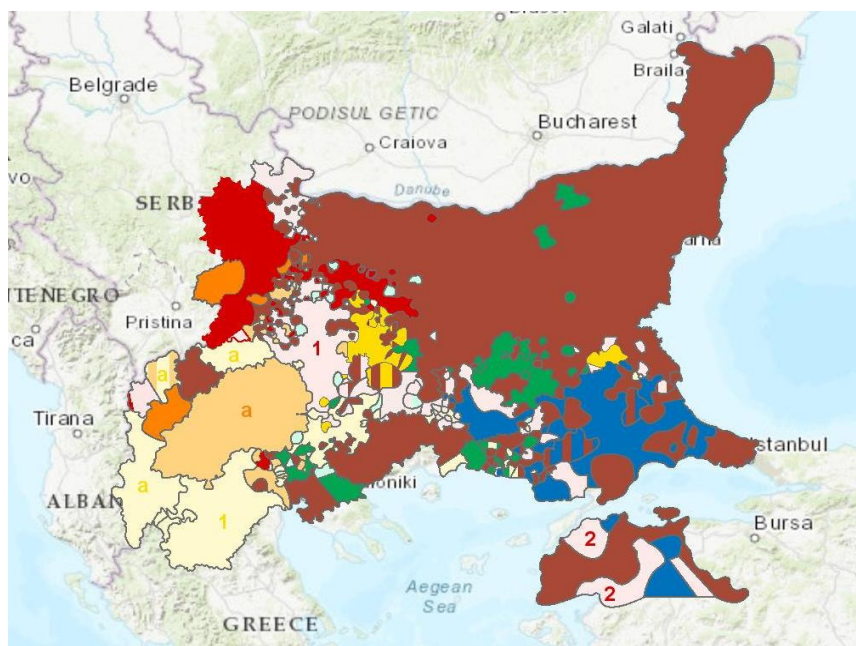


Figure 4. *Клон* (branch) – areas

Figure 5 shows the area map of the lexical variants of *картоф* “potato”.

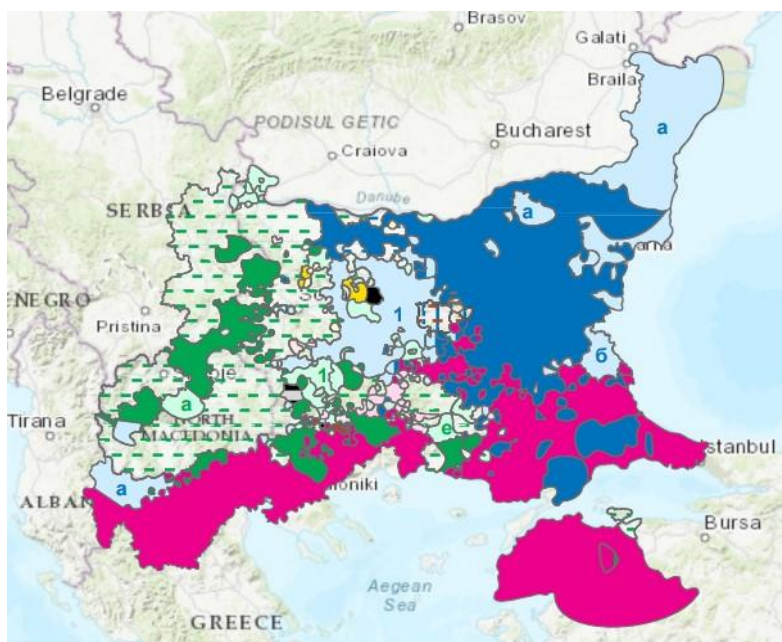


Figure 5. Картоф (potato) – areas

Figure 6 shows the area map of the lexical variants of *ечемик* “barley”.

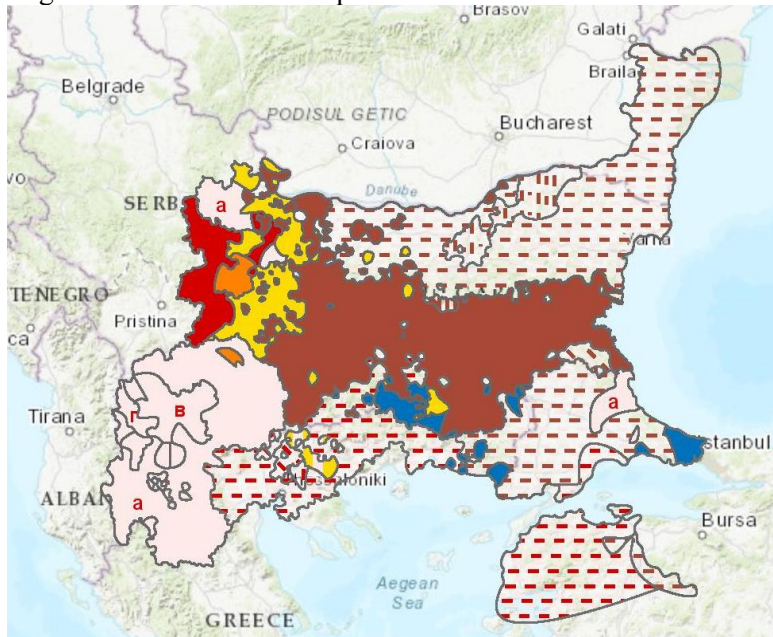


Figure 6. Ечемик (barley) – areas

5. Interactive map

The 6 digital maps, described in the previous section, are published in a special web application that allows to navigate the data and interact with them. Figure 7 shows the main features of the web application. It shows the map and allows to select the layer of specific phenomenon and the mode of visualization, e.g., points, areas or both. It also shows statistics on the number of settlements with data on the selected phenomenon, e.g., *клон* “branch” – 2052. The map on Figure 7 shows both the points and the areas layers of the lexical dialect distribution of the variants of the word *клон* “branch”.

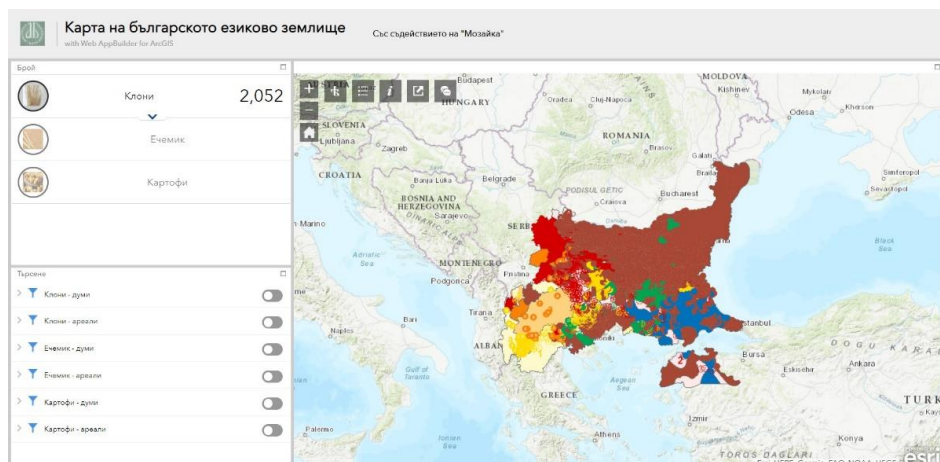


Figure 7. Map of the Bulgarian language territory – web application

Further, the filtering feature enables the selection of language phenomena – dialect words of interest, geographic dialect area or the further descriptive phenomena such as origin, and language characteristics, as shown on Figure 8. The filters are map type dependent. Thus, the area maps allow to filter only according to the dialect words.

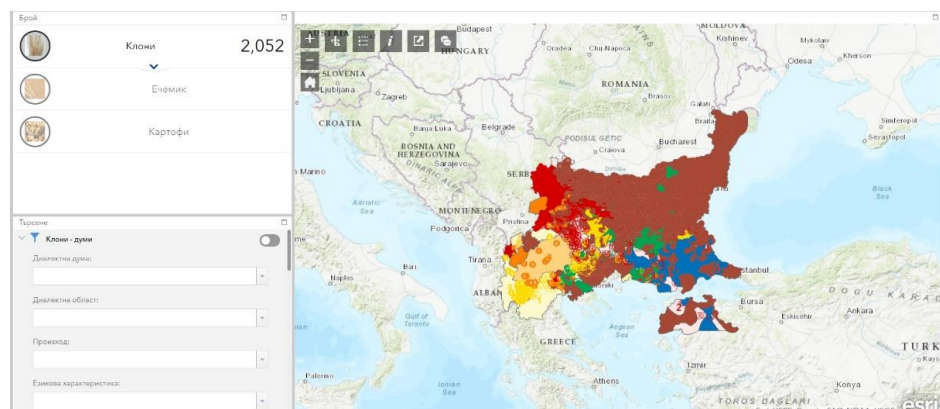


Figure 8. Filtering features

Filtering according to a dialect word variant on the point layer zooms the map on the area where the dialect word variant is used, and the locations of the settlements are displayed color coded with the symbols from the legend. Figure 9 shows the area of usage of the lexical variant of *клон* “branch” – *будаци* “budatsi”.

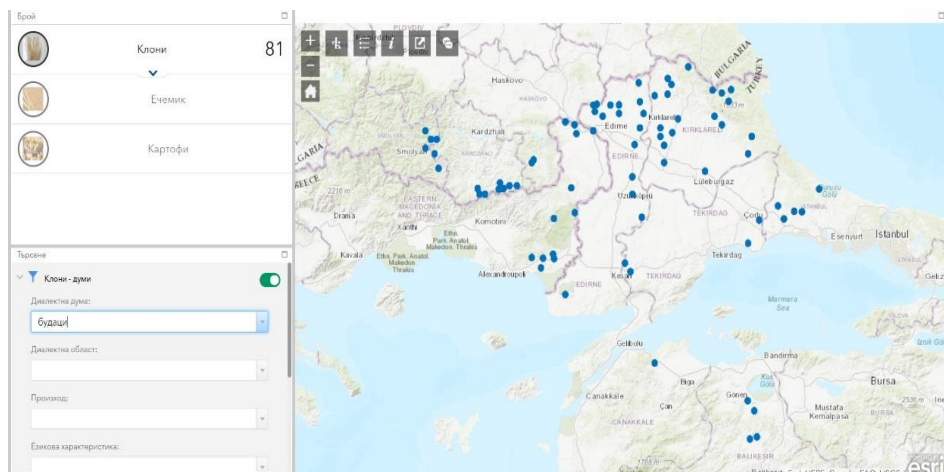


Figure 9. Area of usage of the lexical variant of *клон* “branch” – *будаци* “budatsi” on point payer

Filtering according to a dialect word on the area layer also zooms the map on the area where the word is used and shows the color-coded area with respect to the legend. Figure 10 shows the area of usage of the lexical variant of “branch” – *будаци* “budatsi” on the area layer.

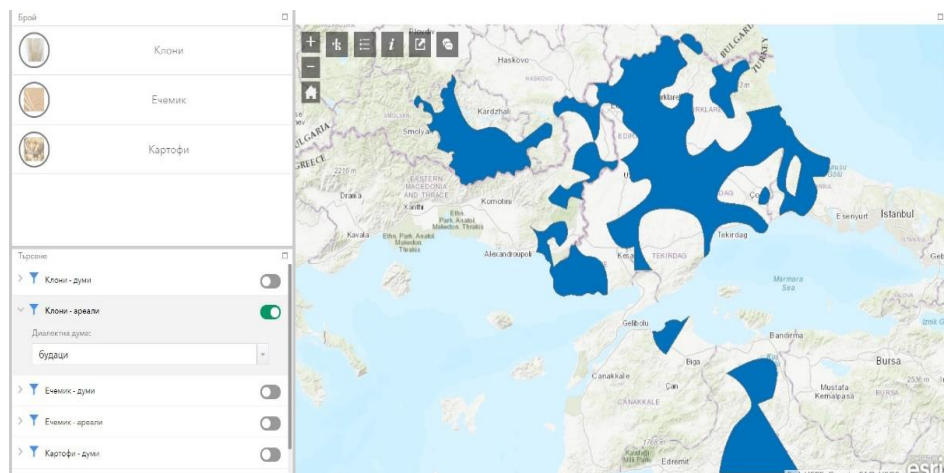


Figure 10. Area of usage of the lexical variant of *клон* (branch) – *будаци* “budatsi” on area layer

Figure 11 shows the lexical variant of “branch” – “granki” on the area layer.

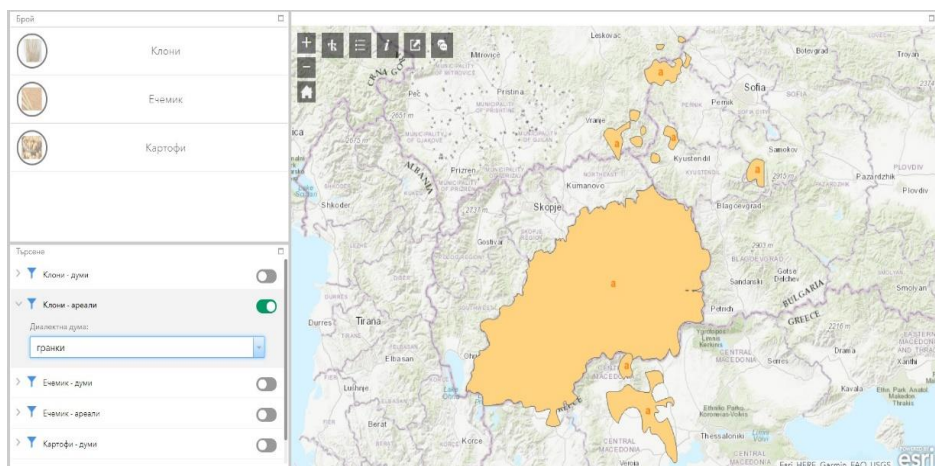


Figure 11. Area of usage of the lexical variant of *клон* “branch” – *granki* “granki” on area layer

Filtering according to geographic area also zooms the map on this area and shows either the points displaying the corresponding to the dialect word symbols or the color-coded area, corresponding to the color of the dialect word. Figure 12 shows the point layer selection of Vardar Macedonia for the word lexical variant of the word *клон* “branch”, and the dialect phenomena can be filtered, as well.

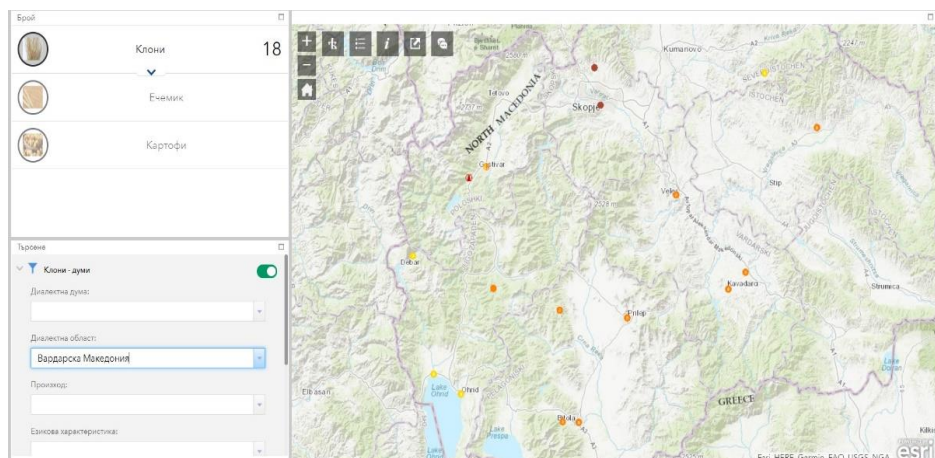


Figure 12. Usage of the lexical variant of *клон* “branch” in Vardar Macedonia on point layer

One can verify which word is used in the area by consulting the legend.

Filtering according to origin shows the points displaying the corresponding dialect word symbols. Figure 13 shows the point layer selection of origin – borrowing for *клон* “branch”.

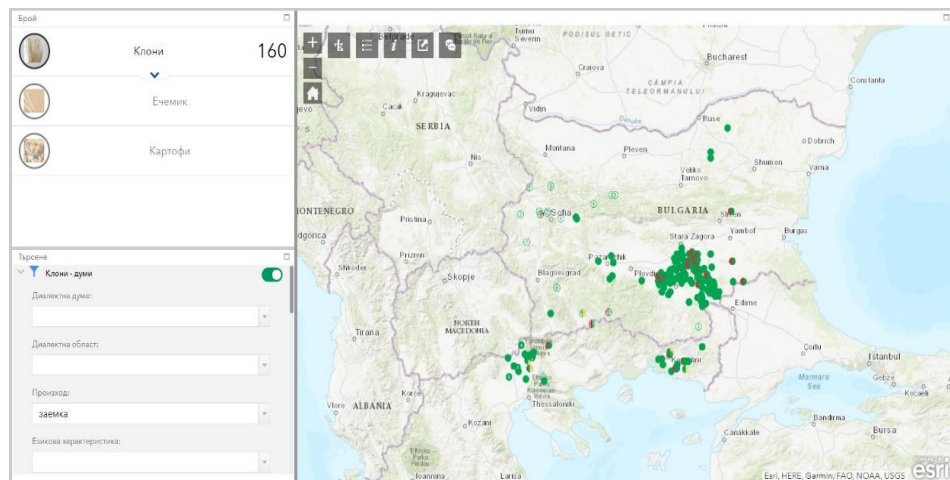


Figure 13. Filtering by origin – “borrowing”.

Figure 14 shows the legend of the area layer for the word “branches”. The color scheme of the areas for each lexical variant is displayed. It is a variation of the symbol scheme of the point layer that follows the convention of the Bulgarian Dialect Atlas, discussed above.

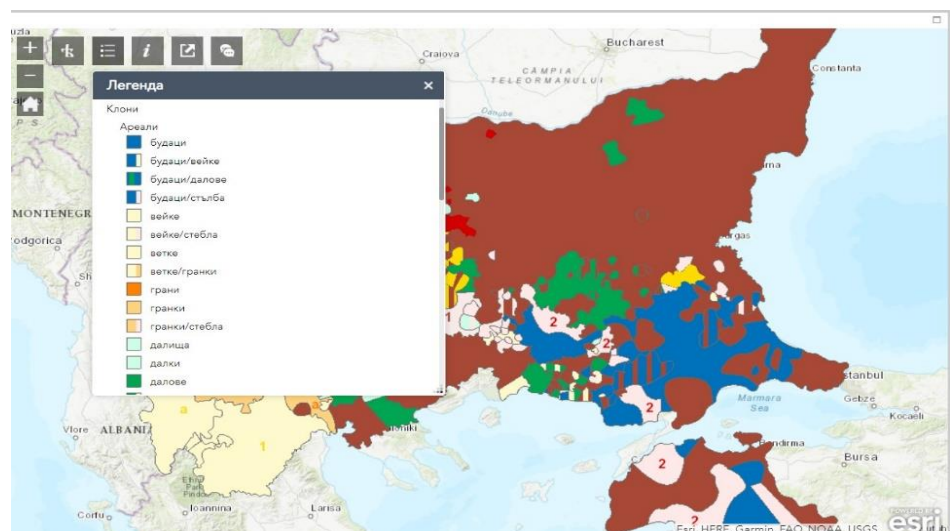


Figure 14. Legend of area layer for the word *клон* “branch”

Figure 15 shows the legend of the point layer for the word *клон* “branch”.

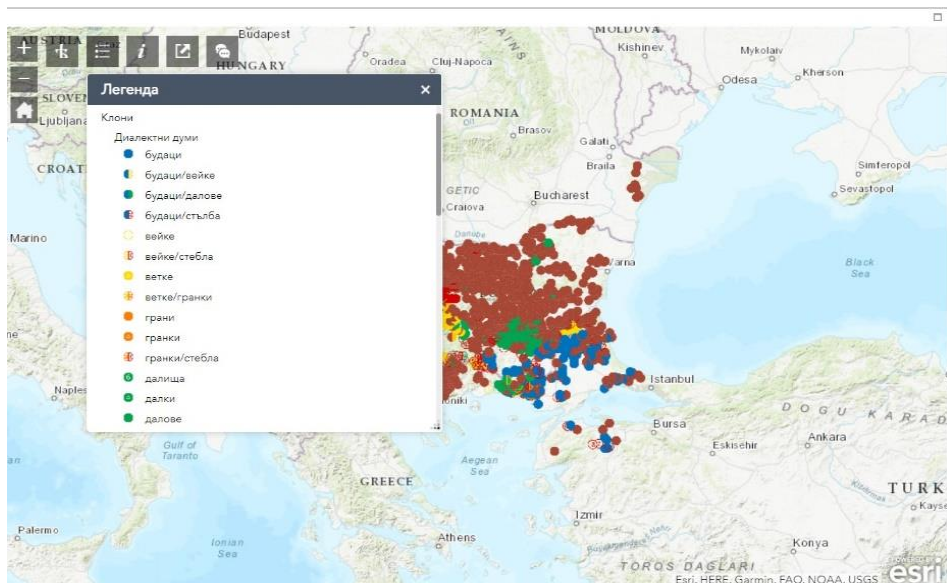


Figure 15. Legend of point layer for the word *клон* “branch”

Figures 16 and 17 show the area layers of *картоф* “potato” and *ечемик* “barley” as they are displayed in the web application. The described interactivity and filtering are available for them, too.

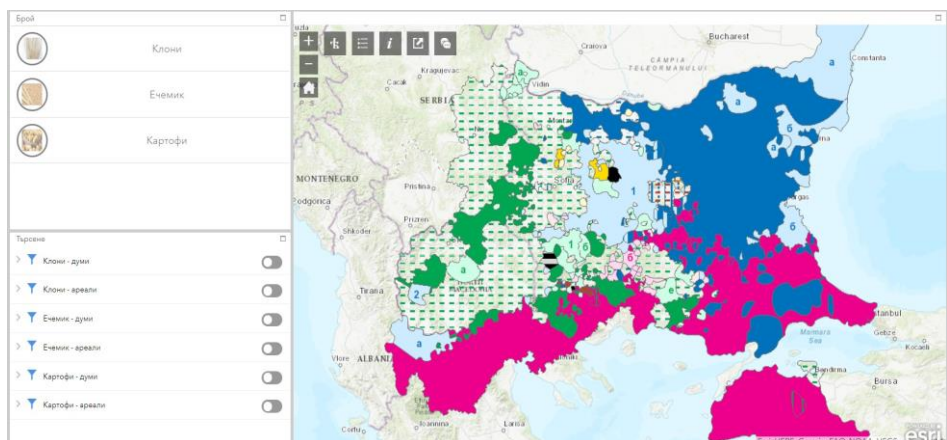


Figure 16. Area layer for the word *картоф* “potato” in the web application

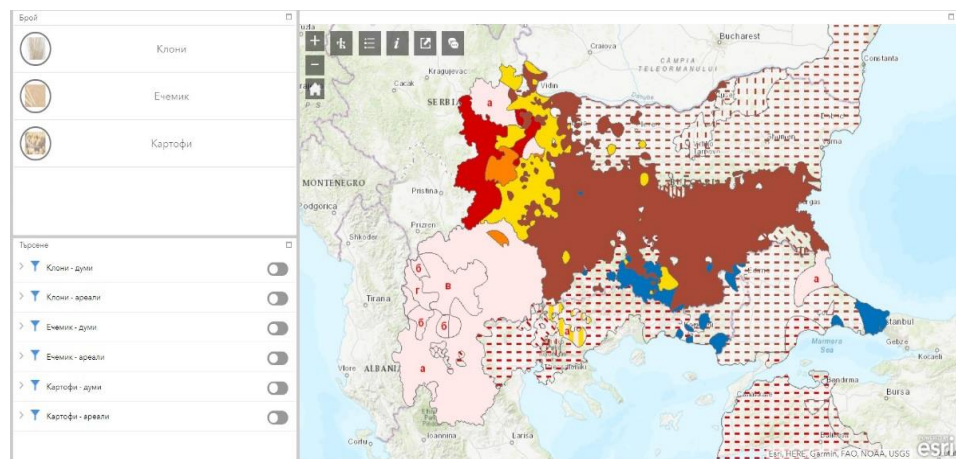


Figure 17. Area layer for the word *ечемик* “barley” in the web application

The interactive map is openly accessible at <http://www.lexicalgeolinguistic.org/dialects>

6. Conclusion

Digitizing dialect maps ensures the preservation of valuable insight about the evolution of language and the geographic span of a language continuum. They also provide a wide access to these snapshots of the geo-spatial distribution of linguistic phenomena. The paper presented the adoption of the most advanced map creation and management software for the creation of a map of the Bulgarian linguistic land. The results lay the ground for further development of the Bulgarian digital dialectology, by having setup the basic infrastructure and geo-spatial information of the locations where Bulgarian language material has been found, collected and analyzed. The methodology for creation of the digital dialect maps has been established, and the maps for three linguistic phenomena – words for *клон* “branch”, *картоф* “potato” and *ечемик* “barley” – have been derived and published respecting the conventions of dialectology. The user interest to be able to interact with the maps in order to navigate through the covered linguistic phenomena and their representation on the maps has also been addressed by providing several ways to access and filter the linguistic phenomena on the map. It is expected that the presented interactive map will soon be enlarged with more maps covering other linguistic phenomena, and the rich dialectology material on the Bulgarian language will be preserved to enable plenty of possibilities for dialectology research and education.

Acknowledgement

This work has been carried out within the project: “Linguistic geographical study of the relationship between the Bulgarian and the European dialectal

vocabulary”, led by Prof. Luchia Antonova-Vasileva, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences and funded by the National Science Fund of Bulgaria. The team of ESRI Bulgaria – Peter Hristov and Milen Hristov – have provided extensive consulting on the employed GIS technologies.

References

ALE 2015: Atlas Linguarum Europae (ALE). Volume I. Neuvième fascicule. Commentaires. Editura universitatii din Bucureşti.

Antonova-Vasileva 2019: *Antonova-Vasileva, L.* Linguistic Geography’s Role in Clarifying the Linguistic Situation in Specific Language Regions in Southeast Europe. – In: Handbook of the Changing World Language Map. Springer, pp. 1–19.

БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София, КК „Труд“. [BDA 2001: Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I–III. Fonetika. Aktsentologia. Leksika. Sofia, KK “Trud”.]

БДА 2016: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. [BDA 2016: Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologia. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Dri-nov”.]

Стойков 1995: *Стойков, Ст.* Програма за събиране на материали за български диалектен атлас. София, Издателство на БАН. [Stoykov 1995: Stoykov, St. Program za sabirane na materialy za balgarski dialekten atlas. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

ГИС базирано представяне на лексикални геолингвистични елементи от българското езиково землище – интерактивна карта на българските диалекти

Свилена Господинова^a, Мариана Дамова^b
„Мозайка“ ЕООД

svilena.gospodinova@mozajka.co^a, mariana.damova@mozajka.co^b

Резюме: Диалектите като форми на говорими езици съществуват в различни съседни географски области. Диалектните различия се проявяват в граматични феномени, но също така и в лексикализация на различни концепции. В интерес на учените, които изследват диалекти, е възможността за визуално представяне на областите, където различните диалекти се говорят. ГИС – Географски информационни системи – предлагат мощна технология за построяване и представяне на карти, които позволяват лесна интерактивност за потребителите. Тази статия обсъжда създаването на ГИС базирана карта на българските лексикални диалекти съвместно с диалектолози от Българската академия на науките, която показва различните начини за назоваване на концепциите за *картоф*, *клон* и *ечемик* в Българското езиково землище, с фокус върху предимствата от използване на ГИС технологии за тази задача.

Ключови думи: лексикална геолингвистика, интерактивна карта, ГИС, български диалекти, диалектна лексика

Диалектът на с. Пустец, Преспанско
(с оглед на особеностите на рефлексите на задната носова и
задната ерова гласна)

Лучия Антонова-Василева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
lantonova@ibl.bas.bg

Резюме: В доклада се разглеждат съвременните диалектни особености на говор от района на Преспанско – област, която е непосредствено свързана по местоположение със сферата на действие на Охридската книжовна школа през старобългарския период. Прави се съпоставка на данните, ексцерпирани от автентични теренни записи, с данните за говорите в други близки селища – с. Връбник, Преспанско, с. Бобошица, Корчанско и др. Представят се наблюдения и съпоставки на специфични особености на диалектите от областта на Солунския, Шуменско-Преславския и Охридско-Преспанския район, които през старобългарския период стават основа на първия писмен славянски език – старобългарския.

Ключови думи: диалектология, история на българския език, историческа фонетика

Диалектите от крайния югозапад на българското езиково землище обхващат селища, разположени по границата на Република Албания и Република Северна Македония – районите на Корчанско, Преспанско, Дебърско и Гѐра. Тяхното местоположение може да се види на редица исторически, етнографски и езикови карти, между които и картата, публикувана в класическия труд на акад. Ст. Младенов „История на българския език“ (Младенов/Mladenov 1979). Тези диалекти притежават редица особености, които ги отличават от съседните им говори, разположени в Република Северна Македония. Те са привличали вниманието на редица наши и чужди учени на първо място поради връзката, която техният южен дял има с района на Преспанско и Охридско, където през Средновековието се развива Охридската книжовна школа.

В чисто географски аспект районът на Охридското, Голямото и Малкото Преспанско езеро представлява една цялост, което се отразява както в бита на населението през вековете, така и в местните предания. Те разказват, че отделните езера са свързани помежду си чрез подземни пещери и

реки. Тези естествени природни връзки обуславят и историческата, обществена и езикова цялост на района, която съвременните политически граници не са успели да накърнят.

Между специално посветените проучвания на диалекти от областта, които се използват за съпоставка в това изследване, като най-значителни трябва да отбележим изследванията на Бл. Шклифов за диалектите в Преспанско, които се намират днес на територията на Гърция (Шклифов/Shklifov 1979), на Е. Христова за говора на село Връбник, Преспанско, разположено в Албания (Христова/Hristova 2003), на Клаус Щайнке и Джелал Юли за говорите, разположени в Албания (Steinke, Ylli 2007). Диалектите естествено са включени като част от „македонския език“ в трудовете на Б. Видоески (Видоески/Vidoeski 1998: 277–307).

Село Пустец (алб. Pusteci, по-рано Liqeni), Преспанско е разположено в областта Мала Преспа на брега на Голямото Преспанско езеро в склоновете на планината Галичица (или Галичница) в Югоизточна Албания. По данни на В. Кънчов към 1900 г. то има 410 жители – българи, християни (Кънчов/Kanchov 1996: 242). Селото не е било обект на самостоятелно проучване в българската диалектология, макар че се споменава с отделни данни в някои публикации, посветени на региона. То е център на община, към която освен него спадат селата *Горна Горица, Долна Горица, Туменец, Глумбочани, Шулин, Зърноско, Церие и Леска*. Според данни на Р. Иванов всички тези села са били християнски и населението им било в лоното на Българската екзархия. В тях през 1930 г. имало общо 278 къщи с 2 550 жители, с 370 деца, които посещавали училище. Само селото Долна Горица нямало екзархийско училище в турско време. (Иванов/Ivanov 2019: 115). За историята на с. Пустец, а оттам и за миналото и облика на неговото население, говорят старинните черкви, които се намират в района. В самото село има стара черква, построена през 1754 г. На остров Мали град (според местни жители известен и с името *Мали пазар*) в езерото, подслонен в огромна пещера, се намира храмът „Света Богородица“ от XIV в. В разказите на местните жители той се свързва с времето на цар Самуил – срв.: *Имат само стара църква, се говорят идинайстиот век, со българско писмо... Идинасту век. Има пуданци еште по напред, прет идинайсти... Ова е пештера. На църквата. Тѐ съ Самуилови рабути*. Възможно е този разказ да е повлиян от находката на гроба на цар Самуил на остров Свети Ахил в близкото Малко Преспанско езеро, днес в Гърция. Но, според мен, не е изключено днешната черква на остров Мали град при с. Пустец в Албания да е построена на мястото на по-стара черква. Факт е, че двата острова, на които има старинни храмове, си приличат изключително много и носят белезите на общи културни традиции. По всичко личи, че те представляват един забележителен исторически ансамбъл, изграден в държава, която е била способна да постави основата на достолепни традиции.

Днес хората дават следното обяснение на името на селото: *Пустец – запустено мѐсто*. Според техните разкази обаче, фактът, че селището е било използвано за нощувки от посетители на черковните средища в района, разкрива и народното обяснение на името на областта Преспа: *Гр̀дот Пр'̀спа съ ка̀зваше, шо е потонат. ... Е т̀ка ѝма сказ̀ание, то̀ ба̀ш го ѝма ка̀зано от єдин ч̀дек ... Се ка̀зваше Пр̀спа. И за то̀ се в̀ка Пр̀спанско єзеро. А то б̀ше пот̀гнато, пот̀гнато и се на̀прави едно пресп̀лиште... от одрове... Мин̀ваа п̀т̀вачи, пресп̀вае т̀ка, от̀вае. За то̀ се в̀каше Пр̀спа. Ёмаше ц̀рква, ёмаше пан̀ир, пресп̀вае и ѝдвае на пресп̀лиште: „К̀де пресп̀, к̀д̀ пресп̀?“; – „Е та̀мо Пресп̀, и така пресп̀лиштето, пресп̀на и та̀ка ост̀на Пр̀спа се ка̀зува“*. В близките околности на с. Пустец се намират и още няколко старинни черкви – „Свети Никола“, „Свети Арахангел Михаил“ и „Света Петка“.

Днес община Пустец е единствената в областта Мала Преспа, в която има официално признато българско малцинство (Иванов/Ivanov 2019: 233). В по-голямата част от селищата от района на Преспанско е установено официално признато „македонско“ малцинство, което се дължи на политическото статукво след Втората световна война. Вследствие на установените тогава политически отношения, на съседството и пропагандата на Република Македония, населението от славянски произход в Албания се обявява за „македонско“. След свалянето на режима на Енвер ходжа обществените контакти между хората от двете страни на границата стават особено интензивни. Много от жителите на албанските села не само ходят да работят и да търгуват в съседна Македония (днес Р Северна Македония), но дори ползват медицински услуги там, поради доскоро трудните транспортни връзки в Албания. Особено чести са случаите, при които жените търсят родилна помощ в съседните македонски градове, поради което децата им след раждането са записвани като „македонци“.

Всичко това противоречи на тенденциите и на стремежите за народностно самоопределяне на населението в недалечното минало. В. Гешев, който изследва текста на автентична история, написана от Лазо Нестори – местен жител, привежда следния цитат: *„До 1929 година жителите на селото три п̀ти подаваат молба до албанската власт за обучуване на българскиот език во училището, но баран̀ето им беше отф̀рлено. Преку 1939 година кога районот беше завладеан от Италия жителите на Мала Преспа и Вр̀бник се об̀рнаа к̀м българските власти со молба за употребение на българскиот език во училиштата и ц̀рквата. Но поради неприятната политическа ситуация, в̀просот не е решен. След 1944 во духот на македонизмот во селото како и во целиот район започва да функционира македонско училиште и жителите во овие области се об̀явени како македонско малцинство“* (Гешев/Geshev 2018: 352–354).

Диалектът на с. Пустец заслужава специален интерес и заради податките, които сочат, че жителите му са имали тесни връзки с жителите от с. Бобошица, Корчанско. Това личи от бележките на А. Мазон, който отбелязва специално тесните връзки на жителите на Бобошица с българските села от района на Преспанско. Същевременно А. Мазон посочва твърдението на бобошци, което те заявяват и до наши дни, че в тази преспанско-корчанска българска общност, те представляват локална аристокрация в сравнение с жителите на с. Пустец – срв. у Мазон: „Grâce en grande partie à ces liens avec l'extérieur, la situation économique et sociale de Boboštica est sensiblement supérieure à celle des villages bulgares de la région de Prespa. Il s'est développé, dans ces conditions, une sorte d'aristocratie locale, et, les Bobostins font figure de bourgeois auprès des paysans de Pustec...” (Mazon 1936: 3) („Благодарение до голяма степен на тези външни връзки, икономическото и социално положение на Бобошица е значително по-добро от това на българските села в района на Преспа. При тези условия се е развила един вид местна аристокрация и бобошци изглеждат като буржоа в сравнение със селяните от Пустец“). В записи, направени лично от мене, бобошци наричат жителите от Пустец „шопи“.

Според данни на Р. Иванов в самия град Корча сред албанското мнозинство в наши дни има и доста българи – преди всичко преселници от Преспа и от Егейска Македония, но също така и по-старо население от български произход. В миналото български се е говорел явно в две махали на града, а през 1886 г. българите там дори са имали свое училище. Българоговорящи села в района на Корча съществуват до 1960 г. Днес жителите, които пазят българския диалект в с. Бобошица са единици, в с. Дреновене има сведения само за пет автохтонни семейства от български произход, но в Корча живеят 225 семейства от стар бобошенски произход, в Тирана – над 50 семейства, в Дурас – 15, в Елбасан – 10. Старата бобошенска емиграция днес може да бъде открита в Румъния, България, Гърция, САЩ и другаде. Според изчисленията на Сотир Танас Демко „днес над 8500 души имат бобошенска кръв“ (Иванов/Ivanov 2019: 234, 235).

Като най-ярка особеност на говорите в Преспанско може да се посочи наличието на рефлекс ъ на мястото на старобългарската задна носова гласна (ж), както е в преобладаващата част от българското езиково землище и в българския книжовен език. Това е характерна особеност на крайните югозападни говори, обхващащи Тетовско (при наличие на дублет със засъгласнен у), Гостиварско, Охридско, Ресенско, които се свързват с българските говори от западния дял на Егейска Македония (БДА. ОТ. 2001: к. 21). Тази особеност е характерна и за говора на с. Пустец – срв.: *Айде живи здрави пак друк път да дойде. Имаме мѣска, ко̀била, мѣсче или ждрѣйѣбе, ... кѣрмак и матѣрица – кѣрмак мѣшк'иот, матѣрица жѣнска-та. Сѣшто ѿе кѣко глѣдам.*

358

внѣтре и тогай се мѣти. В думата *вѣтре* в диалекта се наблюдава вариантен изговор *фнѣтре* // *внѣтре* – най-често; *внѣтре* (рядко); *нѣтре*; *фнѣтре*: *И Остай фнѣтре. Тѹка, тѹка, фнѣтре флѣзите, не сѣдите тѣмо. Ай флѣзите внѣтре! К'е ѡа напраѣт, за покрѣвайне ѡе ама и фнѣтре сѣка много рѣбота. Со нѣтрешно нѣштом. Мѣста фнѣтре. // Сѣтне да ѡа ѡзмачка фнѣтре.* Формите с рефлекс *а* – срв. *внѣтре* // *нѣтре* естествено е разпространен в централните *а*-говори във Вардарска Македония и е възприет в регионалната норма. Той се среща и в говора на с. Врѣбник: *Треба, ѡма нѣтрѣжна лѣгика. И го мѣсиме нѣтре.* В с. Бобошица, например, при съвременните записи освен регистрирания от А. Мазон застъпник *а* в тази дума е отбелязан и застъпник *е*, характерен за голяма част от югозападните български говори: *и си се клѣва внѣтри; да не пѣни нѣѣш ѡ ѡма внѣтри. Внѣтри тѹка во кѣштѣта тѣка зобрѣвѣѣе. // Квѣс му вѣлиме и сос квѣс внѣтре аф кѣло. И си ѡдат от Кѣрча фнѣтре.* Обликът *фнѣтре* е често срещан западния дял на българското езиково землище (БДА. ОТ/БДА. ОТ 2001: к. № Ф 24).

Ст. Младенов описва изясняването на вторичния ер (ʝ_2), засегнало застъпника на стб. ж. Това според него е процес, който засяга и източните, и западните български говори. Говорите, в които ʝ_2 се изяснява в *а*, както е известно, се заобикалят от говори, в които ж се изяснява в ʝ , но очевидно в този пояс съществуват редица случаи, в които се открива изговор с различни вариации (Младенов/ Mladenov 1979: 127). Наличие на изговор ʝ , при който впечатлението от по-широк изговор на гласната се създава от нейната по-задна артикулация, както в Преспанско, в говора на с. Бобошица е отбелязан в думата *кѣща*: *И свѣѣте кѣште (...)* аку нѣмѣе сес нѣштѣ, нѣ бѣе женѣте никок'ѡра (домакини). // Саквѣѣе вѣштѣи не се вѣтем (само) во кѣштѣта мѣѡа – с рефлекс ʝ вѣн от ударение, *сѣѣте кѣште* – по-често. Тези примери може да се съпоставят с интерпретацията, базирана на данните от експерименталната фонетка, която посочва Вл. Жобов за наличието на заден изговор, създаващ впечатление за по-голяма ширина на гласната *а* в различни архаични диалекти (Жобов/Zhobov 2004: 41–43). В някои случаи и в говора на Пустец застъпникът *а* създава акустично впечатление на изговор с по-голяма ширина в сравнение с обичайната: *Не клѣѣено рѣка во нѣше сѣло, нѣ.* Отделни подобни примери са отбелязани и в говора с. Врѣбник, където най-често срещаният застъпник на ж също е ʝ .

Рефлексът ʝ има успоредици в говора на Ропката (Керемидчиева/Keremidchieva 1993: 20–21), който Ст. Младенов описва като ʝ^a – „едно отворено ʝ , което прави акустичния ефект на *а*, подобно на $\text{ô} - \text{ô}^{a\text{“}}$ “ (Младенов/ Mladenov 1979: 128). Според Сл. Керемидчиева в този диалект звукът се явява като застъпник на четирите старобългарски гласни – особеност, ти-

пична за родопските говори. От примерите от говора на с. Бобощица личи, че и тук *ѣ* се явява както на мястото на *ж*, така и на мястото на *з*.

Въпросът за застъпниците на задната носова гласна е един от най-важните за българската диалектология и за историята на българския език. Данните за крайните югозападни български говори представят важни свидетелства за неговото решаване. Преди всичко трябва да се отбележи, че в тях се открива твърде голяма вариативност. Освен застъпникът *ѣ*, който е характерен за преобладаващата част от диалектите в района, често срещан тук е характерният по-широк или//и по-задан изговор. Сходни вариации са отбелязани и при застъпника *а*, отбелязан и в други български говори (Жобов/Zhobov 2004: 41–43; Antonova 2011). Между тях трябва да бъде отбелязан и веларния (задан) изговор на *ѣ* в Шуменско-Преславския регион (Стойков/Stoykov 1993: 102).

Освен застъпниците *ѣ* и *а* в диалектите в крайния югозапад е отбелязан и рефлекс *е* на мястото на задната носова гласна. Освен в наречието *фнѣтре* в говора на с. Пустец той се среща след съгласна *й* в думата *йѣток*: *Нѣл знайиш сйа, имат осноу, осноуто ѣсти што го дѣржи платното, што собира, йѣтоко йѣсти што го плийети. Йѣтокот си ѣе ут волна. Стѣнала, стѣналата здѣла, слѣшаиш, зашто ку се мѣрдат, кут се крѣва тѣје, тѣкуѣту, бѣрдѣлата... И со нѣдзи, слѣшаиш, го клѣваиш со нѣдзи, тап, и го стѣнва тѣје, и ѣа вѣржиш чйѣпката со йѣтоко*. Етимологията на думата сочи праслав. представка **on-*, но рефлексите в други славянски езици показват аналогия с развоя на *ж* – рус. *уток.*, слов. *vótak*. Застъпникът *е* може да се обясни със смесване на рефлексите на задната и предната носова гласна, чийто обичаен континуант е *е*, но може да се свърже и с наличието на рефлекса *ѣ* от *ж* в стружкия говор (Младенов/Mladenov 1979: 128; Стойков/Stoykov 1993: 178–179). Данните на експерименталната фонетика за диалектите на Вевчани и Радожда, Стружко сочат наличието задно *а*, наред със рефлекс *ѣ* < *ж* (Жобов/Zhobov 2004: 41, 42).

При очертаването на застъпникът *е* < *ж* в българските говори в Албания би трябвало да обърнем внимание и на примерите, в които откриваме *е* < *з*, поради факта, че рефлексът на задната ерова гласна в диалектите често съвпада с вокалния елемент в рефлекса на носовата гласна. В някои случаи в група *ѣр* в говора на с. Бобощица и с. Пустец, както в Голо бърдо и Гѣра, се срещат рефлексии *ер//ѣр*: *г'ѣрло, к'ѣрф // кѣрф, к'ѣрна* – *Извади си бѣла к'ѣрна*. Бобощица. Подобни примери в думата *дѣрво* се срещат и в говора на с. Пустец: *от тийе дрѣвата што бѣа*. Тази форма се открива и в говорите в Дебърско в думата *дрѣво*, което може да се свърже с редуването на гласни в старобългарските лексикални облици *дрѣво* и *дрѣво* (БЕР 1971, Т. I: 439–440; 458–459; Заимов 1966). Примерите от гово-

ра на с. Пустец и другите близки селища в района свидетелстват за това, че подобни редувания между гласната *ѣ* и гласната *ѡ* вероятно се проявяват в по-широк кръг думи. Освен това, както личи от БЕР, формите от типа *дрѣво* са разпространени не само в югозападните говори, но и в Шуменско, където естествено се срещат с якав изговор – *др'а̀во*. Производни от същия корен се срещат в Солунско – срв. *др'ѣв'ънъ вѣлъ*, *др'ѣв'ънъ лънджѣцъ* – Зарово, Солунско (Вачева-Хотева, Керемидчиева/Vacheva-Noteva, Keremidchieva 2000: 164).

Рефлекс *е* се среща често в целия район и в глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр., където вероятно най-голяма роля за неговата поява играе смесването на носовките, срв. в говора на Пустец *гра̀дет*, *фа̀тет*, *Во Тира̀на хо̀д'ет*. // *Сѣ̀а хо̀дет во Ста̀нбу̀л*; *вѝдет*. – Бобощица.

В редки случаи на мястото на предната носова гласна се среща рефлекс *а*. Той е отбелязан като дублетен в думата *език*: „*Та ѡ̀а сум по бу̀лгарск'и ѡ̀азик на̀ста̀вничка*“ – срв.: *Та̀мо прѣ̀давам на а̀лбански ѡ̀азик. Вто̀ри ѡ̀азик како̀ф ѡ̀е? Пона̀тамо за годѡ̀на тѣ̀дѣшко к'е ѡ̀е за ѡ̀виѣ ѡ̀ѣзици, нѣ̀ма студѣ̀нти*. Същата особеност е отбелязана и в говора на с. Бобощица, но там са посочени и дублети с изговор *ѣ*: *Та̀ка шо ѣ̀сте у на̀ше сѣ̀ло на ѡ̀азик „ка̀й нас“*. *То̀ко ѣ̀сти мно̀гу до̀бро да збо̀рвиш ѡ̀ѣден ѡ̀ѣзик. И со ѡ̀ве, со ѡ̀ѣзи́ко ка̀й нас се разбѐриа* (БДА. ОТ/ BDA. ОТ 2001: к. № Ф 31). Изговорът *а* тук е следствие от смесването на носовките и от влиянието на македонската писмена регионална норма. В говора на с. Пустец в тази дума е отбелязан пример със застъпник *ѡ*: *Сла̀фски ѡ̀ѣзици сѣ̀ тѣ̀е*, както и един пример с *о*, който може да се свърже с провеждане на аналогия с думите с рефлекс *а* на задната ерова гласна: *Та̀мо пра̀штаме нѐкуѡ̀ студенти за про̀дължѐние на ѡ̀зикот во Тира̀на*. Успоредици на тази форма може да се търсят във формата *ѡ̀дчмен* – стб. ѡ̀чмѣнѣ: *ѡ̀дчмен'а сѣ̀йме*, където рефлексът *о* е възникнал след смесване на носовките (БДА. ОТ/BDA. ОТ 2001: к. № Ф 32). Рефлекс *о* на мястото на задната носова гласна е отбелязан и в думата *вѣ̀же*: *ѡ̀дндже за пра̀вдата* (добитѣ̀ка), *за кра̀вите*.

Според Ев. Христова в говора на с. Връбник, Преспанско също са отбелязани думи със застъпник *о* – срв. *ѡ̀гл'ен* (след изпадане на *в*) и *по̀пѡ̀шче*, както и изолирани случаи с изговор *ом*: *клѡ̀мку* (Христова/Hristova 2003: 77), въпреки преобладаващият застъпник *ѡн//ѡм* при наличие на разложен назализъм. В говора на с. Пустец разложен назализъм се среща в думата *грѐндел*: *Рѣ̀чка, грѐндел', ѡ̀во се вѝка пла̀з па̀, ра̀лник се вѝка ѡ̀во ту̀ка*. Подобни примери свързват говора на с. Пустец с диалекта на с. Бобощица, Корчанско, както и с диалектите в Костурско (Шклифов/Shklifov 1968), които пазят следи от назализъм в изговора на застъпниците на носовите гласни. Е. Христова отдава примерите с назализъм в с. Връбник, Преспанско на влияние на долнопреспанския говор. Но този диалект не е

единен по застъпниците на ж (Шклифов/Shklifov 1979: 26–27). В едни селища тук се среща застъпник ъ и случаи с разложен назализъм с вокален елемент ъ – ъм, ън, както в костурския говор. В други селища се наблюдава варианти ъ/ъ, отбелязани в началото на думите и в по-широк ареал: *йъток/йъток*, наред със случаите *клъмко, пъпок*, а в отделни думи е отбелязано и у: *кус, гнус, гулап* и др. Лабиален застъпник у се среща в думата *къс* ‘кратък’ в говора на с. Връбник: *Тѣй пъ-късо, пъ-галѣно*, а в говора на с. Пустец в думата *крѣг* и нейни производни: *Тука, во кръок, во крѣгло*. Най-широко е разпростарнен фонетичният облик *кѣк’а*, който е обичаен за говорите в Преспанско – срв.: *Сѣйѣтне, уткѣде бѣше изгѣнету сѣлуту, ут пет-шеснѣйсее кѣк’у и остѣнаа сѣдѣм*. Шулин.

В Долнопреспанско специално е отбелязано наличието на четири вида застъпници на стб. ж в думата *рѣка*: *рѣ́ка*; *ра̀ка*, *ро̀че*, *нарѹчина* (Шклифов/ Shklifov 1979). Подобна вариантност – ъ, а или а в Преспанско посочва и Б. Видоески (Видоески/Vidoeski 1998: 278). Редица вариации при застъпниците на задната носова гласна в Преспанско са отбелязани и от К. Щайнке (Steinke, Ylly 2007: 39–41). Всичко това показва, че наличието на вариантен изговор на мястото на ж може да се определи по-скоро като правило, отколкото като изключение в региона. В ареала на крайните югозападни говори застъпникът *о* на задната носова гласна е характерен за говорите в Дебърско. Неговата поява в Преспанско може да се свърже с рефлексите от типа *ô* и *o^o* – средни гласни с по-задно учленение и с по-голяма ширина в сравнение с гласната ъ, каквито съществуват в родопските говори. След загубата на допълнителните характеристики в тяхното учленение, те са преминали в гласна ъ, гласна *а* или в гласна *о*, като в крайните югозападни говори се пазят различните им вариации.

По отношение на изясняването на задната ерова гласна **ъ** в **о** трябва да се отбележи, че в говора на с. Пустец то също не е напълно последователно проведено. Среца се системно в предлози, представки и наставки - срв.: *Си гу пусѣирваме сус сѣришите. Добри да сте со сѣруго, дѣцата. На нѣша вѣзрас. Мѣста ут биѣнцата, во тѣнджера. Сѣлиме гу ву кѣчин ъа пак. пѣжок.* Ниѣ сме л љг ъе на ниѣкакоф тѣтко. Редовно е изясняването на задната ерова гласна в членната морфема за м.р. ед.ч.: *Кѣк гу збѣрвѣши ѥѣзикут нѣш? Вѣка пѣблизо со мак'ѣдѣнциите сме преспѣнск'иот гѣвор, демѣк прѣспанско тѣка сме бѣизо нѣшио гѣвор тѣка, нѣшитѣ дѣѣвет сѣла, пѣ-близо с ѣвой, во преспѣнск'иот рег ѥдѣн, с ѣва Рѣѣсен, Ѧхрид, Рѣѣсен, Ѧхрит са пѣ-бѣизо до нѣшийо гѣвор, прѣспанск'ѣ гѣвор; Пѣто, што излѣзва нѣдвор от кѣк'ѣта; сѣмо во чѣсот. Лѣбу вѣф фѣурната тѣму. Со кѣрсто. Тѣ са дѣто и пѣса сѣѣ и пѣтребитѣ от рѣзбойо. Тѣка зат сѣртот ѥе сѣлото. Нѣдвор е нѣжникот во двѣро. Мѣйот мѣйстор рѣбѣти, во Мак'ѣдѣнийѣ, мѣжот ми. Ниѣ пѣ-добро го знѣме руск'ио ѥѣзик.*

Важно е да се отбележи, че според записите в коренни срички изясняването на *ъ* е непоследователно и се среща вариант *ъ^о* (*ъ* с лабиален, закръглен изговор): *Йма и дои, йма и снѣк. Ймаме свѣ. Градом Приѣсна съ казваше, шо е пѣтъ^онат. Али на вѣнка е студено? Абе знайеш как гу излѣга тоѣа. Шара ѣе, за дѹнейне дѣсчѣн'а, итѣици (дѣсчици)*

Изясняване на задната ерова гласна се среща в съчетание с плавната съгласна *л*, но отсъства при съчетания със съгласна *р*: *Ова ѣсти кѹт'ѣл за пѣпер тѣлчен'е. А, бѣлгарск'иот се рѣзбира. А бѹлгарск'ио со мак'едѣнск'ио ѣсто ѣе; пѣлжоци, вѣлнена. // Де го вѣрзаш кѣно ти. Нѣе го вѣлиме кѣрмаче. Прѣсе – кѣрмаче. Мак'едѣнците прѣсе го вѣл'ат, ма нѣе тѹка кѣй нас – кѣрмаче малѣчко, не вѣлиме прѣсе. И гу фѣрл'а воф пѣпелта. Удѣоре, ут гѣрлото на бунѣро, гѣрлото ѣсти со кѣмен', е нѣй-напрѣт клѣдено двѣ дѣрфѣа.*

Въз основа на посочените примери на застъпниците на задната носова и задната ерова гласна в говора на с. Пустец може да се потвърди тезата, че крайните югозападни говори показват специфичните особености на българския език. По тези свои характеристики те се оказват единни с източнобългарските диалекти. Тяхното единство в съвременната епоха въпреки отсъствието на преки езикови контакти потвърждава тезата за липсата на типологични различия между двете български книжовни средища през средновековието – Охридското и Преславското. В говора на с. Пустец, както и в други диалекти в района, се наблюдават явленията, свързани със съвпадението на задната носова и задната ерова гласна, както и с изясняването на техните застъпници. Тези явления при задната носова гласна имат успоредици в диалектите в Дебърско и в родопските говори, а при задната ерова гласна – в говорите в Солунско и в Шуменско-Преславския район. Връзка с диалектите в Корчанско, Костурско и Солунско се наблюдава и по отношение на наличието на разложен назализъм. Специфичните особености на гласната *ъ* в говора на с. Пустец дават възможност да се потвърди предположението, че причините за възникването на процесите на изменения се коренят в наличието на по-задно учление на застъпника на задната носова гласна и задната ерова гласна, което води до разширяване или до лабиализация на изговора на вокала.

Литература / References

- БДА. ОТ 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София, КК „Труд“. [Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I–III. Fonetika. Aktsentologia. Leksika. Sofia, KK “Trud”.]
- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т. I. София, Изд. на БАН. [Balgarski etimologichen rechnik. T. I. Sofia, Izd. na BAN.]
- Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000: *Вачева-Хотева, М., Сл. Керемидчиева*. Говорът на с. Зарово, Солунско. София, Мултипринт. [Vacheva-Hoteva, Keremidchieva]

- chieva 2000: *Vacheva-Hoteva, M., Sl. Keremidchieva. Govorat na s. Zarovo, Solunsko. Sofia, Multiprint.*]
- Видоески 1998: *Видоески, Б.* Преспанските говори. – В: Дијалектите на македонскиот јазик. Скопје, МАНУ, с. 277–307. [Vidoeski 1998: *Vidoeski, B. Prespanskite govori.* – In: *Dijalektite na makedonskiot jazik. Skopje, MANU, s. 277–307.*]
- Гешев 2018: *Гешев, В.* Следистория на българския език: български език на Балканите, спомени за българското минало, противоречиво и динамично настояще. София. Факултет по славянски филологии. Университетско изд. „Св. Климент Охридски“. [Geshev 2018: *Geshev, V. Sledistoriya na balgarskiya ezik: balgarski ezik na Balkanite, spomeni za balgarskoto minalo, protivorechivo i dinamichno nastoyashte. Sofia. Fakultet po slavyanski filologii. Universitetsko izd. “Sv. Kliment Ohridski”.*]
- Жобов 2004: *Жобов, Вл.* Звуковете в българския език. София, ИК „Сема РШ“. [Zhobov 2004: *Zhobov, Vl. Zvukovete v balgarskiya ezik. Sofia, IK “Sema RSh”.*]
- Заимов 1966: *Заимов, Й.* За името на село Дървеница, Софийско. – Български език, № 2, с. 157–158. [Zaimov 1966: *Zaimov, Y. Za imeto na selo Darvenitsa, Sofijsko.* – *Balgarski ezik, № 2, s. 157–158.*]
- Иванов 2019: *Иванов, Р.* Българската народност на Балканите – опит за исторически, демографски и антропогеографски обзор. Хасково, РБ „Хр. Смирненски“. [Ivanov 2019: *Ivanov, R. Balgarskata narodnost na Balkanite – opit za istoricheski, demografski i antropogeografski obzor. Haskovo, RB “Hr. Smirneniski”.*]
- Керемидчиева 1993: *Керемидчиева, Сл.* Говорът на Ропката. София, Microprint. [Keremidchieva 1993: *Keremidchieva, Sl. Govorat na Ropkata. Sofia, Microprint.*]
- Кънчов 1996: *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1996 (Фототип. изд. на изд. от 1900 г.). [Kanchov 1996: *Kanchov, V. Makedonia. Etnografiya i statistika. Sofia, Akad. izd. “Prof. Marin Drinov”, 1996 (Fototip. izd. na izd. ot 1900 g.).*]
- Младенов 1979: *Младенов, Ст.* История на българския език. София, Изд. на БАН (превод и ред. от немското издание от 1929 г.). [Mladenov 1979: *Mladenov, St. Istoriya na balgarskiya ezik. Sofia, Izd. na BAN (prevod i red. ot nemskoto izdanie ot 1929 g.).*]
- Стойков 1993: *Стойков, Ст.* Българска диалектология. София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“. [Stoykov 1993: *Stoykov, St. Balgarska dialektologiya. Sofia, Akad. izd. “Prof. Marin Drinov”.*]
- Христова 2003: *Христова, Е.* Българска реч от Албания. Говорът на село Връбник. Благоевград, Унив. изд. „Неофит Рилски“. [Hristova 2003: *Hristova, E. Balgarska rech ot Albania. Govorat na selo Vrabnik. Blagoevgrad, Univ. izd. “Neofit Rilski”.*]
- Шклифов 1968: *Шклифов, Бл.* Костурският говор. Трудове по българска диалектология. Т. 8. София, Изд. на БАН. [Shklifov 1968: *Shklifov, Bl. Kosturskiyat govor. Trudove po balgarska dialektologiya. T. 8. Sofia, Izd. na BAN.*]
- Шклифов 1979: *Шклифов, Бл.* Долнопреспанският говор. Трудове по българска диалектология. Кн. 10. София, Изд. на БАН. [Shklifov 1979: *Shklifov, Bl. Dolnoprespanskiyat govor. Trudove po balgarska dialektologiya. Kn. 10. Sofia, Izd. na BAN.*]

- Antonova 2011: *Antonova-Vasileva, L.* Specific Traits of the Continuants of the Old Bulgarian Nasals in the Outlying South-western Bulgarian Dialects. – *Балканско езикознание/Linguistique balkanique*. № 50, 2–3, s. 51–64.
- Mazon 1936: *Mazon, A.* Documents contes et chanson slaves de l’Albanie du Sud. Paris, Librairie droz.
- Steinke, Ylli 2007: *Steinke, Kl., Xh. Ylli.* Die slavischen Minderheiten in Albanien (SMA). 1. Teil. Prespa – Vërnik – Boboshtica. Slavistische Beiträge. 458. Verlag Otto Sagner, München.
- Steinke 1999: *Steinke, Kl.* Dialekt oder Sprache? Zu einigen aktuellen Kontroversen in der Slavia. – In: *Ars Philologica*. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Karsten Grünberg und Wilfried Potthoff. Sonderdruck. Peter Lang. Frankfurt am Main etc.

The Dialect of the Village of Pustets, Prespa Region (In View of Peculiarities of the Reflexes of Posterior Nasal and Posterior Er Vowel)

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
lantonova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper examines the contemporary dialectal features of the dialect of the region of Prespathat which is directly related in location to the Ohrid Literary School of the Old Bulgarian period. A comparison is made between the data extracted from authentic field records and the data from the dialects in other nearby settlements – the village of Vrabnik, Prespa region, the village of Boboshtitsa, Korcha region, among other. Observations and comparisons are made of specific features of the dialects of the Thessaloniki, Shumen-Preslav and Ohrid-Prespa regions, which were the basis of the first written Slavic language during the Old Bulgarian period.

Keywords: dialectology, history of the Bulgarian language, historical phonetics

Български съответници на лексикални кулинарни балканизми

Ана Кочева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

anak@abv.bg

Резюме: Лексикалните балканизми най-общо запазват формата на езика, от който произхождат, и близката семантика, която носят. Кулинарните балканизми (най-вече турцизми) в диалектите на българския език споделят съдбата на лексикалните балканизми въобще – ограничават своята употреба или биват заместени с домашни съответници.

Ключови думи: кулинарни балканизми, домашни съответници

Терминът *лексикални балканизми* в Българския етимологичен речник е един от основните. Той се отнася не само до онези общи лексикални единици, които са и съставна част от речниците на езиците на балканския езиков съюз (български, гръцки, румънски, албански, наследниците на сръбохърватски), но и на турски, който като представител на друга (тюркская) езикова група, географски и исторически, столетия наред изключително силно е влиял върху лексиката на останалите индоевропейски езици на Балканите. Най-осезателно това влияние се е оказало върху кулинарната лексика, тъй като в основата си, независимо от някои народностни специфики, балканската кухня има ясно изразен ориенталски характер. На второ място заемки в другите езици е дал гръцкият език. Румънският е по-ограничен с влиянието си, което е изразено в известна степен по отношение на обработката на някои царевични храни. Следователно с основание се говори за балкански лексикални турцизми, балкански гръцизми, балкански румънизми за названията на храни, които са основни на Балканите. Някои от тези названия се срещат и в други езици, но не с такава честота (заради типичната употреба на реалиите), каквато се открива на Балканите. Въпросът за българското (славянско) лексикално влияние на Балканите в областта на кулинарната лексика досега не е поставян и той предстои да бъде решаван в бъдеще. Днес са налице отделни сведения за посредническата роля на българския език дори при западноевропейските езици. Така например при заглавната дума *йогурт* ‘кисело мляко’ в Българския етимологичен речник (БЕР/BER II. 1979: 104) четем: „От тур. *yogurt*; заето също

и в гръцки *υαόυρῃ*, сръб. *jogurt*, френ. *yagourt*, *yoghourt* (според Bloch-Wartbourg заето от български още през 1432 г., споменато във френски пътепис), нем. *Joghurt*, рус. *яурт*“.

Освен заимстващ, българският език се е оказал и съпротивляващ се на чуждите влияния, като е съхранил или е създал свои домашни съответници на балканските заемки – факт, който в случая е в основата на това проучване. Така срещу одомашнения *йогурт* се противопоставят изцяло българските: книжовното *кисело мляко* и диалектните *квасено мляко*, *подквасено мляко*, *л'ято мляко*, *квасеница*, *квасеняк*, *квасеник*, *подкус* и др. Лексикалните балканизми най-общо запазват формата на езика, от който произхождат и близката семантика, която носят. В преобладаващия брой случаи те са от същия тематичен кръг на лексикални единици (тук, естествено, става дума за кулинарна лексика). Във всеки език, в който присъстват, те вече имат и своя собствена съдба – придобиват нови значения, каквито нямат в езика източник. Така напр. турският балканизъм *катък* < *katik* ‘прибавка към ядене, приядка (сирене, масло, мармалад и др.)’ в българските говори придобива нови значения: ‘гозба’ (Средни Родопи; Дервент, Дедеагачко); ‘сварено, сгъстено мляко’ (Троян; Кръвеник, Севлиевско; Силистренско); ‘сметана’ (Енина, Казанлъшко); ‘вид сирене’ (Старозагорско); ‘втвърдена лой’ (Съчанли, Гюмюрджинско) (по-подробно вж. БЕР/BER II. 1979: 279). Накратко, чуждият лексикален балканизъм е запазил само своята форма и най-общото си („кулинарно“) значение, но в български е развил съвсем нови и различни значения. Именно поради тези особености на заимстването се привеждат само формите на езика източник или посредник от балканския ареал, в който те битуват. Значенията (най-често променени) се дават единствено в български език и неговите диалекти.

Посочените кратки сведения за чуждите думи имат само встъпителен характер – те доизясняват термина *лексикални балканизми*. В центъра на вниманието тук стои проблемът за техните *български съответници (стари и нови)*, които *влизат в конкуренция със заемките*.

Материалът за това проучване е ексцерпиран основно от БЕР и от Архива за Български диалектен речник в Секцията за българска диалектология и лингвистична география в ИБЕ при БАН. Към него е прибавен изворов материал от експедициите за изготвяне на интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия. За използваните многобройни справки по БЕР вж. приложената библиография накрая.

1. Храни и питиета от растителен произход

1.1. *Фасул* ~ *боб*; *грах*; *вариво* ‘боб’

Заемката *фасул* в български език се включва в кръга на балканските кулинарни лексеми за варивото ‘боб’ (срв. грц. *φασούλι*, тур. *fasulya*, рум. *fasole*, алб. *fasul*) след XVII век. Според БДА (БДА/BDA 2001: 424) ареалът на разпространение на *фасул* има най-вече южен характер (Малко-

търновско, Одринско, Хасковско, Пловдивско, Ксантийско, Дедеагачко, Петричко, Гоцеделчевско, Солунско, Костурско). Стеснен, той продължава да върви на северозапад (Пазарджишко, Софийско, Трънско, Царибродско и Нишко).

Българският, т.е. домашният съответник *боб* на чуждоезичния *фасул*, се открива в повечето славянски езици и до пренасянето от Америка на растението *Phascolus vulgaris*. *Бобът* е име за други, по-стари и тукашни растения от семейство бобови (грах, бакла) – всички с обла форма на зърната. Това семантично прегрупиране продължава да се извършва и по-късно (срв. *бобули* ‘царевича’, *влашки боб* ‘картофи’, *червен боб* и *черен боб* ‘бакла’ и др.). Растенията (и съответно варивата от тях) до пренасянето на фасула от Новия свят са основна храна на славяните, разбира се, в това число и на българските. Именно затова и новодошлият член от това семейство се превръща в име на вече почти станалото ежедневно варено ядене на българите, които започват да го смятат дори за най-типичния свой репрезентант на националната си кухня.

Наименованието *боб* се открива в целия мизийски, старопланински и подбалкански ареал, а на югозапад то е характерно за Босилеградско, Дупнишко, Кюстендилско, Благоевградско, Делчевско, Западноегвелийско, Воденско и Корчанско.

Любопитно е, че поради същите причини общобългарското родово название *вариво*, семантично свързано с варенето на всякакъв вид зеленчук, в някои райони тясно се специализира във видово (срв. *вариво* ‘боб’ в Драмско и на североизток от Дедеагач). Домашните форми *грах*//*граф* в Централна и Западна Македония също са резултат от смесване на родовото понятие *боб* с видовото *грах* по българските земи.

1.2. *Качамак*, *бракадан*, *мамалига*, *малай* ~ *вареник*; *влашеник*, *дивяк* (*дивеник*), *фкòтел* ‘качамак’

Заемките от турски *качамак*, *бракадан* (срв. *kaçamak*, *barkadan*) и от румънски *мамалига* (срв. *mămăligă*) се откриват върху по-голямата част от българската езикова територия: *качамак* (почти целия ареал на централните и северозападните говори, тракийските и родопски говори, а също така и значителен дял от Вардарска и Егейска Македония); *бракадан* – първоначално свързано с *бак³р*, и по-точно с бакърения съд, в който се вари царевичната каша, а след това и с народното преосмисляне по начина на приготвяне (бъркане) на домашна почва (Скопско, Велешко, Прилепско, Охридско, Воденско, Петричко, Благоевградско). Заемката от румънски *мамалига* типизира Североизтока (Русенско, Силистренско, Севернодобричко, Северношуменско), но също така се открива и в Сливенско и Ямболско. В този смисъл названията на това ястие в българския език имат предимно балкански характер. (По-подборно вж. БДА/ВДА 2001: 422, и по-специално карта Л 28 „Названия за качамак“). Връзките, които българският език установява чрез *качамак* с други балкански езици (новогр. *Ка-*

тсаци́к, алб. *kaçatàk*, арум. *čăčiumác//čăčiumás*, сръб. и хърв. *качама́к*) са още едно доказателство за този извод.

И все пак, макар и върху много по-малка (източна) територия, българският език е изградил свои облици като названия за това ястие: *вла̀шенѝк*, заради основната храна във Влашко, откъдето е дошла и у нас (Варненско, Провадийско, Преславско, Източновеликотърновско, Бургаско); *ва̀ренѝк* с превръщане на родовото име със значение ‘ястие, получено по начина на приготвяне – варене’ във видово (Малкотърновско, Лозенградско, Мидийско). Срв. по-горе *ва̀ривѝ* 1. Ядене, сготвено чрез варене и 2. Боб.

1.3. *Армѝя*; *ла̀хана*; *кард’ѝ*, *кардѝя* ~ *кѝсело зѝле*; *зѝленица*; *расѝл*; *пресѝл* ‘кисело зеле’.

Заемките от гръцки *армѝя*, *ла̀хана* и *кард’ѝ* в българските диалекти съставят централната част от българската кулинарна лексика (срв. Гръцките *армѝ*, *ла̀ханѝ(v)*, *кардѝа* – преносно – и заетите в тур. *lâhana*, алб. *Lâkana*, рум. *lahaniu*). Ареалът на разпространение според карта Л 27 „Названия на кисело зеле“ в БДА (БДА/BDA: 2001) на *армѝя*, колкото и да е странно, не е в Южна, а в Северна България (Плевенско, Никополско, Великотърновско, Варненско), докато на *ла̀хана* е вече в южнобългарските езикови области (Бургаско, Елховско, Свиленградско, Хасковско, Асеновградско, Пловдивско, Димотишко, Гюмюрджинско). Ареалът на *кард’ѝ*, срв. гръц. *кардѝа*, което първоначално е означавало ‘сърце, сърцевина’, а след това метафорично и ‘зеле’, ‘кисело зеле’, е малък (Смолянско, Ксантийско).

Българските съответници са *зѝле*, *зѝленица*, *расѝл* и *пресѝл*. Те се откриват най-вече на север (в Мизия и Стара планина) – *зѝле*, *зѝленица*, *кѝсело зѝле* и на юг (в по-голямата част от земите около реките Искър, Вардар, Струма, Места, а също така и в Странджа) – *расѝл* и *пресѝл*. Накратко, южните райони, които се намират в непосредствен досег с гръцкия език, имат домашни (български) названия. Изобщо, по-голямата част от българската езикова територия, и на север, и на юг, има своите противопоставни имена. Тази ареална картина говори за сложността на балканското контактуване при заимстването. Явно е, че в редица случаи то има индиректен териториален характер. Възможно е старите български кулинарни названия за ‘кисело зеле’ тъкмо на юг да са дали отпор на гръцката инвазия и да са устояли на нейния натиск чрез съхранение на първоначалната си форма. Компромисен случай във Великотърновско предлага адекватно-субстантивното словосъчетание *ф́тасало зѝле*, където прилагателното е гръцко, а съществителното – българско.

1.4. *Ошѝф* (*ошѝв*) ~ *сѝшѝлки*; *сушѝлки*, *сѝшалки*, *шушѝлки*, *шушѝлки* и др. – всички с корен сух ‘ошав’.

Заемката (*х*)*ошѝф* (*ошѝф*) у нас, с която българският език се вписва в балканската лексика, има ориенталски произход. Навлязла е от турски (*hoşaf*), а в него от кюрдски *hoşav* или персийски *hōṣāb*, *hoṣab* с етимон

‘хубава вода’. Формите с *oшàф* са по-типични за източнобългарските говори – странджански, тракийския, балканските, но се откриват и в преходните между Изтока и Запада – банско-разложкия.

Българските многобройни съответници с преосмислен корен *сух-* (независимо от фонетичните, морфологичните и словообразователните промени) също са регистрирани на изток, като „изпъстрят“ ареала на *(х)ошàф* (Сливенско, Еленско, Русенско, Силистренско, Старозагорско, Копливченско, Пирдопско, Софийско, Родопите). Там те се откриват с първичното значение ‘компот’ в изрази като *тих от сушèлките*. Количеството от примери може да бъде увеличено многократно, тъй като векове наред българинът ежедневно е предпочитал варенето на храни от културно отглежданите и диворастващи растения, което прави неговата кухня диетична и здравословна.

2. Храни от животински произход

2.1. *Чевермè (чевермò) ~ пèченìк, пèченица* ‘печено агне (или прасе) на шиш’.

Заемката *чевермè* в български език е част от балканските кулинарни лексеми (срв. тур. *çevirte*; гръц., оstar. *τσιβερμές*). В български и гръцки тя е навлязла от турски. В гръцки е излязла от употреба. Заемката *чевермè* у нас се среща на обширна територия. В Централните Родопи основният ѝ облик е *чеверм’ò*. У българите мюсюлмани означава ‘печено агне на шиш’, у българите християни, освен това значение, може да се появи и значение ‘печено прасе на шиш’.

Българските съответници на *чевермè* са *пèченìк* (Банско, Разложко), и *пèченица* (Еникьойско), т.е. създадени са въз основа на по-общия начин на приготвяне – печене.

2.2. *Капамà ~ задушèно; задушèна гòзба* ‘задушена месна гозба със (или без) зеленчуци’. С турската заемка в български *капамà* нашият език увеличава случаите на лексикални балканизми (срв. тур. *карата*, грц. *καταцаς*, рум. *саратà*, арум. *сàрàтà*, алб. *каратà*, сръб. и хърв. *капàма*). Задушеното ястие („под капак“) се открива в южните райони (Пиринско, Тракия, Пловдивско).

Българските съответници – *задушèно; задушèна (или уварèна) гòзба* – са по-характерни за старопланинските райони (Ловешко, Троянско).

2.3. *Шкембè; тумбàк, гайде ~ бàба (бàбе, бàбица, бàбичка); дядо (дèдец); стàрец (старìк)* ‘нарязано месо, консервирано в дванадесетопръстника или стомаха на прасе с различни подправки’.

Повече от ясно е, че някои от посочените значения на турцизмите тук са възникнали по метонимичен път. Мюсюлманите, както е известно, не използват свинското месо за ядене. По-широко погледнато, и българските съответници също са възникнали въз основа на пренасяне на значението – било по формата, било по сбръчкаността на получения продукт, наподобяващ кожата на старците, или по други белези.

Турските думи *işkembe*, *tumbak*, *gajda*, макар да се срещат и в други езици с друго значение, в български са само заеми по произход. В български език като имена на този вид храна откриваме: *ишембѐ* (в Ловешко), *тумбѝк* (в мизийски, старопланински, тракийски говори), *гѝйде* (в Пловдивско).

Българските еквиваленти *ба̀ба* (*ба̀бе*, *ба̀бица*, *ба̀бичка*) са характерни за: Пиринския край, Пловдивско, Котелско, Централна Стара планина, Плевенско); *дя̀до* (*дѐдец*) за: Странджа, Разложко, Пловдивско, Старозагорско; *ста̀рец* (*ста̀рик*) за: Североизточна и Югозападна България.

2.4. *Ба̀хур* ~ *др̀бевица*; *д̀нешиник*; *к̀рвавѝца* ‘нарязани на ситно вътрешности на прасе, консервирани с подправки в дебелиите му черва за бърза консумация’.

Турските облици *bagr* или *bagur*, *bagursak*, *barsak*, свързани с названия за ‘различни вътрешности на животно’, легат в основата на побългарения (чрез суфикс *-ур*) *ба̀хур* (Странджа, Западни Родопи, Добруджа). Що се отнася до имената за връзката между вътрешностите на прасе и съответните ястия от тях, в турски език, естествено, липсва информация.

Домашните лексикални съответници за *ба̀(х)ур* са: *др̀бевица* (Тетевенско), *д̀нешиник* (Старозагорско), *к̀рвавѝца* (на по-голямата част от българската езикова територия). Всички те са свързани с начините на приготвяне – ‘дънене на (на)дробено (месо) с кръв’, т.е. надънване ‘натъпква-не’, надробяване, запазване на кръвта.

2.5. *Сутля̀ш* ~ *млѐчница*; *д̀вченик*; *мля̀ко с ориз* ‘сварено прясно мляко с ориз (булгур)’.

Турцизмът *сутля̀ш* (*sütlü aş*), буквално ‘млечно ястие’, се открива и в албански (*sytliaç*), в сръбски и хърватски (*сутлија̀ш*). В българските говори той има варианти *сутл’а̀ч* (Костурско, Малкотърновско), *сутл’а̀ш* (Казанлъшко); *шукл’а̀ш* (Пазарджишко). На по-голямата част от езиковата територия е *сутл’а̀ш*.

Домашните съответници са: *млѐч(е)ница* (Ловешко), *д̀вченик*, *мля̀ко с ориз* (Старозагорско, Софийско, Плевенско).

2.6. *Балмю̀ш*, *юшумѐр* ~ *сиренев* ‘овчарска каша от прясно сирене и брашно’.

Турцизмът *балмю̀ш* и диалектните турски форми *belmuş*, *belmiş* се откриват освен в български с различни значения, свързани с каша от сирене и брашно, и в езици от балкано-карпатския регион (срв. рум. *balmoş*, унгар. *bálmós*). Според БЕР (БЕР/BER I. 1971: 104) формата в български „по народна етимология е осмислена с *бял мъж* поради белотата на сиренето. Може да се предполага и прабългарски произход“. Различни фонетични облици на названието има в Ловешко, Троянско – *б’ал мъш*, и в Поморавието – *бел муж*. Турцизмът *юшумѐр* (в различни варианти *ишмѐр*, *ишмерѝйа*, *ишмерѝн*, *йушмерѝйа*, *ушмѐр* и други) се открива в Странджа, Родопите и Беломорска Тракия.

Българският съответник на посочените форми е регистриран в Ново село, Видинско – *сиренев*.

От направения преглед на разгледаните лексикални кулинарни балканизми в български става ясно, че те започват да се заместват от домашните. Много от тях вече са преминали или преминават към категорията на остаряващите думи, за което спомага и модернизирването на балканската кухня и свързаната с нея терминология чрез заемките от различни езици в света, на първо място от европейските. Процесът е започнал отдавна, но става все по-интензивен в наши дни. Много отдавна, например, такава основна лексема като *пейнир* (< тур. *peynir* ‘сирене’) (Пирдопско, Крумовградско, Смолянско) е заменена с домашната *сирене*; *каварма* (< тур. *kavarma* ‘завиване, сгъване, пържене’) (Странджа) е заменена със *запръжка* (общобългарско); *кайганà* (< тур. *kaugana* ‘пържени яйца’) (Плевенско, Софийско, Котелско) е заменена с общобългарското съчетание *пържени яйца* и диалектното *пърженѝца* (Смолянско, Крумовградско, Пещерско, Първомайско, Гоцеделчевско, Ивайловградско); *локмà* (< тур. *lokma* ‘парче от нещо’) (Странджа) с общобългарското *мръвка*. Любопитно е, че дори така широко разпространеното у нас название *кебàпче* (< тур. *kebab*) има домашен съответник *печенка* (Родопи), който обаче не е успял да измести хибрида.

Би могло да се допусне, че обличите от Тракия *печениѝца* (Гюмюрджинско, Ксантийско, Демирхисарско, Дедеагачко) биха били основа за замяна на неясната с вътрешната си форма чуждица *чеверме* (тур. *çevirme* ‘печено агне на шиш’); в български – ‘печено агне или прасе на шиш’.

В гръцки това е станало отдавна. В речниците на съвременния гръцки език думата отсъства, тъй като е излязла от употреба. Тя не се открива в речниците на новогръцкия език, с изключение на второто издание на речника на Бабиньотис (Μπαμπινιώτης 2005: 627). Названието *τσιβερμές* е поместено само в *Таблица с подобрани по-стари думи с чужд произход в гръцкия език, които са заместени с гръцки или са отпаднали от употреба*, но без специална речникова статия. Специално *чеверме* със значение ‘агне, печено на шиш; ястие, свързвано главно с Великден’, е заменено с чисто гръцката дума *οβελίας* със същото значение, развило се от по-старо домашно значение ‘хляб, печен на шиш’. Етимологията на *οβελος* е ‘шиш’. Същата съдба има чуждицата в сръбски – (*јагне*) *на ражње*, в румънски – *miel la proțar* и т.н. с общо значение ‘(агне) на ръжен//шиш// процеп’.

Общият извод е, че кулинарните балканизми (най-вече турцизми) в разгледаните езици и в диалектите на българския език споделят съдбата на лексикалните балканизми – ограничават своята употреба или биват заместени с домашни съответници.

Благодарности

Тази статия е написана в рамките на проект: „Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия“ – КП-06-Н 30/7 от 2018 г., финансиран от ФНИ.

Литература / References

- БДА 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика, Акцентология, Лексика. София.* [Balgarski dialekten atlas. Obobshtavashit tom. I–III. Fonetika, Aktsentologiya, Leksika. Sofia.]
- БЕР 1971: *Български етимологичен речник. I. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. I. Sofia, BAN.]
- БЕР 1979: *Български етимологичен речник. II. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. II. Sofia, BAN.]
- БЕР 1986: *Български етимологичен речник. III. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. III. Sofia, BAN.]
- БЕР 1995: *Български етимологичен речник. IV. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. IV. Sofia, BAN.]
- БЕР 1996: *Български етимологичен речник. V. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. V. Sofia, BAN.]
- БЕР 2007: *Български етимологичен речник. VI. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. VI. Sofia, BAN.]
- БЕР 2010: *Български етимологичен речник. VII. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. VII. Sofia, BAN.]
- БЕР 2017: *Български етимологичен речник. VIII. София, БАН.* [Balgarski etimologichen rechnik. VIII. Sofia, BAN.]
- Μπαμπινιώτης 2005: *Μπαμπινιώτης, Γ. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Δεύτερη έκδοση. Δεύτερη εμπλουτισμένη ανατύπωση. Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας.* [Bampiniótis 2005: *Bampiniótis, G. Lexikó tis Néas Ellinikís Glóssas. Défteri ékdosi. Défteri emploutisméni anatíposi. Athína, Kéntro Lexikoloyías.*]

Bulgarian Equivalents of Culinary Lexical Balkanisms

Ana Kocheva

Institute for Bulgarian language, Bulgarian Academy of Sciences

anak@abv.bg

Abstract: Lexical balkanisms most often keep the form and a close semantic meaning that can be traced back to the original language. Culinary balkanisms (predominantly turkisms) found in the dialects of the Bulgarian language, share the fate of the lexical balkanisms in general – their usage is restricted or they are replaced by native equivalents.

Keywords: culinary Balkanisms, native equivalents

Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Република Косово

Илияна Гаравалова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

garina@abv.bg

Резюме: Статията разглежда проблема за съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, намираща се на територията на Република Косово. Поради планинския терен и естествената изолираност на района тук живее добре съхрането българско малцинство с произход, водещ назад към годините на разцвет на Първото и Второто българско царство. Езикът му представлява особен интерес поради факта, че съчетава архаични черти със съвременни тенденции в развоя на българския език. Изследването се основава изцяло на нов лингвистичен материал, събран на терен в продължение на седем години по време провеждането на курс по български език, история и литература за кандидат-студентите от областта.

Ключови думи: диалектология, териториален говор

Държавната територия на получила своята самостоятелност на 17.02. 2008 г. Република Косово включва обширна част от областите Гора и Жупа, чието население, макар и ислямизирано, е с доказано български произход. Гора е разположена между планините Шар, Кораб и Коритник като се намира в държавните граници на републиките Косово (19 селища), Албания (9 селища) и Македония (2 селища) и в по-ново време се дели на две части, познати като Призренска Гора и Кукъска Гора (по имената на най-близките градове Призрен и Кукъс), а Жупа включва Дебърско (Република Северна Македония) и териториите на северозапад в Република Косово (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 79; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова/Garavalova 2015: 53; Кочева-Лефеджиева/Kocheva-Lefedzhieva 2003: 134; Тончева/Toncheva 2012: 7). Именно тук е областта Средска Жупа (наричана още Сретечка, Средачка, Призренска или Ябланичка), разположена в южната част на Република Косово и включваща десетина селища (Речане, Локвица, Долно и Горно Любине, Манастирица, Небрегоще, Раховец, Пляняне, Призрен и др.) в Призренско (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018a: 78; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова/Garavalova 2015: 53).

За съжаление наличните в балканския контекст проучвания за етническата принадлежност на населението от разглеждания регион много често са политически пристрастни, с превес на едни или други етнически, национални или религиозни тежнения. В духа на лигвистичната традиция в Сърбия и Югославия от края на XIX то се определя като сръбско (Младенович/Mladenovich 2005; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б). На опитите говорът на славянската общност в областта Средска Жупа да се определи като македонски или бошнячки език в резултат от толерирането на „самоопределянето“ на появилите се след разпадането на Република Югославия нови самостоятелни държави в границите на славянския свят и към изследването на техните „микроезици“ (най-общо казано новобособени на базата на някаква книжовна практика или на опити за създаване на книжовна практика регионални езици в рамките на дадена държава) и дори за развитието на „микрофилологиите“, Л. Антонова-Василева гледа като на поредния опит филологията да бъде поставена в служба на текущите политически процеси (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2013а; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014в: 54). Още през 1900 г. В. Кънчов акцентира върху българския произход на населението от разглежданите области, чийто говор е „много чист“, „запазен от арнаутски примеси“ и носещ „всички отличия на дебърското българско наречие“ (Кънчов/Kanchov 1900: 100–102), наблюдение, потвърдено и от експедицията в Македония и Поморавието през 1916 г. (Тончева/Toncheva 2012: 33). Традиционно възгледите на българските учени за езика на населението в Косово се основават на конкретни наблюдения на говорите в региона, като и най-новите изследвания по проблема също потвърждават извода, че в случая става дума за „местни стари жители от български род, приели мохамеданството“ (Иванов/Ivanov 1993: 140–141; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014а; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018а: 78; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Гаравалова/Garavalova 2020 и др.).

Ислямизирането на населението, което се посочва като една от причините в говора на българите-мохамедани в Родопите да се съхранят и до наши дни множество старинни езикови особености, способства за запазването на някои архаични черти и в диалекта, характерен за областта Жупа. Те се комбинират с редица по-нови развойни тенденции, както и с типологични специфики, отличаващи българския от останалите славянски езици, които недвусмислено показват принадлежността на говора към българския езиков континуум. За разглеждания регион, както и за всички останали диалекти от българската езиково територия, са характерни: наличие на силowo ударение и отсъствие на различни типове интонации при гласните; отсъствие на фонологичен вокален квантитет; аналитичен характер на именната система и запазването само на отделни остатъци от склонението в рамките на номиналната парадигма; наличие на определителен член (в

конкретния случай тройна система за членуване, близка до тази в родопските говори, напр.: *лебот, лебоф, лебон* ‘хлябът’ – Жупа); удвояване на допълнението и преизказно наклонение; аналитично изразяване на сравнителната и превъзходната степен при прилагателните и наречията; инфинитив с да-конструкция; образуване на бъдеще време с помощта на частица и форма за сегашно време на глагола; наличие на богата глаголна система с две различни прости форми за минало свършено и минало несвършено време (БДА. ОТ 2001/BDA.ОТ: к. № 2). Има и редица специфични черти, които в още по-голяма степен го свързват с българските диалекти в държавните ни граници, като наличието на звук *ъ* на мястото на старобългарската задна носова гласна (напр.: *дъп, зъби, гъба* – Жупа), като рефлекс на старобългарската задна ерова гласна (вж.: *бъдник, мъгла, тъст* и др. – обл. Жупа) и в групи *ър/ръ* и *ъл/лъ* на мястото на старобългарските сричкотворни съгласни *р* и *л* (напр.: *зърно, сърп, вълна* и др. – обл. Жупа, където има и вариант *суза* ‘сълза’), наличие на група *чер-//чар-* (напр.: *чарвец, череп, черево, черешна* и др. – обл. Жупа), застъпници *шт, жд* или двуфонемни съчетания *ич, жи* на мястото на праславянските съчетания **tj, *dj, *kt* (напр.: *горешт, лешта // лешча, маштеа, вежда // веж(и)а, межда, прежда, сажди* – обл. Жупа), наличието на рефлекс *е* на старобългарската предна ерова гласна (напр.: *дѣн, ђцет* – обл. Жупа), остатъци от яков изговор на мястото на стб. ятова гласна (срв.: *Йѧ сум ѧмал тѧйа кнѧга, сум ѧа дѧл н ѧкому.; в ѧчи* и др. – обл. Жупа), образуване на формите за бъдеще време с частица *к’е* и форма за сегашно време на глагола (напр.: *к’е видет* – обл. Жупа), редовно се употребяват и форми за минало свършено и минало несвършено време (напр.: *им зедое глайте* ‘взеха им главите’ – с. Горенци, обл. Жупа) и някои лексикални особености (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014a; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019; Гаравалова/Garavalova 2020).

Географската изолираност на селищата от Средска Жупа, разположени на билото на Шар планина, както и затвореността на общността, са основна причина за отличното запазване на разглеждания диалект, неговата жизненост и функционалност се дължат на това, че местният говор е единствения начин за общуване между членовете на общността, независимо от техния пол, възраст или образование. Фактът, че се намира във възможно най-западната част на българското езиково землище, го превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум. Това прави изучаването и съхраняването на диалекта особено важно за българистиката.

За да бъде възможно това, от особена важност са политическите, социалните и икономическите условия, при които живеят носителите на разглеждания териториален говор, а те далеч не са благоприятни. Обстановката, в която протича животът на тези хора, особено в последните три десетилетия, е, меко казано, динамична – на политическо равнище: войни,

многократна смяна на държави и администрации, никоя от които не ги припознава като свои, но всяка има конкретна представа какви не бива да бъдат, постоянни асимилационни тежнения, непрекъснат натиск жупаните да се самоопределят като бошняци, македонци, сърби и дори турци или албанци в резултат от политическа конюнктура; на администранитвно равнище: загуба или унищожаване на държавни архиви и документация, съответно на сигурност и идентичност; на социално равнище: тежки условия на оцеляване поради унищожаването на възможността за работа в региона, бедност, безработица и социалната несигурност, които принуждават младите да търсят шанс за по-добър живот в чужбина. Ето защо не е учудващо, че към въпросите, свързани с национална идентичност, се подхожда с огромно недоверие. Подобни разговори са допустими само между близки и доверени хора или са резултат от силен моментен афект и затова се регистрират изключително трудно и рядко. Начинът, по който се самоопределят от гледна точка на национална принадлежност носителите да даден териториален говор, е също толкова важна част от проучването на диалекта, колкото и регистрирането на неговите специфики, тъй като то предопределя до голяма степен посоката на развой на анализираната лингвистична система и улеснява достигането до някои изводи. Именно затова тази статия си поставя за цел да разгледа съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, представена чрез анализа на нов теренен материал, събран лично от автора през периода 2015–2019 г. по време на пребиваването му в района на гр. Призрен като преподавател в ежегодния кандидатстудентски курс по български език, история и литература, провеждан там.

Както вече бе споменато по-горе, местните хора се страхуват да говорят по темата за националната принадлежност и я избягват, затова дори за дългогодишен преподавател, който е относително познат и се ползва с доверието на общността, е трудно да регистрира на запис назоваването на конкретна народност. Селата в Жупа са затворени общности, в които всички се познават и всеки нов човек се подлага на съвсем не деликатно проучване чрез директен разпит. Докато при първото си появяване в с. Речане, Призренско, обяснявах на възрастен мъж какво работя, той ме прие за един от многобройните „мисионери“, опитващи се да привлекат децата от селото към университетите в една или друга държава чрез обещания за стипендии и високи заплати, и, силно ядосан, троснато ми заяви: *Из България ли сте? А що че ги учиш! Ми знамо, ми бугарски сборимо! Ми сме йедно!* В по-късен запис една от майките на учениците, обяснявайки защо детето ѝ е избрало да учи в България, казва: *Йезик да нѐ ѝе млого прѐблем. Миѐ сборимо слѝчно... Лѝди, кѝи жѝвет ѓвде у Жѝпа, сбѝрат ѝсто ка миѐ. Знаѝчи нѐма рѝзлика у сбѝр. Нѝши ѓбичаи, свѝтбе, млого са слѝчни кѝ о Брѝзница, Рѝбново, Драѝиново, тѝм де ѝма пѝмаѝи.* Макар да не използва названието България, тя индиректно свързва жупаните с нея, като

подчертава, че езикът и обичаите им (напр.: рисуваните бели булки от Рибново са напълно еднакви с тези от Долно Любине, Призреско) са идентични с тези в изброените български селища, и указва изрично принадлежността им към помаците (т.е. към българите мохамедани, чийто майчин език е българският, а религия – ислямът), определение, използвано много често от хората от региона за етническо самоопределяне, защото се смята за по-безопасно, тъй като не се свързва директно с конкретната държава.

Жупаните, подобно на гораните, най-често наричат себе си нашенци, а диалекта си нашенски, факт, който се подчертава във всички изследвания на региона до момента (Антонова-Василева, Гаравалова/Antonova-Vasileva, Garavalova 2016: 321; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2019: 15, Мангалакова/Mangalakova 2008 и др.). Те ясно съзнават, че езикът, обичаите, а съответно и те самите, се различават от останалото многонационално обкръжение в държавата и се гордеят с това, както ясно личи от разказа на една възрастна жена за съседката – германка, омъжена в селото, която заедно с децата си отлично владее „нашенския“: *Али научили нашенски свѐ. Майка ги ѝе швѐбица и знѐ свѐ нашенски. Мнѓго дѓбро, свѐ знѐе нѓш ѝезѝк, оригинал ко мѝ. Ко да ѝе рѓдена ѓвде у Рѐчане. Швѐбица ѝе, А̀н 'а, знѝй, и дѐца ги знѐт и нѐмачки, и нѓш ѝѐзик, научи ги. Тѓмо се рѓдили ѓни че научет ѓвде да ѓдет на Фѐри и научили нѓш ѝѐзик.*

Макар да не уточняват чрез етноними какъв е нашенския език, хората от областта Жупа имат много ясна и точна представа какъв не е. Той определено не е албански, защото нашенците не разбират този език. Това е и основният им проблем с държавата телевизия, която предава главно на него: *Кѓсовска (телевизия) ѝма але нѝе не разбѝрамо, щѓ да глѐдамо на ѓблански. Па дѓбро, занимаѝийа мѓло, мѓло чѐтеш, мѓло ѓва и тѓк. Па и ѝѓ нѝшта не рѓзбирам ѓли глѐдам слѝке.* Албанският е пречка и в междудуличностните общувания с приходящите търговци на пазара или външни клиенти в магазините например: *А̀ нѓмо нѐкой ѓлбанка че улѐзе нѐкойа и кѓко кѓд ѝмало дѓсти ѝмало. А̀ ѓва Жѝпа нѓша нѐма.* Същото се потвърждава и от разказа на възрастна жена от селото за добронамерения ѝ опит да общува със самотната си съседка, отскоро омъжена в селото албанка: *Свѐ ѝе дѓбро да знѝш и свѓки ѝѐзик ѝе дѓбѝр да знѝш. А̀ кѓко, тѓлико врѐдиш. Ё̀во нѓма ни билѝ ѓлбанци тѝйка. Мѝйѝе рѐдко нѐкой ѝѐзик, нѐкой рѐч знѓмо.* А такива смесени бракове са рядкост в района, защото нашенците, меко казано, не обичат албанците, не на последно място, защото местните предпочитат, даващи препитание на цяла Жупа, са преминали в техни ръце, след което местните хора са изгонени и обречени на безработица: *Нѓшта фѓбрика ѝа дѓдоа у, кѓк се кѓже, прѝватно (частно). О̀ сѓкои ѝа ѝ̀правиле. А̀ на̀пре била прѐдѝлница. Знѝш кѓл'ко билѓ и жѐни и мѝже, онѓ Жѝпа, свѝ рабѓтели...и дрѝга и прѝва смѐна, тѝй билѓ рѓнее у прѝва фѓбрика. Гни*

кат прѡдѡжеха и рѡт три мѣсеца, ѡни ѡа дѡдѡа, ѡлбанци дѡдѡа и ѡа ѡзуа. И тѡко и тѣ да пѡчнат да нѣ та пѡштат вѣке и тѡѡ. И тѡке, тѡк ѡтѡшла фѡбрика. А цѣла Жѡпа рѡботела. Кѡко кѡѡ мѡгал ѡдма. Албанците се считат за примитивни, груби, жестоки хора, с които е опасно да се общува, и биват наричани с презрителното шиптѣри. Попитана защо не се оплачат от непрекъснатото замърсяване на р. Бистрица от разположените нагоре по течението албански фабрики, една жена от с. Речане обяснява: *Ѐйде, брѣ, дѣ чѣ ѡа чѡсти, ѡедѣн дѣн ѡе цѣрвена рѣка, ѡедѣн дѡн ѡе жѡта рѣка, ѡедан дѡн ѡе цѣла рѣка ѡе цѣрвена, цѣла рѣка ѡе жѡта. Кѡме че рѣчеш? Ѐти тѡа са шиптари, нѣ мѡж да се рѡзумеш уз нѡ. Свѣ шиптѣри, ѡви нѡши лѡбинци, плѡйанци, рѣчанци тѡѡ свѡ истѣрали ѡни и ѡѡ ѡзев пѣрво зѣмл ѡ. И че се прѡдѡжеш, чѣрко. Штѡто ѡн нѣма ѡман, нѣма нѡщо ѡн, ѡдма пѡца. Албанският е езикѡт на висшето образование в столицата Прищина, което е основна причина децата от региона да предпочитат образованието в България: Пѡ и у Прищина, пѡ ѡенѣ гѡдина ѡчил ѡезик. Ал ѡански. Ѐтѡшли, рѣкле му на нѡш ѡезик ѡма тѡмо, тѡмо кад ѡтѡшгѡл рѣкле нѣма. Мѡра да ѡчиш ѡезик, ѡл ѡански. И тѡко ѡчил ѡенѡ гѡдина. А ѡмамо мѡѡе из ѡенѡ кѡча ѡвде, трѡица брѡч ѡа са тѡмо у бѡгарско. Въпреки това, когато няма вариант за получаване на образование в чужбина, университетите в Прищина се считат за по-пристижни от този в Призрен. Ето как описва обучението на внука си и собствения си сбѡсък сѡс задължителното изучаване на албански в училище една жена от с. Речане: *Ѐма (факултет), ѡма нѣче ѡн ѡвде, ѡче у грѡд. Ѐшли на стѡницу и гѡре, и дѡле ѡсто ѡдет, сѡмо млѡд да си, да ѡче да пѡтуйе, да ѡде да ѡчи. Ѐвде бѡл на нѡшиѡ ѡезик кѡо мѡ смо, а тѡмо на ѡлбански. У Прищина на ѡлбански. (А у Призрен) на нѡшиѡ ѡезик. А, бѡга ми, дѣте наѡчило свѣ, ѡли ѡе бѡлее. Нѣ, ѡлбански нѡкой ѡвде, свѣ тѡке сме мо вѡкале срѣбски и тѡке ѡстѡнало. Дѣт бѣше и ѡѡш нѣгде причала. Чѣтири гѡдине ѡѡ сум ѡчила шкѡла на ѡлбански. Нѣ рѡзѡмѡаш, марѡ, нѡшта. Пѣрво се ѡде на ѡлбански, ѡвде ѡчеле ѡлбански, стѡри л ѡди на ѡлбански. Нѡшта, чѣрко, не смѡ наѡчиле тѡм. Дѡдѡжи кѡчи, сбѡриш свѡѡ ѡезик, ѡди у шкѡла сѡмо штѡ смо наѡчиле – врѡта кѡко сѣ вика, прѡзор кѡко сѣ вика и нѡка кѡ прѣ, нѡшта. Ама ѡс штѡ да рѡдимѡ, тѡк ѡе бѡло напѣрѡено. Затѡѡ чѣ нѡѡчет. Въпреки това, докато гледахме видеозаписа от бала на абитуриентите от училищата в Призренско, домакинята отбеляза: *Свѣ нѡши дѣца, ѡлбански нѣма тѡка, сѡмо нѡши – ѡт нѡша Жѡпа – Л ѡбине, Небрѡште, Манастѡрица, Лѡквица и Рѣчан ѡ.***

Нашенският език няма нищо общо и с турския, макар че турската експанзия в региона е равна на албанската и дори по-сериозна от нея, защото е стратегически много по-добре обмислена. Докато Албания разчита основно на преселването на големи групи хора и многодетността на семействата, стратегията, прилагана и спрямо Република Северна Македония, Турция действа много по-обмислено и мащабно, като разчита на общата ре-

лигия за посредничество. Косовските телевизии са залети от турски сериали, което, предвид идентичната ситуацията в България, би могло да се отдаде на близкото съседство, изобилието и ниската цена на този телевизионен продукт, ако не беше фактът, че сериалите се излъчват без дублаж със субтитри на сръбски, а не на албански език, което вече е показателно за целевата група, към която са насочени тези предавания. Разказвайки за любимите си телевизионни програми възрастна жена от с. Речане казва: *У йџтро йѐне йма... тѹрски. Тѹрски пѹшет, ама та̀к йе, а се чѝта сѣрбски, мѝйе што сбѡримо* (поради възрастта си жената се е обучавала на сръбски в училище) *се чѝта, а тѹрске сѣрие. Мѝ та̀ко, (а останалото) нѐ са прѡчита и нѐ са пѹште, йа сум ста̀ра.* Освен това с всяка изминала година се увеличава турското население в района на гр. Призрен, както свидетелства и следното изказване: *Зна̀м та̀к йе што сум за̀чула йа. До̀шли са тѹрци, Прѝзрен йе вѐле, чу̀вам, тѹрски гра̀д. А на̀прѝмер сѐга и ѡва и на̀ши л ѹде, цѡ тѹк жѝвет, свѐ прѝчае́т тѹрски. Ё̀ве и на̀ши дѐца йдет на тѹрски ѡвде́к йсто тѹрски свѐ йѐзик йдет.* А причината за този нарастнал интерес към турския е много проста. Жупа е бедна област, шири се безработица, а турски фирми предлагат работа и отлична заплата на всеки, който каже, че е турчин. Освен това на децата се предлагат сериозни стипендии за обучение в Турция, толкова сериозни, че могат да заделят от тях и да подпомагат семейството си в Косово, а след това държавата им изплаща и допълнителна цяла заплата към основната, ако се върнат да преподават в региона турски език. Ето защо не буди учудване фактът, че част от младежите от Жупа, които нямат средства за образование в България или Европа, отиват да учат в Турция: *Прѐ йшли у Тѹрска мѡго, чѐрка мо̀йа до̀к йшла. Са̀г де мѝ йе блѝже ѡвде и йѐфтенѝйа фи́нансишка. На̀учет, п̀рво йде на йѐзик, чѐрка йшла. За̀врѝшила йѐзик и тѹрски и сто̀матоло̀гийа на тѹрски за̀врѝшила. За чѐрку бѝло йѡш тѐже, тѐй п̀рво йѐзик трѐба да на̀учиш, а бѹгарски на̀ш йе слѝчно.* Интересно в случая е да се отбележи, че турският, който се учи в Призрен и се говори от призренските турци, е различен от езика, който се говори в Турция, за което свидетелства и следният разказ: *Свѐ одли́чен йшел, свѐ. И йѐзик ѹчил ' йѐна го̀дина у Прѝзрен. Тѹрски йѐзик. Ка̀д ѡти́шел та̀мо, ка̀ да дру̀га йа́че йѐ свѐ. Прѝзрен ба̀шка збѡри, тѹрски а́ма ба̀шка. Та̀мо, де ѡти́шол, ба̀шка. Ме́шено, ме́шено. Са си́ла до̀шол и ва̀тив ма̀ло тѹй ку̀рило на̀горе, тѹй сѐ прѝа́ят тѹрци да са̀. Ва̀ква тѹрци, до̀шле... Нѐ мо̀гут да се ра̀зберат. Ка̀д до̀де тѹрчин и тѹй ба̀шка. А ка̀ко! Аш ка̀жемо, зна̀м, йшол сум ма̀ло, йшол, а́ли съ̀м... мос-лима̀н сѹм!* Възмущението на възрастната жена от подмяната на етническата принадлежност на верска основа в края на изказването ѝ е особено показателна за това, че населението на Жупа не причислява този етнос към нашенците.

Възрастните хора категорично разграничават нашенския език от всички останали славянски езици, говорещи се в държавата. Особено показа-

телен в този смисъл е един разговор, който, за съжаление, не е регистриран в аудио записите по технически причини. В личен разговор една от най-възрастните ми информаторки подчерта: *Мие и вие сме си наши*. Помолих я да поясни, но тя упорито изместваше въпроса ми, отказвайки да замени личните местоимения с етноним, затова реших да я провокирам да го направи, разпитвайки за близки села, населени с хора от други етноси. Попитах дали те са наши и отговорът беше: *Они са шиптъри, албанци. А они са върли сърбе*. Когато обаче попитах дали хората в Македония са наши, жената завъртя очи хитро и каза: *Они са си ваши, оправдайте се с них*.

Завидната ориентация, която показва тази възрастна жена в комплексиранията и все по-усложняваща се балканска езикова ситуация, се споделя от по-възрастното поколение, което помни разказите на своите баби и дядовци за българския произход на тукашното население и, макар да избягва да говори за него, намира начин да намекне, че разбира за какво става дума. Най-често се подчертава, че езикът, на който говорим, е един и същ, напр.: *Е па ета, како причамо, разумямо се. А ѝе таке – разумямо са. Ъес, не ѝе да речеш на други ѝезик. Мало наврчамо само*, дори когато се откриват някои различия: *Он тебе зет, а ти нему свастика Код вас другейаче. Али све са разуме*. На коментара ми по време на гледане на видео-запис от местния събор по случай Гергьовден, че имаме същото хоро, отговорът беше: *Исто, а? Па исто ѝе, с рода ѝе исто*. Подборът на названието рода, роднинство в случая е особено показателен за отношението на информатора към страната ни.

България представлява голям интерес не само за кандидатстудентите, но и за всички жители на Жупа. Хората познават следващите у нас младежи, интересуват се от живота им, предават си един на друг разказаното от тях и ги чакат за празниците, за да чуят от първа ръка всички подробности. Такова е отношението и към преподавателите в курса по български език, литература, история и култура, който се провежда ежегодно тук. Развитието на технологиите също способства за задоволяването на този интерес. В Жупа всяка къща разполага с компютър и интернет, защото това е единственият относително евтин начин за поддържане на връзка с емигриралите членове на семейството и рода, но това е и начин да научиш повече за това, от което се интересуваш. А когато разказват за видяното и наученото за България, най-често срещаният коментар на хората е: *Вака куд нас, къде вас, све ѝе исто, да биде, све ѝе исто*. Много показателен в това отношение е разказът на една жена от помощния персонал в речанското училище за откритите от нея в мрежата примери за идентичността на кухнята и обичаите ни: *Овде айвар кад правим, айвара. Правите ви айвар? А, ете паприка. Тарана, прайте вије тарана, не? Од брашно тарана се сүши и после. Ё па исто. Ё тарана, ё. Куд нас тарана, куд вас тархана, исто. Се сүши две време се прай, се осуши, напуниси и имаши цела зима. Деца най-*

више вол'ат овѣко. И чорба нѣкой прѣви. Свѣ исто знѣчи ѣте и ѓни прѣ-
йат. Пѣ йѣ мѣслим да ѣе ѣстѣйѣ кѣхин'ѣ. Тѣй куд нѣс ѣста. Тѣй нѣрод у
Мѣкедонѣйѣ, Бѣгѣрска, ѓвде мѣйѣ смо на грѣница ѣе ѣѣдно, дѣ. Йѣ сум
глѣдала на ѣт'уб ѣѣна бѣгѣрска свѣдба тѣма. Ёсто нѣши обѣчаи. Ёсто се
шѣри. Шѣрени, шѣрени. Йѣ сум глѣдала. Слѣчни обѣчаи. Тѣй покѣже дѣка
смо ѣѣдин нѣрод нѣкад. Нѣма вѣзен вѣра. Свѣкой нѣкога вѣруѣе. У ѣѣдно
бѣга свѣ. А тѣй нѣй-стѣри са обѣчаи. Свѣ смо л ѣди нѣ ѣе бѣтно шѣа си по
вѣри, по ѓве. Вѣжно ѣе комуникѣциѣа и да се разѣмемо и да смо л ѣди. Тѣй
ѣе нѣй-бѣтно. Е ѓвде знѣчи стѣврѣно ѣе тѣко? ѓвде нѣма коѣ си вѣра, шѣо
си, вѣжно да смо... ѣма от свѣгде и дѣбри л ѣди и лѣши л ѣди. Да бѣнеш
дѣбѣр чѣвек ѣе нѣй-бѣт'нѣе. Йѣ сум ѣмала нѣй-бѣлее другѣрице сѣркѣне у
мѣйѣ вѣреме, ѣѣ кат сум ѣшла у шѣкла, сѣс ѓсемдѣсетте гѣдине, ѓсѣм-
спѣт'ѣ сум завѣришила сѣрдн'ѣ, свѣ другѣрице ми бѣле сѣркѣне, нѣй-бѣлее
другѣрице. И сум ѣшла и код нѣ, и ѓни куд мѣне, Бѣйрам слѣвѣйѣ. Ёва нѣдина
нѣша. Нѣса (носѣя), ѣ, зѣшто да нѣ слѣкаш. Прѣзрен ѣе другѣ нѣрод. Нѣ,
ѓвде ти ѣе слѣбѣдно ѣсто свѣ. А вѣши и ѣѣзик ни ѣе слѣчен. А мѣ се разѣ-
мемо свѣ. Тук се цѣтира само част от продѣлѣжителен разгѣвор, в коѣто
учѣстѣниците, разпѣтѣвайки ме подрѣбно за всѣчко, коѣто исѣха да наѣчат
за Бѣлгѣрия, устанѣвихѣ, че при нас и при тѣх „ѣе ѣсто“.

Единственѣната друга обѣност, коѣто хората от Жупѣ считѣт за „ѣсто ко
мѣе“, тѣй кѣто ѣ възприѣмѣт кѣто идѣнтична по ѣтношенѣе на ѣзик, бит и
обѣчаи, тѣва са горѣните. За илюстраѣия на тѣва тѣврѣдениѣ тук ѣ подбѣран
кратѣк ѣтѣкс от разгѣвор за мѣстѣните носѣи, коѣто прѣсѣнимах от ѣлбѣм сѣс
сѣнимки на жѣна от с. Рѣчане: *ѓво ѣе скѣтача и ѣѣ подѣди бѣжѣичѣ. Мнѣги-
ѣо ѣмѣте нѣшин'ѣ ѣсто. ѓве ѣе ѣсто кѣ горѣнци шѣо ѣме. Нѣ, ѓве ѣмѣѣт
ѣсто и ѓни. ѓне за у грѣтско шѣо вѣкет, узгѣрѣѣа на шѣтѣ ѣе, ѣ ѣве ѣ код нѣс
ѣнтѣрѣйѣтата тѣй ѣмала ѓна снѣйѣка тѣй ѣнтѣрѣйѣѣ, горѣнци шѣо ѣмѣли.*

У нѣкои от иѣформѣторѣте ѣзѣковѣто чувствѣо ѣ толѣкова силѣно развѣито,
че те са в сѣстояѣниѣе да долѣвят и сѣщѣствѣващѣте малѣки разлѣчиѣя мѣжду
гѣворѣте на ѣтѣделѣнѣте сѣла, приѣнадлѣжащѣи кѣм ѣбластѣта Жупѣ: *ѓли ѣте у
Дѣлѣне Лѣѣбѣне разлѣика, у Гѣрѣне Лѣѣбѣне ѣѣш другѣ сѣй разлѣика ѣѣе. Нѣ,
ѣста нѣшин'ѣ ѣѣе, ѣли по гѣвор мѣло, по свѣ мѣло другѣ ѣѣче и ѓвде, ѣ ѓвдѣк
сѣмо ѣдѣш ѓве гѣре ѣдѣш, ѓве дѣле ѣдѣш. Па ѣве и Мѣнастѣриѣѣа ѣ код нѣс,
блѣзо смѣ, ѓнѣ ѣе другѣи гѣвор, код нѣс ѣе другѣи гѣвор. Нѣ ѣе ѣсти гѣвор.*
Дѣйствѣитѣлно гѣворѣт на с. Рѣчане, ѣтѣдѣето ѣ иѣформѣторѣт, се разлѣ-
чава от тѣзи на сѣлата Горѣно и Долѣно Лѣѣбѣне, кѣдетѣ са рѣгѣстрирѣани и
знѣчитѣлно повѣче ѣстѣѣтѣѣи от назѣлизѣзм, ѣтѣколѣкѣто в сѣлата Рѣчане и
Мѣнастѣриѣѣа (тѣзи вѣпрѣс шѣе бѣде разглѣдан подрѣбно другѣде).

При по-младѣто поѣколѣниѣе, ѣсѣбѣно при дѣцѣта и млѣдѣжѣте в ѣчи-
лицѣна вѣзраст, ѣ дѣнякѣде и при тѣхѣните рѣдѣтели, коѣто живѣо се иѣнѣтерѣ-
сѣват от полѣитѣчесѣката и иѣкономѣчесѣка сѣдба на нѣвата дѣржѣва и тѣка
стѣват ѣязѣвѣми за влѣяѣниѣето на полѣитѣчесѣката конѣнѣктѣра, вѣпрѣсѣт за
ѣтѣниѣчесѣката приѣнадлѣжѣност на жупѣните запѣчва да се размѣивѣа. ѓсѣбѣно

показателен в това отношение е следният откъс от разговор, в който темата за езиките отново е провокиран от телевизионната програма: *Йма (косовска телевизия), али ми не разбиромо, свѐ ѝе на албански, нѐма на наш ѝезик, нѐ разумемо и ми глѐдамо свѐ срѣпски канали. Мий нѝшта не разумемо. Ми овѐде што жѝвимо па не разумемо. Мийѐ смо одвоени гѐре, овѐ ѝе Жѝпа, не сбѐри албански, бѐсн'ански, мийѐ како сбѐримо нѐ знам, сѐл'ачки, нашенски, како. На македонски, на бѹгарски, на рѹски више идемо. Ми кат прѝчамо, па више граматика на срѣпски, затѹй што сме навѝкнале на срѣпски ѝезик. Иначе кат прѝчамо и прѝчамо нашенски, македонски ѹвек. Їѝзик ни ѝе слѝчен. Па на бѐсненски, нашенски као што ѝѐ. Кѐл'ко ѝѝзика знѝш више, више врѐдиш.* Този цитат е особено показателен по отношение на твърдението, че младите, също както и по-възрастните поколения, ясно осъзнават, че езикът, на който общуват у дома, е славянски, но, когато се опитват да обяснят какъв е той, са категорични единствено, че нашенският език не е сръбски. Причината за това несъмнено се открива във все още съвсем ясният спомен за непосредственото минало, в което разглеждания регион е част от СФРЮ, а официалният за страната сърбохърватски език се изучава задължително в училище, което улеснява осъзнаването на различията между него и нашенския говор, използван у дома, сред близките и съселяните. Всички хора от Жупа съвсем ясно си дават сметка и за влиянието, което сръбският език е оказал върху начина, по който те говорят. Както е видно от цитираните по-горе текстове, те често споменават, че „граматиката им е сръбска“, че са учили този език и затова добре го разбират, поради което считат сръбските програми за значително по-разбираеми и ги предпочитат пред останалите предавания по националната телевизия. Много от тях имат роднини и приятели в Сърбия, с които общуват непрекъснато, благодарение на технологиите. Ето защо не буди учудване фактът, че в речта им присъстват редица сръбизми, естествен резултат от многоезичната среда. Тук няма да се спирам подробно на този въпрос, тъй като той е страничен за статията, ще отбележа единствено, че в областта Жупа е напълно обичайно един и същ човек в три поредни дни да те поздрави с: *Дѐбѹр дѐн / дѐн / дѹн!* или да те посрещне с: *Дѐбѹр дѐн! Дѐбѹр дѐн! Како си?*

Макар в първите години от пребиваването ми като лектор в Жупа Македония да не се споменаваше в разговорите за нашенския език, освен с насмешливия съвет, че македонците са наш (български) проблем, в последно време нещата бързо започнаха да се променят. Република Северна Македония е съседна държава, отделена от разглеждания регион само чрез билото на Шар планина. Именно там бягат жупаните по време на войната, а сега, в мирно време, пазаруват и се лекуват в тази държава, защото считат условията в нея за по-добри от местните. Когато към това се добави и фактът, че книжовният български език има за основа източните (балканските) говори, а македонската книжовна норма е създаден въз основа

на югозападнобългарските диалекти, които стоят много по-близо до говора на Жупа от балканските, както и изключително агресивната политика на Македония спрямо българския език и история, напълно закономерна става появата, особено у по-младото поколение жупани, на изказвания от типа: *Ако знаш малко Македония и наши ѝезик млого блиски ѝе. Од Шабана майка се лечи, он мож да са трѝес године и више у Скѝпийе. Од тромбѝза, трѝм ѝмела она. И кат че ѝде у Скѝпийе они си мишлет да ѝе она из Скѝпийе. Али на ѝмета и ѝпет али прѝждиме и Прѝзрен дѝ ѝе и село Рѝчане: „Из кѝда че да си ти, прѝчаш ѝсто ка мѝйе што прѝчамо“. Мѝйе малко смо уз Македѝнийа малко ѝсто. Не мѝй кат че ѝдемо у Шабана рѝнее, у Скѝпийе, и свѝкрѝва бѝла бѝлесна от тромбѝза, и мѝйе кат ше ѝдемо, она кѝже: „Дѝ жѝвиши ти?“ Рѝкоу, мѝйе ги прѝчамо, па, вика, ѝстий гѝвор ѝе. Ё па ѝсти ѝе гѝвор, сѝмо малко што се разлѝкуѝе. А от тук до цитираното в предходния текст заключение: *Иначе кат прѝчамо и прѝчамо нашенски, македонски ѝвек, остава само една крачка. За хората, споделящи тази гледна точна, българският език започва да не е еднакъв, а само подобен на нашенския и трябва да се учи, макар че се усвоява много полесно от турския, например: (Браво), че си научила ѝезик ѝвде наши. Малко ѝма бѝгарски ваи и наши малко ѝма рѝзлика. Комуникаѝийа трѝба, рѝзговори. А ѝма дѝста наше дѝца от Жѝпа тамо код вас и дѝбро прихва- тиле. И ѝезик научиле и дѝбри ѝченици са. Брат брата ѝз, рѝдѝжак... Ыма из Лѝбине, Рѝчане, Нѝбрегоще, свѝ ѝво околѝна. Ми смо прѝво из нат Прѝзрен, мѝй смо – Рѝчане. Пѝсле околѝна – Жѝпа. Лѝбине, Нѝбрегоште, Манастирица мож да свѝ ѝмаа у Бѝгарска. Чѝрка завѝшила ѝезик и турски и стоматолоѝийа на турски завѝшила. За чѝрку бѝло ѝдиш тѝже, тѝй прѝво ѝезик трѝба да научиш, а бѝгарски наши ѝе слѝчно.**

Езиковата ситуация в образователните институции на територията на Жупа (както и на цяло Косово) е изключително пъстра. На въпроса ми на какъв език учат в училище една от ученичките от шести клас в с. Речане отговаря така: *Бѝсненски, ѝнглиски, ѝлбански. На кой ѝезик ѝчимо. На бѝсненски. Али ѝмамо и ѝлбански, ѝмамо ѝнглиски, нѝмачки. Прѝдмети? Нѝ, ѝчимо сѝмо ѝезик, нѝ прѝдмети. Албански ѝсто сѝмо ѝезик. И нѝмачки. Па турски ѝсто ѝчимо. Тѝй ѝе кѝрс. Свѝ ѝчат турски. Удѝвна са га ѝчиле руски, нѝколико го знаѝли сѝга. Този прекомерен интерес към езиците още на ниво начално образование се дължи на две причини: многонационалността на държавата и високата степен на безработица в нея, която принуждава голяма част от населението, включително и на Жупа, да търси препитание зад граница. Селата от разглеждания регион са пълни с огромни къщи, които или са напълно празни, или се обитават само от най-възрастните представители на рода и, евентуално, най-малките деца. Разказът за с. Локвица важи в по-голяма или по-малка степен за целия район: *Аутѝбус у двѝнейс, ѝма сабѝйле дѝца с ѝчене, удѝле сѝг дѝца гим ѝчет,**

нѐма гòре дѐца. Трѝ дѐца ли чѐтири свѐ за свѐ рàзреди. Òтиише свѐ у дрѹга държàва. Òтец и мàйка и дѐте пòнела. Òтииши, нѐма. Òстанале сàми стàре. Ё, што дà ч̀ниши. Емиграцията е толкова сериозен проблем, че властите са принудени да прибегват до хитрости, за да ограничат поне малко процеса: *А òвдека сѐга мàксус диплòме кàснет, да не б̀и ѝшли нап̀ример дѐца у иностràнство, да б̀и останале.* Роднините често се виждат само онлайн или по време на летните отпуски, поради което и на най-възрастните се нагала да са в крак с компютърните технологии: *Ѝли сѐди-мо на кл̀упе к̀дѐ плàдне, ѐли ун̀тра, òкол дѐсет сàт сѐстра ме ч̀ка на комп̀ютер. И д̀òбро, д̀òджи ўвек, ўвек сум т̀ййка.*

Освен за комплицираната езикова ситуация в косовското начално (и не само) училище, разказът на шестокласничката е показателен и в друго отношение. Той свидетелства за това, че, докато повечето езици се изучават само като предмет, т.е., подобно на българското училище, и там има часове по английски, немски, аблански и т.н., мястото на основен „матерен“ за славянското по произход малцинство от областта Жупа език, на който се изучават нелингвистичните дисциплини, се заема от новосъздадения босненски език. Той е резултат от политическия акт на обявяването на независимостта на Република Косово през 2008 г. и представлява своеобразно продължение на натрапените след втората световна война възгледи в политиката, според които, щом се е създала самостоятелна държава, това довежда до обособяването на отделна народност, която е носител на отделен език (напр.: държава Македония – македонски език, а по същия начин и държава Черна гора – черногорски език, държава Босна – босненски или бошняшки език и т.н.), като по този начин към класическата филология на славянските езици се добавят 18 нови микроезика, създадени или в процес на създаване по различни обществено-политически причини (Антонова Василева/Antonova-Vasileva 2018б: с. 93–94; Дуличенко/Dulichenko 2013: 266).

Пътят, по който се достига до положението нашенските деца в Косово да се обучават на „матерен“ босненски език е леснопроследим. В своите разработки по темата за езика на населението от областите Гора и Жупа Лучия Антонова-Василева многократно акцентира върху това, че предположението, че Албания и прилежащите ѝ територии се заселват с българско население по време на преселническите движения в епохата на богомилите, се свързва с наименованието „бошняци“ на жителите на Косово, но с течение на времето то разширява значението си и сега така се наричат всички, които не са албанци, защото не знаят езика и не искат да го изучават. Според авторката, след разпада на Югославия и последвалите войни това название съвпада с името на населението на новосъздадената държава Босна, където по политически причини се наблюдават тенденции към консолидация на бошняшката нация, към която се причисляват и някои от

гораните в Косово и торбешите в Република Македония, което налага босненските учени да стеснят значението на етнонима бошняк до название на славянини-мюсюлманин от Босна, макар да приемат схващането, че образуването на бошняшкия народ е свързано с богомилското движение. На тези твърдения Л. Антонова-Василева противопоставя довода, че съществуването на български (християнски) презимена като Бошнаков или Бошняшки доказва, че наименованието бошняк не се отнася стриктно до мюсюлманин от Босна или Санджак. Освен това авторката отбелязва, че разглеждания етноним се споменава за пръв път едва през 15 в., докато наличието на българско население на територията на днешна Западна Албания и Южно Косово е засвидетелствана много по-рано, а към доводите за наличието на старо българско население на територията на Косово в Призренско следва да се добавят и функциониращите и до момента местни имена съдържащи прилагателното *български* в състава си или съществуването на фамилия *Bugarî < bulgarî* в региона. Според Л. Антонова-Василева, всички тези сведения за употребата на термина бошняк, разпространен днес в Косово, по-скоро доказват, че връзката на населението с преселници от България към Западните Балкани датира от епохата на богомилството, и обясняват очевидните сходства между езика на българите в Албания (Гора) и в Косово (Гора и Жупа) с българския език, а при наличието на толкова обширна област, населена с българи в Албания, по-реално е да се предположи, че дори и да е имало преселвания от изток в областта Гора и в други местности, те са се извършвали в селища, в които вече е имало местно автохтонно българско население (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014в; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 96–100).

Макар да е очевидно, че въпреки историческите и политически превратности споменът за българския произход и език е жив в Призренско, поради конюнктурата на съвременната политическа реалност по-лесно е да се възприеме, че при наличието на държава Босна в съседната държава Косово съществува бошняшко население, така през 2001 г. в община Призрен са регистрирани 17 села с около 20 000 души бошняци (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 101; Мангалакова/Mangalakova 2008). Въпреки че връзката на това население с държавата Босна вероятно е вторична, в последните години за неговите нужди от там се внасят учебници и се изучава босненски език, който мюсюлманите в Босна въвеждат като свой по примера на отделянето на хърватския. Във Федерация Босна и Херцеговина езикът на бошняците (т.е. ислямизирана южнославянска общност от северозападната част на Балканския полуостров) е конституиран като босненски, докато в Република Сръбска, Сърбия, Черна гора и в Хърватия за обозначение на този език се използва терминът бошняшки (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 97). Както отбелязва Л. Лашкова, той е задължителен за всички жители на Босна, независимо от етническата им принадлежност, създава се въз основа на сръбския и про-

изведенията на Вук Караджич, но със значително по-малко специфики, като в него действа тенденция за максимално отдалечаване от хърватския и особено от сръбския и спешно се въвеждат много турцизми и албанизми, а характерните за всички новосъздадени езици затруднения в усвояването на книжовната нормата личи ясно в езика на пресата (Лашкова/Lashkova 2000: 22). Като има предвид всичко това, Л. Антонова-Василева изказва опасенията си относно начина, по който ще повлияе изучаването на този език върху населението от български произход в Призренско, и подчертава, че, макар да не е повдигнат при обявяването на независимостта на Република Косово, въпросът за съществуването на българско малцинство там трябва да бъде поставен в най-близо бъдеще, за да не възникне „бошняшки“ въпрос, който представлява своеобразно продължение на „македонския“ въпрос (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2018б: 102).

За съжаление, подобни опасения съвсем не са лишени от основание. Несъмнено към днешна дата населението от областта Жупа все още е много далеч от това да постави знак за тъждество между изучаваният в училище босненски език и нашенския говор, използван в домашна обстановка и между приятели и познати от региона, въпреки политическата конюнктура и социалния натиск. Това важи дори за най-младите негови представители, учениците в началното училище. Основание за подобно категорично твърдение се открива в описанието, което една от ученичките в реченското основно училище прави на своя директор: *Овай дйректор нѐ зна нѐшенски. Па вѐн 'а бѐсненски. На бѐсненска (преподава) и ѓн ѓе албѐнец, нѐ знай нѐшенски.* В случая става дума за външен за общността човек, защото е от албански произход, и макар той очевидно да владее отлично босненски, след като го преподава, местните хора са категорични за него, че не знае нашенски. До същия извод води и анализа на изказването на една от най-възрастните информаторки, свързано отново с програмите по националната телевизия на Косово: *А ѓмате код вѐс канѐли, телевизѐр? А ОБЕН на Бѐсна нѐма? Ѓсто кѐ мѓѓе што прѓчамо, ѓсто и так и у Бѐсну ѓѐ. Значи ОБЕН ѓѐ у Бѐсну. А бѐсненски ѓе дрѓго ѓѐчи. Вѓше на грамѐтика ѓѐ бѐснански.* Жената отчита приликите между характерния за Жупа говор и босненския език, но подчертава, че разликите са повече и че става дума главно за граматика, т.е. за изкуствено наложена на държавно равнище книжовна норма, с която трябва да се съобразяваш. Освен това, когато става дума за изучаваните в различни периоди от историята на областта в училище официални книжовни езици – сръбски и босненски, особен интерес представлява натрапващата се пълна идентичност на изразеното към тях отношение и дори на употребените изрази, регистрирани в цитираните по тази тема изказвания, които иначе напълно се различават по време, място и записван информатор, но в които задължително присъства формулата: „*вѓше на грамѐтика ѓѐ*“. Въпреки казаното дотук във връзка с босненския език обаче не може да се отрече, че в последните години бързо

се множат изказвания от типа: *Мийе, бошнѝци што смо, кажемо бабо, а дви та̀та, па нѐкой зови и та̀та код нас.*, които недвусмислено показват, че назрива проблем, който не бива да се пренебрегва.

За съжаление, ако не получи подобаващо внимание и разрешение, в следващите години този езиков конфликт вероятно ще ескалира, подобно на македонския въпрос. Причината за това е тежкото политическо и социално положение на жупаните, които с унищожаването на икономиката в региона са лишени от възможност за препитание и са обречени на емиграция, а като малцинствена група се чувстват отхвърлени от собствената си държава, подложени са на различни етнически тежнения и в стремежа си към спокоен, сигурен и обезпечен живот търсят начин да бъдат припознати някъде като „свои“. Несъмнено първият им избор е България, защото „ние сме си наши“, за което недвусмислено свидетелстват не само просъществувалият дълги години курс по български език, литература и история, традиционно ползващ се с голям интерес, и цялостната дейност на „Културно-просветното дружество на българите в Жупа „Български мохамедани“, но и демонстрираното отношение на населението в областта към страната и народа ни. Дългогодишната липса на резултат в това отношение обаче е обезкуражителна, а в името на материалното благополучие някои компромиси стават все по-приемливи. Свидетелство за това е и следващият разказ, който ще бъде цитиран в цялост, тъй като съдържа интересни сведения за сръбската окупация на региона по време на югославските войни: *Има сѐкакви обичаи. Мийе от свѣкуде смо зѣли обичаи. Йѝ, жи́вели смо за́йедно и от сва̀кого обичаи имамо. Са̀мо да се жи́ви. Да ѝе ми́рно а, че́рко. Не́ било код нас, ма̀ло било, а̀ла стра̀шно било. Ма̀ло ѝ била во́йска. Три́ месе́ца са̀мо била. Три́ месе́ца во́йска ва́ке свѣ, а̀ма ту́й ѝе било са̀мо стра́х. Стра́х било, ло́шо. А ѝшли, у та̀а ку́ча го́ре се́дали, у она́ до́ле се́дали, у та́й та̀мо се́дали. А ка́к у се́ло на́ше во́йска. Па та̀а из Бе́лград. Сърби. Са̀мо не ни́ пра́иле ше́ф. Не ни́ пра́иле рачу́на, ми́ смо моси́лмани, не би́д'амо ни́кога, не́, не ни́ пра́иле ше́ф. Че се́днат, че мо́абетет, че по́пиет ка́фу. Па ча́кале, ѝшле по се́ла ал'ба́нске. Ал'ба́нске мло́го ше́ф ви́деле. Даржа́вата да не́ ѝе би́вало ра́т, да ви́диш ка́ко ѝе. А си била у При́зрен? Ка́кво било на́пре сру́шено, а се́га ка де не́ ѝе било ра́т. Йме́йа о́ни алба́нци, йме́йа, ѝош не́ можеш да ги ве́руеш. А каквò било у Бо́сно, мо́йа че́рко, ѝа свѣ ми били мо́йо се́стра, бра́т'а, свѣ у Бо́сна ми било. То́ ѝе било мло́го го́дине, то́ ѝе мло́го го́дине се би́яло, а ка́ко ти, ти́ че отиде́ш, че смо ги ви́деле ве́че да цѣ́ркнеш от му́ке. Свѣ пору́шено, свѣ. Че́тири го́дине биле, че́тири го́дине та̀мо, а мийе за три́ месе́ца смо. Да побегне́т ли? Па не мо́гали ма̀ло, ма̀ло да бе́гае, де́ че бе́гае, ѝа си се́ди. Не́ да́вали да се ме́шае. Во́йна ѝе що ми́шлели о́ни да пра́ет. Поли́тика, до́бро не́ ѝе. До́бро за бо́г, поли́тика и та́к ѝе на́праено, що поли́тика ѝе.*

*Йѐно сѐг на Кафѝрет у зѝтвор ѝма кѝй за кѝл'ко у зѝтвор сѝди. Нѝш, Бѝлград тѝмо у Ака бѝш кѝлико са, осѝмдесет дѝши, мѝж да и стѝ ѝма. А ѝе бѝло сѝдое, па дѝджели по петнѝйс - двѝгес гѝдине, по трѝйес, по чѝтирис, штѝ че ти кѝй жѝвотец. А кад нѝ си чѝла тѝ, а мѝйе слѝшамо македѝнски. Очевидна в случая е философията на преживелия много трудности човек, който е склонен да направи редица отстъпки в името на това: „Сѝмо да се жѝви.“, защото жупанинът вече е живял с всички: сърби, албанци, турци, македонци и пр., затова за него те са по-малкото зло, в сравнение с ужаса на войната и социалната катастрофа, която я следва. Нашенци са толерантни хора, свикнали да оцеляват в многонационална среда, което се потвърждава и от следното изказване за националните им празници: *Код нѝс мнѝго (празници) ѝма. Свѝ мѝ, и Вѝликден, свѝ прѝзници слѝвим. Нѝма код нѝс нѝкога (християни) ѝли прѝзника мѝ не рѝдим. У Прѝзрен ѝма дѝле, код нѝс нѝ.* Ето защо в условията на тенденциозна толерантност, с която се характеризира нашето съвремие, където националното и езиковото самоопределяне и самоидентификация често се извеждат като основен и дори като единствен фактор при определянето на езиковата и националната принадлежност, а към въпроса за самоопределянето се прибавя и въпросът за определянето на „нови културни езици“ за целите на новосъздадените държави (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014в: 54) без оглед на това, че така филологията отново се поставя в служба на текущите политически процеси (именно на тази основа се проявява общността между македонския въпрос и въпроса за същността на диалектите в Призренско, Южно Косово), жупаните могат много бързо да променят своята позиция относно етническата си принадлежност, принудени от силните етнически, национални и религиозни тежнения на своите съседи, от политическата конюнктура или дори доброволно – в името на стремежа си към по-добър живот.*

През 2018 г. в косовския парламент бе подадена петиция, в която се настоява за признаване на българската общност в страната. Тя е организирана от неправителствената организация „Обединените българи в Косово“ с председател Расмин Хамза и започва активната си дейност от края на 2017 г. Петицията е подписана основно от живеещи в районите на областите Гора и Жупа, които се намират в южната част на Косово. Няма данни петицията да е разглеждана от парламента. Това още веднъж подчертава належащата нужда от заемане на национална позиция от страна на България по въпроса за съществуването на българско малцинство в региона.

Благодарности

Статията е написана във връзка с работата по проект „Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища“, подтема 2: „Българските говори в областта Жупа, Р Косово“.

Литература / References

- Антонова-Василева 2013а: *Антонова-Василева, Л.* Актуални тенденции в славистиката – новите езици, микроезиците и микрофилологиите. – Български език, LX, Приложение, с. 274–282. [Antonova-Vasileva 2013a: *Antonova-Vasileva, L.* Aktualni tendentsii v slavistikata – novite ezitsi, mikroeziitsite i mikrofilologiite. – Balgarski ezik, LX, Prilozhenie, s. 274–282]
- Антонова-Василева 2013б: *Антонова-Василева, Л.* Актуални сведения за изследванията на езика на българските общности в Албания, Косово и Северна Гърция. – В: Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Antonova-Vasileva 2013b: *Antonova-Vasileva, L.* Aktualni svedeniya za izsledvaniyata na ezika na balgarskite obshtnosti v Albania, Kosovo i Severna Gartsia. – In: Kulturno-istorichesko i ezikovo nasledstvo na „sasедna“ Bulgaria. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Антонова-Василева 2014а: *Антонова-Василева, Л.* Фонетичната система на говора на с. Шишевец, Кукъска Гора, Република Албания. – Известия на Института за български език, XXVII, с. 76–112. [Antonova-Vasileva 2014a: *Antonova-Vasileva, L.* Fonetichnata sistema na govora na s. Shishtevevs, Kukaska Gora, Republika Albania. – Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, XXVII, s. 76–112.]
- Антонова-Василева 2014б: *Антонова-Василева, Л.* Със самосъзнанието на българин с плава кръв. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi8/6.Antonova.pdf>> (дата на достъп: 25.06.2020). [Antonova-Vasileva 2014b: *Antonova-Vasileva, L.* Sas samosaznaniето na balgarin s plava krav. <<http://www.spisanie.ongal.net/broi8/6.Antonova.pdf>> (25.06.2020)]
- Антонова-Василева 2016: *Антонова-Василева, Л.* Диалектната система на с. Шишевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика. София, Мозайка. [Antonova-Vasileva 2016: *Antonova-Vasileva, L.* Dialektnata sistema na s. Shishtevevs, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika. Sofia, Mozayka.]
- Антонова-Василева, Гаравалова 2016: *Антонова-Василева, Л., Ил. Гаравалова* Българският език в исторически граници – разпространение през вековете и обучение в настоящето. – Български език и литература, № 3, с. 315–321. [Antonova-Vasileva, Garavalova 2016: *Antonova-Vasileva, L., Il. Garavalova.* Balgarskiyat ezik v istoricheski granitsi – razprostranenie prez vekovete i obuchenie v nastoyasheteto. – Balgarski ezik i literatura, № 3, s. 315–321.]
- Антонова-Василева 2018а: *Антонова-Василева, Л.* Форми за миналите времена на глаголите в българските говори в Косово. – Българска реч, № 2, с. 78–87. [Antonova-Vasileva 2018a: *Antonova-Vasileva, L.* Formi za minalite vremena na glagolite v balgarskite govori v Kosovo. – Balgarska rech, № 2, s. 78–87.]
- Антонова-Василева: 2018б: *Антонова-Василева, Л.* Езикът на българите в Косово. – Македонски преглед, № 3, с. 93–102. [Antonova-Vasileva 2018b: *Antonova-Vasileva, L.* Ezikat na balgarite v Kosovo. – Makedonski pregled, № 3, s. 93–102.]
- Антонова-Василева 2019: *Антонова-Василева, Л.* „Раховечкият език“ или говорът на българите в Раховец (под печат). [Antonova-Vasileva 2019: *Antonova-Vasileva, L.* „Rahovechkiyat ezik“ ili govorat na balgarite v Rahovets (in print).]
- БДА. ОТ 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София, КК „Труд“. [Balgarski dialekten atlas. Obobshstavast tom. I–III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. Sofia, KK “Trud”.]

- Гаравалова 2015: *Гаравалова, Ил.* Българистиката в Република Косово. – Българистика, № 31, с. 53–64. [Garavalova 2015: *Garavalova, Il.* Balgaristikata v Republika Kosovo. – Balgaristika, № 31, s. 53–64.]
- Гаравалова 2020: *Гаравалова, Ил.* За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“. Т. 1. София, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 59–65. [Garavalova 2020: *Garavalova, Il.* Za nyakoi morfologichni osobenosti na imennata sistema na govora na s. Rechane, Prizrensko. – In: Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“. Т. 1. Sofia, Izd. na BAN “Prof. M. Drinov”, s. 59–65.]
- Дуличенко 2013: *Дуличенко, Ал.* Феномен славянских микрофилологий в современном славяноведении. – В: XV міжнародны з’езд славістаў. Мінск. Беларусь. 20–27 жніўня 2013 г. Тэзісы докладаў. Т. 1. Мовознаўства. Т. 2. Літэратуразнаўства. Культуралогія. Фалькларыстыка. Мінск. [Dulichenko 2013: *Dulichenko, Al.* Fenomen slavyanskikh mikrofilologij v sovremennom slavyanovedenie. – In: XV mizhnarodny z’ezd slavistaў. Minsk. Belarus’. 20–27 zhniiŭnja 2013 g. Tjejeisy dokladoў. Т. 1. Movoznaўstva. Т. 2. Literaturoznaўstva. Kul’turalogija. Fal’klarystyka. Minsk.]
- Иванов 1993: *Иванов, Й.* Западните краища на Македония в етнографическо отношение. – В: Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916. София, УИ „Св. Климент Охридски. [Ivanov 1993: *Ivanov, Y.* Zapadnite kraishita na Makedonia v etnograficheskoto otnoshenie. – In: Nauchna ekspeditsiya v Makedonia i Pomoravieto 1916. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Кочева-Лефеджиева 2003: *Кочева-Лефеджиева, А.* За българския език в Косово (фонетични особености). – Македонски преглед, № 4, с. 133–139. [Kocheva-Lefedzhieva 2003: *Kocheva-Lefedzhieva, A.* Za balgarskiya ezik v Kosovo (fonetichni osobenosti). – Makedonski pregled, № 4, s. 133–139.]
- Кънчов 1900: *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. София, Българско книжовно дружество. [Kanchov 1900: *Kanchov, V.* Makedonia. Etnografiya i statistika. Sofia, Balgarsko knizhovno druzhestvo.]
- Лашкова 2000: *Лашкова, Л.* Сърбо-хърватска граматика. Сръбски. Хърватски. Босненски. София, Емас. [Lashkova 2000: *Lashkova, L.* Sarbo-harvatska gramatika. Srabski. Harvatski. Bosnenski. Sofia, Emas]
- Мангалакова 2008: *Мангалакова, Т.* При нашенци в Косово и Албания. <http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Mangalakova_Nachenci_v_Kosovo_i_Albanija.pdf> (дата на достъп: 25.06.2020). [Mangalakova 2008: *Mangalakova, T.* Pri nashentsi v Kosovo i Albania. <http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/T_Mangalakova_Nachenci_v_Kosovo_i_Albanija.pdf> (25.06.2020)]
- Младенович 2005: *Младенович, Р.* Граматична основа именица са номинативом множине на -и (муџи, синови, дедови, пружџи, јариџи) у јужнометохијским и северно шарпланинским говорима. – Јужнословенски филолог, LXI, Београд, с. 145–177. [Mladenovich 2005: *Mladenovich, R.* Gramatična osnova imenica sa nominativom množine na -i (muži, sinovi, dedovi, prući, jarići) u južnetohijskim i severno šarplaninskim govorima. – Južnoslovenski filolog, LXI, Beograd, s. 145–177.]
- Тончева 2012: *Тончева, В.* Непознатата Гора. София, Род. [Toncheva 2012: *Toncheva, V.* Nepoznatata Gora. Sofia, Rod.]

The Modern Linguistic Situation in the Area of Sredska Jupa Republic of Kosovo

Iliyana Garavalova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

garina@abv.bg

Abstract: The article offers an interpretation of the modern linguistic situation in the area of Sredska Jupa in the Republic of Kosovo. The Bulgarian minority who lives there and whose ancestry could be traced back to the years of prosperity of the First and Second Bulgarian kingdoms, is well preserved because of the mountain terrain and the natural isolation of the area. The language is of particular interest because it combines archaic traits and modern tendencies of the Bulgarian language development. The research is based on completely new language material, collected during seven-year field work coinciding with the conduction of a course of Bulgarian language, history and literature for student candidates from the area.

Keywords: dialectology, territorial speech

ОНОМАСТИКА

Старинни местни имена от Царибродско

Анна Чолева-Димитрова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
annacholeva@gmail.com

Резюме: Когато говорим за Западните покрайнини, разбираме областите, населени с етнически българи и останали извън сегашните граници на България. След Ньойския договор от 1919 г. повечето селища в бившата Царибродска околия остават извън страната. Предмет на настоящото изследване ще бъдат местни (местностни и водни) имена или микротопоними от 34 населени места, разположени сега в съседна Сърбия, които преди са образували административния район Цариброд, а днес са разпределени между различни сръбски области. По-голямата част от местните имена са взети от писмени източници. Извършеният етимологичен и ономастичен анализ на 3000 микротопоними от района на Цариброд може да доведе до следните обобщения: има остатъци от древни именни пластове; езиковите особености на топонимите са характерни за много по-ранен, архаичен етап от развитието на езика. Изследването на произхода и значението на микротопонимите от районите на Цариброд и Пирот ме доведе до извода, че местните имена следват характеристиките на съвременните български именни системи (топонимна и антропонимна). По-голямата част от представените тук микротопоними имат запазена лексика или антропоними в основата си с точни паралели в българската топонимия, както в съседните райони на изток, така и в по-отдалечени места с древно българско население. Данните от топонимията потвърждават единството на българския език, въпреки всички по-късни влияния и често агресивната политика на асимилация, наложена от съседни държави.

Ключови думи: топоними, микротопоними, антропоними, ономастична система, Царибродска област

Царибродско или бившата Царибродска околия е част от географското и политическото понятие Западни покрайнини. Във физикогеографско отношение този регион включва няколко по-малки области: *Горни Висок, Дерекула, Забърдие, Нишавската долина/Понишавието* и *Бурел*. Главната отводнителна артерия е р. Нишава. Най-големите планински масиви представляват разклонения или дялове от Стара планина.

Царибродско е населявано още от древни времена. В много от селищата има открити следи от праисторическата епоха – находките свидетелстват за живот от периода на енеолита – 3300–2200 г. пр.н.е. В областта на Нишавската долина такива следи се откриват в селата Лукавица и Бачево; в областта Горни Висок, в с. Горни и Долни Криводол и Сенокос; в Забърдието – в селата Мъзгош, Смиловци, Петърлаш и Одоровци (Николова/Nikolova 2001: 183; Николова/Nikolova 2002: 99; Николова/Nikolova 2003: 113; Лазић/Lazich 2017).

В района има многобройни останки от антични и средновековни крепости. През Античността оттук е минавал пътят VIA MILITARIS/Via Diagonalis. През късноантичния период тук са били изградени многобройни обекти (Николова/Nikolova 2003: 113; Лазић/Lazich 2017).

За следите от тези епохи споменават едни от първите изследователи и археолози на българските западни краища. Върху някои от паметниците са запазени и надписи. В с. *Градинье* е открита милиарна колона. От възстановения надпис (222–230 г.) се узнава името на императорския наместник на провинция *Тракия* (Добруски/Dobruski 1900: 103–104; Mihailov 1966: 102). В Цариброд, в м. *Дубйето*, е открита също милиарна колона от варовик. „Колоната е била побита до римския път, който е минавал през близката станция *Balanstra*, тъждествена с градището между Цариброд и Градинье. Селищата са били включени в Сердикийската област, която е част от провинция Тракия. Надписът е от времето на Каракала, идентичен е с надписа, намерен в Пирот, който гласи, че Пирот е принадлежал към Сердикийска област“ (Добруски/Dobruski 1900: 102; Mihailov 1966: 102–104).

В последните си изследвания учените са категорични – няма прекъсване на културата в България – от праисторическо време до ден днешен земите ни са били обитавани. Може да се предположи, че на местата, където са открити следи от праисторическо време, по всяка вероятност са живели и траки – автохтонно население на Балканския полуостров. Откритите по-късни паметници, поместени и тук, са доказателство за това. Бившето Царибродско и Пиротско са били част от областта Сердика на провинция Тракия.

През Средновековието регионът е известен със своите многобройни църкви и манастири. В Предговора на излязлата наскоро книга „Вяра и камък – църкви и манастири“, едно изключително добро издание на изследване върху богатото наследство от християнски храмове в историческите западни български краища, се отбелязва, че „хора, които добре познават Царибродско, Пиротско и Трънско казват, че тези три района, по броя на намиращите се в тях черкви, манастири, параклиси и оброчища, представляват малка Света гора“ (Иванов/Ivanov 2018: 7).

По време на турското владичество районът не е бил заселен от турци, това е позволило населението да остане компактно българско, „без етническо разбиване на ареала от турска колонизация по селата“ (Гандев/Gandev 1972: 160). Голяма част от названията на селищата са съществували и по време на петвековното турско владичество. В повечето случаи ойконимите са регистрирани за първи път в турски извори от XV–XVIII в. (Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 1991).

След подписването на Санстефанския мирен договор от 3-ти март 1878 г. Пирот влиза в състава на Княжество България. Данните красноречиво говорят, че цялата област около града тогава е била населена с българи. Същата година, след провеждането на Берлинския конгрес Пиротският край се присъединява към Сърбия. След Първата световна война и Царибродско попада в пределите на Сръбското княжество (Кралството на сърби, хървати и словенци). До 1920 г. Цариброд е център на околия в Царство България. Ньойският договор, подписан през 1919 г., изключва района, в който се намира градът, заедно с други части от България по границата ѝ с другите съседни държави.

Страданията и тегобите на българите са предадени много точно от изследователите в края на XIX в.: „Единството на нашето отечество се разнебити съ разпокъсването България на нѣколко части, от които едниѣ се оставиха под Турция, други подѣ Сърбия, а трети подѣ Ромъния“ (Христов/Hristov 1894: 259). След Ньойския договор (т. нар. „Ньойски диктат“) българите от западните български краища са подложени на денационализация, насилствена асимилация и сърбизация.

Когато говорим за Западни покрайнини, разбираме територията, на която са живеели или живеят и сега българи, намираща се извън държавните ни граници. Те са разположени на територията на днешна Република Сърбия – от сръбско-македонската граница до поречието на Тимок и Видинско, между западната българска граница според Берлинския конгрес 1878 г. и тази, прокарана според разпоредбите на Ньойския договор от 1919 г.

Настоящата статия има за цел да представи в обобщен вид резултатите от едно по-обширно ономастично проучване на Царибродско. Вниманието ни ще бъде насочено предимно към старинността на онимите. Въз основа на ономастичен етимологичен анализ *местните* (местностни и водни) *названия* или микротопонимите, са определени по произход и значение. Този род изследвания позволяват да се очертаят старинните пластове топоними в даден район, както и да се направят изводи за етногенетичната принадлежност на населяващите дадена област. В проучването са включени тридесет и четири селища, които и досега са на територията на съседна Сърбия, принадлежали на бившата Царибродска околия, а днес част от различни сръбски общини. Микротопонимията на Царибродско е съх-

ранила много старинни елементи, които доказват и общите ѝ корени с българската онимна система.

В труда се включват предимно селища от община Цариброд, както и селища, които в миналото са били част от Царибродско, а сега принадлежат към други общини в района, напр. Пирот (сега окръжен център, включващ и Царибродско/Димитровградско в Р Сърбия). След Освобождението на България (1878 г.) някои от селищата, разделени от границата, са включени в други околии, напр. Височка: *Бр(ъ)лог, Дойкинци, Йеловица, Р(ъ)жана, Росомач, Ръсовци*. Село Росомач е разделено от границата, една част от него остава в България (Христов/Hristov 1894: 314-315; Божков/Bozhkov 1986).

Имената на местностите в голямата си част са ексцерпирани от писмени източници (административни документи). Според мен източниците са относително надеждни. Топонимите са записани с ударение, посочени са и изобилни географски характеристики и други екстралингвистични данни. Топонимите са потвърдени от голям брой осведомители. Събраният материал има претенция да е максимално изчерпателен.

Направените ономастични етимологични анализи на 3000 микротопонима от района на Царибродско могат да се обобщят в следните изводи:

1. Старинни пластове оними:

Като най-старинни трябва да се определят топонимите, в които се откриват следи от езика на засвидетелстваните най-древни жители по тези земи – траките. При липсата на ранни писмени извори, изследването на микротопонимията е единствената възможност да се потърсят отговорите на много неразрешени и до днес въпроси като един от най-важните е дали са останали следи от тракийския език (траките) в българската топонимия.

1.1. Тракийски: *Арзънъ* (Дуриданов/Duridanov 1978: 72; 1981: 12); *Йѐрма* /*Ерма* (Георгиев/Georgiev 1960: 52-53); *Ναῖσσός* (Георгиев/Georgiev 1960: 35).

Арзънъ – гори, извор, Бач. – Срв. СелИ *Арзан* в Брезнишко. Според Дуриданов (1978: 72; 1981: 12) названието е трак.: **Arzanis* или *-nias*, от ие. корен **arg* 'бял', разширен със суф. *-an-*. Тук вероятно по цвета на почвата. Срв. сръб. *арзан* 'дебела свећа' (вж. подробно Vlajić-Popović 1990).

1.2. Производни от тракийски лични имена или от преномени, които са били част от тракийската антропонимна система.

Изследвайки ономастичен материал, прилагаме и типично ономастични методи. Преди всичко това е реконструкцията на имената и формите. Тъй като в повечето случаи се предполага в онимите да е съхранено лично име, използваният конкретен/специфичен метод е антропонимична реконструкция в микротопонимията (Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 1995; Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2010; Choleva-Dimitrova/Choleva-Di-

mitrova 2014). Установено е, че едни от най-старите лични имена се откриват в старинните местностни названия (Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2000; Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2009; Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2010; Choleva-Dimitrova 2017; Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2018). Според Илчев „с настаняването на Балканския полуостров българските славяни ще да са възприели имена от тракийския субстрат... Засвидетелстваните тракийски имена от нашите земи, като *Бизис*, *Дадас*, *Долес*, *Котис*, *Мендас*, *Раскос*, *Садокос*, *Севтес*, *Терес*, вероятно са днешните *Бизо*, *Додо*, *Доле*, *Коме*, *Мендо*, *Раско*, *Садо*, *Сево*, *Терьо*“ (Илчев/Ilchev 1969: 9).

Тук могат да се направят предположения, че някои отантропонимни названия са съхранили имена, които са носели и траките, напр. *Битевица* и др.

Битевица – 1) гора, ливади, Рос; 2) ливади, ниви, Сен. – Прилаг. от изч. ЛИ *Бите*, ЗФ на *Бито* и наст. *-ица*. Има две предположения за произхода на ЛИ *Бито*: едното – съкратено от *Веле-бит* и под., (ЛИ *Бито*, XVI в. – Заимов/Zaimov 1988: 21); другото – срв. най-често срещаното трак. ЛИ в писмени паметници “Les noms thraces les plus populaires”: *Bithus* (500), срв. още и ЛИ: *Βίθας*, *Βειθας*, *Βίθης* [*Bithianus*] [*Bithio*], *Bitho*, *Βίθυης*, *Βειθης*, *Bithitralis*, *Bitus*, *Bithys* (*Bithys*, син на *Κοτῦς*), *Beitus*, *Bitos*, *Vithus*, *Vitus*, *Βίθυς*, *Βειθυς*, *Βίθους*, *Βίθος* – тези лични имена са регистрирани в надписи от районите на Pautalia (Кюстендилско, Радомирско, Пернишко, Дупнишко), Serdica, Nicopolis ad Nestum, Philippopolis, Augusta Traiana, Pizus (вж. подробно Dana 2014: 197–303; Detschew 1957: 42). Срв. ВИ *Битин дол* в Годечко (Симеонов/Simeonov 1966: 126), МИ *Битень* в Берковско (Михайлова/Mihaylova 1986: 62), *Битовото* в Монтанско (Михайлова/Mihaylova 1984: 83), *Битен* в Пернишко (Велев/Velev), СЕЛИ *Битевци* в обл. Г. Вилна (RGN I 394); ВИ *Битица* в обл. Г. Харьков, *Битовец* в обл. Г. Могилев (WRG I 161).

1.3. Други, предимно арумънски/влашки: *Букър*, *Бучумет(?)*, *Лунура*, *Магюра*, *Пинет*, *Скурта*, *Чербес*; латино-румънски: *Кòстол* (у *Глòжје*), *Кòстол* (у *Камину*).

Букър – пасище, ниви, Слав. – Вероятно от *букор* ’млада букова гора, сечище’ (Симеонов/Simeonov 1966: 130); за образув. срв. *стобор*; МИ *Слогор-ице* в Радомирско, *Висор* в Кюстендилско (Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2009: 399). Според Симеонов названието би могло да бъде старо, унаследено от тракийски или балкано-латински произход, тъй като в рум. и алб. има дума *bukor*. *Bukur* със значение ’весел, красив, хубав’, която е отразена нашироко в румънската топонимия *Vicur*, *Vicureni*, *Vicura*, *Букурещ* (Симеонов/Simeonov 1966: 130). Срв. СЕЛИ *Букоровци* в Годечко, МИ *Букура* във Врачанско (Николов/Nikolov 1997: 117), *Букор* в Ботев-

градско (Михайлова/Mihaylova 2008: 102); СелИ *Букор* в обл. Перм (RGN I 573).

Забележка: Няма регистрирани турски названия, възникнали от изафети, сигурен белег за незначителното присъствие на турския език в онимната номинация. Има малък брой названия, възникнали от турски заемки на българска почва. Историческите данни също са в подкрепа на това становище (Гандев/Gandev1972: 160). Има едно название с гръцки произход: *Петриволь*.

2. За старинността на топонимите можем да съдим по запазените в тях езикови особености, характерни за отминал етап в развитието на езика ни.

2.1. Прилагателни с *-jъ-*: *Вѹѹа вѹда, Лисичий рид, Мечи дол* и др.

2.2. Различните форманти, специализирани при образуването на топонимите, също са сигурен белег на старинност, тъй като в днешно време не се използва този модел на онимна номинация.

-ак (-як): *Видрѹк, Върлѹк/Върляк, Отричѹк*; *-ач/-ача (-яч, -яча)*: *Вртѹча, Дуняча*; *-еш*: *Бѣлеш*; *-ур* (рядка): *Виштѹр*; *-ич*: *Вѹдилѹч*; *-иш*: *Перѹш*;

2.3. Най-разпространените наставки при топонимообразуването в разглеждания район, както и в останалите части на страната, са *-ица/-овица*: *Бѹбеница, Брезовица* и др.; *-ицица < -(ѹ)ск-ица*: *Бѹлѣвицица, Криво-дѹлицѹца*; *-ице*: *(*-istjo, *-iskjo)*: *Брѹнишѹте, Гнѹлишѹце, Лѣжшѹце*; стб. *-ѹц- > -ѹц/-ец/-ац*: *-ец/-ѹц/-ац*: *Венѹц, Венѹц, Кнѹижавѹц, Провалѹц, Прѹжевац, Крутѣсавац* (*ѹ > а, у > о* в слаба позиция се определя като особеност, характерна за българския език (Божков/Bozhkov 1984: 19) или под влияние на сръбския език).

2.4. Топоними тип „Дери-вол“: *Палѹ-горѹица, Смѹкнѹ-гуѹица*.

2.5. Сложни съществителни имена (композиция): *Голорѣбро, Добро-глѣд, Крстелѣз*.

2.6. Топоними от нарицателни без суфиксални изменения: *Бѹло 4, Брес, Брод 3, Вир 9, Глог 2, Грло 2, Дел 5, Дол 7, Сѹд (Дзѹд), Крѹс 2* и т.н. (общо 201 названия). Тази първична топонимна номинация говори за една изключителна старинност на онимите – 6,7% от названията са от този тип оними.

2.7. Префиксален именен тип названия или топоними, които са със слят предлог. Те са смятани също за изключително старинни (Дуриданов/Duridanov 1960: 121–184): *Зѹнога, Зѹстена, Нѹполѣе, Улаз, Урог* и др.

2.8. Жителските имена, като старинен модел на номинация, са едно от сигурните доказателства за старинност на онимната система. В някои от тях са съхранени и отдавна изчезнали лични имена и прякори (Заимов/Zaimov 1967): *Борѹнци, Гѹгѹнци, Клѹчковѹци*.

2.9. Изчезнали вече в говора и езика ни думи: *Беценъак, Бѣлник, Боботало, Виштѣр, Логори, Оплат* и др. (общо 112 названия, 3,7 %, без да се отчитат повторенията).

Виштѣр – 1) гъсталак, пасище, ниви, Йел; 2) ниви, пасище, Рос. – От изч. *вищир*, запазено в диал. *вищим* 'цвиля; смея се с висок глас' в Трънско (Младенов/Mladenov 2011: 43), също *вищя, виск* 'цвилене', *свищя* 'свиря силно, пищя' и в др. слав. ез. (БЕР I:/BER 152), за образув. срв. *пастир, сатир, богатир* (ЭСРЯ/ESRYA I: 183), много рядка наст., за която се предполага, че е от прабълг. произход. Рядко се среща и в топонимията: срв. МИ *Бутир* в Радомирско (Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2009). Тук вероятно обектът е персонифициран, семантично за място, където свистят, духат силно ветрове или са отглеждани много коне, които са цвилели. Би могло и с регресивна асимилация от *вещир/вещер*.

2.10. Старинни лични имена, прякори и родови имена са запазени в онимите. Голяма част от старинните антропоними са съхранени в микро-топонимията: *Бислѣва, Бѣлын вир, Войнегово орниче, Вѣнтино лѣжиште, Дѣвдине круше, Жажѣмир, Ждимерица* и т.н. (общо 125 названия, 4,1 %, без да се отчитат повторенията).

Бислѣва – планинско пасбище, ниви, ливади, извори (2). Каменни корита за напояване на овце, Дой. – От стар. ЛИ (*При*)*бислав*, срв. също *Бимир* < *Прибимир* (Заимов/Zaimov 1988: 20). Тук вероятно е образув. прил. с -ѣ-, от начално *(*При*)*биславѣ* (*падина, долина, ливада и под.*), като втората част е отпаднала по-късно; названието е тип елипса. Помалко вероятно, но също възможно от начално женско лично име.

2.11. Царибродската топонимна ситема е съхранила голям брой названия, които могат да се определят като двойни, тип „*София-Подуене*“ (Заимов/Zaimov 1973), а тук ги определяме като „описателни“. Двойните названия са представени по различни начини:

- С дефис: Вър-Забел, Вър-Ловница, Каца-камен, Којн-орница;
- Без дефис (с предлога у): Вър у Камѣну;
- Без дефис и предлог, със скоби: Опашиново (*Кръстати дуб*);
- Двойното название е въведено с различни предлози: Бѣлын вир (*У рекѣту*); Бѣшково краѣиште (*испод Гојак*), Брег (*над селѣ уз Рекѣту*), Гѣлъина орница (*изнад Рѣсје*), Гѣвна (*преко Мос*), Рѣдин дол (*къмто Славѣ*); Соколѣвица (*Одма до Славковицу*).

- В някои случаи доуточняващите названия са доста подробни:

Брод до Лукѣ (*за у Зѣногу ка ѣдемо*),

Клѣдинче (*под Сѣвино плѣдниште до Мѣтин мос*),

Изѣтовѣи пут (*Пут за Стѣру плѣнину къмто Каменичко*).

Без съмнение отбелязаните в писмени документи микротопоними от селищата на бившата Царибродска околия са старинни. Въпросът, на който предстои да отговорим, е: колко старинни? Това би трябвало да докажат бъдещите ни изследвания. Важни остават научните факти, доказващи хипотезите.

Трябва да благодарим на българите, които въпреки всички страдания и лишения, са останали на земята на своите деди, а заедно с това са съхранили невероятното лексикално и ономастично богатство – названията на реките, долините, планините, както и названията на най-малките географски обекти (микротопонимията) – като част от словното богатство на българския народ.

Заклучение

От направените изводи за произхода и значението на изследваните микротопоними от района на Царибродско и други западни краища (Пиротско) стигам до заключението, че онимите следват характеристиките на съвременните български онимни системи (топонимна и антропонимна, вкл. и системата на родовите имена).

Голяма част от представените тук микротопоними са съхранили в основата си лексеми или антропоними, за които се намират точни успоредици в българската топонимия, както в съседните, източни на Царибродско краища, така и в по-отдалечени от този район области, населявани в древността от българи.

На практика топонимните данни потвърждават единството на българския език, въпреки късните влияния, които е изпитал и въпреки твърде агресивната политика, която му е била наложена от съседите.

Литература/References

- Божков 1986: *Божков, Р.* Български диалектен атлас (Северозападни български говори в Царибродско и Босилиградско). София, Издателство на БАН. [Bozhkov 1986: *Bozhkov, R.* Balgarski dialekten atlas (Severozapadni balgarski govori v Tsaribrodsko i Bosiligradsko. Sofia, Izdatelstvo na BAN.)]
- Велев 2012: *Велев, В.* Местните имена в Пернишко. Велико Търново, ФАБЕР. [Velev 2012: *Velev, V.* Mestnite imena v Pernishko. Veliko Tarnovo, FABER.]
- Гандев 1972: *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. София, Наука и изкуство. [Gandev 1972: *Gandev, Hr.* Balgarskata narodnost prez XV v. Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Георгиев 1960: *Георгиев, Вл.* Българска етимология и ономастика. София, Издателство на БАН. [Georgiev 1960: *Georgiev, Vl.* Balgarska etimologiya i onomastika. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Добруски 1900: *Добруски, В.* Материали по археологията на България. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVI–XVII, с. 3–146. [Dob-

- ruski 1900: *Dobruski, V.* Materiali po arheologiyata na Bulgaria. – In: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, XVI–XVII, s. 3–146.]
- Дуриданов 1960: *Дуриданов, И.* Префиксално-именният тип в български и неговото значение за топонимичната стратиграфия. – *Onomastica* 10–11, s. 121–184. [Duridanov 1960: *Duridanov, I.* Prefiksalno-imenniyat tip v balgarski i negovoto znachenie za toponimichnata stratigrafiya. – *Onomastica* 10–11, s. 121–184.]
- Дуриданов 1978: *Дуриданов, И.* Из топонимията на Брезнишкия край. – *Език и литература*, № 4, с. 72–85. [Duridanov 1978: *Duridanov, I.* Iz toponimiyata na Breznishkiya kraj. – *Ezik i literatura*, № 4, s. 72–85.]
- Заимов 1967: *Заимов, Й.* Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. София, Издателство на БАН. [Zaimov 1967: *Zaimov, Y.* Zaselvane na balgarskite slavyani na Balkanskiya poluostrov. Prouchvane na zhitelskite imena v balgarskata toponimiya. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Заимов 1973: *Заимов, Й.* Местните имена в Панагюрско. София, Издателство на БАН. [Zaimov 1973: *Zaimov, Y.* Mestnite imena v Panagyursko. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Заимов 1988: *Заимов, Й.* Български именник. София, Издателство на БАН. [Zaimov 1988: *Zaimov, Y.* Balgarski imennik. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Иванов 2018: *Иванов, Цв., С. Костов, В. Николова, Л. Зидарова.* Вря и камък. Поредача „Роден край“, кн. 8, Народна библиотека „Детко Петров“, Цариброд/Димитровград. [Ivanov 2018: *Ivanov, Tsv., S. Kostov, V. Nikolova, L. Zidarova.* Vyara i kamak. Poreditsa “Rodен kraj”, kn. 8, Narodna biblioteka “Detko Petrov”, Tsaribrod/Dimitrovgrad.]
- Илчев 1969: *Илчев, Ст.* Речник на личните и фамилните имена у българите. София, Издателство на БАН. [Ilchev 1969: *Ilchev, St.* Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Лазич 2017: *Лазич, М., М. Мильковић.* Селиште код Димитровграда – неолитско насеље и римски пут. – В: Археолошка истраживања на аутопуту Е80. Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, с. 522–558. [Lazich 2017: *Lazich, M., M. Milkovich.* Selishte kod Dimitrovgrada – neolitsko naselie i rimski put. – In: Arheolozhka istrazhivanya na autoputo E80. Beograd, Republichki zavod za zashtitu spomenika culture, s. 522–558.]
- Михайлова 1984: *Михайлова, Д.* Местните имена в Михайловградско. София, Издателство на БАН. [Mihaylova 1984: *Mihaylova, D.* Mestnite imena v Mihaylovgradsko. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Михайлова 1986: *Михайлова, Д.* Местните имена в Берковско. София, Издателство на БАН. [Mihaylova 1984: *Mihaylova, D.* Mestnite imena v Berkovsko. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Михайлова 2008: *Михайлова, Д.* Местните имена в Ботевградско. София, Издателство на БАН. [Mihaylova 1984: *Mihaylova, D.* Mestnite imena v Botevgradsko. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Младенов 2011: *Младенов, А.* Трънските думи. Речник на регионалния говор. София, ИЗТОК-ЗАПАД. [Mladenov 2011: *Mladenov, A.* Transkite dumi. Rechnik na regionalniya govor. Sofia, Iztok-Zapad.]

- Николов 1997: *Николов, Б.* Местните имена във Врачанско. София, АЛИСА. [Nikolov 1997: *Nikolov, B.* Mestnite imena vav Vrachansko. Sofia, Alisa.]
- Николова 2001: *Николова, В.* Микропонимията на Забърдието. – Мост, 166–167, Ниш, с. 183–197. [Nikolova 2001: *Nikolova, V.* Mikrotoponimiyata na Zabardieto. – Most, 166–167, Nish, s. 183–197.]
- Николова 2002: *Николова, В.* Микропонимията на Горни Висок. – Мост, 170–171, Ниш, с. 152–176. [Nikolova 2002: *Nikolova, V.* Mikrotoponimiyata na Gorni Visok. – Most, 170–171, Nish, s. 152–176.]
- Николова 2003: *Николова, В.* Микропонимия на селищата в Нишавската долина. – Мост, 174, Ниш, с. 113–126. [Nikolova 2003: *Nikolova, V.* Mikrotoponimiyata na selishtata v Nishavskata dolina. – Most, 174, Nish, s. 113–126.]
- Симеонов 1966: *Симеонов, Б.* Етимологичен речник на местните названия от Годечко. – В: Годишник на Софийския университет – Факултет Славянски филологии, LX. [Simeonov 1966: *Simeonov, B.* Etimologichen rechnik na mestnite nazvaniya ot Godechko. – In: Godishnik na Sofiyskiya universitet – Fakultet slavyanski filologii, LX.]
- Христов 1894: *Христов С. С.* Пиротският окръг и неговото население. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XI, с. 259–325. [Hristov 1894: *Hristov, S.* Pirotskiyat okrag i negovoto naselenie. – In: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, kn. XI, s. 259–325.]
- Чолева-Димитрова 1991: *Чолева-Димитрова, А.* Ойконимите в турски документи от XV–XVI в. – Български език, № 6, с. 579–583. [Choleva-Dimitrova 1991: *Choleva-Dimitrova, A.* Oykonomite v turski dokumenti ot XV–XVI v. – Balgarski ezik, № 6, s. 579–583.]
- Чолева-Димитрова 1995: *Чолева-Димитрова, А.* Антропонимичната реконструкция в микропонимията. – Български език, № 1–2, с. 59–64. [Choleva-Dimitrova 1995: *Choleva-Dimitrova, A.* Antroponimichnata rekonstruktsiya v mikrotoponimiyata. – Balgarski ezik, № 1–2, s. 59–64.]
- Чолева-Димитрова 2000: *Чолева-Димитрова, А.* Старинните лични имена в микропонимията. – Palaeobulgarica, XXIV, № 2, с. 97–111. [Choleva-Dimitrova 2000: *Choleva-Dimitrova, A.* Starinnite lichni imena v mikrotoponimiyata. – Palaeobulgarica, XXIV, № 2, s. 97–111.]
- Чолева-Димитрова 2009: *Чолева-Димитрова, А.* Местните имена в Радомирско. София, ГЕА. [Choleva-Dimitrova 2009: *Choleva-Dimitrova, A.* Mestnite imena v Radomirsko. Sofia, GEA.]
- Чолева-Димитрова 2010: *Чолева-Димитрова, А.* Старинни лични имена, запазени в селищни имена от Югозападна България. – Македонски преглед, № 2, с. 73–84. [Choleva-Dimitrova 1995: *Choleva-Dimitrova, A.* Starinni lichni imena, zapazeni v selishtni imena ot Yugozapadna Bulgaria. – Makedonski pregled, № 2, s. 73–84.]
- Choleva-Dimitrova 2014: *Choleva-Dimitrova, A.* Über die Rekonstruktion von Personennamen aus Toponymen (auf der Basis von Toponymen aus dem Gebiet um Radomir). – Linguistique balkanique, № 1, s. 11–18.

- Choleva-Dimitrova 2017: *Choleva-Dimitrova, A.* Remnants from the Thracian language in contemporary toponymy of Gorna Struma. – *Linguistique balkanique*, № 2, s. 213–222.
- Choleva-Dimitrova 2018: *Choleva-Dimitrova, A.* Thracian personal names in Bulgarian onymy. – *Linguistique balkanique*, № 1, s. 19–33.
- Dana 2014: *Dana, D.* Onomasticon Thracicum. – *Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine, Orientale, Mésies, Dacie and Bithynie*. Athènes: National Hellenic Research Foundation.
- Detschew 1957: *Detschew, D.* Die thrakischen Sprachreste. (*Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung* 16). Wien.
- Mihailov 1966: *Mihailov, G.* Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Sofia, BAS. T. IV.
- Vlajić-Popović 1990: *Vlajić-Popović, J.* Sh. aržān, arzòvan, rzân. – *Južnoslovenski filolog*, XLVI, Beograd, s. 63–68.

Съкращения / Abbreviations

- БЕР: Български етимологичен речник. Т. 1–7. София, БАН, 1971–. [BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia, BAS, T. 1–7, 1971–.]
- ЭСРЯ: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. Москва, 1986. [ESRYA: *Vasmer, M.* *Etimologicheskiy slovar ruskogo yazyka*. T. I–IV. Moskva, 1986.]
- RGN: *Russisches geographisches Namenbuch*. Herausgegeben von Max Vasmer. 1–6. Wiesbaden, 1962–1972.
- WRG: *Wörterbuch der russischen Gewässernamen*. Herausgegeben von Max Vasmer. 1–5. Nachricht Berlin-Wiesbaden, 1960–1973.

Ancient Place Names of Tsaribrod Region

Anna Choleva-Dimitrova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

annacholeva@gmail.com

Abstract: The term Western Territories encompasses the areas currently or formerly populated by ethnic Bulgarians that have remained outside of Bulgaria's present-day borders. After The Treaty of Neuilly from 1919, most of the settlements in the former Tsaribrodsko District remained outside the country. The subject of the present study will be local (place and water) names or microtoponyms from 34 settlements currently located in neighboring Serbia, which formerly formed the Tsaribrod administrative region and are now distributed between different Serb districts. The great majority of place names were excerpted from written sources. The performed etymological and onomastic analysis of 3000 microtoponyms from the Tsaribrod region could be summarized as follows: ancient name layers; the linguistic singularities of the

toponyms are characteristic of a much earlier archaic stage of the development of the Bulgarian language and this attests to their antiquity. The study of the origin and significance of the researched microtoponyms from the Tsaribrod and Pirot regions has led me to the conclusion that the local names follow the characteristics of contemporary Bulgarian naming systems (toponymy and anthroponymy). The majority of the microtoponyms presented here have preserved lexis or anthroponyms in their root for which there are exact parallels in Bulgarian toponymy, both in the neighboring areas to the east and in more remote places with ancient Bulgarian population. The toponymic data basically confirms the unity of the Bulgarian language in spite of all the later influences and the often aggressive politics of assimilation imposed by neighboring states.

Keywords: toponyms, microtoponyms, anthroponyms, onomastic system, Tsaribrod region

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Колебания при рода на някои съществителни имена

Малина Стойчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
m.stoycheva@ibl.bas.bg

Резюме: Докладът разглежда съществителни имена от българския език, при които се срещат употреби не само в един от родовете, а в два от тях или дори в трите рода. Анализират се причините за това разколебаване и се търси отговор на въпроса при кои случаи те са повече и при кои – по-малко на брой.

Ключови думи: род, съществително име, колебания

В съвременния български книжовен език има определен тип съществителни имена, чийто род понякога не може да бъде ясно и категорично определен от носителите на езика. Поради тази причина една част от тях ги употребяват в рода, който е книжовно правилен, а други – дали поради незнание, или под влияние на окончанието на съществителното име, го употребяват в някой от останалите два рода. За тези правилни и грешни (условно казано) употреби става дума в настоящия доклад. Целта е да се провери до каква степен дадено съществително име се използва в правилния род и да се види при какви условия най-много се допуска отклонение от съответната норма, както и защо е употребено в друг род вместо в правилния.

Избрани са осем съществителни имена, които се разделят на няколко групи в зависимост от отделни свои характеристики. Дадени са примери предимно от Българския национален корпус, а когато там не са били открити примери за употреби на някое съществително име в даден род, са потърсени такива в Гугъл. Следва да бъдат представени поотделно съществителните има от всяка от тези групи заедно с техните особености, употреби и предполагаеми причини за разминаването при употребите им в даден род. Трябва да се отбележи, че не са взети под внимание двойки съществителни имена (или форми на едно и също име) като *резерв/резерва*, *темн/темно*, *отпуск/отпуска*, *диплом/диплома* и др.

Първата група съществителни имена, които са избрани за целите на доклада, са такива, които са сменили рода си. Към тях се отнасят думите

мебел и *летопис*. Втората група се състои от съществителни, означаващи лица – *гуру*, *джипи* и *аташе*. Последната група е от съществителни имена, които имат по няколко значения – такива са думите *газ*, *прах* и *глава*.

Първата дума, която се разглежда, е *мебел*. Тя е от тези съществителни имена в българския език, които са си сменили рода. В *Правописния речник на съвременния български книжовен език* от 1983 г. думата *мебел* е от мъжки род: *мебелът*, *мебела*, като в скоби е представено словосъчетанието *мека мебел*, т.е. в него думата е от женски род. В *Новия правописен речник на българския език* от 2002 г. (както и в *Официалния правописен речник на българския език* от 2012 г.) думата *мебел* е от женски род: *мебел*, *мебелта* (*Официален правописен речник* 2012: 369).

Прегледът на употребите на *мебел* в Българския национален корпус показва, че тя се използва и в двата рода – женски и мъжки, като по-често може да се срещнат употреби на думата в женски род. Например:

- *То бе белязана и очукана от времето, но изключително удобна мебел.*
- *Като истински ювелир последният рендосва клиентката си с толкова такт и прецизност, че **мебелта** дори не помръдва.*
- *Арсен Люпен минаваше от **една мебел** на друга...*

Откриват се обаче и примери с думата *мебел*, употребена в мъжки род, макар и по-малко на брой, например:

- *Аз познавам разположението на **всеки мебел** и предмет...*
- *Нито **един мебел** не беше болничен...*
- *Ниски полирани масички, лампи в китайски вази с копринени абажури и всичко останало, включително **мебелът** с напитките.*
- *Някой лежеше под **мебела** с прибрани ръце.*

Колебанията при този случай се дължат, от една страна, на това, че думата *мебел* е била от мъжки род в миналото, а от 2002 година е дадена в женски, и от друга, на това, че тя обикновено се използва в множествено число (*мебели*). Изключението за съчетанието *мека мебел*, направено в речника от 1983 г., също има значение за несигурността на употребяващите тази дума по отношение на рода ѝ. Те започват да използват съществителното име в женски род не само в това словосъчетание, но и в други и така колебанието става по-голямо.

От употребите на *мебел* в посочените примери не може да се направи извод дали има разлика в контекста, в който се използва думата в мъжки и в женски род, т.е. тя се среща и в двата рода, употребена в сходен контекст. Много си приличат например изреченията *То бе белязана и очукана от времето, но изключително удобна мебел* и *Някой лежеше под **мебела** с прибрани ръце* от гледна точка на това, че и в двата случая става дума за конкретна мебел, за която вече се е споменало в текста.

Другата дума от групата на сменилите рода си съществителни е *летопис*. В съвременния български книжовен език думата *летопис* е от мъжки род: *един летопис* (Официален правописен речник 2012: 354). По времето, по което летописите са били създадени, обаче думата е била от ж.р. Затова в заглавията на тези писмени паметници, както и когато се използва във връзка с тях, думата може да се употребява и в женски род. Примерите с употреби на думата отново отразяват колебание между мъжки и женски род:

- *Оказа се, че старинният летопис е дал само съставните части, но не е описал дозите.*
- *... готов да отбележи нова ивица на смъртта в геологичната летопис.*
- *Истинската летопис на тая война ще я пишат други.*
- *За първи път за него се споменава в Андриановския летопис...*
- *... такива чудеса, каквито са отбелязани във фокусническата летопис на времето им.*
- *Затова в Равенския летопис [...] пише, че...*
- *Неговата първа хроника е на нивото на летописиста на поп Йовчо...*

Прави впечатление, че дори при изключенията (заглавията на летописите) се наблюдава колебание по отношение на рода на *летопис* – тъй като освен примерите като *Равенския летопис* и *Андриановския летопис* се срещат и съчетания като *Манасиевата летопис* (при съществителното *мебел* обаче не се среща съчетанието *мек мебел*). Това означава, че носителите на езика не вземат под внимание това в какво съчетание използват думата. Двойката употреба се дължи също, както и при *мебел*, на променения род на съществителното име, както и на това, че то завършва на съгласна. Думи от типа на *живопис*, която е от ж.р. и има сходен звуков състав, също е възможно да влияят върху това *летопис* да се употребява в женски род.

Втората група съществителни имена, които се представят, означават лица – това са думите *гуру*, *джипи* и *аташе*. И трите от тях са навлезли в български от чужди езици – съответно от санскрит, френски и английски. Родът на *гуру* и *аташе* е мъжки, а думата *джипи* е представена в *Официалния правописен речник* като дума от среден род (съгласно начините за представяне на думите в словника). Други речници също отразяват, че заемката *джипи* е от среден род. Избраните примери от Корпуса дават информация, че и при трите думи се срещат употреби не само в мъжки и среден род, но и в женски:

гуру:

- *Имало някога в Индия един гуру, който живеел с последователите си в своя ашрам.*
- *Наскоро пак имаше една гуру от тибетските.*
- *Кога ще дойде моят гуру?!*

- *Първата задача на едно гуру е да извади на преден план егото ти...*
- *Искам да уча психология като нашата гуру – тя е завършила колеж.*

джипи:

- *Тогава моята джипи ми каза да си купя Ставиксин.*
- *Вашето джипи Ви е подвел/а, моята джипи ми каза, че вече няма ограничения в направленията...*
- *... консултирай се с твоя джипи.*
- *Дядо не бил добре... джипито ѝ звъннал.*

аташе:

- *... освен един чичо, който бил военноморско аташе във Вашингтон.*
- *... това и Мишел Турние го е забелязал, както и Вальо Пламенов, докато беше ултурно аташе в Делхи...*
- *Ще трябва да докладваме поне на военния аташе.*
- *Един аташе на име Нелсън бил спрял на Гардън Роуд от някаква канадка...*
- *Дипломатическият сблъсък дойде след обявяването за персона нон гра-та на турското културна аташе в Бургас.*

При думите от тази група се забелязва стремеж на говорещите/пишещите чрез рода да изразят пола на лицето, което споменават. Само употребата на среден род изразява неутралност спрямо пола на лицето (например *едно гуру*). Все пак се дава предпочитание на съчетания като *един гуру*, *моят гуру*, както е правилно според книжовната норма. В един от примерите за употреба на *джипи* – *Вашето джипи Ви е подвел/а, моята джипи ми каза, че...*, се вижда, че участникът в писмена кореспонденция не знае какъв е полът на лекаря на събеседника му, и затова използва думата в среден род, но за да обозначи пола на своя лекар, използва женски род.

Проблемът с употребата на *джипи* по отношение на рода на думата личи и в примера *джипито ѝ звъннал*. При него в една и съща фраза се съчетават членната морфема *-то*, характерна предимно за среден род, и окончанието за мъжки род *-л* на глаголната форма. Възможен начин да се избегне такъв тип разминаване, е, като се употреби думата *лекар/лекарка* или съчетанието *личен лекар/лична лекарка*.

Съществителните имена, които могат да се причислят към третата група, са такива, които имат повече от едно значение – това са *газ*, *прах* и *глава*. Особеното при тях е, че трябва да се внимава в кое от значенията им се употребяват, за да се използват в книжовно правилния род.

Съществителното *газ* например е от мъжки и от женски род в зависимост от значението: ‘горящи газообразни вещества, употребявани за осветление, отопление, в качеството на двигателна сила и под.’ (мъжки род) и ‘течност за горене, която се получава при преработка на нефта’ (женски род).

- *Но газът, изглежда, започва да изтича.*

- Поради разстоянието гласът на военния свещеник достигаше до него съвсем слабо – неразбираем, монотонен, почти недоловим, подобен на шума на изтичащ газ.
- Стъклото се строши и газта, която се разля по дясната страна на Алистър, тутакси лумна в пламъци.
- От дупките струеше природна газ и гореше без никаква миризма.
- Бил е толкова популярен, колкото природният газ в наши дни.
- За пръв път райският газ е синтезиран от човека, открил кислорода – английският учен Джоузеф Пристли.

Както може да се забележи от примерите, често има несъответствие между употребата на думата в някое от значенията ѝ и избора на род, в който тя се използва. Показателен за такова разминаване е примерът със съчетанието *изтичащ газ*, където думата е употребена във второто ѝ значение, но в мъжки вместо в женски род. Съчетанието *природен газ* пък се среща понякога в мъжки (както е правилно), понякога – в женски род. Очевидно тази двузначност на думата и разликите по отношение на рода на двете ѝ значения създават трудности при прилагането на правилото дори при писмената реч. Освен това значенията на думата имат и много общо помежду си, по-трудно се разграничават едно от друго (за разлика например от значенията на думата *глава*). Това също затруднява правещите изказване с думата *газ*. Заради тази непоследователност не може да се каже дали примерите с правилна употреба на думата относно рода ѝ са благодарение на познаване на правилото, или по случайност.

По подобен начин стои въпросът за рода и при думата *прах*. Това съществително име също има форми за мъжки и за женски род в зависимост от това в кое значение се използва. Когато думата *прах* означава ‘много дребни и сухи частици от пръст или друго вещество, които се носят по въздуха и се натрупват по земята или по повърхността на предметите’, тя може да се употребява както в мъжки, така и в женски род, например *Избърсах прахта по мебелите*, *Прахът е сериозен проблем за компютрите*. Когато с думата *прах* се назовава препарат за пране, сухо лекарство или вещество, стрито на дребно, или тленни останки, е правилно тя да се употребява само в мъжки род: *Свърши ми прахът за пране*, *Прахът се разтваря в една супена лъжица вода*, *Мир на праха му*. С други думи, ако съществителното прах винаги се употребява в мъжки род, това ще бъде правилно. Примерите представят обаче и случаи, при които родът, в който се употребява думата, не е съобразен с конкретното ѝ значение:

- *Не става с обикновен прах за пране, нито дори със скъп препарат за пране.*
- *... към небето изригна гъста въглищна прах.*
- *Всичко наоколо беше посипано със сивкав циментов прах, фин като талк.*
- *... заради това отстъпваш земя – земя, която е дом за прахта на предците ни.*

- *Прахта по пътя почти се беше слегнала...*
- *Дланта му метеше праха по дървения гладък под...*
- *Мир на праха на Авелин – тъжно каза Елбраян.*
- *Той тласна прахта, за да я разпръсне...*

Несъответствие между правилото и употребата се наблюдава в примера с израза *прахта на предците ни* и в изречението *Той тласна прахта, за да я разпръсне*. Според тези примери най-често се допускат грешки, когато думата е употребена в значението ‘тленни останки’. Трябва да се вземе предвид и това, че при тази дума правилото за употребата ѝ по отношение на рода ѝ е опростено, тъй като в едно от значенията ѝ се допуска тя да се използва в два рода – мъжки и женски. Това увеличава възможността думата да се използва по-често в правилния род за съответните значения.

Последната дума от тази група, която се представя, е *глава* – тя също е с повече значения, като тук се разглеждат само употреби на значението ѝ ‘лице, което стои начело на някаква обществена групировка – семейство, колектив, организация, институция и под.’. (Това решение е взето поради факта, че няма употреби на думата в първото ѝ значение (‘част от тялото’) в мъжки или среден род.) При това значение е правилно думата да бъде от м.р., например *Бившият държавен глава беше съдена*, за да се запази смисълът какъв (или каква) *глава* се съди. Употребите обаче показват, че *глава* се използва и в това значение в ж.р.:

- *Тая проста и домашна постъпка на държавната глава се прие с подобающи почести.*
- *... съотношението между средния брой лица в железопътното предприятие, които всяка глава на семейство издържа, и средния брой при всички предприятия...*
- *... защото и мъжката рогова човка, като всеки глава на семейство, [...] го нападна с всичкия устрем на неукротимата си ярост.*
- *... той се консултира с мен като с бъдещ глава на семейството, в случай че умре*
- *На 8 октомври 1826 г. новият глава на семейството, най-възрастният син, Алфред Круп, пристига за погребението на баща си.*
- *Имаше вид на напълно щастлив глава на семейството по време на църковна служба.*
- *... дядото – уважаван, тих и работлив глава на семейството.*
- *Туй си е чиста проба капиталовложение на семейна глава.*

Тези примери са показателни за това, че част от употребяващите думата *глава* я използват в женски род дори в това нейно значение, за да запазят връзката с окончанието ѝ *-а* (което е характерно за женския род). Дори при съчетанието *държавен глава*, което е устойчиво и често употребявано, съществителното *глава* се използва в ж.р. (*държавната глава*).

Има, разбира се, и употреби в мъжки род, което означава, че друга част от носителите на езика, които използват думата в м.р., отбелязват разликата в значението чрез различния род.

От направения преглед може да се заключи, че при всички разгледани съществителни имена има колебание по отношения на техния род. В най-голяма степен то е при думите, означаващи лица – *гуру*, *аташе*, *джипи*, което се дължи най-вече на факта, че с окончанието, което те имат, се образува предимно думи от среден род. Подобен е случаят и с думата *глава*, където в значението, което е разгледано, е правилно тя да се използва в м.р., въпреки че окончанието ѝ е *-а*. Раздвоеността по отношение на употребата на *прах* и *газ* спрямо рода им също е във висока степен. Родът се спазва в сравнително голяма степен при думата *мебел*, за която още в речника от 1983 г. е отбелязано, че в съчетанието *мека мебел* тя може да се използва в ж.р. Именно женският род от изключението е надделял при определяне на рода на *мебел* в следващите речници, както и при употребите, намерени в Корпуса. Може да се направи изводът, че колебанията при рода на споменатите думи се дължат на спецификите на съответните съществителни имена – промяна на рода на думата, многозначност, разлика между формалните характеристики и смисъла.

Източници / Sources

- Български национален корпус <<http://search.dcl.bas.bg/>> (дата на достъп: 15.09.2020)
- Езикови бележки <https://ibl.bas.bg/ezikovi_spravki/> (дата на достъп: 15.09.2020)
- Онлайн справочник <<https://ibl.bas.bg/ezikovispravki/kategorii/>> (дата на достъп: 15.09.2020)
- Официален правописен речник на българския език. София, Просвета, 2012. [Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosвета, 2012.]
- Речник на българския език. Т. 1–15. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2001–2015. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (дата на достъп: 15.09.2020)
- [Rechnik na balgarskia ezik. T. 1–15. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2001–2015. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (15.09.2020)]

Fluctuations in the Gender of Some Nouns

Malina Stoycheva

Institute of Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

m.stoycheva@ibl.bas.bg

Abstract: The paper deals with Bulgarian nouns which have forms of two or even three genders. The reasons are analyzed with the aim of looking for an explanation of prevalence of the variation with some of the nouns.

Keywords: gender, nouns, fluctuations

Правилата за слято, полуслято и разделно писане в последните три академични правописни речника

Илияна Кунева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
i.kuneva@ibl.bas.bg

Резюме: Правилата за слято, полуслято и разделно писане са претърпели промени във връзка с все по-големия брой нови думи със съставки от чужд произход, чийто правопис трябва да бъде регламентиран. Затова те са едни от най-динамичните през последните десетилетия. Докладът се фокусира върху колебанията в правописа на сложните думи в българския език и начина, по който правилата въздействат върху езиковата практика. Обръща се внимание и на все още нерешени въпроси в кодификацията.

Ключови думи: слято, полуслято и разделно писане, сложни съществителни имена, правописни речници

Правилата за слято, полуслято и разделно писане на думите в българския език се базират на основни принципи, които са посочени в правописните речници в началото на съответните раздели: „В българския език сложните думи се пишат слято или полуслято, а съставните думи и синтактичните съчетания – разделно“ (ПРСБКЕ/PRSBKE: 42, НПРБЕ/NPRBE: 43, ОПРБЕ/OPRBE: 51). Изяснява се и значението на отношението между основите – дали е равноправно, или подчинително (този принцип е наречен *смилов* в ПРСБКЕ и НПРБЕ, а в ОПРБЕ – *синтактичен*), като по този начин се определят и различните типове сложни думи във връзка с правописа им.

Следователно една от предпоставките за правилното прилагане на правилата е преди всичко разграничаването на сложните думи от съчетанията, затова се дават и практически указания за определянето им: „Ако първата част се променя в множествено число или се членува, налице е синтактично съчетание“ (ПРСБКЕ/PRSBKE: 42, НПРБЕ/NPRBE: 53, 60, ОПРБЕ/OPRBE: 63). След това идва и определянето на отношението между основите.

1. Сложни съществителни имена. Слято или разделно писане

Безспорно един от най-важните въпроси в правописните речници от

последните десетилетия е регламентирането на правописа на сложните думи, чийто брой постоянно се увеличава. Появата на новите думи е свързана с два основни процеса – от една страна, новите думи често назовават нови реалии в развиващия се и глобализиращ се свят, като за тяхна първа съставка се явява преди всичко чужда дума от международната лексика. От друга страна, тези нови думи навлизат, като следват модели, които досега не са били толкова активни в българския език (вж. и Благоева, Колковска/Blagoeva, Kolkovska 2013: 308–309). Така не толкова големият брой сложни думи, чиито съставки за свързани без съединителна гласна, се увеличава значително. Навлизането на много нови думи за сравнително кратък период от време усложнява контролирането и своевременното установяване на правописа им. Затова първоначално правописът на тези нови думи се урежда по различен начин: „Слято се пишат сложни съществителни имена (предимно със съставки от чужд произход), в които подчинената основа е съществително, свързано без съединителна гласна: *джаз-пеец, тенискорт, тестпрограма, щабофицер, тюрлюгювеч*“ (ПРСБКЕ/PRSBKE: 44), а със забележки е уреден правописът на сложните думи с полуслято писане, като се използват и допълнителни критерии – произход на съставката и наложена в правописа традиция:

Заб. 2. Сложни съществителни от турски произход, чиито първи съставки съществуват като отделни думи с ясно значение в българския език, по традиция се пишат полуслято: дроб-сарма, шкембе-чорба.

Заб. 3. Сложни думи от типа на ски-спорт, ски-състезание също се пишат със съединителна чертица, тъй като са наложени вече в практиката.

Правилото се основава на принципа, че сложните думи се пишат слято или полуслято, но самата предпоставка, че думата е сложна, е разколебана от все повече думи, схващани от носителите на езика като съчетания, макар при тях първата дума да не се изменя (повече по въпроса за границата между сложна дума и словосъчетание вж. Аврамова, Осенова/Avramova, Osenova 2003). Тази тенденция прераства в по-сериозен кодификаторски проблем при следващите речници, когато уреждането на правописа при тези думи/съчетания е необходимо да се реши въз основа на формален и обективен критерий, тъй като критериите *по традиция* и *наложени вече в практиката* не са работещи при все по-големия брой на срещаните думи/съчетания със съставки от чужд произход, образувани по дадения модел.

В *Нов правописен речник* е направена сериозна стъпка напред, която обобщава по непротиворечив начин основното правило от предходния речник: „Слято се пишат сложни съществителни имена (предимно със съставки от чужд произход), в които подчинената основа е съществително, свързано без съединителна гласна. Днес такива имена се пишат **слято или под влияние на традицията** (като наложени в писмената практика форми

със слято писане), или в случаите, когато техните съставки не се употребяват като самостоятелни думи в езика“ (НПРБЕ/NPRBE: 45). Със забележка е допуснато за пръв път разделното писане, което да актуализира правилото в синхрон с писмената практика, при това с ясен критерий съставките да се употребяват като самостоятелни думи в книжовния език. С цел последователност на правилото към групата съществителни с разделно писане преминават и думите със съставки от турски произход:

Заб. 1. Сложни съществителни от посочения тип днес се образуват извънредно активно (...). Когато съставките на такива имена се употребяват и като самостоятелни думи, те се пишат разделно. (Това е в съгласие с писмената практика, в която има ясно изразена тенденция за разделно писане на посочения тип сложни думи, особено на по-новите от тях): бизнес отношения, дроб сарма, ски състезание, шкембе чорба.

Трябва да се отбележи, че чрез допускането на разделното писане силно се ограничава полуслятото писане и то вече не се прилага при сложни съществителни с подчинително отношение между съставките, когато те са в реда подчинена – главна основа.

Кодификацията в *Нов правописен речник* може да бъде оценена в две посоки – спрямо предходния и спрямо следващия правописен речник. *Нов правописен речник* не изоставя фактора *традиция*, който е действащ и при *Официалния правописен речник*, но прави сериозна стъпка към формулирането на правила, които да обхващат в голяма степен новопоявилите се думи/словосъчетания (някои преди да са се наложили с определен правопис в практиката, тоест да може да се уеднакви писането още с появата им, доколкото е възможно). При т.нар. *думи с разделно писане* не е възможно уреждането на правописа чрез включването им в словника, затова те са дадени в приложение (за тази специфика на правописния речник вж. и Томов/Томов 2016). Това е адекватен отговор на тенденцията тези думи/съчетания с ясно различими съставки, функциониращи и като отделни думи, да се пишат разделно. От друга страна, са в противоречие с основното разбиране за сложна дума. В допълнение, обемът единици, който е включен / може да бъде включен в приложението, е ограничен и значително по-малък от потенциалния брой на думите/словосъчетанията, които се употребяват и могат да се появят в езика. В *Официалния правописен речник* въпросът е решен чрез най-подходящия инструмент на кодификацията за подобни случаи – дублетното писане, което дава свобода на писане и решение за максимален брой случаи, като същевременно не манипулира процесите в езика, свързани с навлизането на този тип нови думи/съчетания (да изисква непременно само разделно писане или само слято писане). Дублетното писане позволява и голяма част от тези думи/словосъчетания да се включат в словника – там те се представят със слятото писане и звездичка (която означава, че е възможно и разделно писане). Включ-

ването им в словника безспорно е голямо предимство, тъй като улеснява потребителя и дава по-големи възможности на кодификатора.

В *Нов правописен речник* се появява и правилото за разделно писане на съществителни след буквени съкращения – *БГ паспорт*, *МВР шеф* и т.н. (НПРБЕ/НПРБЕ: 46, ОПРБЕ/ОПРБЕ: 53, 63). Те представляват сравнително нов модел, но включването на правилото не означава непременно подкрепа на този тип съчетания, а само решение на правописен проблем.

Към тенденциите и новите процеси може да се причисли и замяната на предложните конструкции със съчетания от типа *Фейсбук профил* (вм. *Профил във Фейсбук*), *„Арома“ продукти* (вм. *продукти на „Арома“*) – приложното, а не предложното свързване все по-често се среща и при собствени имена, като отчетливо личи влиянието от английски.

Ще отбележим и някои все още нерешени въпроси, които се отнасят до правописа на съчетания, чиято употреба е зачестила след излизането на последния академичен речник през 2012 г. Така например *еко* и *био* доскоро се срещаха само в сложни съществителни имена. Все по-често обаче те се срещат пред съчетания. Тогава *еко* и *био* не се отнасят към следващата дума, а към цялото съчетание, което изключва слятото писане. Появяват се съчетания от типа: *био краве мляко* и *био пчелен мед*.

2. Промени, които се отнасят до отпадане и въвеждане на изцяло нови правила

Освен споменатото правило за разделно писане на съществителни след буквени съкращения са въведени и други нови правила в *Нов правописен речник* и в *Официален правописен речник* – въведено е правилото, което урежда правописа на думи като *тиар* и *джипи*, и правилото за писане на думи като *е-книжарница* и *м-бизнес*.

В *Официалния правописен речник* отпада правилото за слято писане на съществителни със съставки *-графия*, *-логия*, *-метрия*. По този начин броят на правилата се оптимизира в резултат на наблюденията върху съвременната правописна практика, като стремежът е правилата да отразяват действителните правописни проблеми. В бъдеще би могло да отпадне и правилото за разделно писане при собствени имена като *Велико Търново*, *Момин проход*, *Нова година*. При тези имена правописният проблем е свързан преди всичко с употребата на главни и малки букви.

3. Структуриране на правилата и разделите

В *Нов правописен речник* и в *Официалния правописен речник* е добавен раздел *Особени случаи* – повечето правила в него се намират в раздела за полуслято писане на ПРСБКЕ като забележки – прекомпозирането позволява правилата да следват структура на едно равнище, а не като „правило – изключение“. В *Нов правописен речник* все още има правила, въ-

ведени като забележка, което окончателно е изоставено в *Официалния правописен речник*, в който, от друга страна, е въведена система от препратки между правилата.

До оптимизацията на уводната част на речниците може да се отнесе и решението дали се допълват и дообясняват някои правила. При разделното писане на съчетания като *държава членка* има ясен критерий и практическо указание, осигуряващо разпознаването на словосъчетанието. Когато обаче след първата дума има разширено приложение, то става особено, като най-често се отделя с дълго тире. В ПРСБКЕ и *Нов правописен речник* е включена забележка, която изяснява това положение веднага след правилото за разделно писане. От една страна, това улеснява потребителя, като насочва вниманието му към тази възможност за разширяване на приложението. Неслучайно един от най-често задаваните въпроси към Службата за езикови справки и консултации (поддържа се от Института за български език при БАН) и до днес е за разликата при писане на *държава членка* и *държава – членка на ЕС*,... или *фирма вносител* и *фирма – вносител на компютърна техника*,... Това пояснение обаче включва раздела за разделно писане пунктуационно правило. Смесването на правила е изоставено в *Официалния правописен речник*, което прави структурата по-изчистена и последователна, макар и да не насочва пряко вниманието на потребителя към тази особеност – често разликата остава неосъзната и грешките не са рядкост. Лесно може да се направи заключението, че чисто структурно *Нов правописен речник* е по-близо до логиката на представяне на правилата в ПРСБКЕ, докато по същество – според новите и значими промени в правилата за слято, полуслято и разделно писане, *Нов правописен речник* е преходен и подготвителен за актуализирането на правилата в последния академичен речник.

4. Изводи

Промените в правилата за слято, полуслято и разделно писане в последните три академични речника са продиктувани преди всичко от динамиката на процесите на навлизане на нови думи и словосъчетания, които правят все по-доминиращи доскоро нетипични на българския език модели. Чрез правилата в речниците се уреждат възникналите правописни трудности и се внася единство в практиката, което е и основна функция на кодификацията. Появяват се правила, които са свързани с най-новите явления в езика. Не бива обаче да се смята, че това означава подкрепа на всички нововъведения в езика. Така например заместването на предложни съчетания с именни съчетания или съчетания с абривиатури е все по-често срещано в практиката. Тези конструкции са възможни и уместни при определени употреби и не препоръчителни при други. Доколкото книжовният език е многопластов, правописният речник не „бяга“ от регламентирането на правописа при тези съчетания.

Оптимизирането на структурата цели представянето на правилата в линеен ред, тоест като отделни правила за различните случаи, а не на принципа „правило – изключение“ – последното често неправилно оставя впечатление за липса на последователност в правилата, тъй като се допускат редица „отклонения“.

Отстоянието във времето между излизането на правописните речници дава възможност да се подхожда внимателно към новите явления и процеси, като се наблюдават практиката и връзката между различните правила, както и езиковите нагласи към тях, за да се вземе най-адекватното решение. От друга страна, навременното актуализиране или разширяване на правилата е необходимо, за да се въздейства върху практиката с цел нейното стабилизиране. В този смисъл успешната кодификация е балансираща. Приемствеността, която може да се наблюдава в трите правописни речника, доказва това – че е търсен баланс при въвеждането на значителни промени в правилата, които целят да обхванат едни от най-динамичните процеси в съвременната лексика.

Този кратък преглед обхваща само една малка част от думите, чийто правопис се урежда от правилата за слято, полуслято и разделно писане. Без съмнение тези правила ще бъдат във фокуса на кодификаторите и в бъдеще, като езиковата практика ще покаже в кои пунктове са необходими промени.

Литература / References

- Аврамова, Осенова 2003: Аврамова, Цв., П. Осенова. Отново по въпроса за границата между сложна дума и словосъчетание. (Върху материал от най-новата българска лексика). – Български език, № 1, с. 68–75. [Avramova, Osenova 2003: *Avramova, Tsv., P. Osenova. Otново po vaprosa za granitsata mezhdu slozhna duma i slovosachetanie.* (Varhu material ot nay-novata balgarska leksika). – *Balgarski ezik*, № 1, s. 68–75.]
- Благоева, Колковска 2013: Благоева, Д., С. Колковска. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век. – В: Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология. Под научната редакция на Лилия Крумова-Цветкова, Емилия Пернишка. София, АИ „Проф. М. Дринов“, с. 215–394. [Blagoeva, Kolkovska 2013: *Blagoeva, D., S. Kolkovska. Dinamika i inovatsionni protsesi v balgarskata leksika v kraya na XX i nachaloto na XXI vek.* – In: *Balgarska leksikologiya i frazeologiya*. Т. 1. *Balgarska leksikologiya. Pod nauchnata redaktsiya na Lilia Krumova-Tsvetkova, Emilia Pernishka.* Sofia, AI “Prof. M. Drinov”, s. 215–394.]
- НПРБЕ 2002: Нов правописен речник на българския език. София, Хейзъл. [NPRBE 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.* Sofia, Heyzal.]
- ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета. [OPRBE 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.* Sofia, Pros-veta.]

ПРСБКЕ 1995: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, БАН. [PRSBKE 1995: Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, BAN.]

Томов 2016: *Томов, М.* Лексикографска репрезентация на правописната норма. – In: Slovanská lexikografie počátkem 21. století. Sborník z mezinárodní konference. Praha, 20.–22.4.2016. Praha, Slovanský ústav v. v. i., s. 257–264. [Tomov 2016: *Tomov, M.* Leksikografiska reprezentatsiya na pravopisnata norma. – In: Slovanská lexikografie počátkem 21. století. Sborník z mezinárodní konference. Praha, 20. – 22.4.2016. Praha, Slovanský ústav v. v. i., s. 257–264.]

The Rules for Separate and Together Writing of Words or Hyphenation in the Last Three Academic Spelling Dictionaries

Iliyana Kuneva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
i.kuneva@ibl.bas.bg

Abstract: Lately, the spelling rules for compound words – open compounds (two words without a hyphen), closed compounds (a single word), or hyphenated compounds – have changed due to the growing number of new words with components of foreign origin, the spelling of which must be regulated. That is why the spelling rules for compounds are among the most dynamic ones in recent decades. The paper focuses on the different ways of spelling of the compound nouns in Bulgarian and the ways in which these rules affect the language practice. Attention is also paid to still unresolved issues in codification.

Keywords: open, closed and hyphenated compound nouns, spelling dictionaries

За правилата за писане на запетаи според правописните речници на БАН от 1983 г. до днес

Лора Желева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

l.mikova@ibl.bas.bg

Резюме: Докладът разглежда правилата за писане на запетаи в трите правописни речника, издания на Института за български език при БАН, от 1983 г. до днес: „Правописен речник на съвременния български книжовен език“ от 1983 г. (второ фототипно издание от 1995 г.), „Нов правописен речник на българския език“ от 2002 г. и „Официален правописен речник на българския език“ от 2012 г. По-конкретно вниманието се съсредоточава върху промените в тези правила. Пунктуационните правила са обект на засилен обществен интерес, като е разпространено и мнението, че има множество и чести промени в тях. Една от целите на доклада е да се внесе повече яснота именно по този въпрос – има ли много промени в правилата за писане на запетаи в правописните речници на БАН от 1983 г. до днес, съществени ли са те, във всички случаи ли са налице същински промени.

Ключови думи: български език, правописни речници, пунктуация, запетая, правила

В доклада ще разгледаме правилата за писане на запетаи според трите академични правописни речника, издания на Института за български език при Българската академия на науките, който е упълномощен да кодифицира книжовните норми. Това са „Правописен речник на съвременния български книжовен език“ от 1983 г. (второ фототипно издание от 1995 г.), „Нов правописен речник на българския език“ от 2002 г. и „Официален правописен речник на българския език“ от 2012 г. По-точно – ще се съсредоточим върху разликите между трите речника по отношение на правилата за поставяне на запетаи.

Нерядко се чува мнението, че има промени в правописните и пунктуационните правила, че те често се променят. Също така според анкета, проведена през юли 2017 г., която е национално представителна и е проведена сред 1000 души от цяла България, на въпроса защо не се спазват писмените правила на българския книжовен език, 14% (при възможност за избор на три от десет посочени причини) са отговорите, че причината е честата промяна на правилата за писане (Станчева/Stancheva 2019: 128). От

друга страна, според отговорите на друг въпрос от същата анкета преобладава оценката, че българският език е умерено консервативен, тоест правилата му не се променят твърде често (пак там, с. 126).

Обаче според общия преглед на правилата на книжовния език от 1945 г. до днес няма значими промени, тоест като цяло не се наблюдава замяната на една книжовна норма с друга (пак там). И прегледът на правилата за писане на запетаи от 1983 г. до днес потвърждава наблюденията, че няма коренни промени в тях.

Според академичната „Граматика на съвременния български книжовен език“ от 1983 г. „В днешните книжовни езици се използват, най-обобщено представено, два основни типа пунктуация – пунктуация от френски тип (произтичаща от нуждата за фонетико-смислово членение на текста) и пунктуация от немски тип, в чиято основа е заложена синтактичната структура на езика. Българската пунктуация е изградена въз основа на синтактичната структура на изречението, макар понякога да използва и другият принцип, който е бил силно разпространен през миналия век, доказателство за което намираме в творчеството на Иван Вазов“ (ГСБКЕ/GSBKE 3 1983: 448). Както ще проличи и в изложението по-долу, правилата в трите академични правописни речника от 1983 г. до днес са в съответствие с тази особеност.

Разликите в представянето на пунктуационните правила в трите речника се отнасят както до метаезика на кодификацията (използвани термини, степен на усложненост и под.), така и до самите правила и тяхното онагледяване (например напълно различни са изреченията, които се явяват примери към конкретното правило). В речниците от 1983 и 2002 г. някои правила са дадени като забележки към основното правило, с по-дребен шрифт, докато в речника от 2012 г. всички правила са представени като равноредни.

Първо ще разгледаме промените при правилата за писане на запетая в простото изречение.

В речника от 1983 г. има правило за запетая при „разширени еднородни (обособени) определения“ (това правило е всъщност подточка към правилото за писане на запетая при обособени части в изречението), като примерите са: *Той изпитваше особена благодарност към тези слаби, мирншеци на йод и риванол, ръце. Той изаде набързо претоплената, останала от предишния ден, супа* (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 67). В останалите два речника няма подобно правило. Проблематичното при това правило е, че регламентира случаи на пунктуационно оформяне на еднородни определения, които допълнително са характеризирани и като обособени (макар че „обособени“ е в скоби, тоест на първо място са определени като еднородни) – а еднородните и обособените части се различават и съответно пунктуационните правила при тях са различни. Според Академичната граматика „Еднородни части се наричат две или повече части на изречението,

които имат една и съща синтактична функция и са свързани съчинително“ (ГСБКЕ/GSBKE 3 1983: 208), докато „Обособени са такива поясняващи части на простото изречение, които се отличават с относителна интонационна и смислова самостоятелност и са незадължителна негова смислова и структурна съставка“ (пак там, с. 222). Цитираното правило от най-стария правописен академичен речник може би неслучайно отсъства в следващите два речника, тъй като пунктуацията в подобни случаи по-скоро представлява проблем на граматичното описание – дали това са еднородни определения и съответно се отделят със запетая помежду си, но няма запетая между второто от тях и определяемото: *слаби, миришещи на йод и риванол ръце; претоплената, останала от предишния ден супа*; или второто определение е обособено и съответно се отделя със запетаи от необособеното определение и определяемото: *слаби, миришещи на йод и риванол, ръце; претоплената, останала от предишния ден, супа*.

Налице са известни разлики между трите речника в правилата за писане на запетая при вметнатите думи и изрази. Една от тях е, че има промяна в терминологията. В речника от 1983 г. те са наречени „вметнати и въвеждащи думи и изрази“ (и още „вметнати и въвеждащи думи и части на изречението“). В речника от 2002 г. те се делят на „въвеждащи думи и изрази“ (и още „въвеждащи части“) – тези, които не се отделят със запетаи, и „вметнати думи и изрази (наричани още вметнати части на изречението)“ – тези, които се отделят със запетаи (НПРБЕ/NPRBE 2002: 80). В речника от 2012 г. се наричат само вметнати думи и изрази. По-долу ще се спрем по-подробно върху различията в самите правила за тях.

В речника от 1983 г. към вметнатите и въвеждащи думи и изрази са причислени обръщенията и междуметията, докато в останалите два речника обръщенията и междуметията се разглеждат отделно.

И в трите речника вметнатите думи и изрази се делят на две групи: такива, които се отделят със запетаи, и такива, при които запетаи не се пишат. Съставът на групите е почти еднакъв, като има малки разлики. Запетаи и според трите речника се пишат при *да кажем, разбира се, изглежда, напротив, от една страна, от друга страна*; не се пишат при *например, според мене, може би, следователно, по всяка вероятност, сякаш, навярно, въщиност, вероятно*.

Причините обаче едни вметнати думи и изрази да се отделят със запетаи, а други – не, са различни в отделните речници.

Според речника от 1983 г. „Със запетая се отделят глаголни думи и изрази, както и някои думи и изрази, с които една мисъл се противопоставя на друга“ (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 66). Според речника от 2002 г. обаче вметнатите думи и изрази (тези, които не се отделят със запетая, са наречени въвеждащи думи и изрази) се отделят със запетаи, „понеже са странични спрямо основното съдържание на изречението“ (НПРБЕ/NPRBE 2002: 80). В речника от 2012 г. принципът е съвсем друг – той е строго

синтактичен и изисква езиковедски познания: необходимо е да се определи дали думата или изразът изпълнява служба на част на изречението, или не. Правилото е формулирано по следния начин: „Със запетая се отделят вметнатите думи и изрази, които в други случаи могат да функционират като части на изречението“, докато „думи и изрази, които се използват само като вметнати в изречението“, не се отделят със запетая (ОПРБЕ/OPRBE 2012: 77).

Списъците с думи и изрази, при които се пише запетая и при които не се пише запетая, са почти едни и същи, но все пак има разлики. Така в речника от 1983 г. в списъка с думи, при които не се пише запетая, присъства *значи* в значение 'следователно', като според трите речника *следователно* не се отделя със запетая. В речника от 2012 г. обаче *значи* е в списъка с думи, при които се пише запетая, има и пример: *Ти, значи, приемаш предложението ми*, за разлика от *Твоето предложение значи много за мен*. Това е промяна спрямо предходните речници: в речника от 1983 г. не само че изрично пише, че при *значи* в значение 'следователно' не се пише запетая, но има дори пример *Ти значи не само ме обра, но ме и излъга*; в речника от 2002 г. в списъка с въвеждащи думи и изрази, които не се отделят със запетая, няма *значи* (въпреки че изрично пише „и др.“, тоест посочени са само някои думи и изрази), но е даден и следният пример: *Значи събранието ще се състои утре*. Може да се каже, че остава спорен въпросът дали *значи* в значение 'следователно' трябва да се отделя със запетая, например в изречения като *Щом това не го е уплашило, значи е доста смел*; *Щом се е поусмихнал и не се сърди, значи можем да сме спокойни*.

Друга подобна разлика е, че в речника от 2002 г., пак при въвеждащите думи и изрази, които не се отделят със запетая, има пример *Без съмнение радостта е стимулиращо чувство*, а в това изречение според правилото в речника от 2012 г. трябва *без съмнение* да се отдели със запетая, тъй като в други случаи може да функционира като част на изречението, например: *Той отговори без съмнение* (тоест без да се съмнява), срв.: *Той отговори, без съмнение* (тоест несъмнено; сигурно е, че той е отговорил).

Проблематично е включването на думи като *действително* и *наистина* в списъка с думите, които винаги са вметнати и не се отделят със запетая. Въпреки че те присъстват и в трите речника (в ПРСБКЕ 1983 липсва *действително*, а в НПРБЕ 2002 – *наистина*), в най-стария (от 1983 г.) има забележка, че при изброените думи и изрази, при които не се пише запетая, „може в редки случаи да се употреби запетая, за да се избегне двусмислие“, като един от примерите е *Тя би могла да вземе това, наистина* и *Тя би могла да вземе това наистина*. И в Службата за езикови справки и консултации са постъпвали въпроси за отделянето със запетая на *действително* и *наистина*. На пощата на Службата например са изпращани писма, в които пише, че тези думи могат да функционират и като части на изре-

чението, а не се използват само като вметнати, като примери са посочвани изреченията *Филмът е направен по действително събитие. Всичко това е действително случило се. Той се разболя действително, а не наужким*. Така че може да се каже, че това е проблематичен момент в прилагането на пунктуационните правила, породен от затруднението на носителите на езика да определят дали една и съща дума е вметната, или е част на изречението.

В речника от 2002 г. правилото по-конкретно гласи, че „Въвеждащите думи и изрази, като *всъщност, навярно, действително, несъмнено, следователно, очевидно, например, сякаш, може би, по всяка вероятност, според мене, в действителност* и др., не се отделят със запетая от основната част на изречението“. Има обаче забележка, че „Ако някоя въвеждаща част се противопоставя по-силно на останалия текст на изречението, поради което се произнася и с друга интонация, тя функционира като вметната част и се отделя със запетая, напр.: *След като те му предложиха доста по-доходна работа, той, естествено, не отказа*“ (НПРБЕ/NPRBE 2002: 80). 9 страници по-нататък, след правилата за запетая в сложното изречение, при правилата за употреба на запетая, обусловена от смисъла в изречението, този случай е обяснен много по-ясно: „Ако думите и словосъчетанията *естествено, в действителност, и по-нататък, всъщност* и др. не се схващат като вметнати части, а като части от основния състав на изречението, те не се отделят със запетая. Например: в изречението *Той естествено* (т.е. ‘по естествен път’) *става симпатизант на страдащите* наречието *естествено* е обикновено обстоятелствено пояснение за начин. Обратното е в изречението: *Той, естествено* (т.е. разбира се), *става симпатизант на страдащите*. Ограждането със запетая на вметнатата част показва, че тя се произнася с различен тон от основния тон на изречението, а втората запетая показва също, че на това място се прави пауза“. Важно да се подчертае, че 10 години след НПРБЕ 2002, в речника от 2012 г., разграничението между вметнатите думи и изрази, които се отделят със запетая, и тези, които не се отделят със запетая, се основава именно на принципа, описан в НПРБЕ 2002 – ако думата или изразът може да функционира и като вметната, и като част на изречението, в първия случай се отделя със запетая, във втория – не. Така правилото е доста по-ясно и полезно за възприемане и прилагане.

Трябва да се отбележи, че НПРБЕ 2002 е единственият от трите речника, в който пише, че *всъщност* може да се отделя със запетая при определени обстоятелства. Спорно е обаче доколко наистина думата *всъщност* може да не е вметната дума, за разлика например от гореспоменатите *действително* и *наистина*.

Любопитно е да се сравни в трите речника и принципът, залегнал при формулирането на това правило. Според речника от 1983 г. „Със запетая се отделят глаголни думи и изрази, както и някои думи и изрази, с които

една мисъл се противопоставя на друга: *да кажем, надявам се, мисля, разбира се, изглежда, тъй да се каже, напротив, обратно, от една страна, от друга страна* и др. под.“. Тоест тук водещо е наличието на глагол, както и дали чрез думата или израза една мисъл се противопоставя на друга. Според речника от 2002 г. вметнатите думи и изрази, „понеже са странични спрямо основното съдържание на изречението, се отделят със запетаи“. Може да се обобщи, че и в двата речника водещ е смисълът, семантичният принцип. В речника от 2012 г. обаче принципът е синтактичен, формален: запетая се пише според това дали дадена дума или израз може да функционира и като вметната, и като невметната, т.е. като част на изречението.

Относно разликите в списъка с вметнати думи и изрази, които не се отделят със запетаи (въпреки че в НПРБЕ 2002 и ОПРБЕ 2012 списъкът завършва с „и др.“, тъй като не е възможно да се изредят всички) – в ПРСБКЕ 1983 присъстват *по мое мнение, значи* (= следователно), *по такъв начин, вероятно*, които липсват в другите два речника; в НПРБЕ 2002 присъстват *несъмнено, в действителност*, които липсват в другите два речника; само в ОПРБЕ 2012 са включени *впрочем, в края на краищата*, които отсъстват в другите два речника. *Действително* отсъства само в ПРСБКЕ 1983; *обаче, наистина, като че ли* отсъстват само в НПРБЕ 2002; *очевидно* отсъства само в ОПРБЕ 2012.

Разликите при другия тип вметнати думи и изрази – тези, които се отделят със запетаи, са следните: в ПРСБКЕ 1983 като такива вметнати думи и изрази са посочени *да кажем, надявам се, мисля, разбира се, изглежда, тъй да се каже, напротив, обратно, от една страна, от друга страна*; в НПРБЕ 2002 са изредени *разбира се, да кажем, изглежда, тъй да се нарече, напротив, обратното, от една страна, от друга страна, първо, второ, последно*; в ОПРБЕ 2012 са посочени *от една страна, от друга страна, първо, второ, трето, обратно, напротив, изглежда, да речем, да кажем, значи, разбира се, между другото, естествено, за съжаление, честно казано, казано по друг начин*. Това, че някои липсват в даден речник, не означава, че според този речник не се отделят със запетаи, тъй като списъците не претендират за изчерпателност, посочени са само някои вметнати думи и изрази, които се отделят със запетаи. За разлика от вметнатите думи и изрази, които не се отделят със запетаи, при тези, които се отделят със запетаи, различията между трите речника са съвсем малки – например за изрази от типа *на за съжаление* може да се каже, че са въведени от ОПРБЕ 2012, тъй като в НПРБЕ 2002 има пример за израза *без съмнение*, който не е отделен със запетаи: *Без съмнение радостта е стимулиращо чувство*, докато според ОПРБЕ 2012 в такива случаи запетаи се пишат. Интересно е, че в НПРБЕ 2002 има разлика между представянето на сходни вметнати думи и изрази като *без съмнение* и *естествено* – за *естествено* има уточнение, че може да се отдели със запетаи, когато е вметната дума: *Той естествено* (т.е. ‘по естествен път’) *става симпати-*

зант на страдащите и Той, естествено (т.е. разбира се), става симпатизант на страдащите; а за без съмнение е посочено изречение, в което без съмнение е вметнат израз, но не е отделен със запетаи. Това несъответствие е отстранено в ОПРБЕ 2012.

По-долу ще разгледаме разликите в трите речника, свързани с правилата за поставяне на запетаи в сложното изречение.

Още в речника от 1983 г. присъства правилото, което го има и в речника от 2012 г. и според което не се пише запетая в изречения от типа на *Вземи си колкото искаш*, но има съществени разлики както в обяснението в кои случаи не се пише запетая, така и в посочените думи, пред които не се пише запетая. По-точно, в речника от 1983 г. правилото гласи: „Не се пише запетая и пред някои устойчиви съчетания, съдържащи местоимение съюз, от типа на *който и да е, колкото искам, каквото ми хрумне, когато и да отида* и т. н., ако се схващат като съчетания – синоними на отделни думи: *Глупци колкото щеш* (= глупци много). *Не е почувствувал и разбрал както трябва* (= достатъчно) *творчеството на Светослав Минков. Лиляна метна каквото ѝ попадна под ръка* (= нещо) *и продължи*“ (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 68–69). В речника от 2012 г. условията, при които не се пише запетая, са различни: „Не се отделят със запетая две прости изречения, ако второто е въведено с относително местоимение и пояснява сказуемото от първото просто изречение“ (т. 92). Според речника от 1983 г. условието е да е налице устойчиво съчетание, съдържащо местоимение съюз, и това съчетание да се схваща като синоним на отделна дума; а в речника от 2012 г. второто изречение трябва да пояснява сказуемото от първото изречение и да е въведено с относително местоимение. Според начина, по който е формулирано правилото в ОПРБЕ 2012, са изключени относителните местоименни наречия: *когато, където, както, колкото*; правилото обхваща само относителните местоимения: *който, каквото, чийто, какъвто, колкото*. Важно е да се отбележи, че *колкото* може да бъде както относително местоимение (вж. напр. ГСБКЕ/GSBKE 2 1983: 203), например: *Колкото ябълки има, толкова донеси*, така и относително местоименно наречие (пак там, с. 388): *Старая се колкото мога*. Обаче в примерите към правилото в ОПРБЕ 2012 има изречение, в което *колкото* е точно относително местоименно наречие, а не относително местоимение: *Учи колкото можеш* (*колкото* изпълнява функция на обстоятелствено пояснение: *Учи колко – колкото можеш*). Тоест, от една страна, в правилото изрично пише „относително местоимение“, но от друга страна, в примерите към него има едно изречение с относително местоименно наречие. Това са всички примери към правилото: *И стана каквото стана! Посочете който искате човек тук! Взех каквото ми попадна пред очите в първия миг. Ще се срещам с когото си искам. Не яжте каквото Ви падне. Учи колкото можеш. Дадох на Иван каквото искаше*. Въпреки че няма примери с всички относителни местоимения, което не е необходимо, към групата

могат да се причислят още *чийто* и *какъвто*. Според правилото и пред тях не се пише запетая, когато въведеното с тях изречение пояснява сказуемото от предходното изречение, например: *Обуй чийто чехли са ти по-удобни. Купи каквито искаш плодове.*

В Службата за езикови справки и консултации неведнъж са постъпвали запитвания във връзка с това правило в речника от 2012 г., който е актуалният справочник за правопис и пунктуация (например доста е чест въпросът дали пред относителните местоименни наречия се пише запетая).

Правилата за писане на запетая в сложното изречение в речника от 2002 г. са представени по доста по-различен начин от предходния (от 1983 г.) и следващия (от 2012 г.) речник. Там има доста повече езиковедска информация и терминология – първо са изложени правилата за сложното съчинено изречение, след това – за сложното съставно изречение, като при последното се изреждат последователно правилата за подчинените определителни, подложни, сказуемноопределителни, допълнителни, обстоятелствени изречения. Съответно разглежданото по-горе правило за отсъствие на запетая пред местоименията е включено при подчинените подложни и подчинените допълнителни изречения. При първия тип изречения правилото гласи: „Когато подчиненото подложно изречение следва главното, пред него не се пише запетая, напр.: *Остана само който дойде последен*“ (в примера запетая не би трябвало да се пише и заради уточняващата дума *само*, въпреки че правилото, че не се пише запетая, ако пред съюза или съюзната дума има уточняваща дума, в НПРБЕ 2002 не е включено при подложните изречения, има го при други типове изречения), като тук попадат и изречения, въведени и напр. с въпросително местоименно наречие: *Пита се кога и къде ще се ношува*; със съюза *да*: *Правилно е редовно да ходим на лекциите* (примерите са към същото правило в НПРБЕ 2002). По-голяма част от правилото е включена при подчинените допълнителни изречения: „Устойчиви цялости, функциониращи като подчинено допълнително изречение в изречението, не изискват употребата на запетая, напр.: *Извикай когото намериш. Повикай който и да е. Прочети каквото и да било от тази книга и ще останеш доволен*“ (НПРБЕ/НПРБЕ 2002: 84). Дотук примерите в НПРБЕ 2002 съответстват на правилото в ПРСБКЕ 1983 и ОПРБЕ 2012, като причината за отсъствието на запетая отново е наличието на устойчива цялост, устойчиво съчетание. При подчинените обстоятелствени изречения обаче няма съответствие между речника от 2002 г. и останалите два речника. Според НПРБЕ 2002 пред *колкото* *искате* се пише запетая: „Подчинените обстоятелствени изречения (...) се отделят със запетая от състава на главното изречение, напр.: *Можете да се разхождате в парка, колкото искате*“. Несъответствието с ОПРБЕ 2012 всъщност е само по отношение на примера *Учи колкото можеш* (без запетая); текстът на самото правило в ОПРБЕ 2012 изисква наличието на относително местоимение, тоест би могло да се каже, че по отношение на фор-

мулировката на правилото няма несъответствие с цитираното правило от НПРБЕ 2002 за подчинените обстоятелствени изречения.

Трябва обаче да се направи едно важно теоретично уточнение. В правилата в речниците от 1983 и 2002 г. освен подчинени изречения, въведени с относителни местоимения, има и примери, които съдържат само местоимения, а не изречения, по-точно неопределителни местоимения: *който и да е, каквото и да било* (за тези неопределителни местоимения срв. напр. и ГСБКЕ/GSBKE 2 1983: 205). В речника от 1983 г. присъства *който и да е* във вече цитираното правило: „Не се пише запетая и пред някои устойчиви съчетания, съдържащи местоимение съюз, от типа на *който и да е, колкото искам, каквото ми хрумне, когато и да отида* и т. н., ако се схващат като съчетания – синоними на отделни думи“. В речника от 2002 г. присъстват и *който и да е*, и *каквото и да било*: „Устойчиви цялости, функциониращи като подчинено допълнително изречение в изречението, не изискват употребата на запетая, напр.: *Извикай когото намериш. Повикай който и да е. Прочети каквото и да било от тази книга и ще останеш доволен*“. В тези случаи всъщност не е налице отделно просто изречение, а част на изречението: *Повикай който и да е* – местоимението *който и да е* тук е допълнение; *Прочети каквото и да било* – местоимението *каквото и да било* (= *каквото и да е*) също е допълнение, не е отделно просто изречение. В ОПРБЕ 2012 няма примери с местоимения вместо с изречения при това правило, всички примери съдържат изречения, което е и в съответствие със съдържанието на правилото.

Промяна има в правилата за запетая при подчинените изречения, въведени със съюза *да* и с въпросителна дума (*кой, какво, какъв, чий, колко, къде, кога, как, защо, дали*). И трите речника изискват да не се пише запетая между две изречения, второто от които е въведено с *да* или с въпросителна дума, например: *Помолих го да дойде. Чуди се как да реши този въпрос*. По-долу ще се спрем върху разликите в правилата за писане на запетая при тези изречения според трите речника.

Случаите, когато е налице словосъчетание с показателно местоимение, пояснено от *да*-изречение, не са регламентирани в НПРБЕ 2002, а в ПРСБКЕ 1983 и ОПРБЕ 2012 има разлика. Според ПРСБКЕ 1983 в такива случаи съчетанието от показателно местоимение и съществително се отделя със запетая: *Тази мисъл, да поеме вината върху себе си, го привличаше и вълнуваше*, но според ОПРБЕ 2012 се отделя с тире (т.е. *Тази мисъл – да поеме вината върху себе си...*) – самото правило е при тирето, не при запетаята. Само в ОПРБЕ 2012 е регламентиран и случаят, когато подчиненото изречение в такива случаи е въведено с въпросителна дума – според този речник тогава се пише тире: *Този въпрос – кой всъщност трябва да свидетелства срещу извършителя, не беше решен* (т. 102.9 в ОПРБЕ 2012). Това правило съответства на една от функциите на тирето – да въвежда конкретизиращ израз.

И според трите речника, ако изречението, въведено със съюза *да* или с въпросителна дума, се намира пред пояснявано от него изречение, двете изречения се отделят със запетая, например: *Кога ще се върне, не знам. Да си дойде по-скоро, ми се иска.* Но само в ОПРБЕ 2012 има правила за изреченията, въведени със съюза *да* или с въпросителна дума, когато са разположени между частите на друго изречение. Може да се каже, че в това отношение е налице промяна в посока експлицитно формулиране на правилата в съответствие с общите принципи за пунктуация на сложното изречение. Тези правила гласят, че когато просто изречение, въведено със съюза *да* или с въпросителна дума, е разположено между частите на друго просто изречение, крайт му се отделя със запетая (т. 88.2 и т. 89.2 от ОПРБЕ 2012), едни от примерите са: *Необходимостта да се осигурят надеждни средства за обмен на информация, изисква разработване на нови продукти. Любопитството кой е в стаята с Ирина, не ми даваше покой.* В НПРБЕ 2002 няма нито правила, нито примери, които да се отнасят към този случай. В ПРСБКЕ 1983 също няма правило за този случай, но от примера *Мисълта да поеме вината върху себе си го привличаше и вълнуваше* (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 70) се вижда, че според този речник крайт на *да*-изречението не се отделя със запетая. В някои случаи обаче прилагането на тези правила, въведени от ОПРБЕ 2012, може да бъде проблематично поради краткия период на действие (въведени са като цяло неотдавна, през 2012 г.), а и защото така поставената запетая би могла да изглежда неестествено и даже грешно поставена, например: *Чудя се как да обясня колко е хубаво това, на другите. Те искат да ни наранят, заради слабостта си.*

По отношение на подчинените изречения, въведени с въпросителна дума, в НПРБЕ 2002 има правило, което изисква запетая пред *как* в случаите, когато с него се въвежда подчинено допълнително изречение, докато според ПРСБКЕ 1983 и ОПРБЕ 2012 не е посочено изключение за този тип изречения, тоест и в тях не се пише запетая пред *как*. Правилото в НПРБЕ 2002 е следното: „При сложните съставни с подчинени допълнителни изречения запетая се пише пред съюзите *че*, *дето* и *как*“, има пример: *Те видяха, как той влиза и се насочва към бюрото си.* Но е добавена забележка, че „Ако думата *как* в изречението е употребена като наречие за начин, а не като подчинителен съюз, пред тази дума не се поставя запетая, напр.: *Те питаха как (по какъв начин) да влязат в тази затворена стая*“ (НПРБЕ/NPRBE 2002: 84).

Отново при подчинените изречения, въведени с въпросителна дума, има разлика и между ПРСБКЕ 1983, от една страна, и НПРБЕ 2002 и ОПРБЕ 2012, от друга страна. В забележка към правилото в речника от 1983 г. пише, че „Запетая се допуска, ако подчиненото въпросително изречение пояснява съдържанието на показателното местоимение *това* или на съществителното име, след които непосредствено следва: *Моят живот*

зависи в известен смисъл и от това, как ще се разреши този въпрос. Смущава ме мисълта, дали нейното съгласие е искрено“ (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 71). В НПРБЕ 2002 няма нищо по този въпрос, а в ОПРБЕ 2012 има примери към правилата, от които става ясно, че не се пише запетая в тези случаи (напр. един от примерите към т. 89.1: ... *въпросът как България ще се позиционира...*; примерите към т. 89.2: *Любопитството кой е в стаята... Въпросът кога ще започне...*). Особеността в цитираното правило от ПРСБКЕ 1983 е, че поставянето на запетая се допуска, но не е задължително, тоест правилно е и да няма запетая, както е според ОПРБЕ 2012: *Моят живот зависи в известен смисъл и от това как ще се разреши този въпрос. Смущава ме мисълта дали нейното съгласие е искрено.*

Разлика между ПРСБКЕ 1983 и ОПРБЕ 2012 има по отношение на случая, когато между две прости изречения, свързани със съюза *и*, е разположено друго просто изречение. В ОПРБЕ 2012 има изрично правило, че „Когато между две прости изречения, свързани със съюзите **и** или **или**, е разположено друго просто изречение, което пояснява първото изречение, пред **и**, **или** се поставя запетая. Но тя знаеше, че той пак щеше да дойде, и това я изпълваше с радостна тревога. Ася се изправила до момчето, което стояло до нея, и погледнала предизвикателно“ (т. 91.3). В другите два речника няма такова правило, но в речника от 1983 г. има примери към други правила, при които не е поставена запетаята, уговорена в т. 91.3 от ОПРБЕ 2012. Това са: *Предложиха ми да остана и аз се съгласих* (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 70 – пример към правилото, че не се пише запетая за отделяне на простите изречения в рамките на сложното пред просто изречение, свързано с еднократно употребени съюзи *и*, *да*, *или*) и *Лиляна метна каквото ѝ попадна под ръка* (= нещо) *и продължи* (пример към правилото, че „Не се пише запетая и пред някои устойчиви съчетания, съдържащи местоимение съюз, от типа на *който и да е*, *колкото искам*, *каквото ми хрумне*, *когато и да отида* и т.н., ако се схващат като съчетания – синоними на отделни думи“ (пак там, с. 68 – 69). Според речника от 2012 г. трябва да има запетая в тези изречения: *Предложиха ми да остана, и аз се съгласих. Лиляна метна каквото ѝ попадна под ръка, и продължи.*

Ще обобщим накратко изложеното дотук за разликите в правилата за поставяне на запетаи според трите речника.

В правилата за писане на запетая в простото изречение промените са най-вече при вметнатите думи и изрази. Има известни промени в терминологията, в причините, поради които се отделят със запетаи, както и в това кои от тях се отделят със запетаи и кои – не.

В правилата за запетая в сложното изречение има разлики на повече места. При подчинените изречения, въведени с относителни местоимения и относителни местоименни наречия, промени има както по отношение на причините, по които се пише или не се пише запетая, така и по отношение

на относителните местоимения и относителните местоименни наречия, влизащи в обхвата на правилото.

При подчинените изречения, въведени със съюза *да* или с въпросителна дума, има разлики при случаите, когато такива изречения поясняват съчетание от показателно местоимение и съществително (напр. *Тази мисъл – да поеме вината върху себе си...*). Промени има и при случаите, когато изречение от този тип (въведено с *да* или с въпросителна дума) е разположено между частите на друго просто изречение – според ОПРБЕ 2012 краят на изречението, въведено с *да* или с въпросителна дума, се отделя със запетая (напр. *Предложението да се разходя с тях, ме зарадва*), докато в другите два речника не се изисква писането на тази запетая. Отново в ОПРБЕ 2012 има изрично правило за запетая пред *и*, когато между две прости изречения, свързани с *и*, е разположено друго просто изречение. Докато в другите два речника няма такова правило и от примерите личи, че запетая в тези случаи не се изисква – поне когато между изреченията, свързани с *и*, се намира изречение, въведено с *да* или с относително местоимение (напр. *Предложиха ми да остана, и аз се съгласих* според правилото в ОПРБЕ 2012).

От направения тук преглед може да се направи изводът, че промените в правилата за писане на запетаи, изложени в трите правописни речника, като цяло не са много. При основните правила промени няма. Разликите се отнасят най-вече до по-странични и спорни случаи. Всъщност това е и ролята на кодификацията – непрекъснато да прецизира правилата съобразно актуалните норми на книжовния език и необходимостта от по-голяма достъпност и по-лесна приложимост.

Литература / References

ГСБКЕ 2 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София, Издателство на БАН. [GSBKE 2 1983: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 2. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

ГСБКЕ 3 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис. София, Издателство на БАН. [GSBKE 3 1983: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 3. Sintaksis. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

Станчева 2019: *Станчева, Р.* Кодификацията в контекста на езиковите нагласи. – В: Български език, Приложение № 1, с. 38–147. [Stancheva 2019: *Stancheva, R.* Kodifikatsiyata v konteksta na ezikovite naglasi. – In: Balgarski ezik, Prilozhenie № 1, s. 38–147.]

Източници / Sources

ПРСБКЕ 1995: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, БАН. [PRSBKE 1995: Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, BAN.]

НПРБЕ 2002: Нов правописен речник на българския език. София, Хейзъл. [NPRBE 2002: Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Heyzal.]

ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета. [OPRBE 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.]

On the Rules for Comma Usage in the Spelling Dictionaries of the Bulgarian Academy of Sciences from 1983 Until Now

Lora Zheleva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
l.mikova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper discusses the rules for comma usage in the three spelling dictionaries, editions of the Institute for Bulgarian Language at the Bulgarian Academy of Sciences, from 1983 until now: “Spelling Dictionary of the Contemporary Standard Bulgarian Language” from 1983 (second phototype edition from 1995), “New Spelling Dictionary of the Bulgarian Language” from 2002 and “Official Spelling Dictionary of the Bulgarian Language” from 2012. More exactly we focus on the changes in these rules. The punctuation rules attract public attention. It is a popular opinion that there are many and frequent changes in these rules. One of the aims of the paper is to make more clear exactly this question – are there lots of changes in the rules for comma usage in the spelling dictionaries of the Bulgarian Academy of Sciences from 1983 until now, are these changes considerable, are there real changes in all cases.

Keywords: Bulgarian language, spelling dictionaries, punctuation, comma, rules

Актуални случаи при предаването на собствени имена от чужди езици на български език

Жанета Златева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Българска академия на науките

zh.zlateva@ibl.bas.bg

Резюме: Настоящият доклад разглежда пунктовете на нормативния комплекс, в които най-често възникват грешки при предаването на собствени имена от чужди езици на български език. Обобщават се причините, които пораждаят затруднения в писмената практика. На базата на конкретни случаи на колебание се проследява логиката на вземането на кодификаторско решение за предаването на дадено чуждо име на български език. Особено внимание се обръща на фактора традиция и влиянието му при предаването на чуждите собствени имена на български.

Ключови думи: предаване на чужди собствени имена, случаи на колебание

Както е известно, има няколко начина за предаване на чуждите собствени имена (географски и лични) на български език, а именно: чрез транскрипция, чрез транслитерация, чрез превод, чрез предаване в установената им по традиция форма или чрез възпроизвеждане в оригиналната им графика. В правописните речници се дава предимство на принципа на транскрипцията поради нейната универсалност, тъй като тя позволява предаването на имена и от онези графични системи, в които няма точно буквено съответствие в езика приемник. Както и при останалите процеси, които протичат в езика, установяването на чуждите имена на български става чрез наслагване на отделни, често противоположни тенденции. От една страна, силно влияние оказва факторът традиция. От друга – става въпрос за динамичен процес: чуждите собствени имена могат да навлязат по различен начин (напр. чрез транскрипция и чрез транслитерация), по различно време, както и по различни пътища – през различни езици, като това води до конкуренция между отделни варианти.

Можем да изведем няколко пункта на нормативния комплекс, в които възникват колебания и затруднения, а съответно се допускат и грешки при предаването на собствени имена от чужди езици на български език, като списъкът е ориентиран и не изчерпва случаите, пораждащи колебание в практиката. Това са: 1) особености при предаването на графичния облик на думата (фонетични особености), като тук спадат и особеностите при ус-

тановяването на ударението; 2) особености, свързани с писането на главни и малки букви; 3) особености при слятото, полуслятото и разделното писане; 4) особености, свързани с наличието на повече от една книжовна норма на даден език (напр. португалски) или с наличието на повече от един официален език в дадена страна (напр. Беларус).

Настоящият доклад е опит да се обобщят някои актуални случаи на колебание при писменото предаване на чужди собствени имена на български език, за което ще бъдат приведени конкретни примери. Целта е да се акцентира не толкова върху примерите, колкото върху логиката на вземането на решение по отношение на това как на този етап е правилно да се предаде дадено чуждо име. В този смисъл разглежданите случаи имат характера по-скоро на илюстрация. Всички те са постъпили като въпроси в Службата за езикови справки и консултации, което е показател за тяхната актуалност. Особено внимание се обръща и на влиянието на традицията като ключов фактор при вземането на решение как да се предаде в писмена форма дадено име на български език.

Чуждите имена навлизат активно най-общо посредством междуезиковите контакти, в частност чрез преводната литература и чрез медиите. Това са и областите, в които специалистите – преводачи и журналисти, най-често се сблъскват със затруднения при предаването на имената. Тук ще разгледаме проблема предимно през призмата на кодификацията на нормата на българския книжовен език, а не на транслатологията, в която от решаващо значение при избора на начин на предаване на името нерядко са конотациите (срв. напр. предаването на името на героинята в романа на Ерих Кестнер „Антон и Точица“ чрез превод – *Точица*, вм. чрез транскрипция – *Пюнктхен*).

1. Причини за възникването на проблеми при предаването на собствени имена от чужди езици на български език

Могат да се изведат няколко причини, които обуславят затрудненията и грешките при предаването на чужди собствени имена на български език. От една страна, такава причина е „фрагментарният“ характер на кодификацията: тя се състои от правилата в *Официалния правописен речник на българския език* (2012) (ОПРБЕ), правилата в Наредба № 6 от 12 юни 1995 г. за транскрипция и правопис на чужди географски имена на български, както се отчитат и особеностите на транскрипцията от конкретен чужд език на български. Правилата, включени в ОПРБЕ, следват една вече установена в предходните два правописни академични речника кодификация и имат характера на общи насоки, съобразени най-вече с особеностите на българския език, които целят да обхванат в обща рамка множеството случаи на предаване на имена от различни езици. Въпреки че формално справочната литература за отделните езици не спада към кодификационните документи, тя също е от изключително значение, тъй като е разрабо-

тена за конкретен език, базира се на задълбочено сравнително фонетично и фонологично изследване на езика източник и езика приемник. Освен това в нея могат да бъдат открити голям брой от личните и географските имена във вече установената им форма, което значително улеснява работата на преводачите и журналистите. Статиите, посветени на предаването на имена от чужди езици обаче, са малко на брой, а справочници има единствено за предаване на имена от няколко езика (напр. английски, немски, испански и унгарски език). В този смисъл в голяма степен се разчита на езиковата компетентност и ерудицията на преводача, респективно на специалиста, който предава собственото име в български писмен текст.

Проблеми при предаването възникват и заради самото естество на процеса на установяване на графиката на чуждите собствени имена в български писмени текстове. В условията на глобализация и засилени междуезикови контакти собствените имена навлизат стихийно, имена от един език често навлизат в български с посредничеството на друг език, а за разлика от чуждите думи, навлизащите чужди собствени имена не могат да бъдат обхванати в тяхната цялост от специалистите езиковеди. Ето защо нормата при предаването им се характеризира с по-голяма вариантност и гъвкавост в сравнение с останалите пунктове на нормативния комплекс.

Ако трябва да дадем оценка на състоянието на предаването на чуждите имена на български, можем да заключим, че при една част процесът е завършен – установили са се правилните форми. Същевременно проблемите при предаването на чуждите имена далеч не могат да се смятат за приключили – те са перманентни и това е свързано със засиления информационен обмен и непрекъснатото навлизане на нови имена. Вж. напр. статията на Ив. Илчев с красноречивото заглавие „А като аман от анонимни редактори и анонимни преводачи, Б като баста пред боклуци като предлаганата ни от издателство *Екслибрис* „Биографична енциклопедия“ на Марк Мейсън. И така до края на азбуката“ (Илчев/Ilchev 2003). Бегъл поглед към сайтовете на туристическите агенции също ще покаже ред случаи на колебание и вариантност в изписването на чуждите географски имена – както по отношение на установяването на графичния им облик, така и по отношение на слятото, полуслятото и разделното изписване, а също и на главните и малките букви.

2. Влияние на традицията при предаването на чужди собствени имена на български език

От особено значение при предаването на чуждите собствени имена (лични и географски) на български език е отчитането на фактора традиция, в случай че конкретно име отдавна е установено в български. Установеното по традиция чуждо име може да се разминава с неговата транскрипция (основен принцип при предаването на чужди имена днес), но важи постановката, че „ако дадени традиционни форми са засвидетелствани в

голям брой източници и имат висока честота на ежедневна употреба, поради което са трайно фиксирани в колективното езиково съзнание, новите варианти не успяват да ги изместят, а само създават двувариантност, която още повече усложнява положението (Данчев/Danchev 1995: 43).

Запазването на установената по традиция форма на дадено име е особено важно, когато става въпрос за имена на исторически личности или за топоними. Дори когато са навлезли чрез посредничеството на друг чужд език и силно се различават от изговора в езика източник, в преводна литература и в справочници тези имена трябва да останат в установената си по традиция форма, за да не се нарушава континуитетът в назоваването на съответната реалия, което е от особена важност за нейното идентифициране. Срв.: Солун вм. *Тесалоники*; Стефан I вм. *Ицван*, Владислав III Варненчик вм. *Ласло I Ягелонски*, Франц Йосиф I вм. *Ференц Йозеф I*. (Примерите с имената на унгарските владетели са на Й. Найденова (Найденова/Naydenova 2018: 65).

Важно е да се отбележи, че при установяването на формата на чуждите собствени имена превес взема критерият *нормативност*¹. Той обаче се прилага, когато не е в разрез с общите правила за предаване на чужди собствени имена на български. При чуждите собствени имена има два варианта относно това как се проявява този критерий: 1) практиката може да се припокрива с установената по традиция форма и тогава тя взема превес независимо дали отговаря на принципа на предаване чрез транскрипция, или не; 2) практиката може да наложи нова форма, която постепенно да измести старата и да се закрепя в нормата (срв. постепенната замяна в пресата на името на сирийския град Халеб с френското му наименование Алепо).

3. Конкретни случаи на колебание при предаването на собствени имена на български език

Следва да засегнем няколко различни случая на колебание, постъпили като въпроси в Службата за езикови справки и консултации. Както беше споменато по-горе, избраните примери са по-скоро илюстративни и показват логиката на вземането на решение при наличието на варианти. Ще разгледаме тези случаи според направеното по-горе разделение на пунктовете, в които се допускат грешки.

3.1. Особенности при предаване на графичния облик на името: *Аштън* или *Ащън*

В правописа на ред чужди имена се забелязват колебания. Така например името на актьора *Ашън Къчър* (Ashton Kutcher) често се предава като *Аштън*. Можем да предположим, че причина за това е разграничаването на двете отделни морфеми в името в езика оригинал в езиковото съзнание

¹ За критериите в кодификаторската практика вж. у Фр. Данеш (Daneš 1999 [1979]: 285).

на българите. Разделянето на морфемите обаче в случая няма отношение към правописа, тъй като важи правилото, че звукосъчетанието [шт] на български се бележи с буква *щ* (ОПРБЕ/ОПРБЕ 2012: 12). Това правило е изведено и в раздела за предаването на собствени имена от чужди езици: „Съчетанието от съгласните *ш* и *т* в чужди собствени имена се предава с българската буква *щ*“ (ОПРБЕ/ОПРБЕ 2012: 33). Това е правилото, към което би следвало да се придържаме при изписването на името *Аицън*, като в случая критерият системност надделява над критерия нормативност, т.е. над езиковата практика. Като доказателство за прилагането на този критерий могат да се приведат имена от други езици, които съдържат звукосъчетанието [шт]. Напр.: *Щефан* (нем. Stefan), *Бошян* (слов. Boštjan), *Иицван* (унг. István), *Забаща* (бел. Забаіта) и др.

3.2. Влияние на традицията: *Ньой сюр Сен* или *Ньои сюр Сен*

По-горе вече беше описано значението на традицията при предаването на чуждите собствени имена на български, както и сблъсъкът на традиция и транскрипция (предаване на изговора в чуждия език с графичните средства на българския). А. Данчев дава пример как формата *Лондон* повлиява и на начина, по който се предава на български името на града *Лондондери* вм. *Лъндъндери* (Данчев/Danchev 1995: 43–44). Колебание възниква при предаването на български на името на парижкото предградие, в което е подписан Ньойският мирен договор, а именно: дали то трябва да се предава по традиция като *Ньой сюр Сен* (Neuilly-sur-Seine), съкратено само *Ньой*, или като *Ньои сюр Сен* според изговора. Установеното по традиция име, което е свързано с важни за българската история събития, е редно да не се променя и да се запази наименованието *Ньой сюр Сен*, съкратено само *Ньой*. Същевременно обаче, когато Neuilly влиза в състава на други топоними, напр. *Ньои сюр Марн* (Neuilly-sur-Marne), *Ньои ле Дижон* (Neuilly-lès-Dijon) и др., е препоръчително да се пише *Ньои* според изговора и съгласно Наредба № 6.

3.3. Особенности при предаването на имена, когато в дадена държава се използва повече от един официален език: *Светлана Тихановская* или *Святлана Цихановская*

Когато в дадена страна се използва повече от един официален език, това позволява собствено име да се предаде според книжовната норма на единия или на другия език. Ето защо е правилно името на беларуската преводачка и кандидат за президент да се предава както според нормата на беларуския книжовен език като *Святлана Цихановская*, така и според изговора в руската книжовна норма: *Светлана Тихановская*.

Още един въпрос, който възниква при предаването на това име, е въпросът за окончанието на фамилни имена от източнославянските езици. До 2002 г. според нормата *-я* в окончанието на руските женски фамилни имена, завършващи на *-ская*, не се е предавало: *Крупска*, *Вревска* (ПРСБКЕ/PRSBKE 1995: 97). Такава е и препоръката в статията на Л. Андрейчин за предаването на руски собствени имена (Андрейчин/Andreychin 1974: 26).

През 2002 г. обаче *Нов правописен речник* установява запазването на *-ая* в женските фамилни имена, завършващи на *-ская*: *Вревская* (НПР/НПР 2002: 74).

Въпреки тази промяна в кодификацията е препоръчително при предаване на вече установени имена от източнославянските езици на известни личности формата на името да не се променя, напр. *Елена Блаватска* (а не *Блаватская*). Имената на лица, при които няма установена традиция на предаване според предходната норма обаче, е правилно да се предават според актуалната норма със запазване на *-ая* във фамилията. Ето защо, въпреки че в печата се среща името *Цихановска/Тихановска*, според актуалната норма *-ая* трябва да се запази във фамилията, т.е. правилно е *Цихановская/Тихановская*.

3.4. Особенности на предаването на чужди имена във връзка с полуслято и разделното писане: *Мария Луиза Бурбон-Пармска* или *Мария-Луиза Бурбон-Пармска*

Според правилото полуслято се пишат съществителни собствени имена (лични или фамилни), образувани чрез свързването на основите на две съществителни (напр. *Ана-Мария*, *Римски-Корсаков*) (ОПРБЕ/ОПРБЕ 2012: 59). Тъй като в чуждите традиции освен двойно лично име или двойно фамилно име може да има и следващи лични или фамилни имена, правилата за полуслято или разделно писане се определят от това дали става въпрос за двойно име: пишат се с дефис (*Лена-Марие*, нем. *Lena-Marie*; *Жолио-Кюри*, фр. *Joliot-Curie*), или за отделни имена: *Ерих Мария Ремарк* (нем. *Erich Maria Remarque*), *Габриел Гарсия Маркес* (исп. *Gabriel García Márquez*), *Томаш Гариг Масарик* (чеш. *Tomáš Garrigue Masaryk*), като те се пишат разделно. Ето защо, тъй като в името на съпругата на българския княз Фердинанд I не става въпрос за двойно лично име, е правилно то да се пише разделно: *Мария Луиза*.

Настоящият доклад има за цел да обобщи случаи, при които в практиката често възникват колебания при изписването на дадено чуждо собствено име на български език. Наблюдението над практиката показва, че масовите грешки (основно в текстове, при които липсва редактор) са в резултат на непознаването на правилата или на хиперкоректност: стремеж името да се предаде максимално близо до изговора му в езика източник, без да се отчита, че даденото звукосъчетание не е характерно за българския език (срв. **Нйегош* вм. *Негош*, **Нотр Дам* вм. *Нотър Дам*). Същевременно обаче възникват и сериозни казуси, които невинаги могат да бъдат разрешени еднозначно и които изискват колективните усилия на езиковеди, специалисти по езика източник и езика приемник, а често и консултации с историци, културолози и други хуманитаристи. Те са свързани с необходимостта принципите за предаване на чужди имена да се прилагат в йерархия, съобразена с конкретни особености. Тъкмо поради множеството случаи, които ежедневно възникват в практиката, предаването на чуждите собствени имена на български е едно от предизвикателствата в работата

както на преводачите и специалистите, така и на езиковедите, които са отговорни за кодификацията на книжовния език.

Литература / References

- Андрейчин 1974: *Андрейчин, Л.* Руски имена. – В: Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език. София, Наука и изкуство, с. 17–31. [Andreychin 1974: *Andreychin, L.* Ruski imena. – In: *Izgovor i transkriptsiya na chuzhdi imena v balgarskiya ezik.* Sofia, Nauka i izkustvo, s. 17–31.]
- Данчев 1995: *Данчев, А.* Българска транскрипция на английски имена. София, Издателство „Отворено общество“. [Danchev 1995: *Danchev, A.* Balgarska transkriptsiya na angliyski imena. Sofia, Izdatelstvo “Otvoreno obshtestvo”.]
- Илчев 2003: *Илчев, Ив.* А като аман от анонимни редактори и анонимни преводачи, Б като баста пред боклуси като предлаганата ни от издателство *Екслибрис* „Биографична енциклопедия“ на Марк Мейсън. И така до края на азбуката. <http://www.online.bg/kultura/my_html/2288/ilchev.htm> (дата на достъп: 15.09.2020). [Ilchev 2003: *Ilchev, Iv.* А като аман от анонимни редактори i анонимни prevodachi, В като basta pred boklutsi като predlaganata ni от izdatelstvo Ekslibris „Biografichna entsiklopediya“ na Mark Meysan. I taka do kraja na azbukata. <http://www.online.bg/kultura/my_html/2288/ilchev.htm> (15.09.2020).]
- Найденова 2018: *Найденова, Й.* Унгарски имена на български: транскрипция, съответствия. София, Изток-Запад. [Naydenova 2018: *Naydenova, Y.* Ungarski imena na balgarski: transkriptsiya, saotvetstviya. Sofia, Iztok-Zapad.]
- НПРБЕ 2002: Нов правописен речник на българския език. София, Хейзъл. [NPRBE 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.* Sofia, Heyzal.]
- ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета. [OPRBE 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.* Sofia, Prosveta.]
- ПРСБКЕ 1995: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, Издателство на БАН. [PRSBKE 1995: *Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Daneš 1999: *Daneš, Fr.* Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. – In: *Jazyk a text: výbor z lingvistického díla Františka Daneše.* č. 2. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 277–288.

Actual Cases of Transferring of Foreign Proper Names into Bulgarian

Zhaneta Zlateva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

zh.zlateva@ibl.bas.bg

Abstract: The paper focuses on the points of language norm where variation occurs after entering of foreign proper names into Bulgarian. The reasons for the difficulties in the written practice are discussed. On the basis of concrete examples of variation, the paper reveals the conditioning of the codification decisions. The impact of the tradition is also emphasized.

Keywords: *transferring of proper names, cases of variation*

ФРАЗЕОЛОГИЯ

За образната мотивация на български и сръбски фразеологизми с компоненти названия на облекло или аксесоари

Емилия Недкова
Русенски университет „А. Кънчев“
enedkova@uni-ruse.bg

Резюме: В настоящото изследване се анализират в съпоставителен план с оглед на образното им основание български и сръбски фразеологизми с образни компоненти названия на облекло/аксесоари. Те са интересни, тъй като, от една страна, обхващат значителен пласт в българския и в сръбския език с разнообразна семантика, а от друга – насочват към характерни черти на фолклорната битова култура на двата етноса.

Ключови думи: образна мотивация, фразеологизми, български език, сръбски език, компоненти названия на облекло/аксесоари

Добре известно е, че в основата на много фразеологизми (= фразеологични единици = ФЕ) лежи конкретна реалност (Ничева/Nicheva 1987: 43), като за тяхното възникване са послужили действителни факти от живота и бита на народа. Трайно закрепено в специфичната форма на ФЕ (като устойчиви възпроизводими единици), тяхното описание прави възможно съхраняването на важна културно значима информация, която съдейства за националния културен опит и традиции.

Тази информация, от своя страна, насочва към образната мотивация на ФЕ, но разбира се не трябва да се забравя, че тя понякога може лесно да бъде разчетена от синхронна гледна точка, а друг път е невъзможно да се открие етимологията на основополагащия образ без включване и на историческия ракурс.

Образната мотивация като основен вид мотивация може да бъде наблюдавана при най-голям брой ФЕ (Петрова/Petrova 2014: 238). Тъй като те най-често съдържат конкретен образ, който носителите на езика осмислят, тяхната мотивация може да бъде възприемана като конкретнообразна.

За тълкуването на ФЕ на базата на образната мотивация се привлича цялата верига от лексикалните компоненти, като се отчита и специфичната образно-експресивна природа на фразеологичния знак да се базира на: „сходство между маркираната от актуалното значение същност и наглед-

но-чувствения им понятиен образ (вътрешна форма)“ (Петрова/Petrova 2014: 238), очертан от този лексикален състав.

Когато ФЕ съдържа ясен за възприемащия образ, се наблюдава известна двуплановост – възприемане едновременно и на значението на образа, и на значението на самата ФЕ (Ничева/Nicheva 1987: 105). Това се определя от характерната за ФЕ сетивност, конкретност, която въздейства на въображението и буди определени емоции. Именно тази сетивност, обусловеност от значението на образа, дава възможност да се разшифрова съответната ФЕ (т. е. нейната вътрешна форма, свързана с образа).

Вътрешната форма на словесния знак указва и на творческия характер на номинацията, на нейната субективност или обективност, както и на националните, историческите и културните особености на мисленето и светогледа на даден народ, който, благодарение на възможностите на езика, е в състояние словесно да разчленява и класифицира заобикалящата го действителност (Недкова/Nedkova 2003: 94).

В настоящото изследване ще бъдат анализирани в съпоставителен план с оглед на образното им основание български и сръбски ФЕ с образни компоненти названия на *облекло/аксесоари*. Такива ФЕ са интересни, тъй като, от една страна, обхващат значителен пласт в българския език (= БЕ) и в сръбския език (= СЕ) с разнообразна семантика, а от друга – насочват към характерни черти на фолклорната битова култура на двата етноса.

Като се изхожда от твърдението, че хората виждат света главно през призмата на своя роден език (Недкова/Nedkova 2011: 38), е възможен такъв паралел с оглед на образните и семантичните особености на анализираниите български и сръбски ФЕ, който ги разглежда като еквиваленти или аналози и дава възможност да изпъкнат както общите моменти, така и характерните им черти, свързани с националноспецифичното в бита, културата и психологията на българи и сърби. Ще се търси и оценъчното им значение, за да се очертае и определен модел в ценностната ориентация на представителите на двата етноса – посредством изразеното отношение към облеклото като националноспецифичен феномен и това, с което се асоциира – човешки качества, отношения или действия. Поради съображения за обем съпоставката ще бъде направена между ФЕ с най- разпространените лексикални компоненти – „гащи“, „шапка“, „обувки“.

1. Фразеологизми с образен компонент „гащи“

Те са сред най-продуктивните в БЕ и СЕ (според отразяването им във фразеологичните речници) ФЕ, които съдържат като елементи в лексикалния си състав названия на човешко облекло.

За тези ФЕ, поради по-старинния им произход, факт, който донякъде затруднява историческия анализ, с еднаква степен на достоверност би могло да се предположи, че лексемата „гащи“ означава: 1.) бельо (долни гащи), т.е. свежда се до една чисто битова подробност или 2.) част от традиционното мъжко облекло на българи и сърби в миналото (равнозначно

на по-късно заетата италианска дума от собствено име „панталони“), т.е. значение, вече обвързано и с определен социален знак, с който се характеризира традиционното облекло в миналото (Михайлова/Mihaylova 1979; Ганева/Ganeva 2003).

Във всички случаи обаче експресивността им, схващана с предимно отрицателен знак, днес се обвързва с подсилено разговорния до архаизираност характер на лексемата „гащи“ в една променена културна ситуация.

Сред експерпираните ФЕ се срещат редица фразеологични еквиваленти, т.е. освен еднаквата семантика, породена от наличието на еднакъв образ, се наблюдава еквивалентност по всички важни езикови показатели – лексикален състав, лексико-граматически показатели, съчетаемост, граматически категории и употребимост.

Например:

в БЕ: *треперят ми гащите (от страх)* ‘силно се страхувам’

в СЕ: *тресу се некоме гаће (од страха)*

*

в БЕ: *напълвам гащите* ‘силно се уплашвам’

в СЕ: *напунио сам гаће*

*

в БЕ: *дупе и гащи* ‘за хора – неразделни’

в СЕ: *дупе и гаће* и др.

За фразеологичните аналози е характерна частична замяна на образа.

Например:

в БЕ: *имам здрави гащи* ‘смел съм, храбър съм’

в СЕ: *имати гаће,*

като в българската ФЕ тя се свежда на практика до неговата конкретизация, постигната чрез разширяване на лексикалния ѝ състав с признака „здрави“, което е и изричното условие да се реализира положителната конотация на българската ФЕ.

Преобладават обаче случаите, когато за различни ФЕ с компонент „гащи“ от единия език не се откриват съответствия в другия език. Именно при тях може да се търси проявлението на националноспецифичното, тъй като тези ФЕ отразяват различни традиционни представи и модели, които са характерни само за единия език, но не присъстват в другия.

Например:

в БЕ: *слагам си таралеж в гащите* ‘съгласявам се да приема обща работа’

в СЕ: Ø

*

в БЕ: *сварвам по долни/бели/гащи* някого ‘сварвам неподготвен’

в СЕ: Ø

*

в БЕ: *ходя по бели гащи* ‘не се съобразявам с никого’

в СЕ: Ø

*

в СЕ: *изгубити гаће* ‘губя сила’

в БЕ: Ø

*

в СЕ: *кроити гаће* ‘заповядвам’

в БЕ: Ø

*

в СЕ: *омрчити гаће* ‘пропадам’

в БЕ: Ø и др.

От примерите се вижда колко различна семантика може да бъде реализирана на базата на натрупания физически и културен опит и представи посредством един и същ основополагащ образ в два близкородствени езика. Независимо от различията обаче се налага изводът, че и в БЕ, и в СЕ, като елемент на облеклото, на гащите се приписва своеобразна значимост. Нейното обвързване с различни черти на номинацията предопределя естеството на асоциираните посредством ФЕ човешки качества или действия като положителни или отрицателни.

2. Фразеологизми с компонент „шапка“

Шапката като аксесоар (и нейните разновидности – *калпак*, *капа* и пр.) се включва в представата за традиционното (предимно мъжкото) облекло на българи и сърби в миналото. Но ако облеклото се схваща като равнозначно на човешкото тяло (кожа), то шапката насочва към представата за главата на човека – т.е. центъра на мисленето и интелектуалната му дейност, както и с произтичащото в резултат поведение (Недкова/Nedkova 2011).

Ето защо в двата езика срещаме някои напълно идентични (еквивалентни) изрази с припокриващи се образи и значение.

Например:

в БЕ: *скроявам шапката* някому ‘намислям да направя нещо недобро на някого’

в СЕ: *скројити капу*

*

в БЕ: *свалям шапка* някому ‘изразявам уважение към някого’

в СЕ: *скинути капу* некому

*

в БЕ: *накривявам си шапката* ‘преставам да се тревожа за нещо’

в СЕ: *накривити капу* и др.

Примери за фразеологични аналози пък са следните:

в БЕ: *давам си и шапката/калпака от главата* ‘давам щедро всичко’

в СЕ: *и шаком, и капом давати*,

където разширяването на образа при сръбската ФЕ (посредством лексикалният компонент „шака“ – *шепа*) води до промяна и на вътрешната ѝ

форма. Примерите са свидетелство за наличието на междуетникова асиметрия и илюстрират действието на субективния фактор, когато едни и същи реалности, еднакво характерни и за двете култури, намират различна трактовка във фразеологията на двата езика.

Прави впечатление обаче, че в БЕ (на базата на представените в речниците единици) откриваме по-голямо разнообразие на ФЕ с компонент „шапка“ – и като численост, и като лексикален състав, където използваните в качеството на лексикални варианти, някои от които и с характер на архаизми (*капа, калтак, кюляф, чалма* и под.), способстват за постигане на разнообразни семантично-експресивни нюанси на основното значение на тези ФЕ.

Например:

мешаме си шапките/капите ‘караме се’

виж му ума/акъла, че му скрой шапка/калтак/чалма/кюляф ‘за глупав, несъобразителен човек’ и др.

Чрез такава употреба се постига промяна на стиловата и речевата специализация на целите ФЕ – от разговорни до диалектни и просторечни, както и на стиловата им маркираност – от по-неутрална до принижена, подигравателна, шеговита или иронична. Стремежът при българските ФЕ е за постигане на ярка експресивност и емоционалност, на по-богата образност, получена по различен път, което представлява важна психолингвистична особеност и богатство на езика ни.

3. Фразеологизми с образни компоненти названия на обувки

Обувките като аксесоар допълват външния вид и облеклото на човека. Като по-общо название те се срещат в по-малък брой български и сръбски ФЕ, които представляват еквиваленти.

Например:

в БЕ: *къде го стиска/стяга обувката* ‘какво го тревожи’

в СЕ: *где га жуља ципеле*

В БЕ се срещат и фразеологичните варианти (със синонимна замяна на лексемата „обувки“) *къде го стиска ботуша/калеврата/чепика/опънака*, чиято употреба в съответния контекст дава възможност за предаването на едно и също значение, но с различни детайли и нюанси, както и с различна интензивност на изразената емоция.

Други примери за фразеологични еквиваленти са:

в БЕ: *лижа обувките* някому ‘раболепнича’

в СЕ: *лизати ципеле*

В БЕ отново се откриват фразеологични варианти – *ближа подметките/ботушите* на някого, които обаче не са регистрирани в СЕ. По отношение на сръбската ФЕ *лизати ципеле* те се съотнасят като аналози с частична замяна на образа.

В БЕ е познат и изразът *лижа краката* някому (със същото значение), който вече ясно насочва към представата, че в метафоричен аспект обув-

ките се осмислят като равнозначни на краката на човека. Отрицателната конотация на тези ФЕ може да бъде обяснена с представата за краката, която като архетип е свързана с *опозицията горе – долу*. Положението на краката долу е маркирано от възприетата концептуална метафора *Лошото е долу (Доброто е горе)*, като това твърдение може да бъде подкрепено от редица други ФЕ с компонент „крака“ в БЕ (Недкова/Nedkova 2011: 58). На тази основа се обяснява и постигането на отрицателната характеристика на човека, както и съдържащата се негативна оценка в анализираните български и сръбски ФЕ – *лижа обувките/подметките/ботушите; лиза-ти ципеле*.

Както вече изтъкнахме, повечето ФЕ се характеризират с по-старинен произход, което се потвърждава и от наличието на редица архаизми и диалектизми в тях – отражение предимно на селския бит и начин на живот в миналото.

Ето защо закономерно в качеството си на названия на обувки в българските ФЕ се срещат лексемите „*цървули/опинци*“, респективно в СЕ – „*опанак*“.

Пример за фразеологични еквиваленти са:

в БЕ: *стягам си цървулите/опинците* ‘подготвям се за дълъг път’

в СЕ: *притегнати опанак*.

Останалите ФЕ с тези лексикални компоненти, макар и немалобройни в двата езика, нямат помежду си семантични съответствия. Следователно те открояват в най-голяма степен националноспецифичното, защото съдържат разнообразни стереотипи, насочващи към характера и мотивацията на съответната образна асоциация, и дават израз на характерните представи и светогледни особености на представителите на двата етноса.

Например:

в БЕ: *не мога да си вържа цървулите* ‘малък съм’

в СЕ: Ø

*

в БЕ: *на дявола цървули обувам* ‘голям хитрец съм’

в СЕ: Ø

*

в БЕ: *гриза цървулите* на някого ‘злословя’

в СЕ: Ø

*

в СЕ: *потковати опанке* ‘напакостявам на някого’

в БЕ: Ø

*

в СЕ: *знати кога у старим опанцима* ‘добре познавам някого’

В БЕ: Ø

и други.

Безспорно културната значимост на тези ФЕ се проявява както по отношение на избора на номинирания обект, така и по отношение на образната им мотивация, натоварена с предимно пейоративно значение.

В резултат на проведенния анализ между български и сръбски ФЕ с образни компоненти названия на облекло/аксесоари можем да направим следните изводи:

1. ФЕ с компоненти названия на облекло/аксесоари в БЕ и СЕ обхващат значителен пласт ФЕ с разнообразна семантика, като насочват към характерни черти на фолклорната и битова култура на българи и сърби. Българските ФЕ обаче се отличават с по-голямо разнообразие – и като численост, и като лексикален състав, както и по наблюдаваните варианти.

2. Един паралел между тези ФЕ, разглеждани като еквиваленти и аналози в двата езика, с оглед на образните и семантичните им особености дава възможност да изпъкнат както общите моменти, така и характерните им черти, свързани с националноспецифичното в бита, културата и психологията на представителите на двата етноса. Между тях се откриват немалко пълни еквиваленти и аналози с частична замяна на образа.

3. Значителен е и броят на ФЕ с компоненти названия на облекло/аксесоари, които са без семантично съответствие в другия език. Те открояват в най-голяма степен националноспецифичното, като дават израз на характерните представи и светогледни особености на българи и сърби.

4. Оценъчното значение на тези ФЕ позволява да се очертае и определен модел на ценностната ориентация – посредством изразеното отношение към облеклото като националноспецифичен феномен и това, с което се асоциира – човешки качества, отношения или действия. Прави впечатление, че като цяло и в двата езика сред анализираният ФЕ преобладават тези с отрицателно конотативно значение.

5. Разчитането на образната мотивация на ФЕ с образни компоненти названия на облекло/аксесоари способства за обогатяване на представата за историята, културата и традициите на представителите на двата етноса, съхранени в колективната памет на поколенията и закрепени чрез езика им.

Литература / References

- Ганева 2003: *Ганева, Р.* Знаците на българското традиционно облекло. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Ganeva 2003: *Ganeva, R.* Znacite na balgarskoto tradicionno obleklo. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Недкова 2003: *Недкова, Е.* Фразеологично богатство в творчеството на Алеко Константинов. Русе, Лени-Ан. [Nedkova 2003: *Nedkova, E.* Frazеologichno bogatstvo v tvorčestvoto na Aleko Konstantinov. Ruse, Leni-An.]
- Недкова 2011: *Недкова, Е.* Фразеологизмите като знаци в езика на културата. Русе, Лени-Ан. [Nedkova 2011: *Nedkova, E.* Frazеologizmite като znaci v ezika na kulturata. Ruse, Leni-An.]

- Ничева 1987: *Ничева, К.* Българска фразеология. София, Наука и изкуство. [Nicheva 1987: *Nicheva, K.* Balgarska frazeologiya. Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Михайлова 1979: *Михайлова, Г.* Към проблема за семантиката на вещите в патриархалния свят на българина. – В: Фолклор, език и народна съдба. София, БАН. [Mihaylova 1979: *Mihaylova, G.* Kam problema za semantikata na veshtite v patriarhalniya svyat na balgarina. – In: Folklor, ezik i narodna sadba. Sofia, BAN.]
- Петрова 2014: *Петрова, А.* Фразеология на балканските езици. Проблеми и перспективи на съпоставителното изследване. Пловдив, Астарт. [Petrova 2014: *Petrova, A.* Frazeologiya na balkanskite ezici. Problemi i perspektivi na sapostavitelnoto izsledvane. Plovdiv, Astarta.]

Екскерпирани източници / Sources

- Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Т. 1–2. София, БАН, 1974–1995. [Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Tcholakova. Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, BAN, 1974–1995.]
- Оташевућ, Ђ.* Фразеолошки речник српскога језика. Нови Сад, 2012 [Otashevich, Dzh. Frazeoloshki rechnik srpskoga jezika. Novi Sad, 2012.]
- Matešić, J.* Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1982.

On Figurative Motivation of Bulgarian and Serbian Phraseological Units Containing Clothes or Accessory Words

Emilia Nedkova

“Angel Kanchev” University of Ruse

enedkova@uni-ruse.bg

Abstract: The present study analyses through comparison, with reference to their figurative motivation, Bulgarian and Serbian phraseological units which have figurative components referring to clothes/accessory words. Such phraseological units are interesting because, on one hand, they encompass a considerable layer with diverse semantics in both Bulgarian and Serbian languages. On the other hand, these phraseological units make references to characteristic features of the folklore domestic culture of the two ethnic groups.

Keywords: *figurative motivation, phraseological units, Bulgarian language, Serbian language, components containing clothes/accessory words*

Нова фразеология в българския, полския и украинския език

Диана Благоева^а, Войчех Сосновски^б, Роман Тимошук^в
Институт за български език, Българска академия на науките^а,
Институт по славистика, Полска академия на науките^{б, в}
d.blagoeva@ibl.bas.bg^а, wpsosnow@uw.edu.pl^б, roman.tymoshuk@gmail.com^в

Резюме: През последните десетилетия протича засилено попълване и обогатяване на фразеологичния фонд на славянските езици, което е една от проявите на съвременната езикова динамика. В статията се разглеждат фразеологичните нововъведения в български, полски и украински език. Обръща се специално внимание на тенденциите в развитието на фразеологията и източниците за обогатяване на фразеологията в трите езика.

Ключови думи: нова фразеология, български език, полски език, украински език

1. Въведение

През последните десетилетия протича засилено обогатяване и разширяване на фразеологичния фонд на славянските езици (Стишов/Styshov 2015; Недкова/Nedkova 2017; Благоева, Сосновски, Колковска/Blagoeva, Sosnowski, Kolkovska 2018; Мокиенко/Mokienko 2019; Благоева/Blagoeva 2019; Шулежкова, Shulezhkova 2019 и др.). Важно е източниците и механизмите за възникване на нови фразеологични единици да бъдат изследвани не само в едноезиков, но и в съпоставителен план, което ще даде възможност да бъде очертана по-пълно картината на синхронната езикова динамика.

Нашето изследване представя наблюдения върху фразеологичните иновации в три езика, принадлежащи съответно към южната, западната и източната група славянски езици: български, полски и украински. Цел на изследването е да бъдат установени проявите на актуалните тенденции, обуславящи възникването на нова фразеология в трите езика. Придържаме се към широкото схващане за същността на фразеологията и приемаме виждането на В. Мокиенко, че като неофразеологизми следва да се разглеждат новосъздадени, новозаети или трансформирани устойчиви експресивни изрази, фраземи, крилати думи и паремии (Мокиенко/Mokienko 2003: XI).

За целите на изследването е събран обширен езиков материал чрез ексерпция на различни източници: съвременни фразеологични, неологични

и тълковни речници, текстови материали от електронни корпуси, материали, отразяващи езика на електронната комуникация, рекламни слогани, заглавия и текстове от периодични издания, диалози от съвременни сериали и художествени филми и др. При анализа на езиковия материал обобщаваме наблюденията си при лексикографската обработка на активната фразеология в български, украински и полски във връзка с работата върху два съвременни фразеографски труда: *Leksykon aktywnej frazeologii polskiej i ukraińskiej* и *Речник на активната фразеология в българския и полския език*. Първият труд е с автори Р. Тимошук, В. Сосновски, М. Яскот и Ю. Ганошенко и е издаден във Варшава през 2018 г. (Tymoshuk et al. 2018), а върху втория работи авторски колектив в състав С. Коева, Д. Благоева, В. Сосновски и М. Яскот в рамките на съвместния проект „Съпоставително изследване на българска и полска фразеология“ между Института за български език при Българската академия на науките и Института по славистика при Полската академия на науките.¹

2. Наблюдения върху новата фразеология в българския, полския и украинския език

Активизирането на процесите на неофразеологизация в славянските езици през последните десетилетия е обусловено преди всичко от необходимостта да бъдат назовани и оценени чрез средствата на езика нововъзникнали или актуализирани явления в различни сфери от обществения живот и бита. Както посочват Н. Алефиренко и Н. Семененко, фразеологичната неониминация е творческа, съзидателна дейност на престрояващото се езиково съзнание, проява на неговото приспособяване към новите ценностно-смислови приоритети, своеобразна номинативна реакция на стремителните изменения в социокултурното пространство на обществото. Основен стимул за възникването на нова фразеологична единица е формирането на нов концепт чрез концентрация на смисловото съдържание на символа (Алефиренко, Семененко/Alefirenko, Semenenko 2009: 227).

Променените реалии в обществено-политическия и икономическия живот на българското, полското и украинското общество от края на миналия век насам стават основа за пораждането на редица нови фразеологизми и устойчиви съчетания в трите езика като: *преяждам с власт, гласувам с краката си, партия светкавица* ‘партия, която се създава с цел участие в приближаващи избори и която обикн. има недълготрайно присъствие в политическия живот на страната’, *вземам (нещо) на ръчно управление, влизам в обяснителен режим* в български; *jazda na suwak/suwakiem, korytarz życia, umowa śmieciowa, dieta pudełkowa, urlop tacierzyński* в полски; *не-*

¹ Повече за концепцията и съдържанието на двата речника вж. в публикациите Sosnowski, Tymoshuk 2017, Тимошук, Сосновський/Tymoshuk, Sosnovs'kyi 2017 и Sosnowski, Jaskot, Blagoeva 2019.

бесна сотня ‘патриотите, загинали по време на протестните акции в Украйна през 2013 и 2014 г.’, *брудні технології* ‘технологии за предаване на информация, насочени към съзнателно уронване на престижа на дадена личност или политическа партия’, *помаранчева (оранжева) революція* в украински. Повечето от тези фразеологични единици може да се определят като „публицистични“ поради това, че възникват и функционират преди всичко в езика на медиите. Част от тях (като *бунт на мравките*, *син кинжал* ‘привърженик на твърдата линия в политиката на партията СДС’, *червени бабички*, *червени мобифони*, *заиграва червената (синята, жълтата) метла* в български; *dziura budżetowa* в полски) вече са в отстъпление поради дезактуализиране на означаваните същности и явления.

Най-актуалните събития като кризата с коронавирусната пандемия също стават стимул за пораждање на нови устойчиви съчетания, срв. *новото нормално*, *социално дистанциране*, *зелен коридор*, *антикризисен щит* в български; *dystansowanie społeczne/dystans społeczny, szpital jednoimienny, choroby współistniejące, tarcza antykrzysowa, czerwona strefa* в полски; *соціальна дистанція*, *червона зона*, *антикризовий пакет*, *пандемічна криза*, *пройти обсервацію*, *нова нормальність* в украински.

Все по-широкото навлизане на новите технологии в живота на съвременното общество води до появата и разпространението на множество нови устойчиви съчетания (повечето калкирани от английски), които нерядко съчетават номинативната функция с образност и метафоричност и във връзка с това функционират в пресечната точка между терминологията и фразеологията, срв. *дигитален (цифров) номад*, *миграция в облака*, *обогатена реалност* в български; *cyfrowy nomada, rozszerzona rzeczywistość* в полски; *цифровий кочівник*, *доповнена реальність* в украински.

Генератор на фразеологични иновации може да бъде и рекламният дискурс (Бонджолова/Bondzolova 2015; Lusińska 2010). От популярни телевизионни реклами водят началото си например новите фразеологични изрази *върхът на сладоледа*, *вдигам самолета*, *и един мармот завива шоколад(а)* (*в станиол*) в българския език; *pij mleko, będziesz wielki, a świstak siedzi i zawija w te sreberka, podaruj sobie odrobinę luksusu, z pewną taką nieśmiałością, prawie robi wielką różnicę* в полски; *і нехай весь світ зачекає, я це люблю, сам не свій, коли голодний* в украински.

Съществена роля за попълване на фразеологичния фонд на разглежданите езици в най-новия период играе заемането и калкирането от западно-европейските езици, като доминираща роля като източник на фразеологични иновации има английският език (Стишов/Styshov 2015; Solano Martí, Kolarova 2015; Sosnowski, Tymoshuk 2020; Благоева, Сосновски, Тимошук/Blagoeva, Sosnowski, Tymoshuk 2020). Това се обуславя от световната тенденция към глобализация и разширяването на международните връзки и води до обогатяване на интернационалния фразеологичен фонд. Като пример за нови фразеологични калки може да се посочат следните устойчиви

съчетания: *изтичане на мозъци*, *прострелвам се в крака*, *strzelić sobie w stopę* ‘извършвам нещо, с което си навреждам, поставям се в неблагоприятно положение’ (от англ. *shoot yourself in the foot*), *пресичам червената линия*, *przekroczyć czerwoną linię* (от англ. *cross the red line* ‘надхвърлям нормите на нещо, извършвам нещо с непредвидими резултати’), *извиквам на килимчето*, *wezwać na dywanik*, *викликате на килим* (от англ. *call on the carpet* ‘хокам, карам се на подчинен за допуснатата грешка’), *rodzina patchworkowa* ‘ново семейство, съставено от части от две разпаднали се семейства’ (от англ. *patchwork family*) и др. Новите фразеологични калки обикновено са със сходен лексикален състав и еднаква образна основа в трите езика, но в някои случаи се наблюдава несъвпадение, срв. *мозъчна атака* в български и *burza mózgów* в полски (от англ. *brainstorm*). Заемането на чуждоезикови фразеологизми е по-рядко явление в сравнение с калкирането и се наблюдава само в полски (*biznes jest biznes*, *American dream*) и украински (*олд скул* ‘класически стил, класика в нещо’ от англ. *old school*).

В периода след политическите и обществените промени в България, Полша и Украйна се наблюдава експанзия на разговорността (Warchoł-Schlottmann 2009). Една от проявите на тенденцията към колоквиализация е увеличаването на дела на фразеологизмите, маркирани като разговорни или принадлежащи към сленга. Подобен тип фразеологизми функционират на границата на книжовната употреба и нерядко носят елемент на грубост или вулгарност. Наблюденията ни върху изследвания фразеологичен материал показват, че и в трите езика в активна употреба са редица фразеологични неологизми, водещи началото си от разговорната реч, срв.: *духам супата*, *избивам (изтрепвам) рибата*, *счувам каръка*, *скъсвам джоба*, *скъсвам синджира* в български; *woda sodowa uderzyła do głowy/sodówka uderzyła, albo rybki, albo akwarium/albo rybka, albo pipka* в полски; *до лампочки/до лампи*, *не подарунок*, *дурдом на колесках*, *не мати клепки (в голові)/клепки повилітали*, *п'яний в дрова/в зюзю*, *Богом забуте місце/Богом забута діра* в украински.

Разширява се употребата също и на фразеологични единици, произхождащи от различни социолекти. Така например от младежкия сленг в общоупотребимия език навлизат фразеологични изрази като: *весел балон* ‘нелегално продаван балон, напълнен с упойващ газ, чисто вдишване води до еуфорично настроение’, *къртя мивки (фаянса)*, *цепя мрака (с фенерче)* ‘правя силно впечатление със своите качества или поведение’, *счувам партиметъра* ‘правя празненство, парти с много буйни танци, забавления’ в български; *być jazy, być trendy, być na gigancie, dawać sobie w żyłę* в полски; *бути в темі* ‘добре съм запознат с нещо’, *вмикати зірку* ‘държа се капризно’, *зіпсувати всю малину* ‘попречвам на някого в нещо’, *ловити кайф* ‘доволен съм от нещо’ в украински.

Проява на тенденцията към колоквиализация е също така възникването на нови структурни варианти на познати фразеологични съчетания чрез замяна на стилистично неутрални елементи в състава им с други, които имат разговорен характер и са експресивно маркирани, срв. в полски *umierają ludzie jak muchy* и *zdychają jak muchy*, *mieć nierówno pod sufitem* и *mieć nierówno pod kopułą*²; *śmierdzi jak cholera, jak sarna* (Bańko 2004) и *śmierdzi jak z murzyńskiej chaty*; *gładki jak pupa niemowlęcia* (Bańko 2004) и *gładki jak pupcia niemowlęcia*. Колоквиализирането намира израз и в добавянето на различни по тип разширения към познати фразеологизми, което повишава тяхната експресивност и изразителност, срв. в полски *głupi jak but (z lewej nogi)*, *brzydki jak noc (listopadowa)*, *ciemno jak (w dupie)* и *Murzyna, od grota (i ciut, ciut/i trochę)*, *od Sasa do lasa (i z powrotem)*.

Тясно свързани с тенденцията към колоквиализация са проявите на вулгаризация, често срещани в съвременната фразеология. Вулгаризацията може да засяга както цялото фразеологично съчетание, така и отделни елементи в неговата структура, срв. *чакай от курва запис* в български; *potrzebne jak kurwie majtki, wchodzić bez mydła, włożyć/wchodzić do dupy bez mydła* в полски; *руки з дупи/не звідти ростуть, бігати/літати як сраний віник/як сраний кіт, влізти/залізти (в дупу) без мила* в украински.

Противоположното явление – евфемизацията, също е застъпено при образуването на нови фразеологизми, макар и в по-слаба степен, срв. в български *ляво братство* ‘хомосексуалисти’, *минавам на левия тротоар (на левия бряг)* ‘ставам хомосексуалист’, *вървя по левия тротоар* ‘имам хомосексуална ориентация’; в полски *zły dotyk* (от англ. *bad touch*) ‘сексуално посегателство върху дете’, както и носещите стилистични отсенки на шеговитост изрази *kochający inaczej* ‘хомосексуалист’, *sprawni inaczej* ‘инвалид’.

Механизмът за възникване на значителна част от неофразеологизмите в трите езика се свежда до преосмисляне на прототипно свободно съчетание по пътя на метафоричен или (по-рядко) метонимичен пренос, срв. *пада скалпът на някого* ‘някой бива уволнен’, *тупам топката* ‘изчаквам, отлагам разрешаването на някакъв проблем’, *ритам си трудовата книжка* ‘с някакво свое действие или изказване създавам предпоставки да бъда уволнен от работа, да загубя поста, който заемам’, *надувам балона (на нещо)* и *надувам (някакъв) балон* ‘повишавам спекулативно цените на активите в даден сектор на икономиката с темпове над нормалното за кратък период’ в български; *cisnąć do dechy, kręcić lody, urwał się film komuś, zasuwać jak mały samochódzik/jak mały parowozik* в полски; *іти в тінь* ‘провеждам нелегална икономическа дейност’ в украински.

² Вариантът *pod kopułą* е регистриран в *Българско-полския речник на разговорната лексика* (Sotirov, Mostowska, Mokrzycka 2011/2013).

Наблюдава се също така фразеологизация чрез детерминологизиране на нови или по-отдавна познати терминологични съчетания (Благоева/Bla-goeva 2018), срв. *бета версия* ‘копие, повторение на някакъв оригинал’, *летящ старт* ‘започване на някаква дейност, работа с възможности за бърз напредък поради някакви предварителни преимущества’, *шокова те-рапия* ‘реформи, насочени към бързо излизане от кризисна ситуация, но свързани с пораждаване на трудности, несгоди на засегнатите от тях’ в бъл-гарски; *masa krytyczna* ‘състояние, чието прекрачване предизвиква внезап-ни промени, прелом’, *pas transmisyjny* ‘някой или нещо, който налага определени ценности, насоки на развитие и др.’ в полски; *важка арти-лерия* ‘надеждно, действено средство, което се използва в краен случай’, *збився приціл* ‘не достигат умения, точност някому’ в украински.

Източник за възникване на нова фразеология са също всякакъв тип шегги и езикови игри.³ Пример за това са фразеологизми, базирани на омо-фония (срв. в полски *a nuż, widelec* с обиграване на омофонията между ду-мите *nuż* и *nóż*) или на римуване (срв. *celny jak dziad kościelny, mądra jak flądra, cyce jak donice* (Bańko 2004: 213), както и *leb jak sklep, ni pies, ni wydra coś na kształt świdra*). С особена експресивност се отличават неофра-зеологизмите, съдържащи в структурата си квазинеологизъм, срв. в български *счувам тъпомера (глупомера)* ‘показвам се като много глупав, тъп’ с несъ-ществуващите думи *тъпомер* и *глупомер*. Този тип фразеологични единици също са проява на езикова игра. Игровото начало стои в основата и на ока-зионалните трансформации на съществуващи фразеологизми, паремии и други устойчиви изрази. Актуални примери за това в български привеждат О. Албул и О. Сорока, които коментират лексикалните нововъведения, отразяващи про-менените реалности в условията на коронавирусната пандемия: *Да би мирно седяло, не би корона видяло, От грип, та на COVID, Който с корона плаши, от корона умира* (Албул, Сорока/Albul, Soroka 2020: 17).

При редица неофразеологизми се наблюдава структурно вариране, ка-то обикновено отделните варианти се различават по степента на употреби-мостта си. Фреквентността на вариантите може да се установи чрез кор-пусни данни. Така например данните от корпуса Bulgarian Web 2012 от платформата Sketch Engine (<https://app.sketchengine.eu/>) показват, че от ва-риантите на новия фразеологизъм *изтеглям/изтегля* (*издърпвам/издърпам, дръпвам/дръпна, изваждам/извадя, тегля, избирам/избира*) късата клечка най-широка употреба има този с компонент *изтеглям/изтегля*: 87 срещна-ния (вж. Фигура 1 – с. 457) срещу 4 срещания на варианта с *тегля*, 3 на ва-риантите с *дръпвам/дръпна* и *изваждам/извадя* и 2 на варианта с *избирам/избира*. Като оказионални (с по 1 срещане) функционират други два вари-анта: *посягам/посегна към късата клечка* и *отнасям/отнеса късата клечка*.

³ Ролята на шегата в процеса на неологизация е разгледана от Й. Сатола-Сташко-вак (Satoła-Staśkowiak 2016).

По данни от корпуса Polish Web 2012 от платформата Sketch Engine се установява се, че от вариантите на полския фразеологизъм *gra (mecz, pojedynek) do jednej bramki* най-честотен в писмени текстове е този с елемента *mecz* (530 срещания, вж. Фигура 2), следван от този с елемента *gra* (260 срещания), докато вариантът с компонент *pojedynek* е доста по-рядко употребим (23 срещания).

The screenshot shows a concordance search interface for the phrase "изтегля кясата клечка" in the Bulgarian Web 2012 corpus. The search results are displayed in a table with columns for Left context, KWIC, and Right context. The results show various instances of the phrase in different contexts, such as "изтегля кясата клечка за Евросоюз" and "изтегля кясата клечка за Евросоюз 2013".

	Left context	KWIC	Right context
1	bspport.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
2	knights.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
3	hiera.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
4	chessdom.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
5	sulla.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
6	reduta.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
7	fragnews.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
8	dir.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
9	bulgaria-news.b...	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
10	pressdaily.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
11	blitz.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
12	seisals.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
13	bnt.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
14	standartnews.co...	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
15	fakti.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
16	webcable.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
17	e-vestnik.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013
18	vnews.bg	изтегля кясата клечка	за Евросоюз 2013

Фигура 1. Конкорданси с неофразеологизма *изтегля кясата клечка* в корпуса Bulgarian Web 2012

The screenshot shows a concordance search interface for the phrase "mecz do jednej bramki" in the Polish Web 2012 corpus. The search results are displayed in a table with columns for Left context, KWIC, and Right context. The results show various instances of the phrase in different contexts, such as "mecz do jednej bramki" and "mecz do jednej bramki".

	Left context	KWIC	Right context
1	ispilica.pl	mecz do jednej bramki	
2	wolow.pl	mecz do jednej bramki	
3	re.pl	mecz do jednej bramki	
4	przegladzuj...	mecz do jednej bramki	
5	interia.pl	mecz do jednej bramki	
6	tarnow.pl	mecz do jednej bramki	
7	wojciech-jaru...	mecz do jednej bramki	
8	swidnica.pl	mecz do jednej bramki	
9	zppr.pl	mecz do jednej bramki	
10	luzno.pl	mecz do jednej bramki	
11	upksbulia.pl	mecz do jednej bramki	
12	gim144.waw.pl	mecz do jednej bramki	
13	mygorzow.pl	mecz do jednej bramki	
14	belsite.pl	mecz do jednej bramki	
15	sportal.pl	mecz do jednej bramki	
16	e-elgo.pl	mecz do jednej bramki	
17	zg.pl	mecz do jednej bramki	
18	bet1x2.pl	mecz do jednej bramki	

Фигура 2. Конкорданси с неофразеологизма *mecz do jednej bramki* в корпуса Polish Web 2012

Данните от украинския корпус Ukrainian Web 2014 в същата платформа показват, че от вариантите на украинския фразеологизъм *податковий рай* (*притулок, оазис*), *податкова гавань* най-честотен в писмени текстове е този с елемента *рай* (89 срещания, вж. Фигура 3), следван от този с елемент *гавань* (21 срещания), *притулок* (13 срещания), *оазис* (10 срещания).

Rank	Source	Snippet
1	mfa.gov.ua	ування підприємницької діяльності (так званий «10% податковий рай ») та наявність вільних економічних зон з тривалими
2	balashov.com.ua	. </s></s> Українське економічне диво, або Україна як податковий рай для людства </s></s> З точки зору громадян та їх благ
3	narbank.kiev.ua	тво і рибний промисел. </s></s> Ангїлла – це дійсний податковий рай , де немає податку на доходи фізичних і юридичних о
4	niabokon.com	ї </s></s> Уряд Громадянського суспільства побачив " податковий рай " для олігархів </s></s> Уряд Громадянського суспільс
5	pressclub.uz.ua	иступ голови уряду М. Азарова про те, що обіцяний " податковий рай " насправді став податковим терором. </s></s> Що до с
6	mukachevo-city...	ставок оподаткування (так званий 10-ти відсотковий податковий рай); </s></s> стабільність національної валюти; </s></s> п
7	academia.org.ua	аження становить близько 36%. </s></s> Естонський « податковий рай » </s></s> До 2000 року ставка податку на прибуток під
8	news-on.com.ua	сподарську продукцію - лише переселите нас в цей " податковий рай " під назвою Україна! </s></s> Третя податкова діра - ц
9	prostobiz.ua	захунком економічного ефекту від перебезування у " податковий рай " знайомить читачів Prostobiz.ua </s></s> Думка бізн
10	narbank.kiev.ua	сеані поволі, але вірно перетворюється на справжній податковий рай для офшорного бізнесу. </s></s> Вануату не має угод п
11	dreamwidth.org	оть їх всі чи наближенням до влади можна отримати податковий рай . </s></s> І головне - чи відповідає податкова система
12	pprveda.if.ua	приемницький проірив. </s></s> Бізнесменам обіцяли податковий рай , загальну лібералізацію. </s></s> І це в той час, коли е
13	dreamwidth.org	базується на соціальній допомозі олігархів взамін за податковий рай . </s></s> Це більш менш працює в містах, де є так зва
14	grim.in.ua	заді плідної співпраці та творчого розвитку. </s></s> " Податковий рай " на Кіпрі закінчився </s></s> Верховна Рада з другої с
15	news.if.ua	я також новий політичний команді створити обіцяний податковий рай . </s></s> Натомість більшість підприємців отримала д

Фигура 3. Конкорданси с неофразеологизма *податковий рай* в корпуса Ukrainian Web 2014

3. Изводи

Представените наблюдения върху фразеологичните иновации в български, полски и украински показват, че през последните десетилетия и в трите езика протичат интензивни неофразеологизационни процеси. Факторите за това са свързани преди всичко с нарасналите комуникативни потребности от нови номинативни средства, чрез които да бъдат назовани и експресивно категоризирани новопоявили се или актуализирани явления в променените съвременни реалности.

По отношение на източниците и механизмите за възникване на нови фразеологични единици в българския, полския и украинския език се установява значително междуетниково сходство. Същевременно обаче резултатите от неофразеологизацията в трите езика са вътрешноезиково специфични (независимо от наличието на определен брой формално и семантично съответстващи си нови фразеологизми в тези езици).

Неофразеологизационните процеси в български, полски и украински се подчиняват на общи тенденции, най-съществено място сред които заема

отчетливо проявяващата се във всички съвременни славянски езици тенденция към демократизация. С тази тенденция са свързани такива явления, силно застъпени при конструирането на новите фразеологични единици и в трите разглеждани езика, като колоквиализацията, сленгизацията, вулгаризацията, които водят до засилено експресивизиране на номинативните средства. Противоположната тенденция – към интелектуализация – се проявява по-ограничено (при фразеологизирането на отделни терминологични съчетания).

В областта на новата българска, полска и украинска фразеология забележимо е действието също така на тенденцията към интернационализация, резултат от което е по-нататъшното разширяване на международния фразеологичен фонд, протичащо днес главно чрез калкиране (и по рядко – заемане) на фразеологични единици от английски. Редица от споделяните от трите разглеждани езика нови фразеологизми са калки от английски. Същевременно обаче нарастващата роля на фразеологичното калкиране е свидетелство за действието и на противоположната тенденция – към национализация, тъй като е предпоставено възпроизвеждането на чуждия фразеологичен прототип с помощта домашно езиково градиво.

Новата фразеология е подчертано динамичен сегмент в лексикалната система на езиците. Нерядко след известен период на по-активна употреба новите фразеологизми (най-вече тези от публицистичния дискурс) се дезактуализират и биват заменяни с нови. Показателно за неустойчивостта на този сегмент е също така силно проявеното структурно вариране при неофразеологизмите.

Благодарности

Публикацията е част от проекта „Съпоставително изследване на българска и полска фразеология“. Авторите изказват благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките и Полската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства.

Литература / References

- Албул, Сорока 2020: *Албул, О., О. Сорока*. Динамічні процеси в лексиці сучасної болгарської мови, спричинені пандемією Covid-19. – В: Матеріали IX Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (22–23 травня 2020 р.). Бердянськ, БДПУ, с. 9–12. [Albul, Soroka 2020: *Albul, O., O. Soroka*. Dynamichni procesy v leksyци suchasnoi' bolgars'koi' movy, sprychyneni pandemijeju Covid-19. – In: Materialy IX Mizhnarodnogo naukovo-metodychnogo seminaru z bolgars'koi' movy, literatury, kul'tury ta istorii' (22–23 travnja 2020 r.). Berdjans'k, BDPU, s. 9–12.]
- Алефиренко, Семененко 2009: *Алефиренко, Н. Ф., Н. Н. Семененко*. Фразеология и паремиология. Москва, Флинта – Наука. [Alefirenko, Semenenko 2009: *Alefi-*

- renko, N. F., N. N. Semenenko. Frazеologija i paremiologija. Moskva, Flinta – Nauka.]
- Благоева 2018: Благоева, Д. Детерминологизация как источник фразеологических инноваций в болгарском и польском языках. – В: Славянская фразеология: семантический, ареальный, исторический и этнокультурный аспекты. Луганск, Книта, с. 11–14. [Blagoeva 2018: *Blagoeva, D. Determinologizacija kak istochnik frazeologicheskix innovacij v bolgarskom i pol'skom jazykah*. – In: *Slavjanskaja frazeologija: semanticheskij, areal'nyj, istoricheskij i jetnokul'turnyj aspekty*. Lugansk, Knita, s. 11–14.]
- Благоева 2019: Благоева, Д. Неофразеологизацията в българския език (в съпоставка с руски). – Български език, LXVI, № 2, с. 15–35. [Blagoeva 2019: *Blagoeva, D. Neofrazeologizatsiyata v balgarskiya ezik (v sapostavka s ruski)*. – *Balgarski ezik*, LXVI, № 2, s. 15–35.]
- Благоева, Сосновски, Колковска 2018: Благоева, Д., В. Сосновски, С. Колковска. Фразеологични иновации в българския и полския език. – *Balkanistic forum/Balkanistichen forum*, XXVII, № 3, с. 9–20. [Blagoeva, Sosnowski, Kolkovska 2018: *Blagoeva, D., W. Sosnowski, S. Kolkovska. Frazеologichni inovatsii v balgarskiya i polskiya ezik*. – *Balkanistic forum/Balkanistichen forum*, XXVII, № 3, s. 9–20.]
- Благоева, Сосновски, Тимошук 2020: Благоева, Д., В. Сосновски, Р. Тимошук. Нови фразеологични калки в българския, полския и украинския език. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020 година). II том. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 178–184. [Blagoeva, Sosnowski, Tymoshuk 2020: *Blagoeva, D., W. Sosnowski, R. Tymoshuk. Novi frazeologichni kalki v balgarskiya, polskiya i ukrainskiya ezik*. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin” (Sofia, 2020 godina). II tom. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”*, s. 178–184.]
- Бонджолова 2015: Бонджолова, В. Особенности на рекламния език и стил. Лексикален аспект. Велико Търново, Фабер. [Bondzholova 2015: *Bondzholova, V. Osobenosti na reklamniya ezik i stil. Leksikalen aspekt. Veliko Tarnovo, Faber.*]
- Мокиенко 2003: Мокиенко, В. М. Новая русская фразеология. Ополе, Uniwersytet Opolski. [Mokienko 2003: *Mokienko, V. M. Novaja russkaja frazeologija*. Ополе, Uniwersytet Opolski.]
- Мокиенко 2019: Мокиенко, В. М. Современная славянская неофразеология: сходства и различия. – В: Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме. Сборник научных статей. Гомель, ГГУ им. Ф. Скорины, с. 137–146. [Mokienko 2019: *Mokienko, V. M. Sovremennaja slavjanskaja neofrazeologija: shodstva i razlichija*. – In: *Slavjanskije lingvokul'tury v prostranstvennom i vremennom kontinuumе. Sbornik nauchnyh statej. Gomel', GGU im. F. Skoriny*, s. 137–146.]
- Недкова 2017: Недкова, Е. Основни концептосфери на фразеологичните иновации в българския език. – В: Арnaudов сборник, т. 9. Русе, Лени-Ан, с. 429–432.

- [Nedkova 2017: *Nedkova, E. Osnovni kontseptosferi na frazeologichnite inovatsii v balgarskiya ezik.* – In: Arnaudov sbornik, t. 9. Ruse, Leni-An, s. 429–432.]
- Стишов 2015: *Стишов, О. А. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця XX – початку XXI століть.* – Мовознавство, № 1, с. 33–46. [Styshov 2015: *Styshov, O. A. Osnovni dzhherela popovnennja frazeologichnogo skladu ukrai'ns'koi' movy kincja XX – pochatku XXI stolit'.* – Movoznavstvo, № 1, s. 33–46.]
- Тимошук, Сосновський 2017: *Тимошук, Р. П., В. Сосновський. Нові підходи до створення сучасних фразеологічних словників (на матеріалі „Лексикона польської та української активної фразеології“).* – Мовознавство, № 2, с. 69–77. [Tymoshuk, Sosnovs'kyi 2017: *Tymoshuk, R. P., Sosnovs'kyi, V. Novi pidhody do stvorennia suchasnykh frazeolohichnykh slovnykiv (na materiali „Leksykona pol's'koi' ta ukrai'ns'koi' aktyvnoi' frazeolohii“).* – Movoznavstvo, № 2, s. 69–77.]
- Шулежкова 2019: *Шулежкова, Св. Русские и болгарские фразеологические неологизмы как объект словарного описания.* – Научный диалог, № 9, с. 173–189. [Shulezhkova 2019: *Shulezhkova, Sv. Russkie i bolgarskie frazeologicheskie neologizmy kak obekt slovarnogo opisaniya.* – Nauchnyj dialog, № 9, s. 173–189.]
- Bańko 2004: *Bańko, M. Słownik porównań.* Warszawa, PWN.
- Lusińska 2010: *Lusińska, A. Reklama a frazeologia. Teksty reklamowe jako źródło nowych frazeologizmów.* Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Satoła-Staśkowiak 2016: *Satoła-Staśkowiak, J. Żart w procesie neologizacji – na podstawie języka młodego pokolenia.* – Językoznawstwo, № 1(10), s. 185–192.
- Solano Martí, Kolarova 2015: *Solano Martí, R., M. Kolarova. Phraseologocal loan translations in Bulgarian and in French: A cross-linguistic and cross-cultural study.* – Съпоставително езикознание, XL, № 3, с. 9–31. [Solano Martí, Kolarova 2015: *Solano Martí, R., M. Kolarova. Phraseologocal loan translations in Bulgarian and in French: A cross-linguistic and cross-cultural study.* – Sapostavitelno ezikoznanie, XL, № 3, s. 9–31.]
- Sosnowski, Jaskot, Blagoeva 2019: *Sosnowski, W., M. Jaskot, D. Blagoeva. O koncepcji “Leksykonu aktywnej frazeologii bułgarskiej i polskiej”.* – Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, кн. XXXII, с. 134–159. [Sosnowski, Jaskot, Blagoeva 2019: *Sosnowski, W., M. Jaskot, D. Blagoeva. O koncepcji “Leksykonu aktywnej frazeologii bułgarskiej i polskiej”.* – Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”, kn. XXXII, s. 134–159.]
- Sosnowski, Tymoshuk 2017: *Sosnowski, W., R. Tymoshuk. On the Dictionary of Active Polish and Ukrainian phraseology. Contrastive linguistics and culture.* – Cognitive Studies/Études cognitives, vol. 17, pp. 1–14. <https://doi.org/10.11649/cs.1317>.
- Sosnowski, Tymoshuk 2020: *Sosnowski, W., R. Tymoshuk. Konfrontacja językowa współczesnych kalk frazeologicznych w języku polskim i ukraińskim.* – Prace Językoznawcze, XXII, № 1, s. 239–254.
- Sotirov, Mostowska, Mokrzycka 2011/2013: *Sotirov, P., M. Mostowska, A. Mokrzycka. Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej.* Vol. 1–2. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Tymoshuk et al. 2018: *Tymoshuk, R., W. Sosnowski, M. Jaskot, Y. Ganoshenko*. *Leksykon aktywnej frazeologii polskiej i ukraińskiej*. Warszawa, KJV Digital.

Warchoł-Schlottmann 2009: *Warchoł-Schlottmann, M.* *Polnische Sprache nach der Wende 1989*. Frankfurt am Main, Peter Lang.

New Phraseology in Bulgarian, Polish and Ukrainian

Diana Blagoeva^a, Wojciech Sosnowski^b, Roman Tymoshuk^c
Institute for Bulgarian language, Bulgarian Academy of Sciences^a,
Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences^{b, c}

d.blagoeva@ibl.bas.bg^a, wpsosnow@uw.edu.pl^b,
roman.tymoshuk@gmail.com^c

Abstract: Over the recent decades the growth and expansion of the phraseological stock has taken a prominent place in the lexis development dynamics of Slavic languages. In the article, we examine phraseological innovations in Bulgarian, Polish and Ukrainian languages. We pay particular attention to the trends in the development of phraseology and the sources of enrichment of the phraseology of the three studied languages.

Keywords: new phraseology, Bulgarian language, Polish language, Ukrainian language

Українська фразеологія „епохи“ коронавірусу

Наталія Хороз^а, Ольга Сорока^б

Львівський національний університет імені Івана Франка

nataliya.khoroz@lnu.edu.ua^а, olga.soroka@lnu.edu.ua^б

Резюме. Стаття присвячена вивченню загальновідомих українських фразеологізмів, які завдяки застосуванню до них різних трансформацій, ситуативно почали позначати явища, поняття, події тощо, пов'язані із пандемією COVID-19. Детально досліджено механізми застосування фразеологічних трансформацій, їх вплив на семантику фразеологізмів та тематичні особливості оказіональних фразеологізмів. Виявлено, що українські фразеологізми трансформовано внаслідок субституції їх компонентів оказіональними словами та словосполученнями, поширення ФО оказіональними словами та фрагментами, співвідносними з темою коронавірусу, а також внаслідок застосування прийому фразеологічної алюзії. Трансформаційні прийоми вплинули на семантику фразеологізмів таким чином: в деяких фразеологізмів з узагальнено-метафоричним змістом денотативне значення конкретизувалися, в деяких набуло додаткових смислових сем, в інших – буквализувалося або набуло нової метафоричності; фразеологізми з прямим значенням їх складових і в оказіональному їх варіанті реалізують прямі значення; конотативне значення трансформованих ФО, незалежно від семантичного зв'язку між компонентами, завжди посилюється, актуалізуються оцінно-емоційні та експресивні семи. Тематично аналізовані фразеологізми поділено на три групи: ФО, які безпосередньо стосуються захворювання та боротьби з ним, ФО, які характеризують особливості дотримання карантинних умов і карантинної гігієни, та ФО, які позначають вплив карантину на спосіб життя та діяльності громадян під час карантину.

Ключові слова: українська мова, Covid-19, фразеологічні трансформації

За останніх більш ніж пів року життя планети кардинально змінилося, що вплинуло й на словниковий фонд практично кожної живої мови. Загалом, для мови характерно оперативно реагувати на важливі зміни та події, які відбуваються в суспільстві та світі. Однією з таких подій, що спровокували словникотворчі процеси, стало поширення вірусного захворювання COVID-19 наприкінці 2019 року, яке спостерігається й протягом 2020 року і яке призвело до зміни узвичаєного способу життя громадян (з'явилися серйозні обмеження та заборони), до ще більш масштабної їх віртуалізації (переміщення життєдіяльності у віртуальний простір). Особлива увага людства зосередилася на сфері медицини та охорони здоров'я.

В обіг увійшла низка слів та словосполучень, які набули широкого вжитку. Їх умовно можна поділити на дві групи.

До **першої** належить нейтральна лексика, яка використовується для передачі об'єктивної інформації, пов'язаної з епідемією:

а) *актуалізована лексика*: *респіратор, коронавірус, карантин, дезінфекція, епідемія, самоізоляція, обсервація, інтубація, апарат штучної вентиляції легень, прозора маска-щиток, антисептик, дезінфікуючий засіб, тепловізор* (інфрачервона камера)¹, *санітайзер* тощо;

б) *нова запозичена лексика*, що вживається в оригінальному вигляді – *COVID-19, SARS-CoV-2, Zoom, GoToMeeting, google classroom*, або в транслітерованому чи транскрибованому – локдаун, зум;

в) *лексика, яка набула нового значення*: *спецрейс* – спеціальні авіарейси, якими українців екстрено доправляли з інших країн до України через пандемію, *спецперепустка* – єдиний спосіб потрапити у громадський транспорт під час карантину, *надзвичайна ситуація* – режим, який ввели в Україні 25 березня 2020 року під час епідемії коронавірусу, „*залишайся вдома*“ – утримання від будь-яких безпосередніх контактів із зовнішнім світом, щоб не заразитися, або не заразити нікого іншого коронавірусом, *ізолятор* – спеціальні місця, якими можуть бути, напр., санаторії, де ізолюють людей з підозрою на коронавірус.

До **другої** віднесено мовні одиниці (слова, словосполучення та речення), які мають оцінний характер, стилістично марковані та зазвичай належать до розмовного стилю:

а) *нові (запозичені чи питомі новотвори)*: *інфодемія* – швидке поширення неточної або брехливої інформації, а також засилля у публічних джерелах незрозумілих наукових чи медичних термінів про Covid-19; *карантікули* – неробочі дні (зі збереженням зарплати), *зумитись* – зустрічатися або проводити заняття у платформі Zoom, *зазумитись* – зайти на платформу Zoom, *зумбі* – ті, хто проводить багато часу в Zoom, *зумбомбінг* – пранк під час відео-конференції, *ковідник* – заклад для утримання хворих на коронавірус або сам хворий, *ковідка* – захворювання COVID-19, *короїнали* – зачаті під час пандемії діти, *ковідіот, ковідіотка* – занадто безтурботні люди, які нехтують стандартними правилами безпеки при пандемії; *коронавт* – медик, що працює в інфекційній лікарні під час пандемії коронавірусної інфекції, одягнений в засоби індивідуального захисту, що нагадують космонавтів в скафандрах, *карантекзит* – вихід з карантину з метою закупів; *ковід-дисиденти, корона-дисиденти, ковідісти* – люди, які заперечують існування коронавірусу або не вірять у те, що захворювання може бути таким небезпечним, як розповідають лікарі й епідеміологи, *ефнешка* – медичний респіратор серії ffr2 та ffr3, який можна багаторазово

¹ *Тепловізор* (інфрачервона камера) – оптико-електронний прилад для візуалізації температурного поля та вимірювання температури тощо.

використовувати, *коронавірусна вечірка* – вечірка вдома, незважаючи на заборону збиратись, *онлайн-вечірка* – вечірка через відеоконференцію у інстаграм чи фейсбук;

б) *лексика, яка набула нового значення*: *шашичники* – порушники самоізоляції, які влаштовують пікніки, *стокгольмський синдром* – припущення, що все буде добре й без будь-яких державних обмежень, *намордник*, *качечка* – медична маска, без якої під час карантину не можна виходити на вулицю, *корона* – інфекційне захворювання, спричинене новим штамом коронавірусу SARS-CoV-2, що раніше не був ідентифікований у людей, *спирт*, *свята вода*, *намаз* – антисептик, розриває жирову оболонку Covid-19 та робить його не активним, *картонка*, *мультипаспорт* – спеціальна перепустка, яка дає можливість потрапити у громадський транспорт у часи карантину, *космонавт*, *хімік* – медик чи працівник комунальних служб, який дезінфікує місце, де перебував хворий на коронавірус та змушений працювати у спеціальних костюмах, *піжама-пати* – офіційні зустрічі офісних працівників на порталі відеоконференцій Zoom, яка дає можливість підключити до 500 осіб, *дистанційка* – робота вдома на час карантину; *третій зайвий* – заборона українцям збиратись більше, ніж по двоє;

в) *загальновідомі усталені вислови – фразеологізми*, які первинно вживалися на позначення інших понять, але після застосованих до них трансформацій набули нового значення, співвідносного з темою світової пандемії COVID-19, та яскравих стилістичних функцій (*людина людині коронавірус, не все те антисептик, що спиртом пахне, бути в держави на короткому ковідку* тощо). Саме ці фразеологізми² стали **предметом** дослідження у цій статті.

Метою статті є систематизація фразеологізмів, тематично пов'язаних із коронавірусом, з огляду на тип їх трансформацій; дослідження семантичних особливостей фразеологічних новотворів; їх тематична класифікація.

До аналізу залучено 68 фразеологізмів, які зафіксовано на інформаційних та інших сайтах і в соціальних мережах.

Питання фразеологічних трансформацій у слов'янських мовах було предметом зацікавлень великої кількості науковців. Найповніше воно вивчене на матеріалі російської фразеології (В. М. Вакуров, М. Л. Болдирєва, М. Л. Шадрін, І. В. Дубинський), польської (С. Бомба, Г. Дзямска-Ленарт, А. Пайдзинська, Я. Ліберек, Д. Буттлер, Ю. Стефанишин) мов. В інших сло-

² Фразеологія у статті трактується широко. До її об'єкту віднесено ФО-словосполучення ідіоматичного характеру, аналітичні ФО, складені терміни, кліше, ФО предикативного характеру з узагальнено-образним та безобразним значенням (паремії, гасла, афоризми, крилаті рядки віршів чи пісень тощо). Основними ознаками таких ФО є загальновідомість та відтворюваність мовцями в процесі акту мовлення в готовому вигляді. Такого погляду на обсяг фразеології дотримуються мовознавці Е. Г. Колесникова, О. І. Єфімов, Д. П. Вовчок, Т. Корач, А. Менац, Н. С. Хороз тощо.

в'янських мовах це явище досліджено значно менше: хорватські фразеологічні трансформації вивчали Ж. Фінк, Й. Паризоська, Б. Ковачевич, М. Михалевич, Н. С. Хороз, білоруські – І. Я. Лепешав, С. В. Асабіна, І. У. Гаврилавець, А. С. Садовська, Н. В. Філімонава, сербські – Д. Мршевич-Радович, В. Петрович, чеські – Е. Мінаржова, Б. Юнкова, В. Дерев'янка, словенські – Т. Корошець, Е. Кржишник, С. Бабиць, словацькі – Е. Тврдонь, А. Спіш'якова, болгарські – П. Дімітрова, В. Ватєва, В. Кювлієва-Мишайкова, Т. Бояджієв, С. Спасова-Михайлова.

Українські фразеологи також присвятили чимало праць вивченню проблеми трансформації фразеологічних одиниць (ФО). Зокрема, Гнатюк І. С. та В. М. Білоноженко (Білоноженко, Гнатюк/Bilonozhenko, Hnatiuk 1989), О. Г. Важеніна (Важеніна/Vazhenina 2018), Л. Д. Давиденко (Давиденко/Davydenko 1992), А. П. Супрун (Супрун/Suprun 1999) дослідили це явище у художніх творах, Н. І. Кочукова (Кочукова/Kochukova 2004) і Ж. В. Колоїз (Колоїз/Koloiz 1995, 2004), І. В. Лакомська (Лакомська/Lakomska 2018) та ін. – на матеріалі української періодики. Однак питання ФО, які завдяки трансформаціям okazіonalно почали позначати поняття, ситуації, тематично співвідносні з поширенням COVID-19 у світі, не аналізувались у працях науковців, зокрема українських. Таким чином, **новизна** праці полягає у дослідженні okazіonalних мовних одиниць, які протягом кількох останніх місяців увійшли в мовлення внаслідок їх трансформування, тобто пристосування до екстралінгвальних умов, як от світова пандемія, і становлять своєрідну новітню okazіonalну фразеологічну картину світу українців.

Основний виклад. Зафіксований фактичний матеріал показав, що переважна більшість аналізованих ФО становлять фразеологічні вирази (речення (прислів'я, приказки, афоризми) та словосполучення номінативного характеру, позбавлені цілісного значення), значно менша кількість фразеологічних єдностей (3) та фразеологічних зрощень (3) (за класифікацією В. В. Виноградова та М. М. Шанського).

І. Тематично ФО, які є предметом вивчення, можна поділити на такі групи:

1) ФО, які безпосередньо стосуються хвороби, її походження та боротьби з нею (26 прикладів): *людина людині коронавірус; хто людей чіпає, той ковідку хапає; не такий страшний вірус, як його малюють; ось і казці ковідець, а хто вижив – молодець; сивина в бороду – вірус в ребро; як кажан наплакав; добре тим живеться, де гуртом сухо не кашляється; COVIDка головного мозку; треба просто перестати заражатися; усі дороги ведуть в Ухань; усі під ковідом ходимо; двом ковідам не бути, а одного не минути; матері твоєї ковідька!; ковід до ковіда не пристане; хто на землю нашу з ковідом прийде, від ковіда й загине!; в сім'ї не без ковіда; в тихому болоті ковід водиться; нежданий гість гірше ковіда; з ким поведешся, від того й ковід; косо, криво, аби не ковід; не такий страшний коронавірус, як його ковідка; як ковід з конопель; який ковід,*

така й корона; ковід не вовк, у ліс не втече; ковіда боятися, в реанімації не лежати; хто не ризикує, той не дихає через трубку;

2) ФО, які описують умови перебування на карантині, правила дотримання карантину та заходів карантинної гігієни (20 прикладів): *моя хата скраю, в ній карантин переважаю; на карантин надійся, а сам не гуляй; не все то антисептик, що спиртом пахне; не такий страшний карантин, як його малюють; карантин так карантин; хто носить масочку, той буде їсти пасочку; хто носить масочку, той буде їсти пасочку, а хто масочки не носить, того четверо виносять; хто носить захисну масочку, той буде їсти добру пасочку; хто не носить масочку той не буде їсти пасочку; на Бога надійся, а сам бережися; на маску надійся, а сам не трать обережності; видно пана по антисептику; дарованому антисептику в пультверизатор не заглядають; старого коня на борозну не випускайте; один у полі – дотримується карантину; чим би дитя не тішилося, тільки б не до обличчя; паршива віця всі протиепідемічні заходи псує; не впаде корона, якщо посидиши вдома; ковід, ковід, ковідниця, добра з маски захисниця, а без маски не така, стійте, дядьку, здалека; або вдома бути, або ковід здобути;*

3) ФО, які характеризують роботу медиків, медичних закладів та медичної системи загалом (2 приклади): *де тонко, там і ковід; баба вдома – медсистеми легше;*

4) ФО, які позначають вплив хвороби та карантину на стиль, спосіб життя та діяльності людей і країни в цілому (20 прикладів): *ні в зоотногою; не такий страшний коронавірус, як те, що він зупинив; їж, молись, пристосовуйся; рада душа в рай, але кордони закриті; на городі бузина, а в Київ нічим не доїдеш; не ковідом єдиним живе людина; собака не розкіш, а засіб пересування; карантин бізнесу не товариш; не такий страшний звір, коли є туалетний папір; у страху великі запаси; згадала баба, як до карантину було; береженого Бог береже, а кордони санепідем стереже; на Бога надійся, а гречку запасай; бути в держави на короткому ковідку; собака на годину; усі дороги ведуть від Риму; карантину боятися, та до школи готуватися; коронавірусу боятися – в АТБ не ходити; ковіда боятись – на базар не ходити; ковід по осені рахують; ковід перед виборами рахують;*

Варто зазначити, що деякі ФО можна віднести до двох тематичних груп, наприклад, *усі дороги ведуть від Риму, COVIDка головного мозку; не ковідом єдиним живе людина* тощо.

II. Зафіксовано випадки структурно-семантичних трансформацій³ фразеологізмів. Нормативні фразеологічні одиниці (НФО), які внаслідок їх

³ До структурно-семантичних трансформацій традиційно відносять заміну компонентів ФО словами вільного вжитку, розширення та скорочення (еліпсис) компонентного складу ФО, контамінацію ФО, фразеологічну алюзію (О. А. Леонтович, І. С. Гнатюк, Н. І. Кочукова, Л. Ф. Щербачук, О. І. Андрейченко та інші).

трансформацій ситуативно почали позначати явища, поняття тощо, пов'язані зі світовою пандемією COVID-19, найчастіше зазнають субституції (заміни компонентів okazіональними словами та словосполученнями, зумовлені екстралінгвальними умовами). Виявлено такі типи субституції ФО (загалом 41 приклад):

1) нормативний компонент ФО замінено одним словом, співвідносним із темою коронавірусу: *людина людині коронавірус* (НФО: *людина людині вовк*); *ні в зoot ногою* (ні в *зуб ногою*); *не такий страшний карантин, як його малюють*; *не такий страшний коронавірус, як його ковідка* (НФО: *не такий страшний чорт, як його малюють*); *не такий страшний вірус, як його малюють*; *їж, молись, пристосовуйся* (НФО: *їж, молись, кохай*); *собака не розкіш, а засіб пересування* (НФО: *автівка не розкіш, а засіб пересування*); *у страху великі запаси* (*у страху великі очі*); *сивина в бороду – вірус в ребро* (НФО: *сивина в бороду, біс в ребро*); *видно пана по антисептику* (НФО: *видно пана по халяві*); *собака на годину* (НФО: *чоловік на годину*); *як кажан наплакав* (НФО: *як кіт наплакав*); *треба просто перестати заражатися* (*треба просто перестати стріляти*); *усі дороги ведуть в Ухань* (*усі дороги ведуть до Риму* (*в Рим*); *COVIDка головного мозку* (НФО: *струс головного мозку*); *не ковідом єдиним живе людина* (НФО: *не хлібом єдиним живе людина*); *усі під ковідом ходимо* (НФО: *усі під Богом ходимо*); *двом ковідам не бути, а одного не минути* (НФО: *двом смертям не бути, а одної не минути*); *матері твоєї ковідька!* (НФО: *матері твоєї ковінька*); *в сім'ї не без ковіда* (НФО: *в сім'ї не без виродка*); *в тихому болоті ковід водиться* (НФО: *в тихому болоті чорти водяться*); *де тонко, там і ковід* (НФО: *де тонко, там і рветься*); *з ким поведешся, від того й ковід* (НФО: *з ким поведешся, від того й наберешся*); *косо, криво, аби не ковід* (НФО: *косо, криво, аби живо*); *як ковід з конопель* (НФО: *як Пилип з конопель*); *ковід по осені рахують* (НФО: *курчат по осені рахують*); *ковід не вовк, у ліс не втече* (НФО: *робота не вовк, у ліс не втече*);

2) нормативний компонент ФО замінено okazіональним словосполученням: *парушива вівця всі протиепідемічні заходи псує* (*парушива вівця всю отару псує*); *згадала баба, як до карантину було* (*згадала баба, як дівкою була*);

3) кілька нормативних компонентів ФО замінено кількома okazіональними словами: *коронавірусу боятися – в АТБ не ходити*; *ковіда боятися, на базар не ходити* (НФО: *вовків боятися – в ліс не ходити*); *на карантин надійся, а сам не гуляй* (*на Бога надійся, а сам не зівай*); *карантин бізнесу не товариш* (НФО: *гусак свині не товариш*); *дарованому антисептику в пульверизатор не заглядають* (НФО: *дарованому коневі в зуби не заглядають*); *добре тим живеться, де гуртом сухо не кашляється* (НФО: *добре там живеться, де гуртом сіється і жнеться*); *бути в держави на короткому ковідку* (НФО: *тримати на короткому повідку*); *нежданий гість гірше ковіда* (НФО: *непроханий гість гірше татарина*);

4) узуальне словосполучення ФО замінено okazіональним словосполученням: *ковід перед виборами рахують* (НФО: *курчат по осені рахують*); *хто не ризикує, той не дихає через трубку* (НФО: *хто не ризикує, той не п'є шампанського*).

Замінюватися може компонент, який належить до самостійної або службової частини мови. Збережені компоненти узгоджуються із субститутами в роді, числі та відмінку. Замінений компонент і його субститут можуть належати до однієї частини мови або до різних.

Наступною за частотністю застосування є фразеологічна алузія, при якій на загальновідомий фразеологізм указує кілька його компонентів, граматична структура та/або інтонаційна будова (24 приклади):

1) одна частина узуальної ФО збережена без змін, друга її частина деформована, часом навіть втрачена синтаксична структура та/або інтонаційна будова: *на Бога надійся, а гречку запасай* (НФО: *на Бога надійся, а сам не зівай*); *моя хата скраю, в ній карантин перечекаю* (НФО: *моя хата скраю, нічого не знаю*); *рада душа в рай, але кордони закриті* (НФО: *рада душа в рай, та гріхи не пускають*); *на городі бузина, а в Київ нічим не доїдеш* (НФО: *на городі бузина, а в Києві дядько*); *один у полі – дотримується карантину* (НФО: *один у полі не воїн*); *береженого Бог береже, а кордони санепідем стереже* (НФО: *береженого Бог береже, а козака шабля*); *чим би дитя не тішилося, тільки б не до обличчя* (НФО: *чим би дитя не тішилось, лиш би не плакало*);

2) в okazіональній ФО збережено від одного до трьох компонентів, синтаксична й інтонаційна будова порушені: *не такий страшний звір, коли є туалетний папір*; *не такий страшний коронавірус, як те, що він зупинив* (НФО: *не такий страшний чорт, як його малюють*); *хто на землю нашу з ковідом прийде, від ковіда й загине!* (НФО: *хто з мечем до нас прийде, від меча загине*); *карантину боятися, та до школи готуватися* (НФО: *вовків боятися – в ліс не ходити*); *на маску надійся, а сам не трать обережності* (НФО: *на Бога надійся, а сам не зівай*);

3) в okazіональній ФО збережено більшість компонентів, проте їх синтаксичне поєднання видозмінено: *старого коня на борозну не випускайте* (НФО: *старий кінь борозни не зіпсує*); *або вдома бути, або ковід здобути* (НФО: *або волю здобути, або вдома не бути*);

4) не використано жодного компонента узуальної ФО, які належать до самостійних частин мови: *карантин так карантин* (НФО: *стадіон так стадіон*);

5) в okazіональній ФО збережено від одного до трьох компонентів та синтаксична й інтонаційна будова, які й допомагають ідентифікувати ФО в контексті. Такий підтип фразеологічної алузії називають фразеологічним аналогом, тобто створенням okazіональної ФО за аналогією до узуальної: *хто людей чіпає, той ковідку хапає* (НФО: *хто людей питає, той і розум має*); *баба вдома – медсистемі легше* (НФО: *баба з воза – кобилі легше*); *ось і казці ковідець, а хто вижив – молодець* (НФО: *ось і казочці*

кінець, а хто слухав – молодець); ковід до ковіда не пристане (НФО: зараза до зарази не пристає); ковід, ковід, ковідниця, добра з маски захисниця, а без маски не така, стійте, дядьку, здалека (НФО: коляд, коляд, колядниця, добра з медом паляниця, а без меду не така, дайте, дядьку, п'ятака); ковід перед виборами рахують (НФО: курчат по осені рахують); який ковід, така й корона (НФО: який батько, такий син); не все те антисептик, що спиртом пахне (НФО: не все те золото, що блищить); ковіда боятися, в реанімації не лежати (НФО: вовків боятися – в ліс не ходити).

Цікавим мовним явищем є створення нових паремій за аналогією до уже існуючих, загальновідомих. Так, новоствореним прислів'ям *хто носить масочку, той буде їсти пасочку* (наприклад, за зразком ФО *хто в світі не бував, той дива не видав; хто мовчить, той трьох навчить; хто книгу читає, в того розум прибавляє* тощо) Міністерство охорони здоров'я напередодні великодніх свят заклиало українців дотримуватися карантинних заходів. Цікавим є також те, що згодом українці застосували до цього прислів'я різного типу трансформації: а) розширення компонентного складу вставними словами-означеннями: *хто носить захисну масочку, той буде їсти добру пасочку*; б) поширення ФО додатковим оказіональним фрагментом, який має висновковий характер: *хто носить масочку, той буде їсти пасочку, а хто масочки не носить, того четверо виносять*; в) синтаксичні – заміна ствердної конструкції заперечною: *хто не носить масочку той не буде їсти пасочку*.

Ще одним прикладом поширення ФО додатковим фрагментом є оказіональна ФО *не впаде корона, якщо посидиш вдома* (НФО: *корона не впаде кому*).

III. Залежно від семантичної природи трансформованих ФО та способу їх трансформації, оказіональний зміст вони реалізують по-різному. Семантика фразеологічних виразів, які мають узагальнено-образне значення, фразеологічних єдностей та фразеологічних зрощень, які зазнали субституцій та фразеологічної алюзії (підтип – фразеологічний аналог) виявляє такі особливості (унаочнено на окремих ФО):

1) узуальне значення ФО зберігається, а субститути уточнюють їх сигніфікативне значення та посилюють конотації. Такого типу семантичні видозміни відбуваються і при створенні фразеологічного аналога, наприклад: значення оказіональної ФО *баба вдома – медсистемі легше* (НФО: *баба з воза – кобилі легше* – „людині стане легше, якщо хоча б однією проблемою стане менше“) можна передати так: „на медичну систему буде менше навантаження, якщо людина не захворіє, залишаючись вдома“; ФО *не такий страшний карантин, як його малюють* (НФО: *не такий страшний чорт, як його малюють* – „насправді щось не таке небезпечне, страшне, як про нього думають чи говорять“) отримала ситуативне значення: „насправді карантин не такий страшний, як про нього думають чи говорять“.

2) узуальне значення ФО зберігається, а субститути привносять додаткове смислове та експресивно-емоційне навантаження. Такі семантичні видозміни можливі завдяки важливій особливості фразеологізмів, яку здатні проявляти їх компоненти: своїм тривалим функціонуванням у складі ФО деякі їх складові набувають особливого, специфічного значення, зумовленого семантикою всієї ФО. Ця риса притаманна лише образним фразеологізмам, які мають цілісне узагальнено-метафоричне значення (Хороз/ Khoroz 2008: 34). В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк називають такі значення ФО „фразеологічно зумовленими або фразеологічними значеннями слів“ (Білоноженко, Гнатюк/Bilonozhenko, Hnatiuk 1989: 136). Наприклад, якщо зіставити розгорнуте тлумачення НФО *дарованому коневі в зуби не заглядають* („не годиться висловлювати незадоволення з приводу подарунка“) з її структурною схемою, можна нормативному словосполученню *дарований кінь* приписати фразеологічно зумовлене значення „подарунок“, а фрагментові НФО *в зуби не заглядають* – „не шукають недоліків“. Актуалізована внутрішня форма НФО повертає нас до конкретної ситуації, яка, очевидно, й послужила основою для подальшого переосмислення, коли при покупці коней стан їх здоров'я оцінюють, зокрема, за станом зубів. В оказіональній ФО *дарованому антисептику в пульверизатор не заглядають* значення „подарунок“ отримало свій референт – „подарований антисептик“, а фразеологічне значення „не шукають недоліків“ загалом не змінилося, лише відбулося повернення до прототипу, відповідно до якого й застосована заміна компонента *зуби* ситуативно зумовленим словом *пульверизатор* (який є частиною антисептичного засобу). ФО *у страху великі запаси* (НФО: *у страху великі очі* – „хто-небудь перебільшує небезпеку“) набула додаткових денотативних сем: „хто-небудь перебільшує небезпеку та робить великі запаси продуктів“; нова ФО *бути в держави на короткому ковідку* (НФО: *тримати кого-небудь на (короткому) повідку* – „стримувати, не давати волі; тримати владу, дисципліну“) виражає зміст: „держави не даватиме волі громадянам у зв'язку із заходами боротьби з коронавірусом“.

3) узуальне значення ФО буквализується внаслідок заміни компонентів, конотації посилюються, наприклад, оказіональний зміст ФО *коронавірусу боятися* – *в АТБ не ходити* (НФО: *вовків боятися* – *в ліс не ходити* – „не боятися розпочинати ризиковану справу“) можна передати так: „відчувати страх перед коронавірусом та відмовитись від відвідування супермаркетів, зокрема мережі „АТБ“; ФО *як кажан наплакав* (НФО: *як кіт наплакав* – „дуже мало“) є, по суті, натяком на походження вірусу COVID-19, який, за версіями науковців, людині передався від кажана;

4) узуальне значення ФО руйнується, але, на відміну від попереднього підтипу, воно не втрачає метафоричності, а набуває нової: у ФО *усі дороги ведуть в Ухань* (НФО: *усі дороги ведуть в Рим* – „кінцева мета одна й та сама, хоча шляхи її досягнення різні“) не реалізується узуальне значення, а

зміст „всі причини слід шукати в Ухані (натяк на місто, звідки вірус COVID-19 поширився усім світом)“.

Паремії, які мають узагальнено-образне значення і до яких застосований прийом фразеологічної алюзії (всі підтипи, крім фразеологічного аналога) реалізують буквальне значення компонентів: семантику ФО *на Бога надійся, а гречку запасай* (на Бога надійся, а сам не зівай – „покладатися на Бога, але й самому прикладати зусилля для реалізації планів“) можна передати як „покладайся на Бога, але продуктами запасися“; ФО *не такий страшний коронавірус, як те, що він зупинив* (НФО: *не такий страшний чорт, як його малюють* – „насправді щось не таке небезпечне, страшне, як про нього думають чи говорять“) означає „не такий небезпечний коронавірус, як те, що він практично припинив економічне життя країни“; у ФО *карантину боятися, та до школи готуватися* (НФО: *вовків боятися – в ліс не ходити* – „боятися розпочинати ризиковану справу“) йдеться про те, що попри страх перед захворюванням, варто починати готуватися до нового навчального року, який проходитиме за шкільними партами.

Буквальне значення мають також ФО, які іманентно позбавлені метафоричності. Це деякі паремії, крилаті вислови (афоризми) та номінативні фразеологічні вирази (терміни): ФО *собака не розкіш, а засіб пересування* (НФО: *автівка не розкіш, а засіб пересування*) є жартівливим натяком на те, що під час строгого карантину виходити надвір можна було у виняткових випадках, зокрема, для вигулу собаки; ФО *собака на годину* (НФО: *чоловік на годину*) стисло характеризує реалії, коли собак погодинно здавали в оренду, щоб ті, у кого їх немає, мали можливість вийти з дому; ФО *в сім'ї не без ковіда* (НФО: *в сім'ї не без виродка* – „людина з негативними рисами характеру та чужими для колективу ідеями“) натякає на те, що кожна сім'я стикається із захворюванням COVID-19; ФО *COVIDка головного мозку* (НФО: *струс головного мозку*) іронічно характеризує людей, які вірять у неймовірні рецепти профілактики захворювання; саркастичне звучання має трансформований крилатий вислів *ось і казці ковідець, а хто вижив – молодець* (НФО: *ось і казочці кінець, а хто слухав – молодець*).

Висновки. Отже, однією з реакцій на пандемію COVID-19 стали певні мовні процеси: створення стилістично маркованих одиниць, серед яких і фразеологізми, які виконують виразну стилістичну функцію. Значну їх частину становлять ФО, які були okazіонально створені для влучної, дотепної характеристики та оцінки явищ, пов'язаних із епідемією коронавірусу.

Тематично аналізовані фразеологізми поділено на чотири групи: ФО, які безпосередньо стосуються захворювання та боротьби з ним, ФО, які характеризують особливості дотримання карантинних умов і карантинної гігієни, ФО, які позначають вплив карантину на спосіб життя та діяльності громадян під час карантину, та ФО, які характеризують роботу медичних працівників та медичної системи загалом.

Виявлено, що фразеологізми почали характеризувати явища та події, пов'язані із коронавірусною хворобою, внаслідок субституції їх компонентів okazional'nymi slovami та словосполученнями, які тематично стосуються ситуації, що склалася довкола пандемії, поширення ФО okazional'nymi slovami та фрагментами, співвідносними з темою коронавірусу, а також внаслідок застосування трансформаційного прийому фразеологічної алюзії до загальновідомих ФО та синтаксичних видозмін.

Семантично трансформовані фразеологізми поводять себе по-різному. Денотативне значення ФО з узагальнено-метафоричним змістом може конкретизуватися, набувати додаткових смислових сем, буквализуватися або набувати нової метафоричності. ФО з прямим значенням їх складових і в okazional'nomu їх варіанті реалізують прямі значення.

Конотативне значення ФО, які зазнали трансформацій, незалежно від семантичного зв'язку між компонентами, завжди посилюється, актуалізуються оцінно-емоційні та експресивні семи.

Аналізовані фразеологізми, швидше за все, не набудуть статусу узуальних, проте їх фіксація і вивчення важливі для виявлення та розуміння мовних процесів, які стали наслідком реакції мовців на суттєві суспільні зміни на певному часовому зрізі.

Література / References

- Білоноженко, Гнатюк 1989: *Білоноженко, В. М., І. С. Гнатюк. Функціонування та лексикографічна обробка українських фразеологізмів.* Київ, Наукова думка. [Bilonozhenko, Hnatiuk 1989: *Bilonozhenko V. M., I. S. Hnatiuk. Funktsionuvannia ta leksykohrafichna obrobka ukrainskykh frazeolohizmiv.* Kyiv, Naukova dumka.]
- Важеніна 2018: *Важеніна, О. Г. Авторська трансформація загальнонародних фразеологізмів у химерній прозі Євгена Гуцала: дис. ... канд. філол. наук. Вінниця.* [Vazhenina 2018: *Vazhenina, O. H. Avtorska transformatsiia zahalnonarodnykh frazeolohizmiv u khymeranii prozi Yevhena Hutsala: dys. ... kand. filol. nauk. Vinnytsia.*]
- Давиденко 1992: *Давиденко, Л. Д. Синтаксичні функції структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ.* [Davydenko 1992: *Davydenko, L. D. Syntaksychni funktsii strukturno-semantychni modyfikatsii frazeolohichnykh odynyts: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv.*]
- Колоїз 1995: *Колоїз, Ж. В. Усталені вислови у функції заголовка (на матеріалі публіцистики С. Єфремова). – В: Українська мова: питання системи і функціонування. Кривий Ріг, КрДПІ.* [Koloiz 1995: *Koloiz, Zh. V. Ustaleni vyslovy u funktsii zaholovka (na materialy publitsystyky S. Yefremova). – In: Ukrainska mova: pytannia systemy i funktsionuvannia. Kryvyi Rih, KrDPI.*]
- Колоїз 2004: *Колоїз, Ж. В. Порушення фразеологічних норм як один із способів інтенсифікації виразності у мові засобів масової інформації. – Мандрівець, 2, с. 33–39.* [Koloiz 2004: *Koloiz, Zh. V. Porushennia frazeolohichnykh norm yak jdyn iz sposobiv intensyfikatsii vyraznosti u movi zasobiv masovoi snformatsii. – Mandrivets, 2, s. 33–39.*]

- Кочукова 2004: *Кочукова, Н. І.* Експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця XX – початку XXI століття): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ. [Kochukova 2004: *Kochukova, N. I.* Ekspresyvno-vyrazhalni mozhlyvosti transformovanykh stiikykh spoluchen sliv (na materiali ukrainskoi presy kintsia XX – pochatku XXI stolittia): avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv.]
- Лакомська 2018: *Лакомська, І. В.* Семантика і структура фразеологізмів у газетних заголовках: впливовий аспект: автореф. дис. ... наук. ступеня канд. філол. наук. Одеса. [Lakomska 2018: *Lakomska, I. V.* Semantyka ta struktura frazeolohizmiv u hazetnykh zaholovkakh: vplyvovyi aspekt: dys. ... kand. filol. nauk. Odesa.]
- Супрун 1999: *Супрун, А. П.* Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ. [Suprun 1999: *Suprun, A. P.* Semantyko-stylistychni osoblyvosti frazeolohichnykh odynyts: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Dnipropetrovsk.]
- Хороз 2008: *Хороз, Н. С.* Трансформації фразеологізмів у текстах сучасних хорватських газет: дис. ... канд. філол. наук. Львів. [Khoroz 2008: *Khoroz, N. S.* Transformatsii frazeolohizmiv u tekstakh suchasnykh khorvatskykh hazet: dys. ... kand. filol. nauk. Lviv.]

Ukrainian Phraseology in the “Age” of the Coronavirus

Nataliya Khoroz^a, Olha Soroka^b

Ivan Franko National University of Lviv

nataliya.khoroz@lnu.edu.ua^a, olga.soroka@lnu.edu.ua^b

Abstract: The article is devoted to the study of general Ukrainian idioms, which, due to various transformations, situationally began denoting phenomena, concepts, events, etc., related to the COVID-19 pandemic. The mechanisms of applying phraseological transformations, their influence on the semantics of phraseological units and thematic features of occasional phraseological units have been studied in detail. Ukrainian idioms were subject to transformation as a result of substituting their components for occasional words and phrases, extending them with occasional words and fragments related to the topic of coronavirus, as well as due to the use of phraseological allusions. Transformations typically influence the semantics of idioms as follows: in some idioms with generalized metaphorical meaning, the denotative meaning is specified, while in others, it acquires additional semantic semes or becomes literal or acquires a new metaphorical sense; idioms with the primary meaning of their components and in their occasional version implement primary meanings; the connotative meaning of the transformed idioms are always amplified regardless of the semantic connection between the components; the evaluative, emotional and expressive semes are actualized. The thematically analyzed phraseology is divided into three groups: idioms relating to the disease and its control, idioms characterizing the specific features of quarantine and its hygiene, and idioms indicating the impact of quarantine on the lifestyle and activities of citizens during the quarantine.

Keywords: Ukrainian language, Covid-19, phraseological transformations

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Leksykografia a językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej

Jerzy Sierociuk

**Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu**

jasier@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9069-6117

Abstrakt: W artykule uwaga zwrócona jest na konieczność dostosowania działań leksykograficznych do potrzeb komparatystycznych badań językowo-kulturowej wspólnoty wsi słowiańskiej. Nawet niewielkie słowniki przygotowane we współpracy ze środowiskami lokalnymi mogą zawierać dane istotne nie tylko dla historyków języka, także dla prób zgłębiania warstwy wspólnej. W naszym wypadku chodzi o pozyskiwanie danych umożliwiających formułowanie wniosków co do swoistości nie tylko językowej, także kulturowej opisywanej społeczności. Uwaga skoncentrowana jest na potrzebie – ale i konsekwencjach – wypracowania jednorodnych założeń badawczych sprowadzających się między innymi do współdziałania w zakresie szkicowania kwestionariuszy będących podstawą terenowej eksploracji materiału słownikowego w różnych rejonach sławistycznych.

Słowa kluczowe: językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej, gwara, leksykografia gwarowa

Środowisko językowe wsi to z jednej strony jednostki służące codziennej komunikacji, z drugiej zaś rezerwuuar tradycyjnej kultury ludowej. O ile warstwa lingwistyczna ulega w miarę zauważalnej modyfikacji, to zjawiska przynależne do kultury ludowej zasadniczo wykazują większą stabilność. Niemniej jednak w obu wypadkach uwaga badaczy skupia się zasadniczo na oglądzie materiału jednorodnego, narodowego. W takiej sytuacji trudno kusić się o wskazywanie osobliwości językowo-kulturowych danej społeczności, to bowiem wymaga konfrontacji z zestawem analogicznych jednostek z innego – często sąsiedniego – obszaru kulturowego. Innymi słowy: nie jest możliwa wielostronna ocena swoistości materiału uwzględniającego nawet bardzo wiele osobliwości rejestrowanych tylko w jednym, konkretnym punkcie badawczym. W takiej bowiem sytuacji jakakolwiek ocena traci rację bytu.

Zawartość słownikowa leksykonów wybranych obszarów dialektalnych bardzo często jest pochodną uwzględniania jedynie chęci „zapisu” osobliwości językowych uwzględnianej gwary. Jednostki znane szerzej – a szczególnie tożsame z językiem ogólnym, literackim – są w tej sytuacji zazwyczaj pomijane jako nie wnoszące „niczego nowego”. Przy takim założeniu metodologicznym uzyskujemy ostatecznie zestaw elementów językowych, które nie pozwalają szkicować obrazu warstwy osobliwości tak językowych, jak też – i to szczególnie istotne współcześnie, w czasie dynamicznie zachodzących zmian z kulturze – tradycyjnej kulturze ludowej. Pozajęzykowe zmiany zachodzące w środowisku wsi – chociażby elektryfikacja, kanalizacja i upowszechnienie samochodu jako środka komunikacji – znajdują jednoznaczne odzwierciedlenie w codziennej leksyce jej mieszkańców.

Brak jakiegoś leksemu w słowniku nie jest jednoznaczną informacją o obcości tejże jednostki w dokumentowanej gwarze. Sygnalizowaną sytuację interpretować można bowiem dwojako: 1. brak wyrazu w słowniku, bo brak go w gwarze – byłaby to informacja oczekiwana; 2. brak wyrazu w słowniku, bo podczas eksploracji terenowej o nazywany nim desygnat nie było pytania; w wielu wypadkach są to wyrazy pojawiające się rzadko w wypowiedziach respondentów, bądź też eksplorator nie ma świadomości ich funkcjonowania (i nie wprowadza o nie „pytania do kwestionariusza”).

Koncentracja na „osobliwościach” jest de facto wyraźnym przejawem zawężenia pola obserwacji wskazanej gwary jak i późniejszego ograniczenia wykorzystania jej w analizach porównawczych. Podejmowane w Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu działania zmierzające do leksykograficznego zaprezentowania gwar wielkopolskich uwzględniają kilka szczegółowych założeń, z których na plan pierwszy wysuwają się trzy; są to:

1. koncentracja na leksyce określonego pola tematycznego,
2. wprowadzanie do terenowej eksploracji kwestii pozwalających wydobyć jednostek istotnych w punktu widzenia analizy historycznojęzykowej polszczyzny;
3. wprowadzane do tejże eksploracji zagadnień – w miarę posiadanej wiedzy – istotnych z punktu widzenia analizy sławistycznej.

Z racji konieczności wypełniania luki w dokumentacji leksykograficznej gwar wielkopolskich przyjęliśmy założenie – a jest to w znacznej mierze determinowane skromnym liczbowo zespołem badawczym – wedle którego koncentrujemy się na wybranych polach tematycznych. Ponadto przygotowywane słowniki będąc zasadniczo adresowanymi do użytkowników konkretnej gwary w znacznej mierze opracowywane są przy udziale tejże społeczności. Najczęściej jest to efekt współpracy z lokalnymi szkołami. Słownik zrealizowany wed-

le powyższego założenia poza dokumentacją leksykograficzną – dostępną także dla szerokiego kręgu badaczy – przyczynia się do wzrostu zainteresowania lokalnej społeczności własną kulturą i językiem. Nadrzędnym założeniem badawczym jest zbudowanie siatki punktów, z których będzie można pozyskać słownictwo pozwalające skupić się na kilku wybranych polach tematycznych; tym samym rozbudowywana będzie dokumentacja leksykograficzna tejże gwaru. Jeżeli dodatkowo przyjmiemy, że konkretna tematyka leksykalna będzie powtarzana w różnych punktach – zakładamy 4–5 takich punktów – równomiernie rozlokowanych po całym dialekcie wielkopolskim, to uzyskamy tym samym nie tylko materiał do ogólnego słownika wielkopolskiego, lecz także – wobec jednolitych zasad pozyskiwania materiału terenowego – możliwość porównawczych badań nad złożonością wybranego pola leksykalno-semantycznego.

Przy powyższym założeniu przygotowany leksykon będzie przynosił słownictwo „zwarte tematycznie“, będzie to też możliwość odnotowania jednostek rzadkich – co nie tylko w odczuciu lokalnej społeczności – podnosi wartość całego przedsięwzięcia. Umieszczenie w takim zestawie kilkudziesięciu wyrazów luźno związanych „tematycznie“ z całością zazwyczaj w ocenie odbiorców – pokazują to dotychczasowe doświadczenia – nie obniża wartości całego leksykonu. Tak więc w jednakowym stopniu słownik taki zadowala lokalną społeczność – jako jego głównego adresata – jak i przynosi cenny materiał przydatny w rozważaniach nad wybranymi kwestiami lingwistyki narodowej czy też slawistycznej.

Oto kilka konkretnych przykładów:

Badanie gwar wielkopolskich jest ważne nie tylko w kontekście ogólnej charakterystyki gwar polskich i słowiańskich. Może nawet ważniejsze jest ich dokumentowanie z racji ich roli w kształtowaniu się języka (i kultury) narodowego. Ponadto peryferyjne położenie Wielkopolski na językowej mapie Polski (i Słowiańszczyzny) przesądza o tym, że mamy tu zachowanych wiele elementów archaicznych – tzw. archaizmów peryferycznych – dających wgląd w dawne struktury językowe. To tutaj znajdujemy dowody rodzimości niektórych wyrazów (np. *murzyn* ‘ten, kto jest umorzony, tj. ciemny’ < gwar. wlkp. *murzyć* ‘czernić’ (Sierociuk 2005)), *bystry* ‘jasny’ (*bystre słońce*, *bystra sukienka*), *kromka* ‘boczna lub końcowa część całości’ (nie tylko *kromka chleba* ‘pierwszy lub ostatni kawałek bochenka chleba’ – inaczej niż w języku ogólnym: ‘odkrojony kolejny kawałek chleba z jego środkowej (miękkiej) części’) *kromka kopca*, *kromka materiału* (krawieckie: ‘wąski – po bokach – pasek materiału przy rozwijaniu go z beli’) itp. Wiele poświadczeń pojawia się dopiero podczas intensywnych eksploracji terenowych. W większości wypadków są to wyrazy pozbawione dotychczas swojej dokumentacji leksykograficznej, tym samym często nie są obecne w lingwistycznej świadomości badawczej.

Z punktu widzenia ogólnej charakterystyki gwar wielkopolskich istotna jest obecność reduplikowanego *-n-* w przymiotnikowym sufiksie słowotwórczym nazw odmaterialowych (zazwyczaj) typu *drewnianny*, *glinianny*, *welnianny*. Ponadto formant ten zauważany był w tekstach pisarzy wywodzących się z wschodnich rubieży Polski. „Formacja z *-anny*: *drewnianny* była charakterystyczna dla polszczyzny kresów wschodnich, nie tylko mieszkańców wsi“ (AGWB 2012: 180).

Rozpatrywane tylko w polskim kontekście rozprzestrzenienie poświadczeń żywotności przymiotnikowego formantu *-anny* (w miejscu ogólnopolskiego *-any*) może sugerować typowość tego zjawiska dla gwar zachodniopolskich. Typ *glinianny*, *drewnianny*, *szklanny* itp. częsty w tych gwarach jest bowiem zasadniczo nieobecny na Mazowszu i na znacznej części (zwłaszcza wschodniej) Małopolski. Niemniej jednak potwierdzenie tego przekonania nie jest możliwe w świetle danych z gwar innych języków słowiańskich.

Żywotność tego formantu przy jednej podstawie omawia T. I. Vendina konstatując co następuje:

„*glin-j-an-ън-ъ* к. 50 ‘сделанный из глины’ (рус. *g'lin'ən:ɔj*, *g'lin'an:oj*; блр. *ɣ'lin'an:ɔj*; плс. *glə'ɲən:y*; *gl'iɲən:i*; *gl'iɲa-n:y*): в русских диалектах лексема имеет плотный ареал в севернорусских (Арх. пп. 535, 545, 546, 554, 570, 574, 578; Ладого-Тихвин. пп. 552, 585; Онеж. пп. 562, 565; Волог. пп. 567, 587, 5т90, 591, 611, 615, 619, 638, 642, 645, 646; Яросл. п. 664; Костром. п. 673) и в западной группе русских говоров (Новг. пп. 582, 632, 637, 657; Пск. п. 629; Твер. пп. 660, 693, 726а, 727; Смол. пп. 749, 759); в белорусских диалектах она зафиксирована в единичных пунктах среднебелорусских (п. 331) и юго-западных говоров (п. 337); в польских диалектах лексема локализуется в основном в кашубских (пп. 244, 245, 246, 249, 250), мазовецких (пп. 251, 262, 263, 266, 271, 283, 287, 295) и великопольских говорах (пп. 259, 260, 261, 269), хотя встречается в отдельных пунктах шленских (пп. 277, 299) и малопольских говоров (п. 324)“ (Вендина/Vendina 2009: 178).

Zasięg typu *glinianny* przedstawiony został też przez T. I. Vendinę na stosownej mapie (Вендина/Vendina 2009: 342), jest to jednak przykład jednostkowego użycia tego formantu. Biorąc pod uwagę specyfikę słowotwórstwa gwarowego nie może to świadczyć o tym, że analogiczny zasięg będą miały inne derywaty tej kategorii (Sierociuk 2015).

W niektórych słownikach wskazana jest zatem obecność form często zgodnych z językiem ogólnym; mają one istotne znaczenie w sytuacji współwystępowania w konkretnej gwarze form typu obocznego. Przykładem tego może być odnotowywanie typu *drewniany*, *gliniany* w leksykonach gwar sytuowanych na pograniczu zasięgu istotnego zjawiska. Brak formacji z *-anny*, o którym istnieje przekonanie, że „jest to cecha ogólnie kresowa (...)”. Na terenie etnicznie polskim cechuje Wielkopolskę“ (AGBW 2012: 110) jest szczególnie istotny do odnotowania np. w niektórych gwarach wschodniej Polski lub ewentualnie w gwarach Wielkopolski centralnej (chodzi wtedy między innymi o określenie stopnia żywotności oraz o wskazanie granicy występowania). Z taką sytuacją mamy do czynienia w słowniku ziemi łukowskiej (Sierociuk 2019a), gdzie właśnie odnotowanie tylko typu *drewniany*, *gliniany* jest jednoznacznie informacją o braku w tychże gwarach (ważne: w okresie prowadzonej eksploracji terenowej) form konkurencyjnych – *drewnianny*, *glinianny*. Tak też, mimo że wyrazy o tej strukturze nie przynależą do nadrzędnego pola tematycznego słownika – np. praca na roli i w gospodarstwie – są odnotowywane w leksykonach wielkopolskich. Przywołanie tychże wyrazów poszerza jednocześnie zasób materiałowy dający podstawy do szkicowania ogólnej charakterystyki zjawiska. W czekającym na publikację słowniku ze środkowej Wielkopolski (Kobus, Migdałek 2021) sygnalizowanego zjawiska dotyczą tylko *drewnianny* (często notowany) i *szklanmy* (rzadki). Natomiast z konkurencyjnym typem z *-any* widzimy już (najczęściej w cytatach ilustrujących użycie konkretnego wyrazu hasłowego): *drzewiany*, *gliniany*, *gryczany*, *lniany*, *owsiany*, *skórzany*. Dane te nabierają szczególnego znaczenia w kontekście pochodzących z położonych bardziej na zachód poświadczeń z *-anny*, zatem: *drzewianny*, *glinianny*, *gryczanny*, *lnianny*, *owsianny*, *skórzanny*.

W kontekście naszych rozważań na szczególną uwagę zasługuje pojawiająca się w tym bogato ilustrowanym materiałowo słowniku forma *drzywniany* wobec całkowicie nieobecnego bardziej spodziewanego typu *drzewniany*. Przy szkicowaniu uwarunkowań żywotności wskazywanego typu słotwórczego niewątpliwie zasługuje to na większą uwagę.

W środowisku gwarowym mamy do czynienia z ograniczonym czasem trwania tradycji; z racji oralnego charakteru – a dotyczy to w jednakowym stopniu języka jak i kultury lokalnej przekazywanych tradycyjnie, z pokolenia na pokolenie – „pamięć środowiskowa“ obejmuje zasadniczo jedynie trzy pokolenia – ‘JA’ – ‘rodzice’ – ‘dziadkowie’. W tej sytuacji inaczej musi być pojmowany specyficzny czas trwania. Jeżeli w tej sytuacji nie można mówić – w kontekście tylko relacji gwarowych – o warstwie archaicznej pojmowanej na wzór zjawiska z języka ogólnego, to jednocześnie należy akcentować czas za-

pisu konkretnych jednostek gwarowych. W środowisku gwarowym nie jest możliwe „przywrócenie” pamięci lokalnej jednostek wypadłych z użycia. W jednakowym stopniu dotyczy to samych jednostek leksykalnych, jak i poszczególnych ich znaczeń.

Zerwanie ciągłości egzystencji w środowisku gwarowym (oralnym) jest równoznaczne z całkowitym wypadnięciem z pamięci lokalnej. Przy okazji pojawia się problem „głębokości” czasowej reprezentacji materiałów uwzględnianych zwłaszcza w słownikach gwarowych (także w ujęciach monograficznych). Jako przykład przywołajmy tu ilustrację materiałową hasła **bamber** ze SGP, gdzie mamy:

1. ‘rolnik, gospodarz’ [...]; a. ‘bogaty gospodarz’ [...];
- b. gospodarz, zwykle bogaty, pochodzenia niemieckiego’.
2. ‘człowiek ordynarny, niewychowany’.
3. *podano w lm* ‘ziemniaki’.
4. ‘placek ziemniaczany’,
5. ‘wół gruby, duży i nieruchawy’.

Dla naszych rozważań istotne są znaczenia 3. i 5. z racji czasu ich zapisu. Otóż są to jedyne (jedorazowe!) potwierdzenia zaczerpnięte z wydanych w 1875 roku materiałów Oskara Kolberga (Kolberg 1875):

Bambrami także, nazywają w Kościańskim pewien rodzaj kartofli dużych i pękatych. (Kolberg 1875: 45); Woły podług maści [...] lub też wedle różnych przypadłości i przymiotów jakie w nich upatrują: nygus, niemiec, proboszcz [...], pamper (gruby i mały), bamber (gruby i duży a nieruchawy), szwab, szwaja [...]. (Kolberg 1875: 104).

Intensywne eksploracje terenowe na wskazanym obszarze nie przyniosły już ani jednego potwierdzenia znajomości tych znaczeń wśród indagowanych respondentów. Ta semantyka wyrazu *bamber* w gwarach od dawna jest już nieobecna (szerzej o tym: Sierociuk 2019b).

Powyższy przykład pokazuje – a takich notowań w różnych leksykonach jest wiele – że coraz bardziej uzasadniona jest potrzeba podawania w powstających słownikach czasu notowania uwzględnionej jednostki leksykalnej. Taka informacja szczególnie przydatna jest na obszarach pogranicza, gdzie zmiany językowe zachodzą stosunkowo szybko. Wskazane byłoby w ogóle ograniczenie czasu eksploracji terenowej dla potrzeb działań leksykograficznych, podanie tych danych umożliwia podejmowanie badań nad dynamiką zmian zachodzących w środowisku językowym (i nie tylko) wsi. Po części też jest to przejawem swoistej uczciwości badawczej. Nie odpowiada prawdzie np.

stwierdzenie, że współczesnym gwarom ziemi łukowskiej właściwe są chociażby określenia: *kamionek* ‘mały kamień’ czy *czepigi* ‘rączki pługa’. W najnowszym słowniku ziemi łukowskiej (Sierociuk 2019a) – do którego materiał pozyskiwany był w roku 2017. – *kamionek* odnotowany jest sporadycznie, *czepigi* zaś w przeprowadzanych nagraniach już się nie pojawiły (mimo specjalnego o to pytania). A przecież prowadząc na tym terenie badania prawie 40 lat temu obie formy rejestrowałem – i to z wysoką frekwencją.

Rozwój technicznych możliwości upowszechniania rezultatów dociekań dialektologicznych – szczególnie widoczne w przystępności druku jak i publikacji internetowych – zachęca do ewolucji podejścia do prezentacji terenowych dociekań. Wydaje się ponadto, że coraz częściej słowniki regionalne kierowane są do lokalnego (głównie) odbiorcy, niż do świata tylko naukowego (Sierociuk 2006; Kąs 2009; Шерочук/Sierociuk 2019). Jednakże słowniki te mają także dużą wartość – z założenia – naukową (zob. wyżej). Podstawową przesłanką jest w tej sytuacji popularyzacja lokalnej kultury – część leksykograficzna uzupełniana jest często o płyty CD z materiałami audio lub nawet video.

Wydaje się zatem, że środowisko dialektologiczne powinno wyjść naprzeciw tym tendencjom.

Koncentracja podczas eksploracji terenowej na pozyskiwaniu leksyki określonego pola tematycznego przynosi potwierdzenia funkcjonowania w badanych gwarach jednostek słownikowych dokumentujących niekiedy żywotność nowych zjawisk językowych. Pozyskiwanie materiałów do słowników zawierających leksykę dotyczącą pracy na roli zaowocowało potwierdzeniem przeobrażeń w strukturze słowotwórczej niektórych derywatów dotyczących nazw części składowych prostych narzędzi; chodzi o zmianę interpretacji leksemów typu *kosisko*, *grabisko*. Tradycyjna struktura typu ‘trzonek, rękojeść ... (kosy, grabi)’ pod wpływem dominacji nowego określenia *sztyl* ‘trzonek’ zaczęła być zastępowana interpretacją ‘metalowa część, która kosi’, ‘część, która grabi’. To dopiero dokładne śledzenie terenowej żywotności form powyższego typu pozwoliło udokumentować powyższe zjawisko w znacznej części gwar Wielkopolski. Przyjęcie nowego leksemu skutkuje tu przesunięciem typu *kosisko*, *grabisko* z kategorii rzeczowników odrzeczownikowych do kategorii adverbialnych (Sierociuk 2009).

Trzeba jednak być świadomym faktu, że nie zawsze dostępne słowniki regionalne „głębiej penetrują” strukturę semantyczną dokumentowanej gwary. W kontekście dociekań dialektologicznych pojawia się więc pytanie: na ile taki słownik odzwierciedla stan wiedzy eksploratora, na ile zaś jest to rzeczywisty obraz leksyki dokumentowanej gwary. Innymi słowy: w jakim stopniu zasób prezentowanej leksyki jest odzwierciedleniem stanu wiedzy autora takiegoż słownika, w jakim zaś odnotowane są wyrazy rzadkie lub obce dotychczasowej wiedzy leksykograficznej. Praktycznie rzecz biorąc odpowiedź na to pytanie

rozstrzygana jest już na etapie opracowywania koncepcji danego leksykonu; w praktyce zaś najważniejszy jest tu etap eksploracji terenowej. Czy decydujemy się na utrwalanie wyrazów „zasłyszanych“, czy też specjalnie w tym celu prowadzimy szczegółowe rozmowy.

Wielce przydatne w takiej sytuacji jest podejście członków badanej społeczności wiejskiej. Świadomość celu rozmowy, dokumentowania lokalnej gwary, może przynieść wiele wyrazów, o które eksplorator nawet by nie pytał.

W trakcie przesłuchiwania nagrań osób mniej doświadczonych – np. studentów – spotykamy fragmenty typu:

Jak się „robi“ stóg?

układa sie siano ... jedno na drugim ... i sie udeptuje ... depcze ... ubija ...

[Sworawa, pow. Poddębice, nagrane 2013 r., inf. ur. 1937 r.]

Dopiero kolejne pytanie eksploratora pobudza rozmówcę do swoistego „uzupełnienia“ tych informacji:

Wierzchnia warstwa stogu; jego zakończenie – rodzaj zwieńczenia chroniącego przed zamoczeniem (przed deszczem).

baba ...

[Sworawa, pow. Poddębice, nagrane 2013 r., inf. ur. 1937 r.]

Już ta wypowiedź poszerza informacje zawarte w kartotece SGP, który interesujący nas leksem – *baba* – dokumentuje zapisem (jest to jedyny przykład pochodzącym z lat 1930 – 1932 z notatek A. Tomaszewskiego):

„26. ‘drąg, kij’: a. ‘pionowy drąg wzmacniający w stogu, dookoła którego układa się zboże lub siano’: Kórnik śrm;“ [SGP t. I., z. 2., s. 206].

Współczesne rejestracje przynoszą potwierdzenie żywotności tego określenia:

A jak ktoś miał dużo tego siana czy zboża, to poza stodołą składał w ...

Odp. A: *w stogi ...*

Jak się stogi robiło?

A: *to musioł umić ...*

B: *do siana to kładli na środek taki też droⁿg ... droⁿg ... i w koło droⁿgu tak^m babe zawsze robili ...*

I ten drąg wbijali w ziemię, czy ...?

B: *to nie wiem ...*

A: w zimie buł wkopany ... żeby od razy stojoł ...

Pani mówi, że babę robili; co to za baba była?

B: no w koło ... że zawsze musiało ten ... koo droⁿga być zawsze wyżyj ... żeby nie zamokło ... że to musiało iś ... tak ... jak tu deszcz padał ... nie ... to ...

Czyli jak zaczynali stóg ustawiać, to już od razu babę robili?

A: tak ...

B: tak ...

A: jag u zbožo to nie ... to myndel ustowiali i zaż od tygo myndla w koło sie obchodziło ...

B: w zbożu ... a w sianie to od droⁿga ...

Czyli jak robili ten stóg, na czubku robili zabezpieczenie ...

B: żeby nie zamokło ...

To na to zabezpieczenie jak mówili?

A: baba ...

Baba?

A: tak ... kawoł kija sie wtykało ... tak ze dwa metry ... abo ze trzy ...

B: staro^m obreⁿcz ...

A: i ze snopka sie owinyło (!) ...

B: abo staro^m obryⁿcz tyż kładli ...

A: no to ... żeby wiatr nie porwoł ty baby ...

B: jak były te ... drewniane koła ... nie ... te szto by ... czy jak ...

Czyli baba to była przez całą długość, wysokość stogu?

A: przy zbożu musiaa być boba (!) prowadzona od samego dołu ...

Czyli inaczej robili stóg z siana, inaczej ze zboża?

A: tak ...

B: tak ... a jag na stogu ze zboża to jak ... tyn ... mówili wasztowy ... co stawiał stóg ... nie? ...

A: no ...

A: to zawsze ta ... co była ... kobita tam podawaa mu ... to zawsze mówił ... zawsze musi stać do góry ... nie spadać w dół ... bo stóg zamoknie ... jak bydzie ... nie ... że zawsze musiaa być wyży ...

Czyli tę babę musiał od samego początku prowadzić?

A: no ...

B: jag nie było baby ... to stogi ... jak był źle stóg ustawiony ... to hakami musieli rozrywać ... bo zboże zrosło ... jak zamokło ...

A: bo stóg zaś sie legnie ... nie ...

B: legnie sie ...

A: sie zamias tak sie zrobił tak [pokazuje] ... do środka ...

B: jeżeli tam było z pietnaście wozów ... jak był tyn duży stóg ...

A: no ... zależy jakie tego ...

B: *ale to było dużo zboża ...*

[Graby, pow. Gniezno; nagrane 2015 r.; inf. ur. 1942 r. – A, 1949 r. – B]

Przywołane fragmenty rozmów jednoznacznie wskazują na kilka istotnych dla leksykografii gwarowej kwestii:

– po pierwsze: podstawę słownika gwarowego nie może stanowić materiał pozyskiwany przygodnie; muszą to być działania podejmowane z wyraźnym założeniem leksykograficznym, zatem pożądane jest pozyskiwanie poświadczeń opatrzonych bogatym kontekstem użycia;

– po drugie: gromadzenie podstawy leksykograficznej musi być oparte na w miarę gruntownej wiedzy etnograficznej; bez wiedzy o sposobie stawiania sto-
gów nakreślenie właściwej semantyki poszczególnych leksemów staje się po prostu niemożliwe, albo też definicje te są nieściśle.

Przeciwdziałanie „przygodnie“ pozyskiwanemu materiałowi prezentowane-
mu w dostępnych leksykonach jest oparcie się na swoistych kwestionariuszach
będących podstawą terenowych eksploracji. Należy zaznaczyć, że są to jedynie
rodzaje przewodników do rozmowy pozwalających pozyskać materiał do kon-
kretnego słownika. Jeżeli zaś w ten sam sposób, w oparciu o identyczny „kwe-
stionariusz“ będziemy starali się uzyskać podstawę do leksykonu z innego punk-
tu badawczego, to w konsekwencji uzyskamy możliwość bardzo dokładnych
analiz porównawczych.

Działanie powyższe w pewnym stopniu przypomina pozyskiwanie danych
do analiz kartograficznych, różnica sprowadza się do koncentracji na wybranym
polu tematycznym, na pozyskiwaniu całej grupy jednostek leksykalnych bardzo
często stanowiących względem siebie bardzo wyraźne tło semantyczne. Do-
dajmy też, że postępowanie takie w większym stopniu uwzględnia relacje etno-
lingwistyczne niż stricte językowe.

Określenie stopniu wartości kulturowej konkretnej notaty terenowej moż-
liwe jest po uzyskaniu podobnej informacji z punktu porównawczego. Bez ta-
kiej informacji nie można właściwie ocenić kosmetycznego wykorzystywania
serwatki (znane mi jest też podawanie serwatki w celu odbudowy flory prze-
wodu pokarmowego np. po antybiotykach lub chemioterapii):

Jak mówiło się na mleko nadające się już na ser?

kwaśnieje ...

Co należało zrobić z tym mlekiem?

przecedzić ... zrobić ser ... a to co zostało nazywało się serwotka (!)

... i w tym panny myły twarzą (!) ... i wtedy była pie"kna twarz ...

[Łąka, pow. Rawicz, nagrane 2003 r., inf. ur. 1939 r.]



Foto 1. Kosiarz sprawdzający osadzenie kosi – a. ziemia łukowska

Wobec powyższej sytuacji – dla możliwości prowadzenia analiz porównawczych poziomu leksykalnego – wskazane jest posługiwanie się na etapie eksploracji terenowej w miarę ujednoliconym „kwestionariuszem”; jest to możliwe poprzez wymianę kwestionariuszy stosowanych w danym ośrodku, bądź też poprzez wymianę istotnych dla konkretnych zespołów badawczych kwestii wypracowanie zestawu zagadnień („kwestionariusza”) pozyskiwanych w trakcie badań terenowych na różnych obszarach dialektalnych. Założenie powyższe nawiązuje do zgłoszonego w czasie XVI Międzynarodowego Kongresu Słowistów w Belgradzie projektu badawczego „Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej” (Sierociuk 2017).

Ten wspólny „kwestionariusz” poza uzgodnionymi problemami stricte lingwistycznymi powinien także uwzględniać zagadnienia typu etnograficznego – tu istotne miejsce zajmują dokumentacja fotograficzna (Sierociuk 2006; Kąs 2009; Шерочук/Sierociuk 2019). Doskonałym przykładem jest tu chociażby prezentacja sprawdzania dokładności osadzenia kosi. Umiejscowienie rączki na kosisku zależy od postury kosiarza, natomiast kąt rozwarcia kosi względem kosiska wpływa na uciążliwość samego koszenia; na terenie wschodniej Polski kosiarz układa sobie kosę na karku i sprawdza ręką odległość od czubka części metalowej (Sierociuk 2019: 125), w Wielkopolsce jest to sprawdzane wykro-

czną nogą. Poprawność osadzenia kosi ma bowiem istotny wpływ na wysiłek wkładany przez kosiarza podczas koszenia.



Foto 2. Kosiarz sprawdzający osadzenie kosi – b. Wielkopolska środkowa

W obu wypadkach funkcjonują identyczne typy nazw: *kosa odsadna* ‘o kosie osadzonej pod zbyt dużym kątem względem kosiska’ (Sierociuk 2019; Kobus, Migdałek 2021), *kosa przysadna* ‘o kosie osadzonej pod zbyt małym kątem względem kosiska’ (Sierociuk 2019; Kobus, Migdałek 2021). Ilustracja dokumentuje istotną różnicę kulturową, wyrażaną dopiero po odpowiednim nakierowaniu rozmowy: *gospodarz jak kose uprawiał to on chwycił za roⁿczkę i nogo^m dotknął do do ... stopó^m do czubka i wtedy wiedział że jest dobrze ... bo jag ... jag mu nie brakowało to tam mówił że ona jez odsadna to jez odstawiona do tego ...* (Kobus, Migdałek 2021). Na aktualnym etapie badań trudno rozstrzygnąć – głównie ze względu na brak stosownych materiałów – czy mamy tu do czynienia z ewentualnym wpływem etnokultury zaborców; przez ponad 120 lat ziemie te były pod panowaniem rosyjskim (ziemia łukowska) lub niemieckim (Wielkopolska). Z kolei o tym, że ziemia łukowska położona jest na wschodnim pograniczu językowo-kulturowym świadczy chociażby kształt i osadzenie rączki na kosisku.



Foto 3. Typy rączki na kosisku na obszarze ziemi łukowskiej – z prawej strony typ zachodni (*roⁿczka*), z lewej wschodni (*korzystka*)

Proponowany typ słownika – jak już zostało to podkreślone – kierowany jest głównie do lokalnego odbiorcy. Zważywszy na to, że realia tradycyjnego

życia wiejskiego odchodzą w przeszłość, ilustracja tego typu w słownikach dla wielu z ewentualnych czytelników daje jedyną okazję do wyobrażenia sobie wyglądu „definiowanego“ desygnatu. Z drugiej strony potrzeba takich działań jest doceniana przez przedstawicieli (naj)starszego pokolenia wsi. Przykładem niech będą stwierdzenie informatora, które posłużyło mi jako motto słownika:

niedługo młodzież pozapomina jak wygłoⁿdała kosa ... jak wygłoⁿdały grabie jak widły ... i do czego to jest ... (Sierociuk 2019: 5).

Przywołajmy jeszcze kilka przykładów, które powinny znaleźć swoje miejsce w wykazie uwzględnianych w trakcie eksploracji terenowej zagadnień.

Analizując miejsce siary/młodziwa w kulturze ludowej Słowian Krzysztof Wrocławski konkluduje:

„Mleko z pierwszego udoju po ocieleniu krowy obejmowane jest specjalnymi zakazami co do spożywania go przez ludzi – powinno się je wylać, dać cielęciu, względnie można przygotować z niego kaszę, ale przed zjedzeniem takiej kaszy trzeba odmówić nad nią koniecznie modlitwę.“ (Wrocławski 2009: 52).

Dokładna eksploracja terenowa przynosi jednak obraz odmienny. Siara jest powszechnie znana jako produkt spożywczy w różnych rejonach Polski (i nie tylko). Tu przytoczę dwie wypowiedzi z wspomnianych już słowników reprezentujących dwa odmienne kompleksy dialektalne:

siara ... racuchy ... kluski ... człowieku! ... i pierogi nawet z siary robiły (!) ... ty! ... jak racuchy to smażyli na patelni ... ale nie żeby to było rozbite ... to nie ... to jes ... dosypywali moⁿki trochy (!) ... i to wychodziły takie łańce ... jak naleśniki ...; siara ... co sie z siary? ... można zrobić ... placki smažo ... placki jakieś smažo ... (Sierociuk 2019).

siara ... [...] u nas pierwszo^m to sie dawalo świnio^m ... ale już późnij drugo^m to to ... to mama ugotowała to takie było ... jak to panu powiedzieć ... jak by pan kwaśne mleko zrobił i goróⁿco^m wodo^m zalał takie było gyⁿściejsze ... i to naprawdę smag miało całkiem całkiem inny ... ale to było do zjedzyna ... tak że my żeśmy to robili ... nie wiem jak tam kto inny ale to^m siare nie po pierwszym tym ... po udojeniu ... nie ... tylko już po po tego ... tak że że mama ugotowała to my żeśmy jedli ...; syr też robili ze siary ... tak ... [...]

*ogrzać [mleko z siarą] ... nie ... no na ciepło i tam wew szmate ...
nie ... i to zleciało (!) ale to tam ... brzydkie takie ...* (Kobus,
Migdałek 2021).

Rozważania nasze zakończmy kilkoma przykładami ilustrującymi zbieżność zachowań z tradycyjnej kultury ludowej dwu skrajnie oddalonych społeczności – wielkopolskiej i północnorosyjskiej – materiał pochodzi z pracy licencjackiej wykonanej pod moim kierunkiem w Instytucie Filologii Polskiej UAM w Poznaniu w roku 2009 (Tomina 2009). Zestaw identycznych pytań pozwolił uzyskać zaskakujące potwierdzenia – społeczności oddalone terytorialnie, kulturowo, językowo (język polski i rosyjski) i wyznaniowo (katolicyzm i prawosławie) praktykują te same zachowania:

*Czy wolno było przygotowywać ubranka dla dziecka przed jego
narodzinami?*

Na obu obszarach NIE

Co robiono, żeby ustrzec dziecko przed urokami?

Przyczepiano czerwoną kokardkę; Lizano główkę (czołko)
dziecku

Co należało zrobić w domu w czasie żegnania człowieka zmarłego?

Przewraca się krzesła, na których stała trumna; Zatrzymuje się
zegar.

Specyfikę zachowań lokalnych ocenić można dopiero po konfrontacji tego typu danych. Jeżeli do tego dodamy analogiczne zachowania dokumentowane na terenie Ukrainy, to uwarunkowania interpretacyjne nabierają całkiem interesującego kontekstu. Dysponowanie danymi pozyskiwanymi w terenie wedle tych samych założeń (zestawu zagadnień) jest w tej sytuacji nie do przecenienia.

Nie trzeba skomplikowanych analiz do stwierdzenia przydatności przygotowywania tożsamyh tematycznie słowników zwłaszcza niewielkich obszarów. Jest zatem możliwe wspólne – zainteresowanych zespołów badawczych – stworzenie podstawy eksploracji terenowej dla przyszłych leksykonów. Autorskie opracowanie takich słowników będzie wychodziło naprzeciw zainteresowaniom środowisk lokalnych, jednocześnie przynosząc doskonały materiał porównawczy przy podejmowaniu kwestii językowo-kulturowej wspólnoty wsi słowiańskiej.

Atlasy ukazują rozprzestrzenienie zasadniczo jednostek wyizolowanych z kontekstu; w proponowanym podejściu uwaga koncentrowana jest na możliwości obserwowania złożonych relacji leksykalno-semantycznych; do badań dostajemy materiał ograniczony jedynie granicami wskazanego pola tematycznego.

Literatura / References

- AGWB 2012: *Maryniakowa, I.* (red.). Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. T. IV. Słowotwórstwo. Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Kąś 2009: *Kąś, J.* Słownik regionalny wśród słowników gwarowych. – In: Dunaj, B., M. Rak (red.). *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna*. Kraków, Księgarnia Akademicka, s. 11–19.
- Kobus, Migdalek 2021: *Kobus, J., A. Migdalek* (red.). Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie. Poznań (w druku).
- Kolberg 1875: *Kolberg, O.* Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Przedstawił Oskar Kolberg. Serya IX. Z dwiema rycinami, wedle rysunku B. Hoffa. W. Ks. Poznańskie. Część pierwsza. Kraków.
- SGP: Słownik gwar polskich (opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie), t. I, z. 1. (A–Algiera), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1979 – t. X. z. 33 (I–Iżyna), Kraków, 2019.
- Sierociuk 2005: *Sierociuk, J.* Z zasobu polskiego słownictwa: **Murzyn**. – In: Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. Urodzin. Poznań, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, s. 369–374.
- Sierociuk 2006: *Sierociuk, J.* Regionalny słownik gwarowy – nowa propozycja z udziałem środowiska lokalnego. – In: Bałachowicz, J., S. Frycie (red.). *Język – literatura – wychowanie*. Praca zbiorowa dedykowana Profesor Annie Kowalskiej. Warszawa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, s. 65–70.
- Sierociuk 2009: *Sierociuk, J.* O pewnej zależności słowotwórstwa od struktury pola leksykalno-semantycznego. – In: Радева, В., Цв. Аврамова, Ю. Балтова (състав.). Словообразуване и лексикология. Доклади от Десетата международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите, София, 1–6 октомври 2007 г. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 401–409. [Sierociuk 2009: *Sierociuk, J.* O pewnej zależności słowotwórstwa od struktury pola leksykalno-semantycznego. – In: Radeva, V., Tsv. Avramova, Yu. Baltova (sastav.). Slovoobrazuvane i leksikologia. Dokladi ot Desetata mezhdunarodna konferentsia na Komisiyata po slavyansko slovoobrazuvane pri Mezhdunarodnia komitet na slavistite, Sofia, 1–6 oktomvri 2007 g. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 401–409.]
- Sierociuk 2015: *Sierociuk, J.* Słowotwórcze gwarowe nawiązania wielkopolsko-wschodniosłowiańskie. – In: Малыгина, М. А. (отв. ред.). Осьм'десять. Сборник научных статей к юбилею И. С. Улуханова. Москва, Азбуковник, с. 195–200. [Sierociuk 2015: *Sierociuk, J.* Słowotwórcze gwarowe nawiązania wielkopolsko-wschodniosłowiańskie. – In: Malygina, M. A. (otv. red.). Osm' desjat'. Sbornik nauchnyh statej k jubileju I. S. Uluhanova. Moskva, Azbukovnik, s. 195–200.]
- Sierociuk 2017: *Sierociuk, J.* Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej – założenia projektu badawczego. – *Gwary Dziś*, № 9, s. 71–83. <<http://www.wydawnictwo.ptpn.poznan.pl/czasopisma/gwary/Gwary-9-06-Sierociuk.pdf>>
- Sierociuk 2019a: *Sierociuk, J.* (red.). Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie. Poznań, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne“.

- Sierociuk 2019b: *Sierociuk, J.* Bamber – rozwój znaczeniowy wyrazu. – *Kronika Miasta Poznania*, nr 2, s. 41–54.
- Tomina 2009: *Tomina, A.* Porównanie wielkopolskiej i północnorosyjskiej tradycji ludowej na przykładzie obrzędu pogrzebowego oraz okresu ciąży [praca licencjacka napisana pod kier. J. Sierociuka]. Poznań.
- Wrocławski 2009: *Wrocławski, K.* **Siara**. Folklorystyczny przyczynek do leksykografii słowiańskiej. – *Prace Filologiczne*, t. XVI, Seria Językoznawcza, Warszawa, s. 49–54.
- Вендина 2009: *Вендина, Т. И.* Русские диалекты в общеславянском контексте (лексика). Москва, Институт славяноведения РАН. [Vendina 2009: *Vendina, T. I.* Russkie dialekty v obshcheslavjanskom kontekste (leksika). Moskva, Institut slavjanovedenija RAN.]
- Шерочук 2019: *Шерочук, Й.* Диалектният речник като проявление на опазването на народната култура. – *Български език*, 66, № 3, с. 65–76. [Sierociuk 2019: *Sierociuk, J.* Dialektiniyat rechnik като proyavlenie na opazvaneto na narodnata kultura. – *Balgarski ezik*, 66, № 3, s. 65–76.] <http://www.balgarskiezik.eu/3-2019/06-Sierociuk_str.%2065-76.pdf>

Lexicography and the Linguistic and Cultural Community of a Slavic Village

Jerzy Sierociuk

**Institute of Polish Philology of the University of Adam Mickiewicz
in Poznań**

jasier@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9069-6117

Abstract: The article draws attention to the need to adapt lexicographic activities to the needs of comparative studies of the linguistic and cultural community of the Slavic countryside. Even small dictionaries prepared in cooperation with local communities may contain data important not only for language historians, but also for attempts to explore the common layer. In our case, it is about obtaining data enabling the formulation of conclusions as to the specificity not only of language, but also of culture of the described community. Attention is focused on the need – but also on the consequences – of developing homogeneous research assumptions, which include, inter alia, cooperation in the field of sketching questionnaires that are the basis for field exploration of the dictionary material in various Slavic regions.

Keywords: linguistic and cultural community of a Slavic village, dialect, dialect lexicography

**БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК – ИСТОРИЧЕСКИ
И СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ**

**Сборник в чест на 140 години от рождението
на акад. Стефан Младенов**

Българска
Първо издание

Редакционна колегия:

Татяна Александрова, Лучия Антонова-Василева (*отговорен редактор*)
Диана Благоева, Лиляна Василева, Христина Дейкова,
Цветана Димитрова, Сия Колковска, Надежда Костова, Ана Кочева,
Ваня Мичева, Милен Томов

Рецензенти:

проф. д.ф.н. Максим Стаменов, проф. д-р Мария Китанова

Формат 70/100/16
Печатни коли 31

Предпечат и печат „Симолини 94“

София
бул. „Владимир Вазов“ № 15
тел.: 02/840 34 97
e-mail: info@simolini.com

Printing House *SIMOLINI*

ISBN 978-619-90884-1-8